МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Соціальна робота та соціальна освіта

Випуск 2 (9)

Умань – 2022

ISSN 2618-0715
Журнал «Соціальна робота та соціальна освіта». 2022 р., Випуск 2 (9). Виходить 2 рази на рік.
Заснований у 2018 р.
Засновник: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Зареєстровано Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23260-13100Р).
Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України **категорії Б** (наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (**231** – Соціальна робота; **011** – Освітні, педагогічні науки; **015** – Професійна освіта; **016** – Спеціальна освіта).

Редакційна колегія:
Коляда Н. М. *(головний редактор)* – доктор пед. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Кравченко О. О. *(заступник головного редактора)* – доктор пед. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Албул І. В. – кандидат пед. наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Байрамов Е. А. – доктор філософії з економіки, Бакінський університет бізнесу (Азербайджан).
Безлюдний О. І. – доктор пед. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Бекмагамбетова Р. К. – доктор пед. наук, професор, Казахський Національний педагогічний університет імені Абая, м. Алмати (Казахстан).
Вікторова Л. В. – доктор пед. наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка.
Журавель Я. В. – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету, Академія праці, соціальних відносин і туризму (м. Київ).
Кочубей Т. Д. – доктор пед. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Маршалек Л. – доктор габілітований, професор, професор факультету гуманітарних наук та інформатики, Мазовецька Публічна Школа, Плоцьк (Польща).
Міщенко М. С. – кандидат психол. наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Павліщий Д. О. – доктор філософії з економіки, голова гміни Громадка (Польща).
Панченко Є. А. – кандидат пед. наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Пєша І. В. – кандидат пед. наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України.
Поліщук В. А. – доктор пед. наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.
Рассказова О. І. – доктор пед. наук, професор, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
Сафін О. Д. – доктор психол. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Семигіна Т. В. – доктор політ. наук, професор, член Національного агентства кваліфікацій.
Сейко Н. А. – доктор пед. наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка.
Слозанська Г. І. – доктор пед. наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.
Смирнова-Трибульська Є. М. – доктор пед. наук, професор, Силезький Університет (Польща).
Федяєва В. Л. – доктор пед. наук, професор, Херсонський державний університет.
Чорнодід І. С. – доктор екон. наук, Академія праці, соціальних відносин і туризму.
Хробак С. – доктор габілітований, професор, декан факультету педагогічних наук, Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Варшава (Польща).
Якимчук Б. А. – кандидат психол. наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 4 від 25 жовтня 2022 р.)

Адреса редакції: 20308, м. Умань, вул. Садова, 28, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. До журналу «Соціальна робота та соціальна освіта»
Тел.: (04744) 3–53–08; E-mail: srso@udpu.edu.ua

ЗМІСТ

ОСВІТА. ПЕДАГОГІКА

Караманов Олексій, Войтович Тетяна. Застосування смарт-технологій у сучасних закладах освіти: інноваційність, гнучкість, креативність 5
Кірдан Олександр, Кірдан Олена. Ретродосвід управління фінансовою діяльністю закладів вищої освіти України та соціальної підтримки студентів 15
Наровлянський Олександр. Невідомі рукописи Софії Русової 26
Постоленко Ірина. Комунікативне лідерство: загальна концепція 33
Пустовіт Григорій. Формування у дітей ціннісного ставлення до об'єктів природи: теоретичні засади проблеми 40
Радул Ольга. Виникнення малої сім'ї та становлення сімейного виховання у давніх слов'ян 48
Русин Галина, Зозуляк–Случик Роксоляна. Українська родина в Західній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття як народно-педагогічна інституція 58

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Албул Ірина. Експертиза якості соціальної роботи: сутність та завдання 68
Каркач Андрій, Кравченко Оксана, Семигіна Тетяна. Сучасні підходи до розуміння літніх людей як особливої соціальної групи 77
Коляденко Світлана, Літяга Інна. Соціально-правова підтримка жінок в Україні, які живуть з ВІЛ 90
Мороз Тетяна, Коляда Наталія, Левченко Наталія. Соціальна реабілітація осіб з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату: теоретичний аналіз ... 111
Песоцька Юлія. Нормативно-правове забезпечення соціальної реабілітації осіб з інвалідністю 121
Поліщук Ольга. Педагогіка партнерства як ключовий компонент Нової української школи 130
Попова Олена, Кухар Надія. Вікові особливості соціальної адаптації людей з порушеннями зору 136
Столярик Ольга, Семигіна Тетяна. Орієнтація на оптимізм та щастя: психологічні основи розвитку сильних сторін клієнтів соціальної роботи 143
Фольварочний Ігор. Профілактика розвитку антисоціальної поведінки молоді 158
Шаповалова Тетяна. Проблеми формування соціального капіталу в університетському середовищі 165

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Вербовська Оксана, Кравченко Оксана. Комплексна реабілітація засобами інклюзивного туризму: з досвіду Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів 176
Коляда Наталія, Кочубей Тетяна, Балдинюк Олена, Бацман Ольга. Дискримінація літніх людей: прояви та протидія 185
Коленіченко Тетяна. Роль громадської організації в процесі соціальної адаптації ветеранів гібридної війни: досвід реалізації проєкту «Норвегія-Україна» 197
Кравченко Оксана, Войтовська Алла. До питання про гендерний аудит закладу вищої освіти..... 209

Петрочко Жанна, Татаренко Олеся. Використання арт-технік у профілактиці агресивності молодших підлітків у сучасних умовах 218
Швед Ольга, Мирошніченко Наталія. Зґвалтування як зброя у війні 230

МОЛОДІЖНА РОБОТА. МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА

Клибанівська Тетяна, Шульга Галина, Коломієць Леся. Особливості діяльності молодіжних рад територальних громад в Україні 242
Levchenko Nataliia, Koliada Nazarii. Youth work in Ukraine: history of formation and development prospects 252

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ

Кочубей Тетяна. Підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів: з досвіду роботи 262
Павелків Катерина. Етична компетентність у професійно-педагогічній діяльності сучасного учителя іноземної мови: теоретичний аспект 272
Поліщук Віра. Формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної роботи: системний підхід 281
Савельчук Ірина, Котикова Олена. Інновації як чинник якісних змін у соціальній роботі та соціальній освіті 289
Талаш Інна. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до технологічної діяльності: синергетичний підхід 297

ПІДГОТОВКА ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ

Коляда Наталія, Кравченко Оксана, Коляда Тетяна. Міжнародний досвід підготовки докторів філософії з соціальної роботи 309
Чирва Ганна. Теоретико-методичні засади підготовки науково-педагогічних кадрів з менеджменту до дослідницько-інноваційної діяльності 328

КРАЩІ ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Дайджест подій і заходів у межах розробки науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму»
(Укладачі: **Кравченко Оксана, Молоченко Інна, Чупіна Катерина, Міщенко Марина, Резніченко Ірина, Левченко Наталія, Скочко Максим, Песоцька Юлія, Поліщук Олена, Салата Назар, Коляда Назарій, Бояр Вікторія**) 336

РЕЦЕНЗІЇ

Безлюдний Олександр. Рецензія на колективну монографію «Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни» (2022) 358
Петренко Оксана. Рецензія на довідник «Енциклопедія молодіжної роботи» (2022) 361
Кравченко Оксана. Розвиток сімейної соціальної роботи (рецензія на монографію О. Столярик, Т. Семигіної «Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін») 366

ІНФОРМАЦІЯ

Для авторів 370

ОСВІТА. ПЕДАГОГІКА

УДК 37.02.018.4 (004+621.379.122)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267057

ЗАСТОСУВАННЯ СМАРТ-ТЕХНОЛОГІЙ В СУЧАСНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: ІННОВАЦІЙНІСТЬ, ГНУЧКІСТЬ, КРЕАТИВНІСТЬ

Караманов Олексій, доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID https://orcid.org/0000-0002-0067-0747
E-mail: akaramanov@gmail.com
Войтович Тетяна, магістр кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто різні аспекти застосування смарт-технологій і смарт-освіти (розумного навчання) в сучасному освітньому просторі. Акцентовано, що смарт-освіта є відображенням системи освіти нового типу, спрямованої на процес отримання навичок і компетенцій для гнучкої й адаптованої взаємодії учнівської та студентської молоді з соціальним, економічним і технологічним середовищем.
Визначено основні принципи смарт-освіти та роль сучасних смарт-технологій у вітчизняному освітньому просторі, наголошено на їх інноваційному та творчому характері.
Вказано на важливість та необхідність урахування у навчанні трьох важливих елементів смарт-освіти, що зумовлюють розкриття її потенціалу – інноваційності, гнучкості та креативності.
Ключові слова: *смарт-освіта, смарт-технології, сучасний освітній простір, заклади освіти, інноваційність, гнучкість, креативність.*

APPLICATION OF SMART TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: INNOVATION, FLEXIBILITY, CREATIVITY

Karamanov Oleksiy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the General Pedagogy and Pedagogy of High School Department of the Ivan Franko National University of L'viv.
ORCID https://orcid.org/0000-0002-0067-0747
E-mail: akaramanov@gmail.com
Voytovich Tetyana, Master of the General Pedagogy and Pedagogy of High School Department of the Ivan Franko National University of L'viv.

The article considers various aspects of the application of smart technologies and smart education (smart learning) in the modern educational space. The authors emphasize that smart education is a reflection of a new type of education system aimed at the process of acquiring skills and competencies for flexible and adapted interaction of pupils and student youth with the social, economic and technological environment.

The idea of smart education is based on the provision of various educational services, the creation of individual educational trajectories, the use of global open educational resources and creates real opportunities to use the advantages of the global information society to ensure educational needs and interests.

The basic principles of smart education and the role of modern smart technologies in the domestic educational space are defined, their innovative and creative character is emphasized.

The article points out the importance and necessity of taking into account three important elements of smart education in education, which determine the disclosure of its potential - innovation, flexibility and creativity.

Keywords: *smart education, smart technologies, modern educational space, educational institutions, innovation, flexibility, creativity.*

Постановка проблеми. Серед стратегічних завдань, визначених у різних законодавчих документах (Закон України «Про вищу освіту», Концепція Нової української школи тощо) щодо реформування вітчизняної системи освіти, можна виокремити створення стійкого інтересу молодої людини до навчання, заохочення її до нових відкриттів, формування пізнавальної активності та участь в самостійному освітньому процесі. Відомо, що науковці й учителі-практики розробляють нові підходи до формування позитивної мотивації в учнів до навчання, апробують інноваційні форми та методи роботи, впроваджують актуальні технології навчання. В педагогічній науці сьогодні триває пошук нових ефективних шляхів удосконалення освітнього процесу для підвищення якості навчання учнів та студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бурхливі соціокультурні зміни, що відбуваються в нашій країні, відкривають, з одного боку, необмежені можливості для самореалізації особистості, з іншого – вимагають від людини компетентності, відповідальності, готовності до самостійного вирішення проблем. Це зумовлює пошук нових дієвих інструментів організації педагогічної взаємодії, зокрема, застосування технологій смарт-освіти (розумного навчання). Зазначена проблематика була предметом наукових пошуків Е. Гуревича, Л. Данченок, М. Кадемії, А. Кушнір, О. Осової, О. Семеніхіної, А. Шелестової, О. Шикіної, але потребує розширення аспектів дослідження.

Метою публікації є окреслення ролі і значення сучасних смарт-технологій у вітчизняному освітньому просторі з огляду на їх інноваційний та творчий характер, а також практичні можливості застосування.

Виклад основного матеріалу. У сучасних реаліях смарт-освіта є відображенням такої освітньої парадигми, яку покладено в основу системи освіти нового типу. Реалізація парадигми смарт-освіти спрямована на процес отримання навичок і компетенцій для гнучкої й адаптованої взаємодії учнівської та студентської молоді з соціальним, економічним і технологічним середовищем, адже вона ґрунтується на основі надання різних освітніх послуг, створення індивідуальних освітніх траєкторій, використання світових відкритих освітніх ресурсів та створює реальні можливості використання переваг глобального інформаційного суспільства щодо забезпечення освітніх потреб та інтересів.

Серед принципів смарт-освіти, на думку дослідників, перш за все виділяють:

- використання актуальної інформації навчальної програми для розв'язання дидактичних завдань;
- організацію самостійної, пізнавальної, дослідницької, проектної діяльності учнів та студентів;
- реалізацію навчального процесу у розподіленому (розмежованому) середовищі навчання;
- взаємодію учнів та студентів з професійним середовищем та співтовариством;
- гнучкі освітні траєкторії, індивідуалізацію процесу навчання;
- різноманітність та значну багатогранність освітньої діяльності [4, с. 76].

Беручи до уваги наведені вище принципи, закцентуємо особливу увагу на трьох важливих елементах смарт-освіти (розумного навчання), що зумовлюють розкриття її потенціалу та творчих можливостей – інноваційності, гнучкості та креативності.

Інноваційність розумного навчання випливає із самого змісту й характеру його спрямованості, адже педагоги-інноватори охоче залучають у навчальний процес смарт-технології, що дозволяє їм цікаво й змістовно забезпечити реалізацію збалансованої навчальної програми, адже існує чимало підходів до реалізації цих технологій – системний, культурологічний, аксіологічний, діяльнісний, особистісно орієнтований, дослідницький, технологічний тощо.

Інноваційність смарт-освіти також визначається її розумінням як практико зорієнтованого методу, що дає змогу педагогу цілеспрямовано вибудовувати освітній процес у навчальному закладі за власною траєкторією з урахуванням відповідної програми.

Таким чином, застосування технологій смарт-освіти в навчальних закладах можна розглядати щонайменше у двох аспектах:

1) як процес розробки окремими педагогами або колективами вчителів теоретичних моделей – освітніх програм і методик їх реалізації, цілей і конструктивних схем досягнення;

2) як проектну діяльність учнів – складової навчальної діяльності, підпорядкованої певним організаційним засадам [15, с. 67].

Гнучкість смарт-освіти зумовлена її значним потенціалом для створення якісного освітнього контенту та його діяльнісних елементів у співробітництві з учасниками навчального процесу, що можуть репрезентувати різні галузі знань.

Смарт-освіта передбачає гнучкість та наявність великої кількості джерел, максимальну різноманітність різних мультимедіа та швидке підлаштування під рівень та потреби слухача [9, с. 62]. Усе це стає підґрунтям для невпинного розвитку та застосування технологій смарт-освіти в навчальних закладах, які передбачають можливість розвитку здатності кожного учня визначати і реалізовувати:

- спільну мету роботи та знаходити шляхи її досягнення;
- вміння домовлятися про розподіл функцій і ролей у спільній діяльності;
- здійснювати взаємний конструктивний контроль;
- вирішувати конфлікти, ураховуючи інтереси сторін;

- співпрацювати між собою [9, с. 27].

Оскільки в основу цієї технології покладено ідею організації доцільної діяльності учнів та студентів для реалізації поставленої мети, раціональне поєднання їх теоретичних знань із практичним досвідом, урахування особистих інтересів і потреб, можна окреслити загальні цілі гнучкого розумного навчання, узгоджені з його завданнями:

- активізація та актуалізація знань, отриманих дітьми під час вивчення певної теми;
- систематизація знань;
- ознайомлення з комплексом матеріалів, що виходять за межі шкільної програми;
- розвиток уміння міркувати в контексті досліджуваної теми, аналізувати, порівнювати, самостійно робити висновки;
- систематизація та реферування навчального матеріалу;
- використання ІКТ під час оформлення результатів проведеного дослідження та публічне представлення його результатів;
- створення продукту, затребуваного іншими.

Креативність смарт-освіти визначається розвитком в учнів та студентів критичного мислення, умінь самостійно планувати та організовувати всі етапи власної навчальної діяльності, зокрема, від формулювання мети до виконання різних проектних операцій, від реалізації проєкту до самоконтролю та самооцінки й рефлексії. Цей процес, охоплюючи кілька стадій, передбачає як ознайомлення з новим видом діяльності, усвідомлення його сенсу, так і початкове оволодіння ним, а також розвитком умінь самостійної розробки різних навчальних проєктів.

Знаковим й доречним є можливості застосування смарт-технологій у різних контекстуальних умовах в закладах вищої, середньої та позашкільної освіти, коли забезпечується:

- доброзичлива атмосфера в колективі;
- поєднання індивідуальних і колективних форм навчання;
- структурування навчального матеріалу за принципом наростання пізнавальної складності навчальної роботи;
- навчання школярів та студентів раціональних прийомів пізнавальної діяльності;
- формування внутрішніх стимулів до навчання, самоосвіти та ін. [10, с. 12.].

Тож, розвиток освітнього процесу та його компонентів в межах Смарт-освіти зараз пропонує великий вибір нових технологій, які є оптимізованими до навчального процесу. Мова йде про інтерактивні технології та використання електронних освітніх ресурсів у процесі навчання. Саме вони допомагають зробити сучасний урок цікавим і доступним для засвоєння та запам'ятовування дітьми. Саме розвиток ІКТ зумовив появу нової форми освіти – електронної (*E-Learning*), тобто навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Основою електронної освіти є електронні освітні ресурси.

Під електронними освітніми ресурсами (ЕОР), згідно з Положенням про електронні освітні ресурси Міністерства освіти і науки України, «розуміють різноманітні (навчальні, наукові, інформаційні, довідкові) матеріали та засоби, розроблені в електронній формі або розміщені у комп'ютерних мережах, які відтворюються за допомогою електронних цифрових технічних засобів і необхідні для ефективної організації навчально-виховного процесу» [Цит. за: 13].

Щодо поняття *електронного навчання*, воно досить давно використовується в професійному науковому середовищі. Доволі часто під терміном «е-навчання» (англ. *E-Learning*, скорочення від англ. *Electronic Learning*) розуміють навчання, побудоване з використанням інформаційних і комунікаційних технологій. Саме таке трактування зафіксовано у визначенні ЮНЕСКО: «*E-Leaming*» - навчання за допомогою Інтернет і мультимедіа» [1;2].

О. Семеніхіна, наприклад, виокремлює такі ***тенденції розвитку Смарт-освіти***:

1. *Дистанційна освіта* стає лідером навчальних технологій – відеокурси на YourTube та iTunes стають не тільки мегапопулярними, а й затребуваними молодим поколінням, а кількість електронних навчальних матеріалів і швидке зростання їх популярності говорять про те, що до 2050 року у світі навчальні заклади через мережеві технології та засоби ІТ будуть навчати мільйони учнів та студентів.

2. *Гейміфікація* (упровадження ігрових технологій в неігрові ситуації) як технологія винагород за зроблене може сприяти підвищенню мотивації навчання та поліпшенню його якості – формально освіта гейміфікована, оскільки використовує систему заохочень (позитивні оцінки й перехід до наступного класу чи курсу як новий level up), але тенденції сучасного погіршення загального стану освіченості говорять про необхідність змін у такій «гейміфікації».

3. *Персоналізація навчання* є альтернативою уніфікованих підходів в освіті, які вимагають від усіх суб'єктів навчання однакових результатів.

4. *Індивідуальні психологічні характеристики особистості* мають стати основою для персональних освітніх програм, тим підґрунтям, завдяки якому з'явиться мотивація навчання й набудуть нового поштовху в розвитку інтелект, творчість та креативність.

5. *Інтерактивні підручники* мають докорінно змінити «традиційні» подання й інтерпретацію навчального матеріалу, адже традиційна лінійна побудова курсів та їх текстове представлення не можуть забезпечити усієї багатовимірності сучасного навчального процесу, яка підтримується мультимедіа-технологіями (кольорові фото, аудіо- та відеопідтримка, інтерактивна інфографіка тощо), а навчання через відеоігри є унікальною можливістю надати знання про реальний світ через інтерактивне занурення у світ віртуальний [Цит. за: 14].

Можна зазначити, що великою популярністю серед фахових сучасних педагогів користуються комп'ютерні навчальні програми, які побудовані з урахуванням психологічних особливостей учнів, електронні підручники та посібники, засоби змішаного навчання, Інтернет-ресурси, різноманітні електронні

освітні ресурси, хмарні технології. Меншою популярністю користуються засоби гейміфікації та симуляції, доповненої та віртуальної реальності через недостатню на даний час методичний супровід щодо їх застосування в освітньому процесі, але їхню результативність та ефективність підтверджують передові практики педагогів США та країн Європейського союзу. Зокрема педагоги Кіпрського Університету мають великий досвід використання гейміфікації, віртуальних лабораторій та симуляцій [3].

В Україні сьогодні відбувається впровадження та реалізація електронного навчання у дистанційному форматі як одного із видів SMART-освіти, яка активно використовується у провідних європейських країнах.

Дистанційне навчання – це індивідуальний процес набуття знань, умінь, навичок, способів пізнавальної діяльності, насамперед у спеціальному середовищі, що функціонує на сучасній основі, опосередкований віддаленими учасниками навчального процесу. Віртуальне навчальне середовище – це програмна система, створена для підтримки процесів дистанційного навчання, орієнтованих на саме навчання.

Мобільне навчання – сучасний тренд у розвитку систем дистанційного навчання з використанням мобільних телефонів та смартфонів. Та всі ці види навчання загалом засновані на так званому *платформатизованому навчанні*, тобто це форма навчання, яка виконується на Інтернет платформі спеціальної освіти, а навчальні матеріали та уроки готуються викладачами, або розробниками Інтернет платформ відповідно до навчальної програми. Платформатизоване навчання може бути як заочним, так і очним (змішаним) на будь-якому уроці та на будь-якому етапі [18].

Проте, лише використання нових технологій з приставкою «Смарт» або, що мають на увазі їх «розумне» застосування не може визначати характер освіти нового типу. Якщо проаналізувати різні технологічні розв'язки для сфери освіти, котрі позиціюються як SMART, то можна перерахувати наступні: *SMART-дошки, SMART-підручники, SMART-проєктори, відповідне програмне забезпечення* для створення і поширення освітнього контенту, а також різні види *Social Media* і технології *Data Mining* [16, с. 30].

Нові мультимедійні засоби навчання активно впроваджуються в сучасних закладах освіти. Черговим кроком у цьому процесі став висновок Інституту модернізації змісту освіти (ІМЗО) [7] про використання сучасних інтерактивних дисплеїв у навчальних закладах – весь асортимент інтерактивних панелей визнано відповідним педагогічним вимогам і може бути рекомендований до використання в навчальному процесі.

Інтерактивні дошки, такі як *Prestigio Multi Board*, мають широкий спектр функцій, які виводять процес навчання на абсолютно новий рівень. Ця інновація дозволяє керувати зображеннями, створювати інтерактивні уроки та нові елементи, писати на непрозорих об'єктах простим дотиком на сенсорному екрані, або писати через мобільний додаток. Ілюстрації та відео в освіті полегшують розпізнавання інформації, також можливість спільного використання екранів додатково залучає всіх до навчального процесу.

Одним із передових засобів інноваційного навчання вважається і *мультимедійний комплекс (МК),* до складу якого входять мультимедійний проєктор та інтерактивна дошка. Наприклад, опис граматичного матеріалу має супроводжуватися якісним наочним прикладом, який найкраще охоплювати інтерактивною дошкою, а не звичайною дошкою, а слайди можна переглядати кілька разів за потреби. МК пропонує різноманітні мультимедійні програми для навчальної діяльності, можливість оформлення презентацій з корисною інформацією тощо [12, с. 51].

В організації навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів слід акцентувати увагу на дослідницькій спрямованості навчання та залученні культурної спадщини людства. В цьому контексті Віце-президент НАПН України, директор Інституту педагогіки О. Топузов наголошує: «наукова освіта – це не лише поглиблене вивчення профільних предметів, а, в першу чергу, науково-освітній та культурно-духовний розвиток особистості, здатної сприймати ціннісний потенціал людської цивілізації незалежно від кордонів і при цьому дотримуватися власних поглядів і суджень [11, с. 11].

Як зазначає автор, одним із шляхів розв’язання цієї проблеми є створення сучасних наукових центрів як культурно-наукових та освітніх комплексів музейного типу. Діючи як інноваційний центр розвитку науки, науково-технічного прогресу та наукової культури людства, а також як центр розвитку, який дозволяє дітям краще зрозуміти роль науки та її досягнень у розвитку людської цивілізації, проблеми, з якими стикаються люди в сучасному цифровому суспільстві [11, с. 11].

Вже починаючи з 1980-х рр. Міжнародна рада музеїв заявила про необхідність впровадження інформаційних технологій у діяльність музеїв. У своїй статті Шикіна О. розглядає можливості старт-інновацій у залученні нових відвідувачів та просто поєднанні можливостей відвідувати музейні виставки через смартфон. Завдяки сучасним можливостям, ми можемо легко поєднувати навчання з відвіданням музеїв в інших країнах, краще зануритися у дослідження тих чи інших експонатів [17].

У сучасних музеях ІКТ служать трьом основним цілям [5, с. 38]:

1. По-перше – це покращення загальної функціональності музею.

2. Також трансформація об’єктів і просторів усередині музею (наприклад, медіа-інсталяції, які стають справжніми музейними експонатами, комп’ютерні термінали, які приймають гостей у музейних кімнатах тощо).

3. Необхідність надати нові інтерактивні можливості для відвідувачів музею.

Використання ІКТ для освітньої діяльності у взаємодії школи та музею визначається поєднанням чотирьох взаємозалежних підходів [5, с. 38]:

- візуальний підхід (або іміджевий) використовується для створення позитивного іміджу музею;
- сервісний підхід, орієнтований на аудиторію з навичками цифрового спілкування;

- просвітницький підхід, спрямований на аудиторію, яка сприймає музеї як джерело знань та інформації;
- освітній підхід, який розглядає музеї як нові освітні простори у форматі будь-якої формі навчання.

Таким чином, музеї реалізують можливості та здібності конкретних особистостей, використовуючи для цього надбання, накопичені протягом століть історії людства, а також нещодавно сформовані для задоволення потреб сучасного життя та його інформаційного середовища.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, смарт-освіту потрібно розглядати як сукупність технологій, що дозволяють соціальним суб'єктам здійснювати освітню діяльність з урахуванням новітніх інтелектуальних рішень, взаємодію вчителів та учнів у загальному процесі комунікацій в межах навчання. Таке розуміння смарт-освіти розширює сприйняття освіти в порівнянні із традиційним навчанням; виходить за рамки суто технічних розробок; розв'язує більшу кількість освітніх завдань і задовольняє більш різноманітні навчальні потреби. Завдяки смарт-освіті навчання стає можливим не тільки в аудиторії, але й в інших місцях, наприклад таких як музеї. Концепція смарт-освіти передбачає наявність значної кількості джерел інформації, а також гнучкість й максимальну різноманітність мультимедіа, віртуальні тури галереями світових музеїв, щоб учні ознайомилися з інформацією про твори мистецтва та створили власну віртуальну колекцію тощо. Такий формат отримання нового матеріалу з предмета вивчення зацікавить дітей набагато швидше, ніж підручники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bates T. National Strategies for E-Leaming in Post-secondary Education and Training . UNESCO, 2001. 132 p.
2. Trenholm S. Angel A. Juan, Jorge Simosa, Amilcar Oliveira, Teresa Oliveira. Long-Term Experiences in Mathematics E-Learning in Europe and the USA. *Teaching Mathematics Online: Emergent Technologies and Methodologies USA: Information Science Reference*, 2012. P. 238–257.
3. Будник О., Дзябенко О. Використання інструментарію платформи Go-lab для розвитку дослідницьких умінь школярів. *Information Technologies and Learning Tools.* P. 1–20.
4. Гуревич Е. Смарт-освіта – нова парадигма сучасної системи освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2016. № 4. С. 71–78.
5. Джурило А. Місце ІКТ у сучасній музейній педагогіці // Музейна педагогіка в науковій освіті: *Збірник тез доповідей І Всеукраїнської науково-практичної конференції* (28 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 37-39.
6. Екжанова Є.А. Системний підхід до розробки програми корекційно - розвивального навчання дітей проектними методами. *Дефектологія.* 2016. № 6 С. 25.
7. Інститут модернізації змісту освіти. URL: https://imzo.gov.ua. (дата звернення: 23.07.2022).
8. Малофєєв М.М. Стратегія і тактика перехідного періоду у розвитку вітчизняної системи спеціальної освіти та державної допомоги дітям. *Дефектологія*. 2006. № 6, С. .3–18.
9. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати : практико зорієнтований збірник / [наук. ред. І. Г. Єрмаков]. К. : Департамент, 2013. 500 с.
10. Миронова С.П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.

11. Музейна педагогіка в науковій освіті: *Збірник тез доповідей І Всеукраїнської науково-практичної конференції* (28 листопада 2019 р.). Київ, 2019. 242 с.
12. Пометун О. І. Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібник / За ред. О. І. Пометун. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.
13. Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси: Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2012. №1060. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1695-12#Text (дата звернення: 22.07.2022).
14. Семеніхіна О. В. Нові парадигми у сфері освіти в умовах переходу до Smart-суспільства. *Науковий вісник Донбасу.* 2013. №3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_3_22 (дата звернення: 25.07.2022).
15. Сидоренко, О. Б. Самооцінка як фактор психічного здоров'я та емоційного благополуччя молодшого школяра. *Актуальні проблеми збереження психологічного здоров'я підростаючого покоління* : матеріали Всеукраїнських психолого-педагогічних Демиденківських читань. Бердянськ : БДПУ, 2013. С. 43–45.
16. Смарт-освіта: досвід, реалії, перспективи: монографія / за ред. акад. Р. С. Гуревича: друкарня «Діло». Вінниця, 2019. 218 с.
17. Шикіна О. В. Відображення smart-туризму у музеях. *Міський туризм: реалії, виклики, перспективи* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Альфа-ПІК, 2020. С. 46–48
18. Широков Д. Платформатизація освтінього процесу під час дистанційного та змішаного навчання в школі. *Міжнародний науковий журнал «крааль науки». Секція: педагогіка та освіта.* 2021. №5, С. 247–253.

REFERENCES

1. Bates T. National Strategies for E-Leaming in Post-secondary Education and Training . UNESCO, 2001. 132 p. [in English]
2. Trenholm S. Angel A. Juan, Jorge Simosa, Amilcar Oliveira, Teresa Oliveira. Long-Term Experiences in Mathematics E-Learning in Europe and the USA. Teaching Mathematics Online: Emergent Technologies and Methodologies USA: Information Science Reference, 2012. P. 238–257. [in English]
3. Budnyk O., Dziabenko O. Vykorystannia instrumentariiu platformy Go-lab dlia rozvytku doslidnytskykh umin shkoliariv. Information Technologies and Learning Tools. R. 1–20. [in Ukrainian]
4. Hurevych E. Smart-osvita – nova paradyhma suchasnoi systemy osvity. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy. 2016. № 4. S. 71–78. [in Ukrainian]
5. Dzhurylo A. Mistse IKT u suchasnii muzeinii pedahohitsi // Muzeina pedahohika v naukovii osviti: Zbirnyk tez dopovidei I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (28 lystopada 2019 r.). Kyiv, 2019. S. 37-39. [in Ukrainian]
6. Ekzhanova Ye.A. Systemnyi pidkhid do rozrobky prohramy korektsiino - rozvyvalnoho navchannia ditei proektnymy metodamy. Defektolohiia. 2016. № 6 S. 25. [in Ukrainian]
7. Instytut modernizatsii zmistu osvity. URL: https://imzo.gov.ua. (data zvernennia: 23.07.2022). [in Ukrainian]
8. Malofieiev M.M. Stratehiia i taktyka perekhidnoho periodu u rozvytku vitchyznianoi systemy spetsialnoi osvity ta derzhavnoi dopomohy ditiam. Defektolohiia. 2006. № 6, S. .3–18. [in Ukrainian]
9. Metod proektiv: tradytsii, perspektyvy, zhyttievi rezultaty :praktyko zoriientovanyi zbirnyk / [nauk. red. I. H. Yermakov]. K. : Departament, 2013. 500 s. [in Ukrainian]
10. Myronova S.P. Metodyka korektsiinoi roboty pry porushenniakh piznavalnoi diialnosti : pidruchnyk. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiienka, 2014. 260 s. [in Ukrainian]
11. Muzeina pedahohika v naukovii osviti: Zbirnyk tez dopovidei I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (28 lystopada 2019 r.). Kyiv, 2019. 242 s. [in Ukrainian]

12. Pometun O. I. Pyrozhenko L.V. Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnolohii navchannia: Nauk.-metod. posibnyk / Za red. O. I. Pometun. Kyiv: Vydavnytstvo A.S.K., 2004. 192 s. [in Ukrainian]
13. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro elektronni osvitni resursy: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 01.10.2012. №1060. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1695-12#Text (data zvernennia: 22.07.2022). [in Ukrainian]
14. Semenikhina O. V. Novi paradyhmy u sferi osvity v umovakh perekhodu do Smart-suspilstva. Naukovyi visnyk Donbasu. 2013. №3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_3_22 (data zvernennia: 25.07.2022). [in Ukrainian]
15. Sydorenko, O. B. Samootsinka yak faktor psykhichnoho zdorovia ta emotsiinoho blahopoluchchia molodshoho shkoliara. Aktualni problemy zberezhennia psykholohichnoho zdorovia pidrostaiuchoho pokolinnia : materialy Vseukrainskykh psykholoho-pedahohichnykh Demydenkivskykh chytan. Berdiansk : BDPU, 2013. S. 43–45. [in Ukrainian]
16. Smart-osvita: dosvid, realii, perspektyvy: monohrafiia / za red. akad. R. S. Hurevycha: drukarnia «Dilo». Vinnytsia, 2019. 218 s. [in Ukrainian]
17. Shykina O. V. Vidobrazhennia smart-turyzmu u muzeiakh. Miskyi turyzm: realii, vyklyky, perspektyvy : Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: Alfa-PIK, 2020. S. 46–48 [in Ukrainian]
18. Shyrokov D. Platformatyzatsiia osvtinoho protsesu pid chas dystantsiinoho ta zmishanoho navchannia v shkoli. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «kraal nauky». Sektsiia: pedahohika ta osvita. 2021. №5, S. 247–253. [in Ukrainian]

УДК 378.091.217(477)-047.64]:364.3-057.875(091)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267058

РЕТРОДОСВІД УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СТУДЕНТІВ

Кірдан Олександр, доктор педагогічних наук, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки та соціально-поведінкових наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2667-6589
E-mail: kirdan_alex@ukr.net

Кірдан Олена, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID https://orcid.org/0000-0002-7295-4722
E-mail: kirdan_olena@ukr.net

Стаття приурочена проблемі управління фінансовою діяльністю закладів вищої освіти України XIX – початку XX століття та соціальної підтримки студентів. Проаналізовано зміст нормативних документів із питань організації управління фінансовою діяльністю та соціальної підтримки студентів у вітчизняних університетах XIX – початку XX століття. Схарактеризовано джерела та порядок фінансового забезпечення діяльності університетів, ліцеїв, Вищих жіночих курсів. Розкрито особливості оплати за навчання студентами та надання їм пільг і матеріальної допомоги, умови звільнення від оплати за навчання.
Ключові слова: *історія освіти, університет, фінансова автономія, управління, студент, оплата за навчання, соціальна підтримка, меценат, заклади вищої освіти.*

THE RETRO EXPERIENCE IN MANAGING THE FINANCIAL ACTIVITIES OF INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE AND THE STUDENT SOCIAL SUPPORT

Kirdan Oleksandr, Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economics and Social-Behavioral Sciences, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2667-6589
E-mail: kirdan_alex@ukr.net

Kirdan Olena, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of Pedagogy and Educational Management Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID https://orcid.org/0000-0002-7295-4722
E-mail: kirdan_olena@ukr.net

The relevance of the study is determined by the need for a historical and pedagogical analysis of the financial activity of higher education institutions of Ukraine and social support of students.
The purpose of the article is to characterize the features of financial management of higher education institutions of Ukraine in the 19th and early 20th centuries and the social support of students.
Achieving the goal of the article made it possible to use general scientific methods: analysis, synthesis, specification and generalization for analytical processing of sources and characteristics of financial support of higher education institutions; the method of historical actualization of the problem - to focus attention on those phenomena of the past that have scientific and practical value for the present.
The content of normative documents on the organization of management of financial activities and social support of students in domestic universities of the 19th and early 20th centuries was analyzed. The sources and procedures for financial support for the activities of universities, lyceums, and higher women's courses are indicated. Based on the analysis of archival sources, it was established that patronage support for the activities of higher education institutions during the researched period was significant. The peculiarities of paying for education by students, providing them with benefits for paying for education and financial assistance, conditions for exemption from paying for education in the studied period are outlined. Possibilities of using the constructive experience of the past for social support of higher education seekers in modern institutions of higher education are outlined.
A conclusion was made about the perspective of the study of the problem of social support of students of higher education institutions in the 20-30s of the 20th century.
Keywords: *history of education; university; financial autonomy; management; student; payment for education; social support; philanthropist; institutions of higher education.*

Постановка проблеми. Заклади вищої освіти (далі ЗВО) України нині функціонують в умовах війни. Збереження життя і здоров'я здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників, організація якісного освітнього процесу в умовах військового стану, відновлення зруйнованої матеріально-технічної бази та ін. – першочергові завдання, які постали перед адміністрацією ЗВО. Водночас фінансова автономія та посилення соціальної відповідальності за якість освітньої діяльності, зростання конкуренції між ЗВО за абітурієнтів із найвищими результатами зовнішнього незалежного оцінювання та іноземних здобувачів вищої освіти та ін. є чинниками, що впливають на систему вищої освіти упродовж останніх років. На посиленні автономії та відповідальності, потребі «розбудови гнучкішого врядування та системи фінансування, які збалансовують більшу автономію закладів освіти з відповідальністю перед усіма стейкхолдерами» [30, с. 13] акцентовано у Комюніке «Підтримка зростання та робочих місць – програма модернізації європейських систем вищої освіти».

У Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 рр. ідентифіковано ключові проблеми, першою серед яких визначено «недостатній рівень фінансування вищої освіти» та констатовано, що «заклади постійно відчувають брак коштів на забезпечення функціонування та насамперед на розвиток, що вимагає здійснення невідкладних заходів щодо пошуку кардинально нових механізмів залучення ресурсів у системі вищої освіти» [24].

Нині все гостріше відчувається потреба забезпечення фінансової спроможності ЗВО та соціальної підтримки студентської молоді, адже вища школа, як і школа загалом, завжди відображає, віддзеркалює, копіює суспільний механізм. Тому, з нашої точки зору, доцільним бачиться детальне вивчення ретродосвіду

управління фінансовою діяльністю закладів вищої освіти України XIX – початку XX століття та соціальної підтримки студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях вітчизняних науковців схарактеризовано різні аспекти фінансової діяльності сучасних закладів вищої освіти та соціальної підтримки студентів. У дослідженні І. Ящищак та Н. Олексюк окреслено систему соціальної підтримки студентів, що «функціонує на зовнішньому і внутрішньому рівнях та здійснюється шляхом забезпечення їх житлом на період навчання, призначення стипендій, надання матеріальної, інформаційної, консультативної, посередницької та психологічної допомоги» [29]. У дослідженні П. Дубровського та А. Юрченко з'ясовано питання соціального забезпечення та побутового становища молоді у 20-30-ті рр. XX ст. [6]. Роботу комітетів покращення побуту учнів і студентів закладів вищої освіти у 1920-ті роки досліджували О. Кін, В. Липинський, Х. Хоруженко та ін. [8; 28]. Проблема доброчинності як чинника фінансування діяльності вищих навчальних закладів України XIX – поч. XX ст. стала предметом наукового осмислення Н. Сейко [21–23]. Систему управління фінансовою діяльністю ЗВО схарактеризовано у дослідженні В. Виноградньої [4]. На основі аналізу праць вітчизняних дослідників констатуємо, що бракує досліджень управління фінансовою діяльністю закладів вищої освіти та соціальної підтримки студентів у історико-педагогічній ретроспективі.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей управління фінансовою діяльністю закладів вищої освіти України XIX – початку XX століття та соціальної підтримки студентів.

Виклад основного матеріалу. Найважливішим важелем управління вищою школою завжди було її фінансування. Відповідно до «Попередніх правил народної освіти» визначено порядок державного фінансування університетів [11, с. 198]. На організацію діяльності 4-х університетів Російської імперії у 1803–1804 рр. було передбачено 520 тис., зокрема на потреби Харківського університету із державного казначейства щорічно виділялось 130 тис. рублів [27, с. 12].

Значущим джерелом фінансування закладів вищої були приватні пожертви та меценатська підтримка. На наш погляд, особливої уваги заслуговує організація збору благодійної допомоги для Харківського університету. Завдяки зусиллям В. Каразіна харківське дворянство і купці пожертвували на заснування Харківського університету величезні кошти: загальна сума складала 658 506 рублів [27, с. 11]. Однак, маємо зазначити, що збір коштів відбувався повільно, затягнувшись на декілька років. Згідно із даними університетського правління, не вся зазначена сума була зібрана навіть на 1 січня 1825 р. Реальні внески були набагато меншими від обіцяних: замість передбачуваних за зобов'язаннями 658 506 рублів, Харківський університет отримав лише 480 496 рублів [27, с. 11]. Однак, таки маємо відзначити беззаперечно величезну роль в організації збору пожертв В. Каразіна: він із пропозицією щодо збору коштів на користь університету звертався не тільки до дворянства та купцівства, але й до інших прошарків населення. Так, наприклад, у підписці брали участь ремісники Іван та Климентій Крамаренко, Григорій Лавриков та Петро Тимченко, кожен з яких вніс по 50 копійок [27, с. 11]. Грошові внески на потреби Харківського університету

від приватних осіб склали 9650 руб. Однак пожертви мали не лише характер грошових внесків. Так, наприклад, у 1808 р. статська радниця А. Альоніна подарувала університету кам'яний будинок у Кисловодську і 1000 руб. на його ремонт, а згодом – ще 1000 рублів [2, с. 6]. Селяни та колишні козаки безкоштовно передали для зведення університетських споруд 125 десятин пригородньої землі [2, с. 6].

На основі аналізу документів [17; 19] констатуємо, що фінансовий стан Харківського університету у перші десятиріччя його діяльності потребував дотацій. Потреба у додатковому фінансуванні була спричинена об'єктивними факторами, а саме: відкриття нових кафедр, зростанням контингенту казеннокоштних студентів та, як наслідок, збільшення видатків на їх утримання.

Для залучення меценатів до благодійної діяльності 15 січня 1816 р. затверджено Постанову про порядок заохочення осіб, які підтримували навчальні заклади [19, стб. 1131], що сприяло доповненню бюджетного фінансування закладів вищої освіти значним потоком грошових надходжень меценатів.

Окремою ланкою у системі освіти були ліцеї. Оскільки вони з'явились за ініціативою приватних осіб, і переважно на приватні пожертви, джерела їх фінансування також були найрізноманітнішими, а механізм – достатньо складним. Найскладнішою була структура фінансування Рішельєвського ліцею, яка охоплювала цілий комплекс джерел (не беручи до уваги плату пансіонерів). По-перше, указом від 15 березня 1817 р. було визначено збір коштів «на користь навчального закладу протягом 10 років по 2-і копійки сріблом з кожної чверті експортованого з м. Одеса зерна (хліба). Частина грошей повинна була йти на будівництво корпусів ліцею, інша – на побудову в м. Одеса лавок (магазинів), з доходу яких планувалося виплачувати утримання чиновників навчального закладу. По-друге, на користь ліцею надходив дохід з оренди земель, виділених йому Дюком де Рішельє, який складав 3 260 талерів на рік» [1, с. 71–72]. Після завершення «14-річного терміну оренди ліцею надавалось право отримувати вищезазначену суму з державного казначейства. За рахунок цих коштів повинен був утримуватись Педагогічний інститут. По-третє, фінансування початкового училища і двох додаткових училищ забезпечувалось за рахунок коштів, виділених на утримання навчальних закладів, на базі яких створювався ліцей (13 тис. рублів). Високою була плата за пансіонерів – у Рішельєвському ліцеї вона складала 1200 рублів. Інший навчальний заклад – Кременецький ліцей – утримувався за рахунок коштів едукаційного фундушу. У цілому, перераховані ліцеї володіли незначною сумою коштів. Кн. А. Безбородько пожертвував 210 тис. рублів на відкриття вищого училища в Ніжині» [1, с. 71–72].

Вища жіноча освіта у кінці XIX – на початку XX століття складалась, в основному, з приватних навчальних закладів, які існували на кошти різних благодійних товариств і окремих осіб та мали відповідний статус. Плата за навчання на Вищих жіночих курсів у м. Київ була 25 карбованців на рік [5]. З 1881 р. тривалість навчання становила 4 роки [25].

Згідно із проектом Положення про Вищі жіночі курси їх фінансування охоплює: а) надходження від слухачок; б) допомоги від держави, товариств і приватних осіб; в) від різних пожертв і відсотків від цих капіталів.

У 1881 р. в «Положенні про Вищі жіночі курси, засновані в Києві» (п. 1 розділу VI) було вказано, що «кошти курсів складалися із внесків за право слухання лекцій і добровільних пожертв. За цим Положенням плата за річний курс навчання була удвічі меншою, ніж в університетах (50 руб. за рік), але від неї ніхто не звільнявся. На погляд секції університетської підкомісії з реформи вищої жіночої освіти, для початку буде достатньо забезпечити вищу жіночу освіту, якщо держава щорічно асигнуватиме 180 тис. руб. на допомогу курсам в шести університетських містах, в тому числі у м. Київ, м. Харків та м. Одеса – по 30 тис. руб. на кожні. Необхідною умовою функціонування курсів визнавалось також забезпечення правового й матеріального статусу викладачів, оскільки багато коштів піде на організаційні цілі – розширення приміщень, створення повноцінної бібліотеки, придбання обладнання, тощо» [14].

Виконавчі функції щодо управління фінансовою, господарською та адміністративною діяльністю університетів України XIX – початку XX століття було покладено на правління, яке було робочим органом. Його засідання якого відбувались «за потреби, на запрошення ректора, а для розгляду поточних справ організовувались двічі на тиждень, у чітко визначені години» [13, с. 602].

За фінансовою діяльністю закладів вищої освіти, окрім внутрішнього, здійснювався зовнішній контроль на рівні керівництва навчального округу. В архівних фондах знаходимо численні підтвердженням цьому та пояснення, зокрема правління імператорського університету св. Володимира щодо переобладнання центрального опалення, вентиляції, клінік [18, арк. 20]; видачі винагороди помічнику проректора Є. Лозинському [18, арк. 20 зв]; екстрених витрат у сумі 48000 руб. на ремонтні роботи з підготовки навчального закладу до приїзду імператора [18, арк. 20 зв]; збільшення утримання стипендіатів для підготовки до професорського звання [18, арк. 21 зв].

Одним із малодосліджених напрямів діяльності вітчизняних університетів є ретроспектива соціальної підтримки студентів. У першій половині XIX століття студенти вітчизняних університетів поділялися на дві категорії – своєкоштних та казеннокоштних. Перші, жили у себе вдома або ж на квартирі, вносили відповідну плату за навчання, а після закінчення університетського курсу вільно вирішувати свою подальшу долю. Казеннокоштні студенти могли жити у приміщеннях університету, були на утриманні й після закінчення університету повинні були обов'язково прослужити шість років за призначенням. У другій половині XIX століття ці правила зазнавали поступових змін. Однак, перелік основних вимог, які пред'являлися до студентів, визначено не тільки університетськими статутами, а й правилами, які розробляло міністерство народної освіти. Так, 21 липня 1861 р. міністерським циркуляром були внесені зміни до статуту щодо становища студентства [20]. Зокрема, введено обов'язкову оплату за навчання, звільнити від якої міністерство дозволяло тільки двох студентів від губернії, встановлено вікову норма для вступу в університети (17 років), допущення

вільних слухачів узалежнено від професорів та адміністрації навчального закладу. Однак, громадськість постала проти таких нововведень, й фактично університети продовжували звільняти від оплати до половини всіх студентів. Так, згідно звіту попечителя Харківського навчального округу, в 1862 р. в Харківському університеті з 657 студентів заплатили за слухання лекцій 212 осіб, інші одержали звільнення від оплати або відстрочку [26, с. 17]. У відповідь на запит попечителя Київського навчального округу до міністерства, Київському університету Святого Володимира у 1862 р. було повернуто право звільняти бідних студентів від оплати за навчання [9, с. 90–91].

Основним нормативним документом, що суттєво вплинув на внутрішнє управління діяльністю став статут 1863 р., згідно якого правила для студентів мали створювати й приймати університетські ради для кожного університету окремо. Незважаючи на те, що циркуляр міністра народної освіти попечителям навчальних округів від 20 липня 1863 р. надавав загальні вказівки щодо змісту цих правил, вважаємо, що їх прийняття університетськими радами було важливою складовою університетської реформи, однією з найголовніших ознак внутрішньоуніверситетського самоуправління. Для прикладу розглянемо «Положення про студентів та сторонніх слухачів в Імператорському Харківському університеті», затверджене 29 липня 1863 р. радою цього закладу [17, с. 16–27]. Положення містить декілька розділів. Перший з них визначає правила прийому, терміни подання документів, вимоги (в залежності від попередньо набутої освіти). Тут же визначено статус вільного слухача, яким міг стати представник будь-якого стану, котрий за згодою професора відвідував лекції з однієї або декількох дисциплін (без попереднього іспиту). Другий розділ присвячено оплаті за навчання, визначено умови звільнення від оплати та пільги у сплачуванні внеску, умови відтермінування сплати. Третій розділ містить загальні правила та права студентів та вільних слухачів, умови проходження курсу (іспити, користування бібліотекою і т.д.). Четвертий розділ фіксує обов’язки студентів, правила їх поведінки в університеті, наголошує на тому, що «ні у будівлях університету, ні у дворах та садах не дозволяються ніякі сходини та зборища» [17, с. 24]. Цей же розділ містить пункт, який, за циркулярною рекомендацією міністра, з’явився у правилах всіх університетів, а саме: «студенти та вільні слухачі вважаються окремими відвідувачами університету, тому не дозволяються будь-які дії їх, що носять характер корпоративний, а саме: подання адресів та прохань за підписами декількох осіб, посилання депутатів, виставлення від імені студентів яких-небудь об’яв та ін.» [17, с. 24]. Вищезазначене свідчить, що достатньо жорстко регламентувалася поведінка студентів в університеті та за його межами. В період 60-х рр. XIX століття урядові інституції схилялися до думки, що будь-які об’єднання студентів можуть використовуватися з революційною метою, оскільки, навіть якщо це стосувалося дозволених законом товариств, то не виключало того, що їх кошти могли використовуватися для досягнення протизаконних дій.

Статут 1863 р. повертав право університетам надавати пільги студентам в оплаті, або зовсім звільняти їх від неї (за умови успішного навчання). З уведенням

системи стипендій змінилося й розуміння поняття «казеннокоштний студент». Статут 1863 р. ставив студентів у вигідніші умови, відкривав можливості для подальшої демократизації їх складу. Правила для студентів, які приймалися після затвердження статуту 1863 р. університетськими радами, містили умови звільнення від оплати (високий бал на підсумковому іспиті за рік навчання), які відрізнялися в різних університетах. Найменш суворими в цьому плані були правила, складені радою Харківського університету, в яких зафіксована можливість скорочення розміру оплати, умови надання студентам відстрочки в оплаті внеску.

Пільги та стипендії надавалися на рік або півроку, після чого необхідно було поновлювати клопотання про їх надання. Розмір оплати складав – 50 карбованців в столичних, й 40 – в інших університетах. Після прийняття статуту 1863 р. університети, набувши автономію, виявили бажання якомога більше допомагати своїм вихованцям. Ця позиція йшла врозріз із позицією уряду, зафіксованою у положенні статуту, про надання стипендії із власних коштів університету, яка могла використовуватися на збільшення окладів викладачів. Слушними, з огляду на викладене вище, будуть думки ректора Київського університету професора М. Бунге про те, що «більшість студентів в університеті Св. Володимира складається з молодих людей, які у вищій освіті бачать засіб для забезпечення свого майбутнього. Багатьом приходиться одночасно думати й про науку, й про те чим жити, щоб вчитися» [3].

У другій половині 1880-х рр. був виданий спеціальний циркуляр, яким зобов'язували керівників вищих закладів освіти узяти з кожного студента підписку про їх неучасть у товариствах. Стосовно ж участі у діяльності наукових товариств університетів, як дозволених законом об'єднань, студент зобов'язувався отримати на те дозвіл керівництва [10, арк. 4 зв.]. Окремим циркуляром встановлювався порядок розповсюдження квитків на концерти аби запобігти збиранню коштів на протиправні цілі [10, арк. 30].

Починаючи з 1879 р. була повернута практика укладання та затвердження типових правил для студентів всіх університетів міністерством народної освіти. Статут 1884 р. закріпив це положення, позбавивши університетські ради права складати зазначені правила.

Прийняті у 1879 р., а також у 1885 р. правила для студентів всіх університетів містили в основному ті ж самі розділи, однак, тенденцією ставала все більша регламентація, намагання передбачити всі випадки та надати відповідні інструкції. Ця тенденція призвела до того, що у 1885 р. розділи правил відокремилися в самостійні «Правила про прийом в студенти університету», «Правила про оплату за слухання лекцій», «Правила для студентів під час проходження курсу» тощо [7; 15]. Акцентом цих правил ставало позбавлення студентів корпоративних прав, збільшення адміністративного тиску, посилення регламентації їхньої діяльності.

Спеціальні правила та вимоги регулювали одержання допомоги та стипендії. Для їх отримання необхідно було подати прохання (з доданням встановленого свідоцтва про бідність) інспектору, який, у свою чергу, з

відповідними довідками про поведінку студента передавав його декану факультету. Список таких здобувачів стипендій оголошувався на засіданні факультетської ради. Ті, хто був допущений радою, з цього часу підлягали особливому нагляду з боку викладачів, до яких студенти-здобувачі зобов'язані були особисто підходити у відведений час. Результати своїх спостережень викладачі та інспекція доповідали декану. Таке спостереження тривало майже весь навчальний рік (до 1 квітня), а головними відповідальними особами при цьому виступали декан та інспектор, які й визначали тих, хто допускався до «змагального випробування», яке передбачало особливі наукові роботи по завданню факультету, або колоквіум за змістом та виконанням цих робіт, чи особливе усне випробування. Означені випробування відбувалися у спеціальній комісії у складі не менше ніж трьох осіб. Після цього, в залежності від рейтингу, складався список студентів-здобувачів, який розглядала рада факультету, а потім правління університету. Залежно від переваг здобувача йшов розподіл призначених факультету стипендій. Рішення правління передавалося на затвердження попечителю [16]. Якість навчання тих студентів, які отримали стипендії, перебували під особливим наглядом факультету. Порушення вимог стипендіатом призводило до позбавлення стипендії. За поданням інспектора або факультету така справа розглядалася у правлінні, а потім передавалася на розгляд попечителя. Важливо відзначити, що стипендії із коштів державного казначейства призначалися лише особам християнських віросповідань й по закінченню університету така особа була зобов'язана відпрацювати за призначенням півтора року за кожен рік отримання стипендії [15, с. 21].

Студенти, які отримували стипендії або матеріальну допомогу, звільнялися від оплати за навчання не інакше як за окремою постановою правління, затвердженою попечителем, за умови, що загальна кількість звільнених від оплати, не перевищує 15% загальної кількості студентів. Разом з тим, статистичні відомості [9] свідчать про те, що університети перевищували встановлений ліміт.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Для забезпечення фінансування та розвитку сучасних закладів вищої освіти необхідним є пошук додаткових джерел, створення сталих фондів, співфінансування освітніх послуг, упровадження засад державно-приватного партнерства, меценатська та благочинна підтримка тощо. До конструктивного ретродосвіду соціальної підтримки студентів у закладах вищої освіти України зараховуємо: надання пільг і звільнення від оплати за навчання здобувачів освіти із найвищими показниками успішності та науковими досягненнями, надання стипендій із власних коштів університетів, відтермінування сплати за навчання.

Перспективним напрямом подальших досліджень уважаємо проблему соціальної підтримки студентів закладів вищої освіти України у 20-30 ті роки XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристов Н. Состояние образования в России при Александре I. *Известия историко-филологического института кн. Безбородко.* 1879. Т. III. С. 62–101.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) : в 2 т. Х. : Паровая Типография и Литография Зильберберг, 1893–1898. Т. 1 : (1802 – 1815 г.). 1204 с.
3. Бунге Н.Х. Статистические заметки по поводу именной ведомости о студентах Имп. Университета Св. Владимира на 1861 – 1862 уч. год. *Университетские известия*. К., 1861. № 2-3.
4. Виноградня В.М. Система управління фінансовою діяльністю вищих навчальних закладів. *Економічний вісник університету. Збірник наукових праць учених та аспірантів.* Випуск 27/1 . 2015. С. 7–14
5. Герье В. И. Университетский вопрос. *Вестник Европы.* 1873. № 4. С. 820–834.
6. Дубровський П.С., Юрченко А.І. Соціальне забезпечення та побутове становище молоді УРСР 20-30-х рр. ХХ ст. *Історичні записки.* 2012. Вип. 36. С. 97–102.
7. Журнал Министерства народного просвещения. 1885. Ч. 240. [№ 7]. Июль. 824 с.
8. Кін О. Організація громадської діяльності студентської молоді вищих навчальних закладів України у 20-ті рр. ХХ століття. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2012. № 5(Ч. 2). С. 221–229.
9. Обзор деятельности министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 1863 и 1864 годах. СПб., 1865. 713 с.
10. Отчет инспектора В.И. Петра от 26.01.1888 г. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707, оп. 87, спр. 6759, 37 арк.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII – 1-я полов. XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. М.: Педагогика, 1973. 605 с.
12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. М. : Педагогика, 1991. 446 с.
13. Полное собрание законов Российской Империи : собр. 1-е. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 28 : 1804–1805 гг. 1349 с.
14. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве: утв. 28 мая 1881г. К. : [б.и.], 1881. 10 с.
15. Правила для студентов и посторонних слушателей Императорских Российских университетов. Правила для студентов университета во время прохождения курса. Правила о приеме в студенты университета. Правила о плате за слушание лекций в университете. Правила о назначении студентам стипендий и денежных пособий. Правила для арестованных в карцере студентов. Правила о допущении в университет посторонних слушателей. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1885. Июль. III. Министерские распоряжения. № 4. С. 31–46.
16. Правила о состязательных испытаниях на стипендии и пособия, испытаниях студентам университетов и о наблюдении за занятиями стипендиатов. Х., 1887. 19 с.
17. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета. 1863 г. Июль–декабрь. Харьков: В Университетской типографии, 1864. С. 1–256.
18. Протоколы заседаний университета Св. Владимира со сведениями о заседаниях правления, 27.01.1912 – 10.12.1913. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707, оп. 81, спр. 12, 101 арк.
19. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения / Россия. М-во Народ. Просвещения. 2-е изд. СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1875–1876. Т. 2 : Царствование императора Николая I. 1825–1855 [год], отд. 1-е : 1825–1839 [год]. 1875. 1576 стб., 69 с.
20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб. : Тип. В. С. Балашова, 1873. Т. 1. : Царствование Императора Александра I. 1007 с.
21. Сейко Н.А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2006. 448 с.
22. Сейко Н.А. Доброчинність як чинник фінансування діяльності вищих навчальних закладів України XIX – початку XX століття. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного*

педагогічного університету імені Григорія Сковороди : науково-теоретичний збірник: спец. випуск. Переяслав-Хмельницький, 2005. С. 347–354.
23. Сейко Н.А. Стипендіальні фонди як форма доброчинності в Україні у XIX – на початку XX століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2007. № 2. С. 28–34.
24. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 рр. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n2
25. Таблиця предметів викладання, викладачів і кількості годин на вищих жіночих курсах в м. Києві. Державний архів м. Києва. Ф. 244, оп. 1 ч. 1, спр. 20, арк. 112зв–113зв.
26. Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк. Харьков: Вища школа: Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. 160 с.
27. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет … (1802–1955 гг.) [А. Г. Слюсарский, В. И. Астахов, И. Я. Мирошниченко и др.]. Х. : Изд-во ХГУ, 1955. 387 с.
28. Хоруженко Х., Липинський В. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки. *Краєзнавство: наук. журн.* 2015. Вип. 3–4. С. 174–179.
29. Ящищак І. В., Олексюк Н. С. Організація соціальної підтримки студентів в закладах вищої освіти України. *World science: problems, prospects and innovations : abstracts of the 5th International scientific and practical conference* (Toronto, Canada 27–29 January 2021). Toronto : Perfect Publishing, 2021. P. 1295–1300.
30. Communication from the European Commission. Supporting growth and jobs – An agenda for the modernization of Europe's higher education systems. Brussels, 20.09.2011 [Electronic resource]. – URL: http://ec.europe.eu/education/higher-education/doc1320_en.htm#doc

REFERENSES

1. Arystov, N. (1879). Sostoianye obrazovanyia v Rossyy pry Aleksandre I. *Yzvestyia ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta kn. Bezborodko. III, 62–101* [in Russian].
2. Bahalei, D. Y. (1893-1898). Opyt ystoryy Kharkovskoho unyversyteta (po neyzdannym materyalam): v 2 t. Kharkiv: Parovaia Typohrafyia y Lytohrafyia Zylberberh [in Russian].
3. Bunhe, N. Kh. (1861). Statystycheskye zametky po povodu ymennoi vedomosty o studentakh Ymp. Unyversyteta Sv. Vladymyra na 1861 – 1862 uch. hod. *Unyversytetskye yzvestyia, issue 2–3* [in Russian].
4. Vynohradnia, V.M. (2015) Systema upravlinnia finansovoiu diialnistiu vyshchykh navchalnykh zakladiv [System of management of financial activities of higher educational institutions]. *Ekonomichnyi visnyk universytetu. Zbirnyk naukovykh prats uchenykh ta aspirantiv, issue 27/1*, *7–14* [in Ukrainian].
5. Here, V. Y. (1873). Unyversytetskyi vopros. *Vestnyk Evropy. issue 4, 820–834* [in Russian].
6. Dubrovskyi, P.S., Yurchenko, A.I. (2012). Sotsialne zabezpechennia ta pobutove stanovyshche molodi URSR 20-30-kh rr. XX st. [Social security and household situation of the youth of the Ukrainian SSR in the 20s and 30s of the 20th century]. *Istorychni zapysky, issue 36, 97–102* [in Ukrainian].
7. Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia (1885), *part 240 [issue 7], 824 p.* [in Russian].
8. Kin, O. (2012). Orhanizatsiia hromadskoi diialnosti studentskoi molodi vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy u 20-ti rr. XX stolittia [Organization of social activities of student youth of higher educational institutions of Ukraine in the 20s of the 20th century]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia. issue 5 (Part. 2), 221–229* [in Ukrainian].
9. Obzor deiatelnosty mynysterstva narodnoho prosveshchenyia y podvedomstvennykh emu uchrezhdenyi v 1862, 1863 y 1864 hodakh. SPb., (1865) [in Russian].
10. Otchet inspektora V.Y. Petra ot 26.01.1888 (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv). F. 707. Op. 87. Spr. 6759, 37 ark. [in Russian].
11. Ocherky ystoryy shkoly y pedahohycheskoi mysly narodov SSSR. XVIII – 1-ia polov. XIX v. (1973). otv. red. M. F. Shabaeva M.: Pedahohyka [in Russian].
12. Ocherky ystoryy shkoly y pedahohycheskoi mysly narodov SSSR. Konets XIX – nachalo XX v. (1991). M.: Pedahohyka [in Russian].
13. Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi Ymperyy : sobr. 1-e. SPb. : Typ. II Otdelenyia Sobstvennoi E. Y. V. Kantseliaryy (1830). Vol. 28 [in Russian].

14. Polozhenie o vysshih zhenskih kursah, uchrezhdennyh v Kieve: utv. 28 maja 1881g. (1881) K. : [b.i.] [in Russian].
15. Pravila dlja studentov i postoronnih slushatelej Imperatorskih Rossijskih universitetov. Pravila dlja studentov universiteta vo vremja prohozhdenija kursa. Pravila o prieme v studenty universiteta. Pravila o plate za slushanie lekcij v universitete. Pravila o naznachenii studentam stipendij i denezhnyh posobij. Pravila dlja arestovannyh v karcere studentov. Pravila o dopushhenii v universitet postoronnih slushatelej (1885). *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia, Yiul. III, Mynysterskye rasporiazhenyia, issue 4, 31–46* [in Russian].
16. Pravyla o sostiazatelnykh yspytanyiakh na stypendyy y posobyia, yspytanyiakh studentam unyversytetov y o nabliudenyy za zaniatyiamy stypendyatov (1887). Kharkiv [in Russian].
17. Protokoly zasedanyi Soveta Ymperatorskoho Kharkovskoho unyversyteta. 1863 h. (1864). Yiul–dekabr. Kharkov: V Unyversytetskoi typohrafyy [in Russian].
18. Protokoly zasedanyi unyversyteta Sv. Vladymyra so svedenyiamy o zasedanyiakh pravlenyia, 27.01.1912 – 10.12.1913. (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv). F. 707. Op. 81. Spr. 12, 101 ark. [in Russian].
19. Sbornyk postanovlenyi po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyia / Rossyia (1875). M-vo Narod. Prosveshchenyia. 2-e yzd. SPb. : Typ. V. S. Balasheva, 1875–1876. Vol. 2 : Tsarstvovanye ymperatora Nykolaia I. 1825–1855 [hod], otd. 1-e : 1825–1839 [hod] [in Russian].
20. Sbornyk postanovlenyi po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyia. (1873). SPb.: Typ. V. S. Balashova, 1873. Vol.1 [in Russian].
21. Seiko, N.A. (2006). Dobrochynnist u sferi osvity Ukrainy (XIX – poch. XX st.): Kyivskyi uchbovyi okruh. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU [in Ukrainian].
22. Seiko, N.A. (2005). Dobrochynnist yak chynnyk finansuvannia diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy XIX– pochatku XX stolittia [Philanthropy as a factor in financing the activities of higher educational institutions of Ukraine in the 19th and early 20th centuries.]. *Humanitarnyi visnyk Pereiaslav-Khmelnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Hryhoriia Skovorody : naukovo-teoretychnyi zbirnyk: spets. vypusk. 347–354* [in Ukrainian].
23. Seiko, N.A. (2007). Stypendialni fondy yak forma dobrochynnosti v Ukraini u XIX – na pochatku XX stolittia [Scholarship funds as a form of charity in Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh, issue 2, 28–34* [in Ukrainian].
24. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 rr. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n2 [in Ukrainian].
25. Tablytsia predmetiv vykladannia, vykladachiv i kilkosti hodyn na vyshchykh zhinochykh kursakh v m. Kyievi (Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva). F. 244. Op. 1. Ch. 1. Spr. 20. Ark. 112zv–113zv. [in Ukrainian].
26. Kharkovskyi hosudarstvennyi unyversytet 1805–1980. Ystorycheskyi ocherk. (1980). Kharkov: Vyshcha shkola: Yzd-vo pry Khark. un-te [in Russian].
27. Sliusarskyi, A. H., Astakhov, V. Y., Myroshnychenko Y. Ya. et al (1955). Kharkovskyi hosudarstvennyi unyversytet ym. A. M. Horkoho za 150 let … (1802–1955 hh.). Kh.: Yzd-vo KhHU [in Russian].
28. Khoruzhenko, Kh., Lypynskyi, V. (2015). Komitety pokrashchennia pobutu uchniv i studentiv u vyshchykh navchalnykh zakladakh USRR u 1920-ti roky [Committees for improving the lives of pupils and students in higher educational institutions of the USSR in the 1920s]. *Kraieznavstvo: nauk. zhurn. issue 3–4, 174–179* [in Ukrainian].
29. Yashchyshchak, I. V., Oleksiuk, N. S. (2021). Orhanizatsiia sotsialnoi pidtrymky studentiv v zakladakh vyshchoi osvity Ukrainy [Organization social support of students in the institutions of higher education]. *World science: problems, prospects and innovations:* abstracts of the 5th International scientific and practical conference. Toronto: Perfect Publishing, *1295-1300* [in Ukrainian].
30. Communication from the European Commission. Supporting growth and jobs – An agenda for the modernization of Europe's higher education systems. Brussels, 20.09.2011 [Electronic resource]. – URL: http://ec.europe.eu/education/higher-education/doc1320_en.htm#doc.

УДК 371.233 (477)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267059

НЕВІДОМІ РУКОПИСИ СОФІЇ РУСОВОЇ

Наровлянський О. Д., кандидат педагогічних наук, заступник директора, Український державний центр Національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді
ORCID: 0000-0002-5778-7401
E-mail: al_dan@ukr.net

В статті висвітлено нововиявлені останнім часом в Центральному архіві вищих органів влади України рукописні матеріали, автором яких є видатна діячка українського національно-визвольного руху, одна з засновниць української національної освіти Софія Русова. Матеріали виявлено у фонді Міністерства освіти Української народної республіки та Української гетьманської держави.
Виявлені роботи присвячені питанням упровадження екскурсій у освітній процес, зокрема у вивчення географії («Зимові екскурсії в початковій школі») та в позакласну роботу (проект плану порадника з питань організації екскурсій). Висвітлено участь Софії Русової в розробці навчальних програм української школи з географії, її діяльність по створенню екскурсійного відділу Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства освіти в 1917-1919 роках. Визначено основні ідеї С. Русової щодо упровадження зимових екскурсій в початковій школі, їх навчально-виховного потенціалу, об'єктів для показу. Проаналізовано ідеї С. Русової, викладені в проекті змісту довідника для організаторів екскурсій. Визначено, що Софія Русова стояла біля витоків освітнього туризму в українській школі та була одним з засновників туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти України.
Ключові слова: *Софія Русова, екскурсії, Міністерство освіти, географія як навчальний предмет.*

UNKNOWN MANUSCRIPTS OF SOFIA RUSOVA

Narovlyansky O. D., PhD in Pedagogical Sciences, Deputy Director of the Ukrainian State Center for National Patriotic Education, Local History and Tourism of Student Youth
ORCID: 0000-0002-5778-7401
E-mail: al_dan@ukr.net

The article highlights the newly discovered in the Central Archives of the highest authorities of Ukraine handwritten materials, the author of which is a prominent figure of the Ukrainian national liberation movement, one of the founders of the Ukrainian national education Sofia Rusova. The materials were found in the collection of the Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian Hetmanate.
The revealed works are devoted to the introduction of excursions in the educational process, in particular in the study of geography ("Winter Excursions in Primary School") and in extracurricular work (draft plan of the advisor on the organization of excursions). The participation of Sofia Rusova in the development of the curriculum of the Ukrainian school in geography, her activity on the creation of the excursion department of the Department of extracurricular education and preschool education of the Ministry of Education in 1917-1919 is highlighted. The main ideas of S. Rusova on the introduction of winter excursions in primary school, their educational potential, objects for

display. The ideas of S. Rusova, set out in the draft content of the guide for excursion organizers. It is determined that Sofia Rusova stood at the origins of educational tourism in the Ukrainian school and was one of the founders of the tourist and local history direction of out-of-school education in Ukraine.

Keywords: *Sofia Rusova, excursions, Ukrainian People's Republic, Ministry of Education, geography as an academic subject.*

Постановка проблеми. Одним з видатних діячів української освіти часів національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. була Софія Русова, яка протягом досить тривалого часу займала посаду директора департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства народної освіти в урядах УНР, Української держави та директорії. Вона внесла чималий внесок в становлення позашкільної та дошкільної освіти української держави, формування навчальних програм з історії та географії, створення нових підручників. Чималим був внесок С. Русової і в створення початків системи освітянського туризму, упровадження екскурсій у школу. Саме тому викликає інтерес пошук нових невідомих творів педагогині та аналіз її поглядів на педагогіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Софії Русової останніми роками привертає певну увагу українських науковців. Серед них Й. Голенда (наукова та громадська діяльність С. Русової) [1], І. Шоробура (внесок С. Русової у розвиток географічної освіти) [16], В. Кузь [6; 7], М. Кукурудзяк (робота С. Русової в освіті часів УНР) [8] та інші. Творчість та діяльність Софії Русової розглядали в своїх дисертаційних дослідженнях Г. Груць [2], О. Джус [3], І. Нагачевська [9], О. Пеньковець [10], О. Пшеврацька [13], О. Таран [15]. Діяльності Міністерства освіти УНР, у якому працювала Софія Русова присвятили свої дослідження О. Кудлай [5], Н. Ротар [14] . Однак питання ролі Софії Русової в розвитку освітянського туризму залишалося поза увагою дослідників, не було предметом цілеспрямованих досліджень, тому воно є актуальним. Крім того, як виявив архівний пошук, ряд творів С. Русової досі залишається невідомими науковій громадськості.

Ціль статті. Метою публікації є введення у науковий оборот виявлених нами раніше не опублікованих робіт Софії Русової, написаних за часів її роботи на посаді директора департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства освіти в 1917-1919 рр.

Виклад основного матеріалу. В період 1917–1919 років Софія Русова працювала в Міністерстві освіти УНР та Української держави. Вона очолювала відділ, а пізніше департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання. В цей час С. Русова внесла чималий внесок у формуванні системи освіти української держави – як загальної середньої , так і позашкільної.

У фонді Міністерства освіти поряд з матеріалами, що стосуються роботи екскурсійного відділу очолюваного С.Русовою департаменту, її участі в роботі комісій з розробки програм з історії та географії для середньої школи, нами було виявлено два раніше не введених до наукового обороту рукописи, які за висновками експертів-графологів належать саме Софії Русовій та стосуються розвитку екскурсійної справи.

Софія Русова брала безпосередню участь у розробці навчальних програм середньої школи з природознавства та географії, стала автором одного з перших україномовних підручників – «Початкової географії».

28 травня 1918 року Софія Русова брала участь у засіданні комісії з вироблення програм з географії. Під час обговорення програми Софія Русова При обговоренні програми на географії для 1-2 років навчання вона зауважила, що екскурсії учнів мають робитися і зимою, щоб учні спостерігали зимову природу та її життя та запропонувала створити програму зимових екскурсій. Комісія звернулася пропозицією до Русової підготувати таку програму [11, арк. 2зв]. Софія Русова виконала це завдання і програма зимових екскурсій для початкової школи була підготовлена.

В матеріалах фонду Міністерства освіти 1917-1919 рр. Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ) було виявлено рукописний текст під назвою «Зимові екскурсії для початкової географії», який, за висновком експертів-графологів, виконаний С. Русовою. Як свідчать інші матеріали, цей рукопис був написаний як частина навчальної програми з географії для початкової школи і був включений до неї [12, арк. 39] (в публікації збережено орфографію та пунктуацію автора):

«Зімові екскурсії для початкової географії.

Зімою бажано щоб діти теж робили спостереження над природою і для цього можна робити 2–3 екскурсії.

1. Коли випаде перший сніг або повести дітей в ліс і спостерігати різне враження лісу зімою і літом, які залишилися звіри, які зникли і як, чи улетіли геть чи поснули в кублі (білка), чи закопалися в берлозі, придивлятися як сніг вкриває гілля дерев, придивлятися на красу ялини та сосни під снігом і порівняти її з голими дубами, березами. Розглянути на снігу сліди різних ніг.

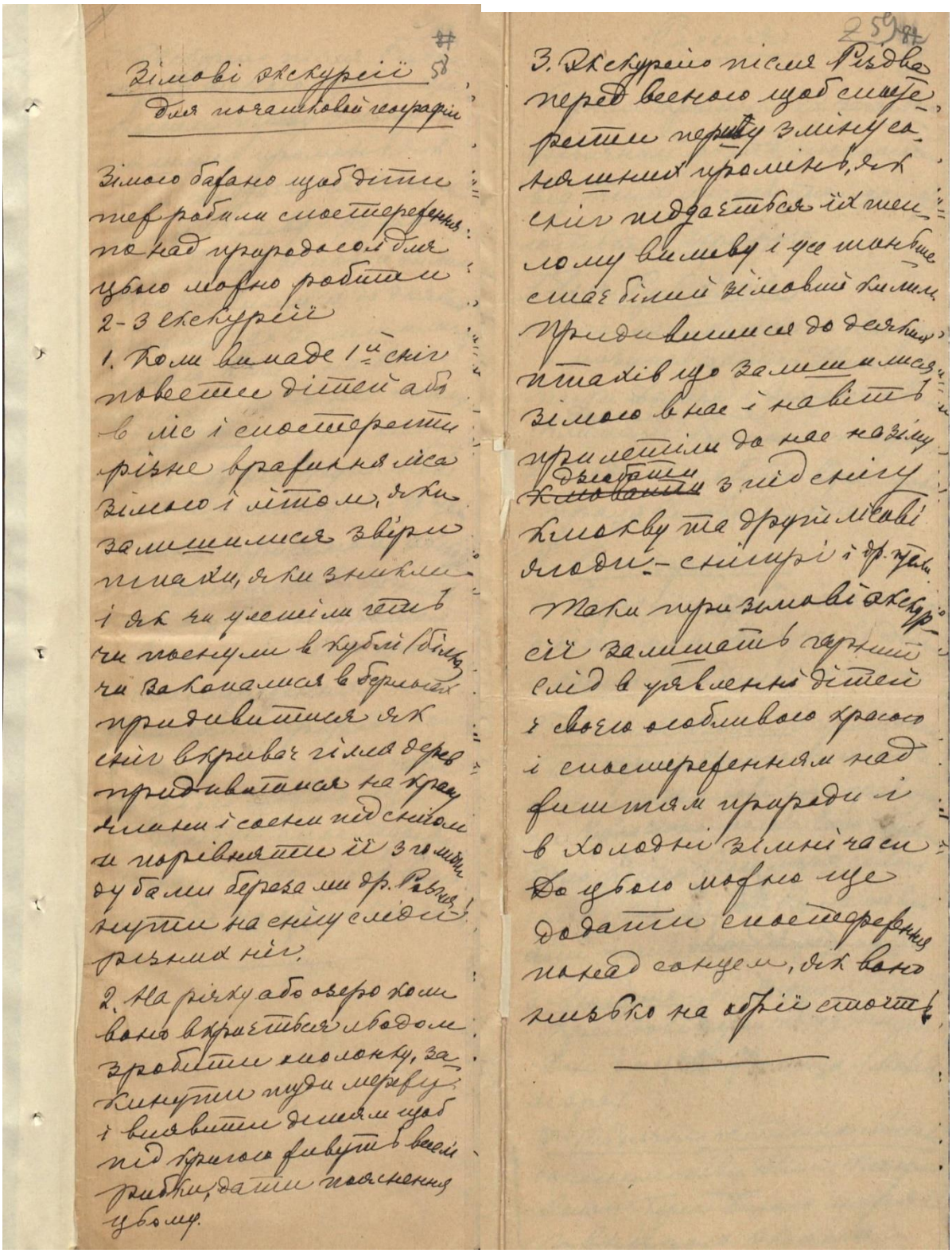
2. На річку чи озеро, коли воно вкриється льодом, робити ополонку, закинути туди мережу і виявити дітям, що під кригою живуть веселі рибки, дати пояснення цьому.

3. Екскурсію після Різдва перед весною щоб спостерегти першу зміну сонячних променів, як сніг їх теплому впливу і усе тонше стає білий зимовий килим. Придивитися до деяких птахів, що залишилися і зімою у нас і навіть прилетіли до нас на зиму дзьобати з-під снігу клюкву та другі лісові ягоди – снігірі і др. птахи.

Такі три зімові екскурсії залишать гарний слід в уявленні дітей і своєю особливою красою і спостереженням за життям природи і в холодні зимні часи. До цього ще можна додати спостереженням над сонцем, як воно низько над обрієм стоїть» [11, арк. 58-59].

Таким чином, С. Русова запропонувала (на відміну від поширеної на той час практики) не обмежуватися екскурсіями в теплу пору року, а проводити їх і взимку. При цьому вона запропонувала тематику зимових екскурсій, вказала на явища природи, що мають бути предметом ознайомлення та зазначила на високий освітній потенціал екскурсій. Ці, включені безпосередньо до навчальної програми з географії, методичні поради для проведення зимових екскурсій у

початковій школі у разі їх упровадження безсумнівно сприяли б введенню екскурсій в практику роботи школи.

Зимові екскурсії
для початкової географії

Зімою бажано щоб діти теж робили спостереження над природою бо для цього можна робити 2-3 екскурсії

1. Коли випаде 1-й сніг повести дітей або в ліс і спостерегти різне вбрання ліса зімою і літом, які залишилися звірі птахи, які зникли і як чи у нашій теплі чи поснули в кублі бідні чи вакомалися в берлогах пригнувшися як сніг вкриває гілля дерев пригинаються на краю лісу і сосни під снігом не порівняться їй з голими дубами березами др. Вказати кинути на сніг сліди різних ніг.

2. На річку або озеро коли вони вкриються льодом зробити ополонку, закинути туди мертву і живу рибу дивитись щоб під крижаною рибки дати пояснення цьому.

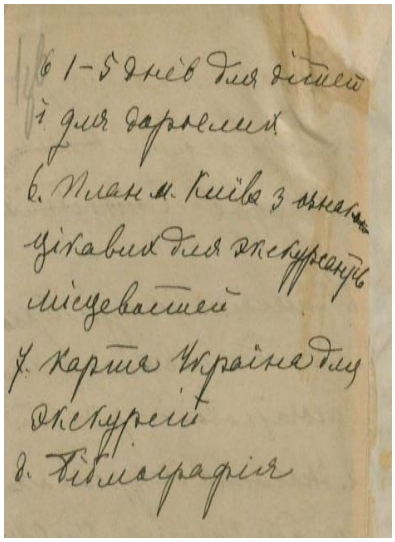
3. Екскурсію після Різдва перед весною щоб спостерегти перший вплив сонячних променів, як сніг підчищається їх тепло му впливу і де швидше сніг білий зимовий килим. Пригнувшися до деяких птахів ще залишилися зімою в нас і навіть прилетіли до нас назад вибрати з під снігу кмаху та другі лісові люди - синиці і др. Такі прогулянки зимові екскурсії залишають гарний слід в уявленні дітей і вчать любити красу і спостереженням над життям природи і в холодні зимні часи до цього можна ще додати спостереження над сонцем, як воно низько на обрії стоїть.

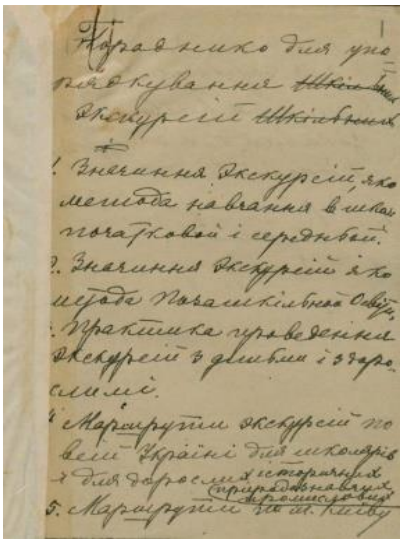
Водночас, велику увагу Софія Русова приділяла створенню системи позашкільної освіти, підготовці інструкторів для цієї ланки освіти, була у витоків створення екскурсійного відділу департаменту, першого в системі освіти притулку (за нинішньою термінологією – туристської бази) для учнів-екскурсантів в Києві. При вивченні фондів Міністерства освіти за 1917–1919 роки нами було виявлено чимало матеріалів, що засвідчують роль С. Русової в створенні та розвитку цього напряму освітянської роботи.

Ще одним виявленим у фонді Міністерства освіти раніше не опублікованим рукописом Софії Русової, що стосується організації освітніх екскурсій, є рукописний проект плану порадника для упорядкування екскурсій. На засіданнях екскурсійної комісії департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання, які проходили навесні 1918 року неодноразово піднімалося питання про доцільність видання посібника на допомогу організаторам учнівських екскурсій. Варто відзначити, що Софія Русова, будучи прибічником позашкільної освіти як засобу освіти не лише дітей, але й дорослих, наполягала на залученні до екскурсій як учнів шкіл, так і робітників та селян, перш за все через товариство «Просвіта». На нашу думку, саме тому в проекті плану автором було відкориговане назву порадника - закреслено слово шкільних, а у змісті з'явилися поради щодо екскурсій дорослих.

«Порадник для упорядкування [шкільних] (закреслено автором) екскурсій.

1. Значення екскурсій як метода навчання в школі початковий та середній.
2. Значення екскурсій як метода позашкільної освіти
3. Практичне проведення екскурсій з дітьми і з дорослими
4. Маршрути екскурсій по всій Україні для школярів і дорослих історичних, природознавчих, промислових
5. Маршрути по м. Києву в 1–5 днів для дорослих
6. План м. Києва з ознаком [так в тексті] цікавих для екскурсій місцевостей
7. Карта України для екскурсій
8. Бібліографія» [11, арк. 1-1зв].

На жаль, нам не вдалося знайти підтвердження того, що вказаний порадник був надрукований. Судячи з усього він залишився одним з багатьох нереалізованих проектів того часу. Однак його підготовка та активна участь в ній С. Русової свідчать про значення, яке вона надавала освітянському туризму, ролі екскурсій у освітньому процесі та вихованні дітей та дорослих.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, виявлені нові роботи С. Русової доводять її багатогранну та активну роль у формуванні освітньої політики часів УНР та Української держави, різноплановість її діяльності. Водночас виявлені матеріали дозволяють стверджувати, що саме Софія Русова стояла у витоків вітчизняного освітянського туризму та туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти України. Подальшого вивчення потребує діяльність екскурсійного відділу Міністерства освіти 1918-1919рр. та практика упровадження екскурсій в роботу тогочасної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голенда Й. Софія Русова - видатний український **педагог**, літературознавець та громадський діяч. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах.* 2007. Вип. 72. С. 636–644.
2. Груць Г. М. С. Русова і просвітительський рух в Україні : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 Тернопіль,1999. 193 с.
3. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 Івано-Франківськ, 2001. 242 с.
4. Документи про організацію роботи екскурсійного відділу: протоколи засідань, статут, листування. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 561.
5. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність К.: Інститут історії України, 2019. 160 с.
6. Кузь В. Софія Русова – теоретик і організатор національного виховання. *Проблеми дощкільного виховання у педагогічній спадщині С. Русової* : матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених 140-річчю з дня народження С. Русової. Чернігів, 1996. Кн. 4. С. 13–15
7. Кузь В. Софія Русова: сторінки життя і творчості у контексті сьогодення. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 2. С. 44-48
8. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський, 1997.
9. Нагачевська З. І. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (ІІ половина ХІХ ст. - 1939 р.) : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2009. 40 с.
10. Пеньковець О. М. Філософсько-освітні погляди С.Русової (соціально-філософський аналіз) : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 Чернігів, 2001. 191 с.
11. Протоколи засідання комісії по виробленню програми і карт з географії, програми і пояснювальні записки до них. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 687
12. Протоколи комісії про організацію загально-освітніх екскурсій. Проєкт діяльності екскурсійного відділу, програми з історії. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 556.
13. Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С.Ф.Русової : дис... канд. пед. наук: 13.00.08. К., 2002. 190 с.
14. Ротар Н. Ю. діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці. 1996. 211 с.

15. Таран О. М. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С.Русової : дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Ніжин, 2003. 248 с.
16. Шоробура І. Внесок Софії Русової у розвиток шкільної географічної освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* 2012. № 43. С. 368 – 372.

REFERENCES

1. Holenda, Y. (2007) Sofiia Rusova – vydatnyi ukrainskyi pedahoh, literaturoznavets ta hromadskyi diiach. Khronika-2000. Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh – Chronicle-2000. Ukrainian cultural almanac, 72, 636-644 [in Ukrainian].
2. Hruts, H. M. (2009) S. Rusova i prosvitytelskyi rukh v Ukraini Candidates thesis, Ternopil. [in Ukrainian].
3. Джус, О. В. (2001) Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.) Candidate's thesis. Івано-Франківськ. [in Ukrainian]..
4. Dokumenty pro orhanizatsiiu robJty ekskursiinoho viddilu: protokoly zasidan, statut, lystuvannia. TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy).. F. 2201. Op. 2. Spr. 561. [in Ukrainian].
5. Kudlai, O. B. (2019) Ministerstvo osvity UNR doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: stvorennia, struktura, diialnist Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Kuz V. (1996) Sofiia Rusova – teoretyk i orhanizator natsionalnoho vykhovannia. Problemy doshchkilnoho vykhovannia u pedahohichnii spadshchyni S. Rusovoi : proceedings All-Ukrainian pedagogical readings dedicated to the 140th anniversary of the birth of S. Rusova. Chernihiv, kn. 4, S. 13- 15. [in Ukrainian].
7. Kuz V. (2012) Sofiia Rusova: storinky zhyttia i tvorchosti u konteksti sohodennia. Istoryko-pedahohichnyi almanakh - Historical and pedagogical almanac, 2, 44-48. [in Ukrainian].
8. Kukurudziak M.H. (1997) Z istorii natsionalnoi shkoly i pedahohichnoi dumky v Ukrainskii Narodnii Respublitsi. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
9. Nahachevska, Z. I. (2009) Pedahohichna dumka i prosvitnytstvo u zhinochomu rusi Zakhidnoi Ukrainy (II polovyna KhIKh st. - 1939 r.) Candidates thesis. Ternopil. [in Ukrainian].
10. Penkovets, O. M. (2001) Filosofsko-osvitni pohliady S.Rusovoi (sotsialno-filosofskyi analiz) Candidates thesis. Chernihiv. [in Ukrainian].
11. Protokoly zasidannia komisii po vyroblenniu prohramy i kart z heohrafii, prohramy i poiasniuvalni zapysky do nykh. . TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy).F. 2201. Op. 1. Spr. 687. [in Ukrainian].
12. Protokoly komisii pro orhanizatsiiu zahalno-osvitnikh ekskursii. Proiekt diialnosti ekskursiinoho viddilu, prohramy z istorii. . TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy).. F. 2201. Op. 2. Spr. 556. [in Ukrainian].
13. Pshevratska, O. V. (2002) Psykholoho-pedahohichni zasady orhanizatsii suspilnoho doshkilnoho vykhovannia v pratsiakh S.F.Rusovoi Candidates thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Rotar, N. Yu. (1996) Diialnist ukrainskykh natsionalno-demokratychnykh uriadiv v haluzi osvity (1917–1920 rr.) Candidates thesis. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Taran, O. M. (2003) Problemy dydaktyky v pedahohichnii spadshchyni S.Rusovoi Candidates thesis.. Nizhyn. [in Ukrainian].
16. Shorobura, I. (2012) Vnesok Sofii Rusovoi u rozvytok shkilnoi heohrafichnoi osvity. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly - Psychological and pedagogical problems of the village school, 43, 368 – 372. [in Ukrainian].

УДК [316.77:316.46]-047.82
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267060

КОМУНІКАТИВНЕ ЛІДЕРСТВО: ЗАГАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ

Постоленко Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0001-8533-8614
E-mail: postir80@yahoo.com

Анотація. У статті розглянуто загальну концепцію соціальної проблеми комунікативного лідерства. Досліджено основні теорії та концепції комунікативного лідерства та встановлено, що це діяльність, яка заснована на взаємодії між керівниками організацій та їхніми працівниками, та пов'язана з організаційними результатами та змінами: діалог, постановка та пояснення цілей, залучення до прийняття рішень, створення енергії та відданості, оцінка ефективності та зворотній зв'язок, обмін знаннями, встановлення співпраці та виконання рішень. У статті охарактеризовано основні принципи роботи успішного комунікативного лідера.
Ключові слова: *комунікативне лідерство; теорії; концепції; комунікація; лідер; організація; працівник; комунікативне середовище.*

COMMUNICATIVE LEADERSHIP: GENERAL CONCEPT

Iryna Postolenko, PhD in Pedagogics, Associate Professor at English and Methodology Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID: 0000-0001-8533-8614
E-mail: postir80@yahoo.com

Abstract. The main purpose of the article is to give the definition of the concept of communicative leadership. Also, we aim to provide an overview of our research on leadership in communication including central communication behaviors of leaders. We explain the role of communicative leader as well. This is the one who engages employees in dialogue, actively shares in order to find feedback, practices participative decision-making and is perceived as open and involved. In our research we point out the important communication roles of team leaders. The events and messages of the leaders have impact on sensemaking processes and actions of leaders and employees. Key communication behaviors of leaders are to initiate structure, facilitate, relate and represent. Together, these behaviors lead to important features that drive organizational performance: employee role clarity, commitment and engagement as well as team cohesion and confidence. As a result of role clarity, employee commitment, and engagement; communicative leadership leads to higher levels of individual performance. As a result of unit cohesion, confidence, and effective group processes; communicative leadership leads to higher levels of performance at the unit level. In the article we share the main principles of the communicative leadership. They can guide the development of leadership theory and practice. Communicative leaders coach and enable employees to be self-managing; provide structures that facilitate the work; set clear expectations for quality and productivity; engage in problem-solving; convey direction and assist others in achieving their goals; enable and support sensemaking and engage in framing of messages and events.
Keywords*: communicative leadership; theories; concepts; communication; leader; organization; employee; communicative environment.*

Концепція «комунікативного лідерства» була прийнята протягом останнього десятиліття низкою світових організацій, які працюють в галузі комунікації. Комунікативне лідерство базується на тому, як лідер спілкується зі своїми співробітниками. Загальне припущення полягає в тому, що комунікативні лідери є кращими комунікаторами, ніж інші лідери та менеджери, і що вони мають суттєвий вплив на ставлення працівників і продуктивність роботи. У світових організаціях безперервно оцінюється якість спілкування лідерів і розробляються лідерські програми для розвитку комунікативних компетентностей [3, с. 268].

Теорія лідерства загалом стверджує, що спілкування є важливим для успіху організації. Однак найчастіше більшість управлінських текстів замовчують комунікаційні аспекти лідерства, в результаті чого комунікація розглядається як другорядна щодо інших управлінських дій і обов'язків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші теорії комунікативного лідерства, що ґрунтуються на поняттях організаційного дискурсу, фреймінгу, смислового управління, з'являються у 1970–1980-их роках у працях В. Реддінга, Г. Моргана, а також у відомому виданні L. Putnam, K. Roberts & L. Porter. Handbook of organizational communication.

В Європі безперечним лідером у розвитку важливої сфери досліджень є Швеція (С. Хамрефорс, К. Йохансон). Широкого поширення тема комунікативного лідерства набуває й в Україні (Калашнікова С., Кизилова В., Нестуля О., Пашко Л.). У нашому дослідженні ми окреслюємо загальну концепцію комунікативного лідерства.

Мета статті полягає в розкритті загальних концептуальних засад комунікативного лідерства.

Виклад основного матеріалу. Комунікативне лідерство як концепція виникло у Швеції наприкінці 1990-х років [7, с. 40]. Відтоді організації використовують його, щоб охарактеризувати діяльність, яка заснована на взаємодії між керівниками організацій та їхніми працівниками, та пов'язана з організаційними результатами та змінами: діалог, постановка та пояснення цілей, залучення до прийняття рішень, створення енергії та відданості, оцінка ефективності та зворотній зв'язок, обмін знаннями, встановлення співпраці та виконання рішень. Використання поняття має припущення, що комунікативні лідери кращі або перевершують некомунікабельних лідерів у досягненні цілей організації та мотивації співробітників. У науковій літературі поняття комунікативного лідерства ще не остаточно вивчено та розроблено.

Українські та зарубіжні наукові дослідження показують, що перевагами хорошої внутрішньої комунікації є: задоволення від роботи, висока продуктивність, менше прогулів, покращена якість послуг, зниження витрат і підвищення рівня інновацій [1, с. 22]. Інші дослідження підтверджують, що працівники, які більш задоволені спілкуванням з керівництвом, з більшою ймовірністю ідентифікуються з організацією, і що особистий зворотний зв'язок, спілкування з керівником та організаційна інформація є важливими для ідентифікації співробітників з місцем роботи [1, с. 24]. Відповідно, добре розроблені комунікаційні програми є важливими для загальної ефективності організації, і багато організацій приділяють підвищену увагу оцінці своєї комунікації та просуванню «комунікабельних» лідерів.

Хоча повністю розроблена концептуалізація «комунікативного лідерства» ще не достатньо представлена в науковій літературі, дослідники висувають кілька аспектів:

1. Комунікативний лідер створює позитивний клімат в команді. Поведінка лідера має «значний вплив на розвиток позитивного або негативного процесу» [8, с. 301]. Працівники оцінюють поведінку лідера як індикатор ставлення до них організації та оцінки їх діяльності.

2. Комунікативний лідер практикує рефлексивність. Комунікативні лідери говорять з манерою запрошення, сприяючи дискусіям, створюючи безпечні місця для всіх співробітників, щоб висловитися та бути почутими. Рефлексивність – це форма реляційно-чутливої комунікації, яка наголошує на тому, що керівники запрошують і сприяють спілкуванню з іншими під час розмов [12, с. 67].

3. Комунікативний лідер залучає працівників до прийняття рішень. Участь у прийнятті рішень покращує розуміння пов’язаних проблем, а участь посилює відданість працівників. Працюючи над спільними цілями, люди менш змагаються й більше співпрацюють. Коли люди приймають рішення разом, соціальна прихильність один до одного стає більшою, а отже, збільшується їх прихильність до рішення.

4. Комунікативний лідер заохочує працівників та інвестує в їх розвиток. Комунікативні лідери мають трансформаційні характеристики, тобто виявляють повагу до окремих співробітників і заохочують їх діяти для зміцнення робочої групи. Сильна емоційна прив’язаність до команди працівників, колективне зобов’язання разом із формулюванням бачення, служіння прикладом для працівників та інтелектуальна стимуляція також є характеристиками трансформаційного лідерства [4].

5. Комунікативний лідер використовує міжорганізаційну мережу. Успішне спілкування з іншими людьми в організації дозволяє лідерам «збирати цінну інформацію про проблеми, з якими стикається організація, і дії, які можна вжити для їх вирішення» [11, с. 86]. Таким чином, мережа заохочує лідерів розширювати свої знання про організаційне середовище, потреби різних підрозділів і можливості їхніх членів.

6. Комунікативний лідер дає і отримує фідбек. Зворотний зв'язок може мати потужний вплив на ставлення працівників і продуктивність. Комунікативні лідери заслуговують довіри та дають конкретний, збалансований зворотний зв’язок стосовно нещодавніх подій протягом відповідного періоду часу та не пов’язані з оплатою чи фінансовою винагородою. Комунікативні лідери також вважаються сприйнятливими до зворотного зв’язку, доступними та готовими вислухати. Вони також шукають негативні відгуки від своїх колег і співробітників, щоб дізнатися, як вони можуть покращити своє лідерство.

7. Комунікативний лідер слухає інших колег та бере участь у розмові. Важлива лідерська поведінка складається з повсякденних дій, таких як слухання та неформальна розмова. Ці елементи рідко визнаються в академічній літературі чи популярній пресі, тому що вони не відповідають образу лідерства як такого, що полягає у здійсненні сильного впливу та керуванні людьми. Комунікативні лідери також можуть бути харизматичними та далекоглядними [10, с. 203].

Наведені вище аспекти характеризують «комунікативну» поведінку лідерів. Підсумовуючи, ми зазначаємо, що комунікативний лідер – це той, хто залучає співробітників до діалогу, активно ділиться та шукає зворотного зв'язку та практикує прийняття рішень за участю колег. Кращі керівники, як правило, більш «комунікативні», наприклад, їм подобається говорити та висловлюватися на зустрічах; вони можуть пояснити інструкції та політику; їм подобається спілкуватися з підлеглими. Кращі керівники, як правило, охоче, чуйно слухають; з розумінням реагують на так звані «дурні» запитання співробітників; вони доступні; вони вислухають пропозиції та скарги з позицією справедливого розгляду та готовності вжити відповідних заходів [9, с. 36].

Кращі керівники схильні (за деякими помітними винятками) «запитувати» або «переконувати» замість того, щоб «розповідати» або «вимагати», вони мають тенденцію бути чутливими до почуттів і потреб своїх підлеглих у захисті его; наприклад, вони обережно роблять зауваження приватно, а не публічно. Кращі керівники, як правило, більш відкриті у передачі інформації; вони виступають за завчасне повідомлення про майбутні зміни та пояснення причин, «чому» стоять за політикою та правилами. Ці важливі принципи комунікації є основою того, чого очікують від усіх лідерів, починаючи з найнижчого рівня до найвищого, незалежно від того, наскільки гарними є інформаційні системи чи корпоративні стратегії. Наведений вище набір принципів можна звинуватити в орієнтованості на лідера та ставленні до працівників як до пасивних послідовників. Проте ми визнаємо, що працівники є активними комунікаторами, і що впровадження комунікативного лідерства пов'язане зі стосунками та характеристиками працівників, а також з організаційним контекстом. Ми також стверджуємо, що чотири важливі індивідуальні передумови впливають на комунікативну поведінку лідерів: комунікативна обізнаність, знайомство, ставлення і здатність [9, с. 44]. Лідери, які володіють комунікативною обізнаністю, свідомо планують і адаптують свою комунікацію до окремих людей і команд. Знайомство з комунікацією можна отримати через формальне навчання та/або вправи на різних типах курсів спілкування, семінарів і практичних занять. Ставлення лідерів до спілкування також впливає на їх комунікативну поведінку. Наприклад, люди, які вважають спілкування важливим, також приділяють час і ресурси зустрічам і розмовам. Комунікативна здатність пов'язана як з комунікативною компетентністю людини, так і з реалізацією спілкування в певному середовищі, яке може сприяти або обмежувати спілкування.

Звертаючись до дослідження комунікації, ми виявимо, що два підходи до комунікації були дуже впливовими: один підхід зосереджений на передачі інформації, а інший – на формуванні сенсу. Традиційно комунікація розглядалася як простий лінійний процес, у якому відправник передавав повідомлення одержувачу, який потім розумів повідомлення та діяв відповідно до нього. У цьому ключі лідерська комунікація визначається як: «контрольована, цілеспрямована передача значення, за допомогою якої лідери впливають на одну особу, групу, організацію чи спільноту» [5, с.23]. Ця точка зору, яка називається трансмісійною точкою зв'язку, була основою для досліджень обміну між лідерами та членами колективу, наприклад, для досліджень підтримки стосунків і тактики висхідного впливу, і зворотній зв'язок. Зворотній зв'язок має наслідки для

задоволення від спілкування на робочому місці та включає дві перспективи: надсилання та отримання зворотного зв’язку, а також пошук зворотного зв’язку. Зворотній зв’язок зазвичай розглядається як проста відповідь. У цьому випадку ігнорується контекст, що оточує надання та отримання зворотного зв’язку. Однак зворотній зв'язок також можна розглядати як розмовну практику. Не тільки співробітники можуть очікувати зворотного зв'язку від своїх лідерів, але лідери також можуть шукати зворотного зв'язку від своїх співробітників. Захищається зворотний зв’язок щодо розуміння конкретних повідомлень. Лідери можуть допомогти послідовникам «розуміти» діалог і побачити зв’язок між тим, що лідер повідомляє, і тим, чого вона або він намагається досягти [5, с. 56].

Лідери дають співробітникам відчуття мети, спрямованості та ідентичності. Вони реагують на мінливі робочі умови, потреби співробітників і дії інших лідерів. Якість і своєчасність такої комунікативної поведінки спонукають працівників, менеджерів і аутсайдерів оцінювати лідерів як «ефективних» або «неефективних» [6, с. 237]. Очевидно, що жодна людина не здатна досягти досконалості в кожному вимірі комунікативної поведінки. Ми складаємось із суміші сильних і слабких сторін у багатьох вимірах. Особи, яких сприймають як ефективних лідерів, демонструють набори комунікативно компетентної поведінки, які є послідовними та відповідають їхнім умовам.

Перш ніж представити ключову комунікативну поведінку лідерів і відповідні показники ефективності, необхідно підкреслити три моменти. По-перше, доцільність будь-якої типології чи категоричного списку поведінки багато в чому залежить від контексту, до якого вони застосовуються. Для наших цілей тут контекст буде виражено в термінах взаємодії між керівником і співробітником, керівником і командою або підрозділом [7, с. 22]. По-друге, відповідність будь-якого списку поведінки залежить від кваліфікації співробітника та характеру роботи. Для того, щоб керувати підрозділом досвідчених, високоефективних співробітників, потрібні зовсім інші навички спілкування, ніж для керівництва підрозділом недосвідчених і новоприйнятих співробітників. Робоче середовище також сильно відрізняється за своїми фізичними, когнітивними та емоційними вимогами. Хоча певні способи комунікації, такі як взаємодія в манері поваги, незмінно необхідні в усіх контекстах, а набори поведінки, необхідні лідерам для досягнення успіху, можуть відрізнятися від одного контексту до іншого. Наприклад, поведінка деяких лідерів у спілкуванні, наприклад коучинг, може набувати ще більшого значення залежно від контексту [7, с. 25]. По-третє, комунікативна поведінка лідерів переплітається з їхніми особистісними рисами. Проте дослідження показують, що особистісні риси лідера не впливають прямо на судження інших щодо ефективності лідера та продуктивності групи. Швидше, поведінка лідера, пов’язана з спілкуванням, безпосередньо впливає на судження інших про ефективність лідера та продуктивність групи та опосередковує зв’язок між особистісними рисами та судженнями про ефективність [7, с. 34].

Взаємодія між лідерами всіх рівнів і тими, хто слідкує за ними або підпорядковується їм, формує комунікативне середовище, в якому вони працюють. Дослідження організаційних комунікативних середовищ показують, що такі середовища дозволяють, але також можуть легко обмежувати обмін

інформацією та інтерпретацією їх повідомлень між окремими особами та підрозділами. Організаційне комунікативне середовище складається із моделей обміну інформацією та систем зворотного зв’язку, за допомогою яких працює організація. Ступінь, до якого ці системи надають своєчасну, точну та повну інформацію відповідним сторонам, впливає на ставлення людей до загального керівництва організації та їхніх безпосередніх керівників. Системи зворотного зв’язку щодо ефективності організації, включаючи зворотний зв’язок із відділами та підрозділами, а також системи зворотного зв’язку окремих працівників щороку чи півроку, сприяють створенню середовища, де інформація від керівництва сприймається як насичена, а взаєморозуміння покращується.

Комунікативний клімат впливає на готовність співробітників ініціювати пропозиції, надавати відгуки та взаємодіяти зі своїми керівниками та колегами. Клімат спілкування також пов'язаний із задоволеністю співробітників роботою та відданістю організації. Клімат є основоположним поняттям у тому сенсі, що є основою організаційних операцій, його часто можна визначити на основі консенсусу, і він постійно присутній, але змінюється відповідно до організаційних учасників і подій. Комунікативний клімат також діє на організаційному, командному та міжособистісному рівнях, причому іноді здоровий клімат синхронізується на всіх рівнях. В інших випадках клімат на рівні підрозділу різко відрізняється від клімату організації, як у випадку, коли існує недовіра та підозра щодо намірів повідомлень вищого керівництва, але відкритість або сприйнятливість до повідомлень керівника підрозділу [4].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, «Комунікативне лідерство» – це концепція, яка виникла в шведських організаціях, які цінують комунікацію як важливий засіб для досягнення організаційних цілей і підвищення ефективності особистості та організації. Комунікабельний лідер – це той, хто залучає співробітників до діалогу, активно ділиться та шукає зворотного зв’язку, практикує прийняття рішень за участю колег та сприймається відкритим до обговорень. Лідерство в організаціях реалізується в спілкуванні між лідерами та співробітниками, і ці взаємодії формують стосунки та сприяють створенню команди, організаційній злагодженості та організаційній ефективності. Ключова комунікаційна поведінка лідерів полягає в тому, щоб ініціювати структуру, сприяти, спілкуватися та представляти. Разом ця поведінка призводить до важливих особливостей, які керують ефективністю організації: чіткість ролі співробітника, відданість і залученість, а також згуртованість і впевненість у команді. Комунікаційне середовище в організаціях і підрозділах складається з культури, клімату та систем оцінки продуктивності та зворотного зв'язку. Середовище формується та впливає на спілкування керівника та співробітників. Комунікаційна поведінка лідера також пов’язана з їхньою комунікативною обізнаністю, знайомством, ставленням і здібностями.

Перспективи подальших наукових розвідок у зазначеному напрямку вважаємо у дослідженні практичної реалізації програм комунікативного лідерства у закладах вищої освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Весельська А. Л. Гендерний аспект лідерства: теоретичний аналіз. *Наука і освіта.* 2014. №5 (122). С. 19-24.
2. Волківська Д. А. Сучасні підходи до визначення лідерства. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 115. С. 45-47.
3. Освітнє лідерство: від теорії до практики: монографія / авт. кол.; за наук. ред. В. Р. Міляєвої; Київський університет імені Бориса Грінченка [Електронне видання]. Київ; Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2021. 296 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659. (ст. 263)
4. Сорокопуд М. Є. Концептуальні положення теорії рис політичного лідерства [Електронний ресурс]. SWorld. 2015. URL: http://www.sworld.com.ua/konferm2/56.pdf
5. Стейн С. Дж. Переваги EQ: емоційний інтелект та ваші успіхи. Пер. з англ. – Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2007. 384с.
6. Юкіш В. В. Сучасні наукові підходи в зарубіжній теорії менеджменту до розуміння лідерства. Сталий розвиток економіки. 2011. №6. С. 235–239.
7. Communicative Leadership. Theories, Concepts and Central Communication Behaviors / Catrin Johansson, Vernon D Miller, Solange Hamrin. – DEMICOM, Mid Sweden University, 2011. – 46p.
8. Diaz-Saenz, H. R. (2011). Transformational leadership. In A. Bryman, D. Collinson, K. Grint, B. Jackson, & M. Uhl-Bien (Eds.), The SAGE handbook of leadership. PP. 299-310. Thousand Oaks, CA: Sage.
9. Fairhurst, G. T. (2010). The power of framing. Creating the language of leadership. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
10. Heide, M. & Simonsson, C. (2011). Putting coworkers in the limelight: New challenges for communication professionals. International Journal of Strategic Communication, 5, 201-220.
11. Michael Z. Hackman, Craig E. Johnson. (2018). Leadership. A Communication Persrective. – Long Grove, IL: Waveland Press Inc. – 530p.
12. Northouse, G. P. (2010) Leadership: Theory and Practice. (5th Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

REFERENCES

1. Veselska A. L. (2014) Hendernyi aspekt liderstva: teoretychnyi analiz. Nauka i osvita [in Ukrainian].
2. Volkivska D. A. (2014) Suchasni pidkhody do vyznachennia liderstva. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Ser.: Pedahohichni nauky [in Ukrainian].
3. Miliaieva V.R. (2021) Osvitnie liderstvo: vid teorii do praktyky. Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv; Kryvyi Rih: URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659 [in Ukrainian].
4. Sorokopud M. Ye. (2015) Kontseptualni polozhennia teorii rys politychnoho liderstva. SWorld. URL: http://www.sworld.com.ua/konferm2/56.pdf [in Ukrainian].
5. Stein S. Dzh. (2007) Perevahy EQ: emotsiinyi intelekt ta vashi uspikhy. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Iukish V. V. (2011) Suchasni naukovi pidkhody v zarubizhnii teorii menedzhmentu do rozuminnia liderstva. Stalyi rozvytok ekonomiky. [in Ukrainian].
7. Communicative Leadership. Theories, Concepts and Central Communication Behaviors / Catrin Johansson, Vernon D Miller, Solange Hamrin. – DEMICOM, Mid Sweden University, 2011. – 46p.
8. Diaz-Saenz, H. R. (2011). Transformational leadership. In A. Bryman, D. Collinson, K. Grint, B. Jackson, & M. Uhl-Bien (Eds.), The SAGE handbook of leadership pp. 299-310. Thousand Oaks, CA: Sage.
9. Fairhurst, G. T. (2010). The power of framing. Creating the language of leadership. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
10. Heide, M. & Simonsson, C. (2011). Putting coworkers in the limelight: New challenges for communication professionals. International Journal of Strategic Communication, 5, 201-220.
11. Michael Z. Hackman, Craig E. Johnson. (2018). Leadership. A Communication Persrective. – Long Grove, IL: Waveland Press Inc. – 530p.
12. Northouse, G. P. (2010) Leadership: Theory and Practice. (5th Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

УДК 37.017:502-021.414]:303
DOI: ***10.31499/2618-0715.2(9).2022.267063***

ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ

Григорій Пустовіт, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри природничо-математичної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
ORCID: 0000-0001-7754-0249,
E-mail: h.pustovit@gmail.com

У статті проаналізовано актуальну для вітчизняної системи освіти психолого-педагогічну проблему формування у дітей ціннісного ставлення до природи та окремих її об'єктів. Розкрито теоретичні засади і концептуальні положення вирішення цієї проблеми в ХХ – на початку ХХІ ст. Актуалізовано питання творчого упровадження педагогічної спадщини Василя Сухомлинського стосовно розв'язання цієї важливої проблеми.

Автором схарактеризовано розуміння зазначеної проблеми в сучасній педагогічній науці і практиці в контексті реформування національної системи освіти й упровадження Концепції Нової української школи.

Ключові слова: *діти, ціннісне ставлення, ціннісні орієнтації, природа, об'єкти природи, форми, методи, засоби формування ціннісного ставлення.*

FORMATION OF VALUABLE ATTITUDES TO NATURAL OBJECTS IN CHILDREN: THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM

Hryhoriy Pustovit, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Natural and Mathematical Education of the Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
ORCID: 0000-0001-7754-0249,
E-mail: h.pustovit@gmail.com

The article analyzes the psychological-pedagogical problem of forming a valuable attitude to nature and its individual objects in children, which is relevant to the national education system. The theoretical foundations and conceptual provisions for solving this problem in the 20th and at the beginning of the 21st centuries are revealed. The issue of the creative implementation of Vasyl Sukhomlynskyi's pedagogical heritage in relation to solving this important problem has been updated.

The understanding of the specified problem in modern pedagogical science and practice in the context of reforming the national education system and implementing the Concept of the New Ukrainian School is characterized.

Four psychological levels of children's knowledge of the environment and the formation of appropriate value attitudes towards it in the creative educational environment of a modern educational institution are defined and substantiated (awareness of the environment or its individual objects based on sensory perception of the realities of reality; awareness of one's place and role in the environment as a single integral socio-natural system; formation of concern for the state of the environment; awareness of the direct influence of the environment as a whole or the state of individual natural objects on the formation of a child as a personality).

The stages of forming a child's subjective attitude towards nature or its individual objects as a value category are characterized, such as the accumulation of elementary knowledge and experience of interaction with the surrounding world or its individual objects; determination of the totality and content of own needs, their hierarchy in the mind of the child; determining the nature or individual objects (sets of objects) or phenomena of the natural (socio-natural) environment, which, according to the child's belief, can satisfy his needs; the child's awareness of objective connections between objects of nature and their own needs; analysis of the effectiveness of the results of one's own behavior or activity in the environment to satisfy one's own needs.
Keywords: *children, value attitude, value orientations, nature, objects of nature, forms, methods, means of formation of value attitude.*

Постановка проблеми. Якісно нова система національної освіти на зламі діаметрально протилежних соціально-політичних, економічних, філософсько-культурологічних і освітньо-виховних парадигм у кінці ХХ століття, і особливо на початку ХХІ століття, детермінує необхідність розв’язання надзвичайно актуальної психолого-педагогічної проблеми – формування у дітей різного віку ціннісного ставлення до природи, що має забезпечити підготовку молодого покоління, спроможного вийти зі стану екологічної кризи, подолавши споживацьке ставлення до природи та окремих її об’єктів. Тому сьогодні в життєдіяльності українського суспільства екологічний імператив як життєво необхідний має зайняти провідне місце, а тим паче в системі національної освіти і виховання зростаючої особистості.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. У філософсько-культурологічному, історико-педагогічному й психолого-педагогічному та соціальному контексті проблема вивчення сутності понять «цінність» та «ціннісне ставлення», зокрема і до природи чи окремих її об’єктів, поступово набула сучасних обрисів упродовж другої половини ХХ століття. Ще більше уваги цим питанням почало надаватись у перші роки ХХІ століття, що зумовлено кардинальною зміною парадигмальних конструктів у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства й насамперед в освіті. Вивчення цінностей у їх філософсько-культурологічному аспекті стали предметом досліджень вітчизняних філософів освіти: В. Андрущенка, В. Кременя, В. Огневюка; психологів І. Беха, М. Боришевського, В. Васютинського, Л. Долинської, Г. Костюка, Р. Павелківа; педагогів: В. Гриньової, О. Вишневського, І. Зязюна, В. Лозової, Г. Троцко, Г. Пустовіта, О. Савченко, Л .Сухомлинської, О. Сухомлинської, Л. Хомич та інших.

Мета статті. На основі аналізу філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних, соціальних та освітніх парадигмальних конструктів виокремити й схарактеризувати сутність процесів формування у дітей ціннісного ставлення до окремих об’єктів природи, екстраполювавши їх на процеси становлення і розвитку і в той же час духовно збагаченої зростаючої особистості, здатної до самостійного пізнання й охорони довкілля, вибору екологічно доцільної поведінки і діяльності.

Виклад основного тексту. В аспекті зазначеного вище сучасна вітчизняна система освіти налічує численні теоретико-прикладні конструкти вирішення актуальних психолого-педагогічних проблем екологічної освіти і виховання дітей, провідне місце серед яких належить педагогічній спадщині В. Сухомлинського, за

визначенням якого, природа «…не просто фон для успішного навчання і виховання дітей, не лише допоміжний засіб впливу на емоційно-вольову і ціннісно-мотиваційну сферу дитини, а є за своєю сутністю первісним джерелом життя, основою радості людського буття. Саме краса природи загострює сприймання дитиною дійсності, пробуджує творчу думку, наповнює індивідуальними переживаннями» [1].

Василь Олександрович наголошував на тому, що Природа – це сад здоров'я, фізичного й духовного, а школа під блакитним небом, уроки мислення на природі – то мандрівки до джерела емоцій, образного сприйняття світу, єднання з прекрасним і початок формування духовного здоров'я малечі й підлітків. Саме така діяльність учнів, на думку педагога, створювала найбільш ефективні умови для реалізації їхніх інтересів, освітніх запитів і бажань. Все ж основна перевага організації різноманітних форм практичної діяльності учнів у довкіллі полягала, вважав В. О. Сухомлинський, насамперед у розширенні безпосередніх контактів з об'єктами природи й створенні реальних можливостей побачити результати своєї роботи з їх охорони та збереження [2].

У зв'язку з цим розв'язання актуальних психолого-педагогічних проблем з екологічної освіти і виховання дітей, як у ХХ ст., так і на початку ХХІ ст. в умовах незалежної України, реформаторських змін в освіті, насамперед упровадження Концепції Нової української школи, є надзвичайно актуальним. Створюючи передумови для розвитку соціальної активності дітей різного віку, їхньої самостійності у вивченні і збереженні природи чи окремих її об'єктів, на основі сформованого усвідомлення їхньої цінності як системи цілої низки особистісних цінностей, розвиває здатність до моральних оцінок як індивідуального, так і суспільно-значущого ставлення до навколишнього середовища. У такому контексті ціннісне ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів за своєю сутністю є, в першу чергу, самостійним вибором нею такого спрямування власних інтересів, потреб і мотивів, а відтак, вчинків і поведінки, в основі яких лежать певні, різною мірою усвідомлені і засвоєні цінності. Отже, цінності і ціннісне ставлення дитини до довкілля як багатовимірний феномен відображають, насамперед, сутність її потреб і мотивів та цілей вчинків, поведінки і діяльності, «… що впорядковані за ступенем їх значущості для кожного конкретного індивіда, до того ж вони емоційно забарвлені, а тому є провідними спонуками до дії» [3].

У цьому контексті актуалізуються питання не лише проголошення світоглядної та етичної цінності природи чи окремих її об'єктів, а й розроблення сучасної методики формування ціннісного ставлення дитини до них. Саме педагогічна спадщина Василя Сухомлинського, що знайшла своє широке відображення у змісті Концепції Нової української школи, дає підстави для визначення трьох стадій у процесі залучення дитини до усвідомлення себе самої частиною оточуючого її довкілля і формування на цій основі усвідомленого розуміння її цінності та почуття відповідальності за довкілля:

– привчання дитини до емоційно вдумливого спостереження, яке має починатися обов'язково зі спілкування з природою чи окремими її об'єктами;

– привчання дитини до обдумування і відкриття причин, наслідків, зв'язків між об'єктами і явищами оточуючого довкілля;

– привчання дитини до вироблення умінь і навичок турботи про живе і прекрасне.

За такого підходу актуалізуються питання пошуку ефективних напрямів, форм, методів засобів формування ціннісної сфери зростаючої особистості у відповідності з цілями розвитку сучасного українського суспільства на основі урахування вікових та психологічних особливостей розвитку дитини. Ці особливості розглядаються нами у тісній єдності з соціальною дійсністю, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних, активних і пасивних чинників сучасного етапу реформування освіти на всіх рівнях її здійснення та тих соціально-педагогічних реалій, що мають значний вплив на процеси формування ціннісного ставлення дитини до природи і її окремих об'єктів. На підставі зазначеного вище можемо зробити висновок, що застосування освітньо-виховних і художньо-образних засобів у процесі екологічного виховання дитини в сучасних закладах освіти «…орієнтовано на первісні цінності людського буття, до яких В. Сухомлинський відносив рідну землю, багатства, що зберегли і передали нам попередні покоління» [1]. І у той же час, він наголошував на «…важливості переконання дитини з малих років в тому, що втрати в світі цих цінностей непоправні» [1].

У цьому контексті побудова освітнього процесу в Новій українській школі орієнтується на створення творчого освітнього середовища, дружнього до дитини, у якому «… в кожного учня є щось єдине і дороге у світі, лише за цієї умови він дорожить світом речей ... Якщо у вас у школі п'ятсот учнів, виходить на шкільному дворі має бути п'ятсот кущів троянд, в які кожен вклав свою душу. Знеособлення діяльності, праці – одна з причин того, що середовище, в якому знаходиться учень, втрачає свій виховний сенс» [1, с. 549].

Отже, можемо констатувати, що саме за таких умов можливо досягнути ефекту максимальної персоналізації творчого освітнього середовища, що дає змогу кожному з вчителів і кожному з учнів відрізнятися від інших, відчувати власну унікальність та ідентичність у формуванні власної системи цінностей і ціннісних ставлень стосовно природи чи окремих її об'єктів. За такого підходу ефективне вирішення комплексу психолого-педагогічних проблем формування ціннісного ставлення дитини до природи чи її окремих об'єктів у творчому освітньому середовищі закладу освіти базується нині на поєднанні ідей про незаперечний взаємозв'язок і взаємозалежність людини і навколишнього середовища. Найбільш ефективно ці ідеї формувались саме у ХХ ст. та набули визнання і стали провідними в сучасні освітній практиці на початку ХХІ століття.

Аналіз теорії і практики екологічного виховання підростаючого покоління в досліджуваний період дало змогу визначити й схарактеризувати ґенезу впровадження в практику сучасних закладів освіти форм, методів та засобів, що сприяють ефективному засвоєнню особистістю сутності цінностей і ціннісних орієнтацій дітей стосовно оточуючого довкілля. А це, у свою чергу, дає змогу визначити та обґрунтувати основні психологічні рівні пізнання дітьми природи та формування відповідних їхніх ціннісних ставлень щодо оточуючого довкілля.

Відтак, перший рівень – це усвідомлення довкілля чи його окремих об'єктів на основі сенсорного сприйняття реалій дійсності, оцінки форм, структури, кольору, окремих елементів цілого об'єкта чи явища у цілому. Для цього рівня

характерною є наявність двох важливих пізнавальних психічних процесів – відчуття і сприймання. Оскільки пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності і психічного життя дитини в закладі освіти і за його межами в оточуючому довкіллі, забезпечується всіма пізнавальними процесами у їх єдності, тому саме пізнання довкілля, хоча б яким складним воно не було, своїм підґрунтям має чуттєве пізнання. Тобто відчуття як найпростіший психічний процес є первинною формою орієнтації дитини в навколишньому середовищі, саме з відчуття починається її пізнавальна діяльність на кожному з етапів онтогенезу. Враховуючи, що контакти дитини з навколишнім світом є практично безперервними, багаторівневими, зі значним розмаїттям форм взаємодії і процесів отримання інформації не лише про певні властивості та якості, притаманні об'єктам і явищам, але й відомостей про самі об'єкти як цілісні утвори у системі соціоприродних зв'язків, то їх відображення в свідомості дитини характеризує другий рівень єдиного процесу чуттєвого пізнання довкілля – сприймання [4].

Таким чином, другий рівень пізнання дитиною природи чи окремих її об'єктів полягає в усвідомленні нею свого місця і ролі у навколишньому середовищі, як в єдиній цілісній соціоприродній системі. А також своєї діяльності і поведінки в довкіллі у відповідності до моральних, історично визнаних ментальних норм, притаманних українському суспільству в досліджуваний період, процесів взаємодії з об'єктами природи, оцінки результатів власної поведінки і діяльності у відповідності до їх екологічної доцільності.

Третій рівень – це формування стурбованості за стан довкілля як однієї з найважливіших ціннісних категорій і моральних та етичних характеристик у ставленні дитини до довкілля. У поняття стурбованості нами включено ідеї про правила поведінки у довкіллі, ставлення до природи і один до одного; зокрема наявність сформованого саме не стільки бережливого, скільки шанобливого ставлення дитини до об'єктів природи, результатом якого є переживання за їх подальшу долю і бажання допомогти, зберегти, охороняти як провідної психологічної домінанти у виборі напрямів, інтенсивності та практичної спрямованості поведінки і діяльності у довкіллі [5].

Відтак, четвертий рівень – це усвідомлення дитиною того, що навколишнє середовище в цілому чи стан окремих природних об'єктів (оцінюючи з позиції сформованої системи особистісних цінностей та суспільно-моральних норм) безпосередньо впливає на формування її як особистості, члена певної громади і, як результат, проявляється в екологічно доцільній поведінці і діяльності у довкіллі. Таким чином, здійснюється вплив на ступінь активності і широту адекватної дії дитини, спрямованої на збереження оточуючої її природи чи окремих природніх об'єктів.

Отже, зі всієї сукупності перерахованих і схарактеризованих рівнів сформованого суб'єктивного ставлення дитини до природи, важливого значення набувають саме ті, котрі, на думку І. Беха, «…безпосередньо пов'язані з задоволенням певних конкретних потреб особистості і відповідно на певному етапі онтогенезу є для неї значущими» [3].

Ми можемо зробити висновок, що формування ціннісного ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів є основою подальшого суб'єктивного усвідомлення та пізнання нею навколишнього середовища як сукупності явищ і

об'єктів у їх єдності і взаємозалежності, взаємозв'язку природи і людини, її господарської діяльності і стану довкілля. Суб'єктивне ставлення дитини до природи у цьому контексті нами «… розглядається, як серцевина її суб'єктивного світу, де реальні й об'єктивні стосунки з природою обумовлюють сутність, кількісні і якісні показники її потреб і через процеси їх задоволення впливають на всю поведінку і діяльність особистості у соціоприродному середовищі» [6].

Нами визначено та схарактеризовано етапи формування ціннісного ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів, а саме: перший етап – накопичення елементарних знань і досвіду взаємодії з навколишнім світом чи окремими його об'єктами, усвідомлення цих знань і власного досвіду та значення у власній життєдіяльності як в закладі освіти, так і у довкіллі, житті близьких людей, а головне, у поступовому формуванні уявлень про місце власного «Я» в цьому світі; другий етап – визначення сукупності і змісту власних потреб, їх ієрархії у свідомості дитини і, як результат, у пошуку та вибудові алгоритму власної чи за допомогою вчителя, батьків або ж старших товаришів діяльності з їх задоволення; третій етап – визначення природи чи окремих об'єктів (сукупності об'єктів) або явищ природного (соціоприродного) середовища, які за переконанням дитини можуть задовольняти її потреби. Цей етап є досить складним зі значними протиріччями у психологічному контексті, оскільки саме тут починає чітко простежуватись прагматичний чи непрагматичний характер поведінки і діяльності дитини у довкіллі; четвертий етап – усвідомлення дитиною об'єктивних зв'язків між об'єктами природи і власними потребами і на основі їх аналізу визначення можливих напрямів задоволення цих потреб; п'ятий етап – полягає в аналізі ефективності результатів власної поведінки чи діяльності в навколишньому середовищі з задоволення власних потреб та визначення подальшої перспективи взаємодії з його об'єктами з метою задоволення потреб вищого, порівняно з уже досягнутими, рівня потреб дитини. Важливим у цих процесах є прийняття, а в подальшому дотримання особистістю у процесі діяльності в довкіллі екологічно доцільних рішень, які б забезпечували максимальне задоволення потреб особистості без шкоди довкіллю [7].

У такому контексті важливими складовим процесу формування у дитини ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів є саме освітньо-виховні і художньо-образотворчі засоби процесів екологічної освіти. За такого підходу, як підтверджують результати теоретичного аналізу та практики екологічної освіти дітей різного віку в сучасних закладах освітим, нами визначено ці засоби як створену педагогічну конструкцію, «…що має надзвичайно важливе значення у формуванні свідомості і ставлення школярів до навколишнього середовища» [8].

Отже, аналіз теоретичних основ і практики екологічної освіти дітей різного віку в закладах освіти у ХХ ст. – на початку ХХІ ст. дає підстави для висновку, що саме ці засоби, поступово утверджуючись в освітньому полі сучасної педагогічної науки і шкільництва, стали одними з провідних у процесі формування у зростаючої особистості ціннісного ставлення до природи як на занятті в умовах закладу освіти, так і за його межами – безпосередньо в довкіллі. Оскільки їх застосування дає змогу «…розбудити в дитині активний інтерес до зовнішнього оточення, інтерес до явищ і фактів… і чим більше дається учням можливість бути активними дослідниками оточуючого середовища, тим більше зростає

допитливість, інтерес до глибокого вивчення того чи іншого питання науки» [9]. За таких умов навколишній світ уже не аналізується нею як певна заданість чи звичність певних його об'єктів і явищ, а є результатом її відповідальної, напруженої відтворювальної екологічно доцільної поведінки і діяльності.

Інтенсивність цього процесу, за нашим переконанням, прямо пропорційно пов'язана з рівнем сформованості не лише ціннісних конструктів і ціннісних орієнтацій дитини стосовно природи, але й моральних норм, прийнятих в українському суспільстві, і її загальної культури. Підтвердженням важливості зазначеного вище є позиція І. Беха, який актуалізує увагу на тому, що на «…кожному етапі онтогенезу формуються певні моральні норми і ціннісні ставлення та орієнтації, які поступово ускладнюються і в результаті набувають ознак системи норм чи цінностей, прийнятих нині в українському суспільстві» [3].

У такому контексті дитина з високим рівнем сформованості цих важливих особистісних характеристик спрямована насамперед на удосконалення самої себе в єдності з бажанням та сформованою переконаністю у необхідності покращення й удосконалення основних індивідуальних якостей (вищого рівня знань, сформованості ціннісної сфери і ціннісних ставлень та орієнтацій, у межах яких цінність природи чи окремих її об'єктів є провідними, сформованими уміннями і навичками самостійного вивчення й охорони довкілля і т. п.). Тоді як дитина з низьким рівнем сформованості цих особистісних характеристик, переважно спрямована у своїй поведінці і діяльності на просте відтворення навколишнього світу у процесі здійснення навчальних завдань, тому і ефективність процесів формування її особистісної системи ціннісного ставлення до природи чи окремих природніх об'єктів відбувається значно повільніше.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можемо констатувати, що процес формування у дітей ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів за умови застосування освітньо-виховних і художньо-образних засобів є ефективним саме в єдності з відтворювальними процесами пізнання ними довкілля. А це в сукупності забезпечує умови переходу від простого сприйняття та споглядання дитиною навколишньої дійсності, від простого її відтворення у власній свідомості до евристичного та творчого осмислення проблем найближчого довкілля чи окремих її об'єктів. Відповідно, ці процеси детермінують пошук свого власного «Я» і його місця у найближчому довкіллі як соціальному, так і природному, що забезпечує умови самопізнання і самоствердження дитини.

Зрозумілим є те, що достеменно розкрити проблему формування у дітей різного віку ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів у межах однієї статті надзвичайно важко. Тому подальші дослідження мають бути спрямовані на пошук ефективних напрямів і методик формування особистісних ціннісних ставлень дітей різного віку стосовно оточуючого довкілля як соціального, так і природного в освітньому середовищі різних закладів освіти. За такого підходу дослідження зазначеної проблем має здійснюватися у логічній єдності і наступності від закладів дошкільної освіти до закладів позашкільної чи вищої освіти, зокрема й у контексті професійної підготовки майбутніх вчителів до організації ефективної екологічної освіти дітей різного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 томах. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1976. 654 с.
2. Сухомлинська Л. Шкільний сад – складова освітньо-виховного середовища школи Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 10. С.119-128.
3. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
4. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1- 9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. Київ-Луганськ: Альма-матер, 2004. 540 с.
5. Павелків Р. В. Психологічні особливості прояву та розвитку самостійності в учнів молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 2. С. 27–35.
6. Пустовіт Г. П. Ставлення дитини до природи як домінанта формування екологічної вихованості учнів у позашкільних навчальних закладах. *Інноватика у вихованн*. Вип. 5. Рівне : РДГУ, 2017. С. 7 – 19.
7. Бех І. Д. Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики: зб. наук. пр.* Київ, 2017. С. 33 – 38.
8. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект: Монографія. Книга 1. Видання друге доп. і випр. – Видавництво МДУ ім. В. О. Сухомлинського. 2010. 379 с.
9. Пустовіт Г. П. Історико-педагогічний вимір розвитку екологічної освіти учнів у закладах позашкільної освіти. *Нова педагогічна думка*. РОІППО, 2019. № 1. С. 136 – 145.

REFERENCES

1. Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory: v 5 tomakh. T. 1. Kyiv: Radianska shkola, 1976. 654 s. [in Ukrainian]
2. Sukhomlynska L. Shkilnyi sad – skladova osvitno-vykhovnoho seredovyshcha shkoly Sukhomlynskoho. *Innovatyka u vykhovanni*. 2019. № 10. S.119-128. [in Ukrainian]
3. Bekh I. D. Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei: monohrafiia. Kyiv-Chernivtsi: «Bukrek», 2018. 320 c. [in Ukrainian]
4. Pustovit H. P. Teoretyko-metodychni osnovy ekolohichnoi osvity i vykhovannia uchniv 1- 9 klasiv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: Monohrafiia. Kyiv-Luhansk: Alma-mater, 2004. 540 s. [in Ukrainian]
5. Pavelkiv R. V. Psykholohichni osoblyvosti proiavu ta rozvytku samostiinosti v uchniv molodshoho shkilnoho viku. *Innovatyka u vykhovanni*. 2015. Vyp. 2. S. 27–35. [in Ukrainian]
6. Pustovit H. P. Stavlennia dytyny do pryrody yak dominanta formuvannia ekolohichnoi vykhovanosti uchniv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh. *Innovatyka u vykhovann*. Vyp. 5. Rivne : RDHU, 2017. S. 7 – 19. [in Ukrainian]
7. Bekh I. D. Dukhovno rozvynena osobystist u psykhovykhovnomu vymiri. *Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraini: aktualni problemy teorii i praktyky: zb. nauk. pr.* Kyiv, 2017. S. 33 – 38. [in Ukrainian]
8. Pustovit H. P. Pozashkilna osvita i vykhovannia: teoretyko-dydaktychnyi aspekt: Monohrafiia. Knyha 1. Vydannia druhe dop. i vypr. – Vydavnytstvo MDU im. V. O. Sukhomlynskoho. 2010. 379 s. [in Ukrainian]
9. Pustovit H. P. Istoryko-pedahohichnyi vymir rozvytku ekolohichnoi osvity uchniv u zakladakh pozashkilnoi osvity. *Nova pedahohichna dumka*. ROIPPO, 2019. № 1. S. 136 – 145. [in Ukrainian]

УДК 37.018.1(=16):316.614.5(091)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267066

ВИНИКНЕННЯ МАЛОЇ СІМ'Ї ТА СТАНОВЛЕННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Радул Ольга Сергіївна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-0627-1541
E-mail: olga.s.radul@gmail.com

Анотація. *На основі аналізу писемних пам'яток Давньої Русі, етнографічних, фольклорних праць у статті висвітлено процес становлення малої сім'ї у давніх слов'ян, її функціонування та пов'язане з нею формування сімейного виховання. Мала сім'я, яка у давніх слов'ян виникає у VII–IX ст., що складалася з батька, матері та їхніх дітей, які не були у шлюбі, проживала в окремому житлі, мала власне господарство. У малій сім'ї було 5–7 дітей. Мала сім'я, як основна господарська одиниця, мала певні права й обов'язки, які за часів Русі регулювалися традиційним та державним правом, церквою. Посилюється відповідальність батьків за виховання дітей, їхнє забезпечення, влаштування у житті. Із розвитком малої сім'ї виникають спеціальні обрядові дії й родинні свята, родинні поняття і терміни.*
Ключові слова*: народна педагогіка, виховання, мала сім'я, Давня Русь, обов'язки, права, родинні свята.*

THE ANCIENT SLAVS SMALL FAMILY APPEARANCE AND THE ESTABLISHMENT OF FAMILY UPBRINGING

Radul Olga Serhiyivna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of Department of Preschool and Primary School Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine, Kropyvnytskyi
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-0627-1541
E-mail: olga.s.radul@gmail.com

Abstract*. Based on the analysis of written documents of the Ancient Rus, ethnographic and folklore works, the article reveals the process of becoming of an ancient Slavs small family, its functioning and the related to this settling of family upbringing. The ancient Slavs small family, which appeared in the 7–9th centuries, consisted of parents and their unmarried children living in a separate dwelling and having their own household. There usually were 5–7 children with boys according to folklore prevailing. The small family as the basic economic unit had its duties and rights, which in the times of the Ancient Rus were regulated by custom and state law and the church. In the middle of the 11th century as the result of the interaction between the ancient pagan norms and newly introduced Christian ones there began the formation of Ancient Rus family and marriage law framework which was recorded in the Volodymyr Svyatoslavovych and Yaroslav the Wise church Statutes. In the 11–13th centuries a number of the family and marriage law norms were included in princely codes of Rus'ka Pravda, chronicles, parchment charters and birch bark manuscripts.*
The married couple had the obligation of mutual allowance. The main source of the family wellbeing was the husband's labour. Neither the husband nor the wife had a right to walk out on one another if

any of them was seriously ill. Rus'ka Pravda of Yaroslav the Wise provided for the liability of children material support and their future settlement. The husband and father was accountable for his wife's and children's actions to the out-of-family public authority while the family was equally accountable for his actions. Parents settled their children marriage. In the presence of son-heirs, daughters were ruled out any inheritance, however brothers took care of their sister. Public authority and the community provided no allowance for the elderly, as it was purely their children's duty. Therefore, parents taught their children to respect the elder, which was supported by the cult of ancestors. Gradually, in small families there appeared such evaluative categories as the parental responsibility for the children upbringing, parents' authority, and family virtue. With the rise of family upbringing, there appear new family customs, rituals and holidays. Such ancient rituals included naming, introducing to the family (wrapping in father's shirt), cooking ceremonial dishes to honour Rozhanyts (Great-Mothers of the World) for the holiday of the family, first bathing, first putting in the cradle, first step etc., which were held in the family circle. These are purely family holidays connected with the child's birth and first months of their life. There also come into being family notions and terms.

***Keywords**: folk pedagogy, upbringing, small family, the Ancient Rus, obligations, rights, family holidays.*

Постановка проблеми. З давніх часів і впродовж тривалого часу в усьому світі сім'я була основним осередком виховання дітей. У вітчизняній історії утворення малої сім'ї та виникнення сімейного виховання відносять до часу розпаду первісності й зародження державності. У зв'язку із посиленням уваги до національного виховання вивчення витоків родинного виховання є важливою науковою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії родинного виховання в останні роки присвячено не так багато праць. Більшість публікацій стосується народної педагогіки – її витоків, змісту, методів і засобів виховання дітей. З-поміж найвагоміших з них, в яких частково досліджується зазначена проблема назвемо праці Сявавко Є. (Українська етнопедагогіка: навчально-методичний посібник (2002)), Окольничої Т. (Східнослов'янська педагогіка в етнографічних джерелах XIX – першої чверті XX століття: монографія (2018)), а також наші публікації – Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.): монографія (2013) та спеціальна стаття «До витоків формування сімейного виховання у давніх слов'ян та їх пращурів» (2009).

Мета статті – на основі аналізу писемних пам'яток Давньої Русі, етнографічних, фольклорних праць висвітлити процес становлення малої сім'ї у давніх слов'ян, її функціонування та пов'язане з нею формування сімейного виховання.

Виклад основного матеріалу. У давньоруському середньовіччі відомі два основних типи сім'ї з перехідними стадіями між ними. Одна з них – мала сім'я – складалася із подружжя та їх дітей, які не були у шлюбі, проживала в окремому приміщенні, мала своє господарство. Інша, яка існувала поруч з нею, – велика сім'я, або «род», як її називають джерела. Ця сім'я складалася із старших людей – батьків, їх синів із дружинами й онуками [16]. Дослідник історичної демографії О. Вишневський, не відкидаючи існування малої сім'ї за часів Давньоруської держави, зазначає, що мала сім'я могла існувати самостійно, але вона ніколи не протистояла сім'ї великій [10, с. 52].

Учені М. Гаврилюк, О. Кравець, С. Юшков зазначають про залишки існування патріархальної сім'ї на території України ще й у XV–XVI ст. У східних слов'ян вона називалася «дом, двор, дворище, изба, печище» [1, с. 193; 10, с. 52].

Наголосимо, що патріархальна сім'я X–XIII ст. і більш пізніх періодів була не такою, що існувала на етапі розпаду первісного суспільства. Це була група родичів, яку утворювали кілька малих сімей, і була певною юридичною, суспільною, ідеологічною, однак не виробничою єдністю. Члени великої сім'ї X–XII ст. мали спадкоємні права, традиційно володіли обов'язком і правом кревної помсти, неодмінною рисою цієї організації була її екзогамія.

Мала сім'я складалася із батька, матері та неодружених дітей, по 5–7 дітей у кожній родині. За даними В. Козюби, який проаналізував антропологічні матеріали із ґрунтових сільських могильників правого берега Дніпра і могильників на горі Щекавиця (Київ) середній дітородний вік давньоруської жінки ледь перевищував тридцятирічний рубіж. Зрозуміло, що за цей період вона могла народити не більше 7 дітей. При цьому до дорослого віку доживали не всі діти: до п'ятнадцятирічного віку доживало 60 % хлопчиків і 40 % дівчаток [5, с. 30–31].

Зважаючи на більшу смертність дівчаток у ті давні часи, хлопчики у сім'ях переважали. Це засвідчують і різні види усної народної творчості: так, майже в усіх варіантах казок про Котигорошка селянська сім'я складається із батька, матері, двох братів та однієї сестри до народження головного героя [10, с. 195]. У пісні, записаній П. Киреєвським у першій половині XIX ст. йдеться про таке: «Во славном во городе Киеве Жила была молода вдова. У вдовушки было девять сынков, а дочка десятая…» [10, с. 195].

У дітях батьки бачили насамперед тверду гарантію в нових робочих руках, які б могли допомогти забезпечити господарчу стабільність сім'ї («…Перший синочок – ратаєнько в полі, А другий синочок – рибалка на річці, А третій синочок – бортниченько в лісі»… [3, с. 138]), а тому народження дитини було важливою і радісною подією. Рідні раділи появі нової людини, і ці почуття виявляли життєстверджувальний оптимізм, пов'язаний із збільшенням сім'ї та продовженням роду. Батьківське щастя, щастя у дітях у давньоруській мові називалося «благочадье», доброчадствие» [12, т. I, с. 215, т. III, с.17].

Однак при народженні перевагу надавали все ж таки хлопчику, зазначає вітчизняний історик, етнограф М. Сумцов. Бо він – майбутній працівник, який згодом прогодує себе, сім'ю і багато років буде допомагати їй, до відділення від неї. Дівчинка могла допомагати переважно матері, її треба було постійно оберігати від викрадення, готувати придане [14, с. 29–30]. Такі уявлення зафіксовані в українському фольклорі: «За вами, синочки, получатиму подарочки, Тонкі серпаночки, А за вами, донечки, проливатиму сльозочки» [6, с. 265].

Мала сім'я, як основна господарська одиниця, мала певні права й обов'язки, які не поширювалися на всю споріднену групу таких сімей, що підтверджено писемними пам'ятками. У давньоруський період вони регулювалися традиційним та державним правом.

Норми сімейного права Давньоруської держави регулювали стосунки всередині малої і великої сімей, а також стосунки членів сімей з общиною і державою. Основою сімейного і шлюбного права XI–XII ст. були норми, що виникли у взаємостосунках сім'ї з общиною і державою, що формувалася, ще за язичницьких часів. Уже тоді в Київській і Переяславській землях перемогла моногамія, а шлюб шляхом «умикання» (викрадення) нареченої став пережитком, що зберігся тільки як обряд. Архаїчні форми шлюбу в той час ще існували у менш розвинених районах – лісових частинах Русі, у басейнах верхнього Дніпра, Прип'яті, Оки, де були більш сильними пережитки первісного ладу [16].

Християнська церква після офіційного утвердження на Русі у X ст. частково змінювалася і пристосовувалася до традиційних норм, які існували у східних слов'ян. На середину XI ст. внаслідок взаємодії давніх язичницьких норм і привнесених християнських сформувалися основи давньоруського сімейного і шлюбного права, зафіксовані у церковних статутах Володимира Святославича [15] і Ярослава Мудрого [13]. В обох статутах в установчій частині перераховуються справи, що відносяться до церковної юрисдикції. Так, у статуті Володимира йдеться про розлучення подружжя (*розпусть*), про посаг та інші шлюбні справи (*смильноє*), бійку і майнові суперечки подружжя (*пошибенье промежу мужем и женою о животе*), шлюби між близькими родичами (*в племени и сватовстве поймутся*), про образу дітьми батьків і суперечки родичів стосовно спадщини [15, с. 40; 9, с. 14]. У «Статуті князя Ярослава про церковні суди» до церковної юрисдикції належали злочини проти моралі та сім'ї, викрадення дівчат, примушення дітей до шлюбу з батьками, шлюби близьких родичів, двоєженство, самочинне розлучення, народження позашлюбної дитини, перелюбство, зґвалтування, пияцтво, бійки і нанесення батькам тілесних пошкоджень, а також злочини проти здоров'я і гідності людини [13, с. 41–43; 9, с. 15].

У XI–XIII ст. низка норм сімейного і шлюбного права містилися в князівських кодексах – Короткій та Просторовій редакціях «Руської Правди», в літописах, у пергаменних і берестяних грамотах.

Голова сім'ї, батько, за власні дії і вчинки членів сім'ї був відповідальним перед будь-якою позасімейною публічною владою: общиною, світським або церковним представником державної влади. Згідно із Статутом Ярослава не тільки чоловік відповідав за дії дружини і дітей, а й сім'я розплачувалася за вчинки її голови. За дітей, зокрема і дорослих, але ще не одружених, відповідальність, ймовірно, несли обоє батьків. Вони влаштовували шлюб власних дітей, причому мали право робити це примусово [13, с. 43–44].

Християнська церква на Русі присвоїла собі право утвердження шлюбу й пропагувала, що його укладання є одним із божественних таїнств. Однак церковне «вінчання» ще тривалий час не могло витіснити старих звичаїв «свадьби». За свідченнями сучасника у 1080-х рр., вінчалися тільки бояри і князі, а прості люди влаштовували весілля з «плясками» і музикою [10, с. 54].

Весіллю передували заручини, змова, які супроводжувала трапеза у батьків нареченої з обов'язковими стравами – хлібом-караваєм і сиром. Відмова нареченого від шлюбу після змови вважалася ганьбою для нареченої й

компенсувалася грошима, до якої церковна влада додавала ще й штраф на свою користь: «Если из-за девушки будет разрезан сыр, а потом сделают не так, за сыр гривну, а за оскорбление ей 3 гривны, а что потеряно, то ей заплатить, а митрополиту 6 гривен» [13, п. 35, с. 43].

Церква забороняла шлюби між родичами навіть у шостому поколінні, тобто між троюрідними братами і сестрами. Тільки їхні діти могли одружуватися. Шлюбним віком для чоловіків вважалося 15 років, для жінок – 13–14. Церква схвалювала шлюби після 15 років. Однак згідно давньоруських літописів, женили і до 11 років, заміж могли видавати й у 8 років [10, с. 54]. Так, Київський літопис під 1187 роком повідомляє, що Суздальський князь Всеволод віддав свою доньку Верхуславу заміж за Ростислава «і тужив за нею отець і мати, тому що вона була мила їм обом і молода, маючи вісім літ» [4, с. 345]. Літописні записи мають на увазі, звичайно, тільки княжі кола. Проте можна вважати, що це було загальновживаним явищем.

Можна було укладати не більше двох шлюбів.

Батьки стосовно дітей мали не тільки великі права, а й обов'язки. Так, «Руська Правда» (Просторова редакція), Статут князя Ярослава передбачали відповідальність за забезпечення дітей і влаштування їх у житті. Невидання доньки заміж каралося штрафом на користь митрополита. За існування нащадків-синів доньки не отримували спадку, але брати опікувалися сестрою [13, п. 29, с. 43; 11, с. 37–38]. Я. Щапов зазначає, що, оскільки у візантійському церковному праві така норма про відповідальність батьків перед дітьми невідома, можна припустити, що тут зафіксовано давньоруське право язичницького часу, згідно з яким община або інша влада примушувала батьків забезпечити заміжжя доньки [16, с. 217–218].

Основним джерелом її існування сім'ї була праця чоловіка. Жінка активно допомагала вести господарство, а також народжувала та годувала дітей, багато з яких помирало у дитинстві. Регулювання дітонародження майже не існувало, хоча й були відомі деякі зілля, що викликали викидень. Водночас суспільна система жодним чином не забезпечувала засобами існування старих людей. Їх утримання покладалося тільки на дітей. Тому батьки виховували у дітей поважне ставлення до старих людей, підкріплене культом пращурів, що існував у давніх слов'ян.

Більша частина рухомого майна була власністю чоловіка. Дружина не мала прав на майно, нажите у спільному господарюванні. Вона мала частину власності, отриману нею у придане. Придане є досить раннім суспільним явищем і виникає за часів переходу до державності. Приданим вважалося майно, що було одягом, предметами домашнього господарства та іншими речами, які отримувала наречена від батьків і приносила в дім нареченого, воно було начебто запорукою можливості її існування поза господарством майбутнього чоловіка. Після смерті дружини право на успадкування її приданого мали тільки її власні діти. Дружина після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала главою сім'ї. Батько мав розподіляти своє майно між своїми синами, а боярин – ще й серед дочок [11, с. 37-38; 9, с. 79; 16].

У подружжя існували обов'язки щодо взаємного утримання. Ні чоловік, ні дружина не мали права залишити один одного, якщо один із них був тяжко хворим. Право розв'язувати внутрішньосімейні питання щодо стосунків між чоловіком і дружиною, а також дружини з навколишнім світом, як і право покарання за вчинки усіх членів родини, належали чоловікові [13, с. 42–44; 16].

Отже, у малих сім'ях поступово виникають такі оцінні категорії, як відповідальність батьків за виховання дітей, авторитет батьків, достоїнство сім'ї. О. Вишневський наголошує, що до того часу, коли сім'я, виростаючи із зародкових, проміжних, перехідних форм, існуючих одночасно з родовою організацією, досягає зрілості, набуває визначеності і її виняткова відповідальність за продовження роду, за наступність поколінь усередині сім'ї. Сім'я є великим кроком до усвідомлення людиною свого «Я», своєї окремості від інших і водночас своєї єдності з колом «близьких» людей, безпосередньо пов'язаних з цим «Я». Народження, хвороба, смерть у сім'ї є подіями, що так чи так впливають на внутрішнє «Я» інших її членів, а тому є емоційно забарвленими. Тепер життя дитини, що з'явилася на світ, краще захищають не просто стіни більш досконалого житла, а й весь дух сім'ї. Дітовбивство перестає існувати [10, с. 56].

Із зародженням і становленням сімейного виховання зароджуються й певні обрядові дії і родинні свята. До давніх дій і обрядів, залишки яких збереглися і в XIX ст., зокрема належать такі: надання імені, залучення до родини (замотування у батьківську сорочку, приготування ритуальних страв на честь Рожаниць (праматерів) на свято родини); перше купання; перше вкладання в колиску; перші кроки та ін., які відбувалися в родинному колі. Це суто сімейні свята, що пов'язані з народженням дитини та її першими місяцями життя.

Найбільшим з них було свято залучення дитини до родини, домашньої оселі, яке існувало і в XIX ст. Зазвичай, після народження дитину замотували у батьківську сорочку. Для дівчинки першою пелюшкою могла бути і сорочка матері [373, с. 266; 14, с. 30]. М. Сумцов зауважує, що більш давнім звичаєм є загортання дитини у батьківську сорочку. Своїм корінням він сягає часів патріархату, коли батько дитини, замотуючи дитину у власну сорочку, нібито всиновлював дитину, тим самим приймаючи рішення про її життя, а не смерть [10, с. 196].

На свято родини жінки приносили горщик каші з молоком або кашу готувала баба-повитуха, яка приймала дитину. Це була основна страва ритуальної їжі на честь духів-заступників жінки і новонародженого. У слов'ян, як і в багатьох інших народів світу, приготування ритуальної страви пов'язувалося з повір'ям, за яким міфічна істота (у вітчизняній історії – Рожаниця) приходить під час народження дитини і визначає її долю. А тому її треба задобрити, щоб вона допомогла дитині стати здоровою і щасливою. Під час їжі бабка-повитуха, кум чи кума кілька разів піднімали горщик каші догори, висловлюючи побажання щастя і так запрошуючи до хати небесні божества. Оскільки жертовна страва призначалася небесним божествам, Рожаницям, тому вважалася священною, у зв'язку з чим цим посудом вже не можна було користуватися і він розбивався. Історик М. Костомаров акцентував увагу на тому, що кашу готували «Рожаницям» – праматерям світу, а не прабатькам, що узгоджувалося з поняттям про дарування

долі переважно матір'ю, а не батьком, що пов'язано з більш давніми періодами первісної історії, коли дитина належала материнському роду [10, с. 196].

В обрядових діях під час свята родини використовувалися сакральні місця у хаті – піч, поріг, де за уявленнями давніх слов'ян, які збереглися і серед українського населення ще й у XIX ст., перебували духи пращурів, що оберігали сім'ю. Наприклад, дитину через поріг кума передавала батькові, при цьому на поріг могли класти жар з печі. Дитину на поріг хати на кілька хвилин міг класти сам батько. Як зауважує М. Сумцов, це називалося «освятити дитя через поріг» [14, с. 30].

По-різному використовувалася піч в обрядах свята залучення до сім'ї. Наприклад, сидячи на печі, мати приймала охрещену дитину на Чернігівському Поліссі [1, с. 139]. Після народження дитини могли спеціально запалювати піч, дитину клали на хлібну лопату, загорнувши у що-небудь, або обгортали тістом і наближали до печі. У цьому разі піч символізувала родинне вогнище, зв'язок із пращурами, а з іншого боку – очисну силу вогню [10, с. 155]. У білорусів хрещена мати на кілька секунд клала дитину під піч, а потім тричі обносила її навколо столу, що символізувало залучення дитини до домашньої оселі. У таких обрядах поєдналися давні, язичницькі, вірування з християнством.

Отже, поступово під впливом різноманітних факторів у давніх слов'ян виникає мала моногамна сім'я, яка стає основним осередком виховання дітей.

Водночас у давніх слов'ян формується родинні поняття і терміни, які зафіксовані у пам'ятках давньоруської літератури. Одним із перших у XIX ст. тексти Давньої Русі проаналізував Ф. Буслаєв, виокремивши такі поняття: *братучадо, братан, братанич, братенич* – син брата, племінник; *братучада, братанна* – дочка брата, племінниця; *сестренич, сестричищ* – син сестри; *сестрична* – дочка сестри. Ці ж терміни зазначені і в словниках давньоруської мови, укладених І. Срезневським у XIX ст. (у 3 томах, т. III, стб. 341–342) та колективом авторів Інституту російської мови АН СРСР у XX ст. (у 10 т.) [12, т. 1, с. 306]. Успадковане нерухоме майно з давніх-давен називалося похідними від «дід» і «отец» – «дедина» і «отчина». Успадкування трону також називалося словами «дедний», «отечний». Закінчення *-ичь*, що означало сина і нащадка, здавна було у слов'ян [10, с. 56].

Утвердження родинних стосунків зафіксовано у фольклорі східних слов'ян. Зокрема, у святочних піснях на всій території Східної Європи батько порівнюється із місяцем, мати – із сонцем, діти – із зірками. Наприклад: «Светел месяц – То Тихон сударь, Красно солнце – Настасья его, Часты звезды – То и детки их…» [7, с. 295].

Як зазначалося, життя давньої сім'ї залежало від здоров'я батька, його фізичної сили, тому у фольклорі є частим порівняння батька з дубом:

«Много, много у сыра дуба
Много ветья и поветья,
Много листу зеленого.
Только нет у сыра дуба
Золотой вершиночки,

Позолоченной маковки:
Много, много у Аннушки
Много роду и племени,…
Только нет у Аннушки
Родителя батюшки [7, с. 13].

Також у фольклорі застосовувалися порівняння батька з корінням, а дитя (хлопця, дівчини) – з паростю. Часто дівчина порівнювалася із верхом дерева: «Стой, яблонька, век без верха: Живи, мой батюшка, век без меня!» [8, с. 454–457].

Український мовознавець О. Потебня зауважив, що в українських піснях трапляється невизначене почесне найменування вихованого хлопця чи дівчини як «отецький син», «батькова дочка»: «Перевозила царів та панів, Та отецьких синів». «Отецький син» вважався хорошою людиною: «Як случитця отецкий сын, отдасть мене мати». І навпаки, у росіян, «неотецкий сын» є невігласом (давньоруською «невежа»), людиною без виховання: «Ты невежа, ты невежа, не отецкий сын, Для чего ты, невежа, эдак делаешь?» [7, с. 446]. Вислови «отецький син», «батькова дочка» засвідчували значення сім'ї у вихованні дітей, ролі батьків та оцінювання їх соціальним середовищем.

Дослідниця фольклору і народної моралі М. Гайдай (посилаючись на дослідження П. Чубинського) зазначає, що найбільшим покаранням було вигнання з родини, залишення поза родом: «Нема в світі нещасної од мене – Одріклася вся родина од мене, Приключилася тоска-печаль у мене» [2, с. 89–90]. Перехід нареченої в сім'ю чоловіка ототожнювався з втратою рідного роду-племені, і навіть милого в піснях називали злим розлучником «…Который меня [наречену] ведь он разлучить хотит, Разлучить-то хотит меня с отцом, с матерью, И который он меня с родом, племенем» [2, с. 90].

Давнє родинне право і сімейна мораль західних і східних слов'ян протягом багатьох століть особливе значення надавали стосункам брата і сестри, що пов'язане із залишками первісного авункулата й відбилося у законах Русі та в усній народній творчості й обрядах. Так, перша коротка редакція Руської Правди (XI ст.) надавала право кровної помсти, крім найближчих родичів, і сину сестри. Після смерті батька старший брат ставав господарем дому [11; 2, с. 85].

Брат, як охоронець сестри, мав важливе значення у весільній поезії. Так, в одному із весільних обрядів, записаних у XIX ст., біля нареченої сідав брат або інший родич. Дружка його запитував: Чому ти тут сидиш? – Я бережу свою сестру. – Вона вже не твоя, а наша, – заперечує дружка. – А якщо вона тепер ваша, то заплатіть мені за її прогодування, я одягав її, годував, напував [10, с. 58]. У весільній пісні Архангельської губернії за відсутності батька брат опікувався сестрою: «Благословляет молодёшеньку Восприемный крестный батюшка; Выводит молодёшеньку Родимый брателко» [7, с. 13].

Відголоски первісності, коли брат, а не батько відповідав за менших братів і сестер містилися і у весільних обрядах українців у XIX ст. Зокрема, В. Горленко зазначає, що коли приїздив наречений, брат нареченої скакав на його коневі, а наречений із своїм поїздом повинні були його наздоганяти, щоб отримати від

нього право наблизитися до молодої. Після повернення в хату, брат проголошував довгу промову і вимагав нового викупу [10, с. 58].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, у VI–XIII ст. у східних слов'ян переважали два типи сім'ї: велика патріархальна, що об'єднувала 3–5 поколінь найближчих родичів по батьківській лінії, та мала, що складалася із батька й матері та дітей, що не перебували у шлюбі. Поступово саме мала сім'я стає основним осередком виховання дітей, зміцнюються родинні стосунки, формуються родинні поняття, зростає відповідальність батьків за виховання дітей, їхні вчинки, а у дітей виховується відповідальність за утримання старих батьків.

Цікавими напрямками подальших досліджень може бути вивчення особливостей взаємин у сім'ї, зміст і шляхи виховання дітей до людей похилого віку, відображення у фольклорі особливостей виховання в родинному колі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). Киев: Наукова думка, 1981. 280 с.
2. Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян (проблема добра і зла). Київ: Наукова думка, 1972. 198 с.
3. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упор., передмова та переклади М Москаленка. Київ: Дніпро, 1988. 294 с.
4. Київський Літопис. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 178–367.
5. Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 2001. № 1. С. 20 – 31.
6. Малынка А. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда). *Киевская Старина*, 1898. № 5. С. 254–286.
7. Песни собранные П. В. Киреевским. Изданы Обществом Любителей Российской словесности при Императорском Московском университете. Вып. I (Песни обрядовые). Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1911. 355 с.
8. Потебня А. А. О связи некоторых представлений в языке. *Слово и миф.* Москва: «Правда», 1989. С. 444–471.
9. Право у період існування української держави – Київської Русі. *Історія українського права* / За ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. С. 9–23.
10. Радул О. С. Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. 448 с.
11. Руська Правда (Просторова редакція). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т. Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст. / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. Київ, 2000. С. 29–39.
12. Словарь древнерусского языка XI–XIV в.: в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1988–1991. (т. 1–4).
13. Статут князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – Вид. 2-ге. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. С. 41–45.
14. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 27. № 10. С.18–51.
15. Устав Святого князя Володимира, крестившего Русьскую землю, о церковніх судех. *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т. Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст. / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. С. 39–41.
16. Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 216–219.

REFERENCES

1. Havrylyuk N. K. Kartohrafirovaniye yavleniy dukhovnoy kul'tury (Po materialam rodil'noy obryadnosti ukrayintsev). [Spiritual culture phenomena mapping (based on the materials of birth rituals of the Ukrainians]. Kyev: Naukova dumka, 1981. 280 s. – [in Russian].
2. Hayday M. M. Narodna etyka u fol'klori skhidnykh i zakhidnykh slov'yan (problema dobra i zla) [Folk ethics in eastern and western Slavs folklore (the problem of the good and the evil)]. Kyyiv: Naukova dumka, 1972. 198 s. – [in Ukrainian].
3. Zolotoslov. Poetychnyj kosmos Davnyoyi Rusi [Poetic cosmos of the Ancient Rus] / Upor., peredmova ta pereklady M. Moskalenka. Kyyiv: Dnipro, 1988. 294 s. – [in Ukrainian].
4. Kyyivs'kyj Litopys. Litopys Rus'kyj [Kyiv chronicle. Rus chronicle] / per. z davnyorus. L.Ye. Makhnovtsya; vidp. red. O. V. Myshanych. K.: Dnipro, 1989. S. 178–367. – [in Ukrainian].
5. Kozyuba V. K. Istoryko-demohrafichna kharakterystyka davnyorus'koyi sim'yi (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel) [Historico-demographic characteristics of ancient Slavonic family (based on the materials of historical and archeological sources]. Arkheolohiya, 2001. № 1. S. 20–31. – [in Ukrainian].
6. Malynka A. Rodyny i khrestiny (Material sobran v m. Mrine, Nezhinskoho uyezda) [Childbirth celebration and christening (material collected in the town of Mrina Nizhyn District)]. Kyevskaya Starina, 1898. № 5. S. 254–286. – [in Russian].
7. Pesni sobrannyye P. V. Kireevskim. Izdany Obshchestvom Lyubiteley Rossiyskoy slovesnosti pri Imperatorskom Moskovskom universitete. Vyp. I (Pesni obryadovyye) [Songs collected by P. V. Kireyevskiy. Published by the Fans of Russian Word Society at the Moscow Imperial University]. Moskva: Pechatnya A. Y. Snehirevoy, 1911. 355 s. –[in Russian].
8. Potebnya A. A. O svyazi nekotorykh predstavleniy v yazyke. Slovo i mif [On the relation of some language concepts. Word and myth]. Moskva: «Pravda», 1989. S. 444–471. – [in Russian].
9. Pravo u period isnuvannya ukrayins'koyi derzhavy – Kyyivs'koyi Rusi. Istoriya ukrayins'koho prava [Law during the Ukrainian state of Kyivan Rus. History of the Ukrainian Law] / Za red. O. O. Shevchenka. Kyyiv: Olan, 2001. S. 9–23. – [in Ukrainian].
10. Radul O. S. Vykhovannya ditey v protsesi zhyttyediyal'nosti davnikh skhidnykh slov'yan (VI–XIII st.) [Children upbringing in ancient eastern Slavs lifestyle (7–13 th century). Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2013. 448 s. – [in Ukrainian].
11. Rus'ka Pravda (Prostorova redaktsiya). Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T.1: Z naydavnishykh chasiv do pochatku XX st. [Rus'ka Pravda (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc"kyj. Kyyiv, 2000. S. 29–39. – [in Ukrainian].
12. Slovar' drevnerusskoho yazyka XI–XIV v.: v 10 t. [Dictionary of Ancient Russian in 11–14 th century: in 10 volumes] / Hl. red. R. Y. Avanesov. Moskva: Russkyj yazyk, 1988–1991. (t. 1–4). – [in Russian].
13. Statut knyazya Yaroslava pro tserkovni sudy (Prostorova redakciya) Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T. 1: Z najdavnishykh chasiv do pochatku XX st. [Prince Yaroslav the Wise Code on church trials (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc'kyj. – Vyd. 2-he. Kyyiv: Vydavnychyj dim «In Yure», 2000. S. 41–45. – [in Ukrainian].
14. Sumcov N. F. Kul'turnyye perezhyivaniya [Cultural experience]. Kiyevskaya Staryna, 1889. T. 27. № 10. S.18–51. – [in Russian].
15. Ustav Svyatoho knyazya Volodymyra, krestyvsheho Rus'skuyu zemlyu, o tserkovnykh sudakh. Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrayiny: u 2 t. T.1: Z najdavnishykh chasiv do pochatku XX st. [St. Prince Volodymyr, who baptized Rus lands, Statute on church trials (Dimensional edition). Reader in history of state and law of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1: from the ancient times to the beginning of the 20th century] / uklad. V. D. Honcharenko, A. J. Rohozhyn, O. D. Svyatoc"kyj. Kyyiv: Vydavnychyj dim «In Yure», 2000. S. 39–41. – [in Russian].
16. Shhapov Ya. N. Brak i syemya v Drevney Rusi [Marriage and family in Ancient Rus]. Voprosy istoriyi. 1970. № 10. S. 216–219. – [in Russian].

УДК 173.7(=161.2):37.035:39(477.8)"XVIII/XIX"
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267067

УКРАЇНСЬКА РОДИНА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЯК НАРОДНО-ПЕДАГОГІЧНА ІНСТИТУЦІЯ

Русин Галина, доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової освіти, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID 0000-0001-9601-5466
E-mail: grusyn@gmail.com

Зозуляк-Случик Роксоляна, доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID 0000-0001-6066-590X
E-mail: zozulyak_roksolyana@ukr.net

У статті представлено українську родину в Західній Україні як народно-педагогічну інституцію. З цією метою розглянуто основні функції української сім`ї в Західній Україні – біопсихічну, екологічну, соціальну та соціально-психологічну. Доведено, що етнопедагогічне значення біопсихічної функції сім`ї мають феномени народження дітей та укладення шлюбу, усвідомлення нашими предками значення життя людини в сім`ї та поза нею, окреслення значущості виховання дітей обома батьками. Визначення змісту соціальної функції сім`ї привело до висновку про те, що в етнопедагогічному контексті до цієї функціональної групи належить виховання у дітей загальнолюдських і суто національних цінностей, формування свідомості свого роду, своєї землі, належності до певної соціальної страти та української громади загалом.

Соціально-психологічна функція родини розкрита через загальнокультурні процеси в родині, реалізацію християнських засад виховання, розумове виховання дітей засобами етнопедагогіки, забезпечення збереження етнокультурних традицій української сім`ї на основі збереження мови, віри, правил і законів співжиття в громаді.

Відзначено, що шукати підвалини феномена української родини слід у глибині історії України, формуванні менталітету українського народу, який тисячоліттями сформувався як осілий, землеробський зі своїм оригінальним духовним осердям.

Ключові слова: *українська сім'я, функції сім'ї (біопсифічна, екологічна, соціальна, соціально-психологічна), соціальне середовище, дитина.*

THE UKRAINIAN FAMILY IN WESTERN UKRAINE AT THE END 18th-THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY AS A FOLK-PEDAGOGICAL INSTITUTION

Rusyn Halyna, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy of Primary Education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk,
ORCID ID 0000-0001-9601-5466
E-mail: grusyn@gmail.com

Zozuliak-Sluchyk Roksoliana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Department of social education and social work, Precarpathian National University Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk
ORCID 0000-0001-6066-590X
E-mail: zozulyak_roksolyana@ukr.net

We present the Western Ukrainian family in the studied period as a folk-pedagogical institution. For this purpose, the main functions of the Ukrainian family in Western Ukraine in the studied period are considered – biopsychological, ecological, social and socio-psychological (including communicative). Family education of children is the quintessence of the entire spiritual and moral culture of the people.
The classification of family functions is presented in historical reflection and ethno-pedagogical context, and also the content of each function as well as its relationship with the ethno-pedagogical context of family functioning in Western Ukraine . We have proven that the phenomena of children's birth and marriage, our ancestors; awareness of the importance of human life in and outside the family, and the importance of raising children by both parents have an ethno-pedagogical significance to the biopsychological function of the family.
The role of labor education of children in the Western Ukrainian family, and the organization and formation of children's household skills, are notable in regards to the ecological function of the family.
The main indicators of this function are defined in the work as the naturalness of the educational process, ensuring a peculiar ecology of the personality of each family member, the responsibility of parents for the lives of children, respect for the authority of parents, etc.
As far as the determination of the family's social function content, we came to the conclusion that in the ethno-pedagogical context, this functional group includes the upbringing of universal and purely national values, the formation of consciousness of one's kind and land, a sense of belonging to a certain social stratum and the Ukrainian community in general, as well as formation of children's skills of coexistence within their social group and with other social groups in the Western Ukrainian society.
We have revealed the socio-psychological function of the family through general cultural processes in the family, the implementation of Christian principles of upbringing, mental education of children by means of ethnopedagogy, ensuring the preservation of ethno-cultural traditions of the Ukrainian family based on the preservation of language, faith, rules and laws of coexistence in the community.
It was noted that the foundations of the phenomenon of the Ukrainian family are derived from the depth of Ukraine's history and the formation of the mentality of the Ukrainian people, which was formed over thousands of years as a settled, agricultural people with its original spiritual core.
Keywords: *Ukrainian family, family functions (biological, ecological, social, socio- psychological), child.*

Постановка проблеми. Українське суспільство в своєму соціально-духовному онтогенезі є об'єктивним доказом того, що його розвиток як форма взаємин між людьми неможливий без такої історично значимої частини, як сім'я. Українська сім'я бере свій першопочаток у глибинах палеоліту, й відтоді тяглість її функціонування через віки веде аж до наших днів. Тому нинішнє покоління має осягати національну історію, свою духовну спадщину в сув'язі як світової культури, так і конкретних етноментальних, суто українських, тобто автохтонних зв'язків і виявів.

У формуванні української сім'ї ми знаходимо вагомий чинник стародавньослов'янської та давньоукраїнської сімейної культури, що в своїй культурницькій ідеології має язичницьке коріння. Найпомітніше це виявляється у

фольклорі, побутових обрядах і святах, звертаннях, заклинаннях, обробітку землі, тощо. Окремо завжди виділяється питання догляду та виховання дітей у сім'ї, де суто українське домінує, превалює і є самодостатнім елементом, аби говорити про українське виховання. Сімейне виховання дітей бачиться квінтесенцією усієї духовно-моральної культури народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи та аналізуючи праці класиків та сучасників які розглядали українську родину, ми опирались саме на праці (С. Бабишина, О. Вишневського, П. Ігнатенка, В. Коротеєвої, В. Костіва, В. Кузя, П. Лосюка, Л. Масол, Т. Мацейків, Т. Поніманської, Ю. Руденка, З. Сергійчука, Р. Скульського, В. Скутіна, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, О. Воропая, Н. Заглади, С. Килимника, В. Скуратівського, Є. Сявавко та ін.).

Мета статті: розглянути формування та розвиток української родини в Західній Україні наприкінці XVIII – початку XX століття, класифікувати функції сім`ї в їх історичному відображенні в етнопедагогічному контексті.

Виклад основного матеріалу. Філософський підхід до проблем українського виховання спонукає нас до міркувань про особливості розвитку, передовсім, української сім'ї, а за тим історичних особливостей її функціонування й динаміки суспільного ставлення до родинного виховання й навчання. Адже сім'я є найбільш динамічним осередком суспільства, вона надзвичайно оперативно реагує на всі зміни суспільно-політичного і соціально-економічного статусу людей.

У сучасних умовах українська сім'я є толерантною, миролюбною, дітолюбною, працелюбною й духовно багатою, щирою і сердечною, співчутливою до чужої біди, здатною творити добро, бути уважною до дітей, головним чином, дітоцентричною й кордоцентричною. Та несприятливі соціально-педагогічні умови для виховання роблять її егоїстичною, черствою, байдужою, агресивною як до власних, так і чужих дітей. У багатьох сім'ях з'явилися ознаки її деградації та десоціалізації, бездуховності й жорстокості, етнічної забудькуватості, бо не знаєм і не хочем знати, хто ми, „чиїх батьків і чиї ми діти". Сьогодні на перше місце вийшли бездуховні матеріальні потреби й інтереси. Та й за це нині не можна засуджувати українську родину.

У такій боротьбі почесне місце належить етнопедагогічній культурі особистості, сім'ї. Адже саме завдяки етнопедагогічній культурі як синтезу наукових знань та науки про різнобічний розвиток людини ми можемо віднаходити й пробуджувати особистість – те ядро сутності, за яким пізнається конкретна людина, її цінність, цілісність. Українська сім'я, незважаючи на всі труднощі нашого часу, виходить на новий духовний рівень у своєму розвитку, осягнення якого буде ще одним важливим кроком у виконанні людством високої місії. Оскільки українська сім'я завжди перебувала на середохресті міграційних шляхів і протягом тисячоліть вбирала в себе культуру інших народів, збагачуючись нею, та вона, водночас, оберігала і своє праісторичне й сутнісне, і з того всього витворювалась українська культура, яка концентрувалась в ядрі української родини. Коли б хтось сьогодні спробував розкласти цю культуру української сім'ї й сімейного виховання дітей, молоді на чинники та віднайти

первинне, то, безперечно, домінантою було б *суто етноукраїнське начало*, яке пройшло через усі випробування й спроби грубої заборони та хитромудрої асиміляції. Одначе, українська родина існує як домінанта етноукраїнська, автохтонна, природна [4].

Народна педагогіка, як твердить Є. Сявавко (1974), утворює цілісну складну систему, має свої ідеали, принципи й традиційні засоби [6]. Народна мудрість, за О. Вишневським (1996), вирізняється автентичністю й природо відповідністю [1]. Народна педагогіка не має авторів, відсутня чітка наукова термінологія; тому це колективний характер творчості, традиції й звичаї складають у ній основу виховної системи етносу. Значущість її для педагогів, батьків полягає в тому, щоб коректно відтворювати та застосовувати засоби народного виховання в процесі повсякденного спілкування з дітьми, та розвивати етнопедагогічну культуру особистості як складову її етнокультурної компетентності. Особливої уваги заслуговує також усвідомлення батьками необхідності використання засобів народної педагогіки, яка ґрунтується на поцінуванні народного виховного ідеалу й цілеспрямованого використання з метою досягнення в процесі виховання дітей.

Традиційна західноукраїнська сім`я – це мала соціальна група, переважно дво- або ж кількапоколіннєва, основними завданнями якої в педагогічному контексті були й нині визнані завдання:

- репродукції етнонаціональної спільноти,
- навчання та виховання дітей,
- передачі культурних цінностей,
- рекреації,
- соціалізації.

Ми згрупували названі вище функції сім`ї в чотири групи й спробували відстежити, яким змістом наповнювалися означені функції в західноукраїнській сім`ї кінця XVIII – початку XX століття, з акцентом на етнопедагогічний контекст функціонування сім`ї.

Класифікація функцій сім`ї в їх історичному відображенні та етнопедагогічному контексті

Узагальнена групова функція сім`ї	**Зміст**	**Співвідношення з етнопедагогічним контекстом функціонування сім`ї в Західній Україні**
Біопсихічна	До цієї функціональної групи належить, передовсім, репродуктивна функція сім`ї, функціональне навантаження шлюбу, статевого життя в сім`ї, статевого виховання, гендерної соціалізації тощо	Етнопедагогічне значення в межах цієї функції мають феномени народження дітей та укладення шлюбу, усвідомлення нашими предками значення життя людини в сім`ї та поза нею, окреслення значущості виховання дітей обома батьками, авторитет батька і матері тощо

Екологічна	До цієї групи функцій сім`ї вчені зараховують соціально-економічну, функцію забезпечення базових потреб кожного члена сім`ї, функцію споживання та опіки над дітьми в сенсі задоволення їх матеріальних потреб	В західноукраїнській сім`ї досліджуваного періоду велике значення надавалося трудовому вихованню дітей, їх участі в забезпеченні соціально-економічного стану родини, в організації побуту (дівчатками і хлопчиками, з відповідним змістовим навантаженням), формування у дітей побутових навичок тощо
Власне соціальна функція	Забезпечення статусу, соціальних ролей, соціальної стратифікації в суспільстві	В етнопедагогічному контексті до цієї функціональної групи належить виховання у дітей загальнолюдських і суто національних цінностей, формування свідомості свого роду, своєї землі, належності до певної соціальної страти та української громади загалом тощо, а також формування у дітей навичок співіснування в межах своєї соціальної групи (переважно селян) та з іншими соціальними групами в західноукраїнському соціумі досліджуваного періоду
Соціально-психологічна	До цієї групи належить забезпечення дитині соціалізації в мікросередовищі, передача культурного досвіду між поколіннями, організація дозвілля, емоційно-експресивне забезпечення та психологічна стабільність в мікрогрупі	Етнопедагогічна місія західноукраїнської сім`ї в реалізації цієї групи функцій виділяється загальнокультурними (в тому числі й комунікативними) процесами в родині, реалізацією християнських засад виховання, розумовим вихованням дітей засобами етнопедагогіки, забезпеченням і збереженням етнокультурних традицій української сім`ї на основі мови, віри, правил і законів співжиття в громаді тощо

Розглядаючи більш детально представлені вище функції сім'ї, зауважимо, що всі вони тією чи іншою мірою знайшли своє відображення в традиційному функціональному наповненні західноукраїнської родини досліджуваного періоду. Так, **біопсихічна** функція сім'ї визначається традиційним ставлення української

родини до продовження роду, цінності шлюбу та сім'ї, гендерної ролі хлопчиків і дівчаток у сім`ї та особливостей їх виховання залежно від статі.

У межах реалізації цієї функції ми відзначаємо (як найбільш суттєві) такі етнопедагогічні об'єкти:

1) *створення* сім`ї як процес, факт, явище і соціокультурний результат;

2) *аксіологію* родини у західних українців упродовж більш як століття (в тому числі християнську аксіологію);

3) забезпечення функціонування відповідного *мовного середовища* західноукраїнської сім`ї як основи народного виховання дітей;

4) *гендерну* специфіку етнопедагогічного впливу на виховання дітей в сім`ї;

5) забезпечення відповідного *етнопедагогічного середовища поза межами сім'ї* (місцева громада, товариства й громадські структури, українська школа та освіта, церква й релігійні організації тощо).

Підкреслюючи *значення й цінність шлюбу та сім'ї* у вихованні, навчанні та розвитку майбутніх поколінь, варто зауважити про значний внесок в українську родинну етнопедагогіку досліджуваного періоду видатних західноукраїнських просвітителів, педагогів, письменників і громадських діячів, які наголошували на цінності Родини й Роду. Так, О. Духнович писав, користуючись народними афоризмами та підкреслюючи прогностичну місію української родини у вихованні дітей: «Із гнізда совиного ніколи не вийде соловей, а тільки вухата сова» [7].

В етнографічній розвідці В. Гнатюка «Етнографічні материяли з Угорської Руси» (1900) [2] наведено ґрунтовні відомості про *казки*, що розповідалися в західноукраїнських родинах дітям та їх значення в статевому вихованні. Так, у казках, записаних в результаті етнографічної експедиції цим видатним науковцем, варті уваги виховні акценти, присутні в тексті, що стосуються цінності родини, народження дітей, родинної підтримки.

Період залицяння та взаємопізнання в молодіжних громадах завершувався *шлюбним періодом*, який також мав велике виховне значення, і до якого дівчат і хлопців готували з раннього дитинства. Соціальна відповідальність як основа створення власної сім'ї досить часто відображалася у фольклорі. У того ж В. Гнатюка (1900) дізнаємося про певного роду ідеал майбутньої дружини – щоби була не бридка, не шумна, не багачка, не худа («худобна»), не стара [2]. З іншого боку, з майбутнім подружнім життям у молоді були пов`язані прагнення до свободи і самостійності.

Таким чином, біопсихічна функція сім'ї в її історичному західноукраїнському вимірі окреслюється нами як комплекс етнопедагогічних впливів на створення сім'ї, народження дітей, забезпечення їх дорослішання в українському мовному, релігійному, етнокультурному середовищі спільноти західних українців, що забезпечувало трансляцію відповідних традицій і норм у сім'ї та соціальному середовищі.

Щодо особливостей реалізації **екологічної** функції сім'ї в традиційній західноукраїнській родині, то вона представлена, передовсім, такими основними показниками:

1) *природнім характером* основних виховних процесів, що забезпечували соціально-економічні й соціокультурні процеси функціонування сім`ї у західних українців;

2) *організацією праці й побуту* західноукраїнської родини, виходячи з географічної, кліматичної, соціально-трудової специфіки її створення, функціонування й трансформації упродовж усього досліджуваного періоду;

3) забезпеченням своєрідної *екології особистості кожного члена сім'ї* у західних українців – з відповідним розподілом обов`язків, соціальних функцій та ін.

У межах екологічної функції сім'ї в західних українців відбувалося привчання дитини до праці задля майбутнього забезпечення базових потреб кожного члена своєї сім'ї, а також формування посагу, отримання спадку, опіки старших дітей над молодшими та ін. Батько і мати як головні суб`єкти народного виховання несли відповідальність за подальшу долю й становище в громаді своїх дітей, за результати виховання, за формування своєрідної екології особистості дитини в етнокультурному середовищі української спільноти в Західній Україні досліджуваного періоду. В. Гнатюк зазначає про це в записі балади «Мамине виховування» (1900), де акцентує на важливості трудового виховання дитини в традиційній західноукраїнській сім`ї.

Опіка старших дітей над молодшими в західноукраїнській родині виразно прозвучала у праці Андрея Шептицького «Пастирське послання Єпископа Андрея до дітей» (перевидання 2009). Звертаючись до старших дітей в українській сім'ї, видатний мислитель і просвітник писав: «Ви мусите молодших добра вчити, наставляти на праведну дорогу. Ви мусите їх стерегти від згіршення, перестерігати перед злом» [9].

Власне **соціальна** функція сім'ї, як відображено в таблиці вище, стосується виховання у дітей загальнолюдських, християнських і суто національних цінностей, формування свідомості свого роду, своєї землі, належності до української громади, навичок співіснування в межах своєї спільноти. Крім того, традиційна українська родина в Західній Україні досліджуваного періоду повинна була забезпечити дітям *певний рівень і спосіб їх соціалізації* як у межах сім'ї, так і поза її межами – з розвитком певних соціальних статусних позицій, виконанням певних соціальних ролей. В своїй праці «Сучасне українське виховання» О. Вишневський (1996) визначає одним із етапів розвитку особистості – етнічне усвідомлення, що «являється першоосновою, корінням патріотизму. Етнізація дитини починається з раннього періоду життя в сім'ї, маминої колискової, з бабусиної казки, з участі у народних звичаях та обрядах, із народної пісні, причетності до народної творчості. У ранньому дитинстві формується культ рідної оселі, сім'ї, предків, рідного села, міста. Фундаментальне значення в процесі етнізації має рідна мова, засвоєння якої до певного часу не повинні заважати інші мови» [1].

Основні засади *християнського виховання* дітей в західноукраїнській родині глибоко прописані в творах відомого патріарха християнської церкви, вченого й громадського діяча Андрея Шептицького (1865–1944). У своїй книзі «Як виховати

дитину? Поради Митрополита Андрея Шептицького» він зазначає про встановлений Богом обов'язок батьків виховувати дітей, про необхідність встановлення християнської системи шкільництва на засадах народної західноукраїнської педагогіки [9].

Соціалізація дитини в традиційній українській родині досліджуваного періоду забезпечувалася всім комплексом виховних форм і засобів, використовуючи потужний вплив народних традицій, обрядів, ритуалів, часто з дохристиянським підґрунтям. Ми виділяємо в реалізації соціальної функції західноукраїнської сім'ї досліджуваного періоду кілька основних рівнів:

1) *рівень засвоєння соціальних норм і цінностей* (що реалізувався за допомогою власного прикладу батьків, трансляції соціокультурної інформації, забезпеченні сімейного «морального фону», що відображав як традиційні, так і новітні для свого часу тенденції у вихованні дітей);

2) *рівень соціальних комунікацій всередині родини та поза її межами* (спілкування членів родини, особливо дітей з батьками; соціальні й культурні комунікації дітей в народному освітньому середовищі, в громаді, церкві);

3) *рівень відтворення отриманого соціального досвіду* у процесі соціалізації (опіка старших дітей над молодшими; присвоєння нових соціальних ролей залежно від етапу дорослішання; розвиток дитячого фольклору, що відображав аксіологічний простір кожного нового покоління, тощо).

Соціалізація дитини як процес засвоєння соціальних норм і правил співжиття передбачає, зрозуміло, й наявність соціального контролю за соціально патологічною поведінкою дітей. Профілактика соціальних відхилень у їхній поведінці значною мірою залежала (як, власне, залежить завжди) від *власного прикладу* батьків, а також від *моралі*, викладеної у казках, оповідках, віршах, піснях, колискових тощо.

Таким чином, соціальна функція української сім'ї в Західній Україні кінця XVIII – початку XX століття вмістила в собі зміст і особливості виховання у дітей загальнолюдських, християнських і суто національних цінностей, формування свідомості свого роду, своєї землі, належності до української громади, навичок соціальних комунікацій в родині та поза її межами. Частковим виявом соціальної функції сім'ї в її етнопедагогічному й історичному контексті є **соціально-психологічна**. Ця функція української сім'ї позначена загальнокультурними (в тому числі й *комунікативними*) процесами в традиційній західноукраїнській родині, реалізацією в ній *християнських* засад виховання, в збереженні мови, віри, правил і законів співжиття в громаді. Так, щодо процесів *спілкування* в сім'ї Західної України кінця XVIII – першій половині XX століття, то відзначимо, передовсім, що науковці визначають такі *функції спілкування*: 1) комунікативну, що забезпечує стійкі зв'язки між членами родини; 2) інформативну, яка сприяє духовному збагаченню членів сім'ї, в тому числі дітей знаннями, уміннями й навичками; 3) психотерапевтичну, яка надає можливість дорослим членам родини здійснювати виховний вплив на дітей; 4) гедоністичну, що забезпечує задоволення від спілкування з найближчими членами родини; 5) морально-етичну, що формує в дітях духовність і задоволення власними добрими вчинками;

6) християнську, що реалізується з метою усвідомлення основ віри, переконаності в безсмерті душі, надії на спасіння [3].

В етнографічних джерелах, проаналізованих нами в процесі дослідження, наведено численні матеріали, що містять комунікативні характеристики західноукраїнської родини (наприклад, у Г. Ількевича, 1841).

З раннього віку дитина відчуває потребу в спілкуванні. Вона своєю поведінкою вимагає до себе уваги (вередує, пробує вимовляти певні звуки з метою привернення уваги та присутності матері й батька). Отже, потреба в спілкуванні проявляється в немовляти й задовольняється на цьому етапі, головним чином, спілкуванням з матір`ю, та найближчими людьми, що проживають в сім`ї. Зрозуміло, що в разі недостатньої уваги та відсутності задоволення потреби в спілкуванні як розумовий, так й фізичний розвиток дитини сповільнюються. Потреба найбільшого спілкування для дитини дуже важлива в ранньому віці й до трьох років; ця потреба, крім інтенсивного спілкування з дорослими, передбачає постійний тісний контакт з якоюсь однією особою (матері, батька).

Величезне значення української родини для формування особистості дитини знаходимо у творах видатного мислителя західноукраїнського регіону І. Франка. У своїй праці «Дітські слова в українській мові» (1881) [8] він наголошував на значущості *дитячого словника*, починаючи з віку немовляти. Це слова, які дитина чує і засвоює від найближчих – матері й батька, а також сестер та братів.

Комунікації в західноукраїнській родині ґрунтувалися на глибоких морально-етичних засадах народно-виховного процесу; на них відображалися статусно-рольові позиції всіх членів сім'ї, авторитет батька і матері, повага і пошана до старших (дідусів, бабусь) та їх участь у вихованні дітей.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отож, шукати підвалини феномена української родини слід у глибині історії України, формуванні менталітету українського народу, який тисячоліттями сформувався як осілий, землеробський зі своїм оригінальним духовним осердям. І на одвічне риторичне питання, що нині робити українській родині, слід відповідати не риторично, а конструктивно. Українська родина понад усе має стати надзвичайно активною у відстоюванні власних прав і свобод, прискореному освоєнні економічного, фінансового й матеріально-виробничого простору, подоланні численних бар'єрів і перешкод, які зумовлюють її нинішнє становище на власній землі, у власній державі. Водночас українська родина не може відмовитись від тих духовних першооснов свого буття, які з глибини тисячоліть привели її у сьогодення. Тільки тісне поєднання матеріального й духовного, помножене на національну енергію й волю, спроможне забезпечити їй достойний розвиток в умовах глобалізації, комерціалізації відносин, за яких вищим виявом і цінністю особи та нації є матеріальні блага, якими вони володіють.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вишневський, О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів: ЛОПТ ім. Г. Ващенка, 1996. 238 с.
2. Гнатюк В. Етнографічні материяли з Угорської Руси. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1900. т. III, 288 с.
3. Ковбас Б., Костів, В. Родинна педагогіка: у 3-х т. Івано-Франківськ, т. 1. Основи родинних взаємовідносин, 2002. 255 с.
4. Постовий В. Г. Русин Г. А. Соціум української сім'ї і школи:навч.-метод. посібник для студентів вищих пед. навч. закладів. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. 316 с.
5. Русин Г. А. Етнопедагогіка українців на західноукраїнських землях (1771–1939 рр.): монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 510 с.
6. Сявавко, Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку: монографія. К. : Наук. думка, 1974. 233 с.
7. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: навч.-метод. посібник. К. : ІЗМН,1997. 232 с.
8. Франко І. Дітські слова в українській мові. *Світ*, 1881. № 7. С. 129–130.
9. Шептицький А. Пастирське послання Єпископа Андрея до дітей. Пастирські послання 1918-1939. Львів: Артос, 2000. Том II. С. 541–546.
10. Як виховувати дитину? Поради Митрополита Андрея Шептицького: з нагоди 150-річчя з дня народження. Текст упоряд. Н. Пуряєва; *Комісія у справах освіти і виховання УГКЦ*. URL: https://opac.biblioteka.lviv.ua/bib/25837 (дата запиту: 10.09.2022).

REREFENCES

1. Vishnevsky, O. (1996). Modern Ukrainian education. Pedagogical essays. Lviv: LOPT named after H. Vashchenko, 238 p., p. 14. [in Ukrainian].
2. Hnatiuk, V. (1900). Ethnographic materials from Hungarian Rus'. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House, volume III, 288 p. [in Ukrainian].
3. Kovbas, B. and Kostiv, V. (2002). Family pedagogy: in 3 vols. Ivano-Frankivsk, vol. 1. Basics of family relationships, 255 p., p. 108. [in Ukrainian].
4. Postovy, V.G. and Rusyn, G.A. (2017). Society of the Ukrainian family and school: science and method. a guide for students of higher pedagogy. education institutions Ivano-Frankivsk: NAIR, 316 p., p.6-10. [in Ukrainian].
5. Rusyn G.A. (2020) Ethnopedagogy of Ukrainians in Western Ukrainian lands (1771–1939): monograph. Ivano-Frankivsk: NAIR, 510 p. [in Ukrainian].
6. Syavavko, E.I. (1974). Ukrainian ethnopedagogy in its historical development: [monograph]. Kyiv: Nauk. opinion, 233 p., p.43. [in Ukrainian].
7. Stelmakhovich, M.G. (1997). Ukrainian folk pedagogy: teaching method. manual. Kyiv: IZMN, 232 p., p. 20. [in Ukrainian].
8. Franko, I., (1881). Children's words in the Ukrainian language. World, No. 7, p. 129–130.
9. Sheptytskyi, A., (200). Bishop Andrey's pastoral message to children. Pastoral messages 1918-1939. Lviv: Artos, volume II, p. 541–546. [in Ukrainian].
10. How to raise a child? Advice from Metropolitan Andrey Sheptytskyi: on the occasion of the 150th anniversary of his birth. Edited text. N. Puryaeva; Commission on education and upbringing of the UGCC. Electronic resource. https://opac.biblioteka.lviv.ua/bib/25837 [in Ukrainian] (data zapytu: 10.09.2022).

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 364.4-021.4:303.4
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267083

ЕКСПЕРТИЗА ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: СУТНІСТЬ ТА ЗАВДАННЯ

Албул Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0001-7056-3157
E-mail: albul1977@gmail.com

Анотація. *У статті розкрито сутність та завдання експертизи якості соціальної роботи, висвітлено підходи та етапи її проведення, доцільність використання широкого спектру взаємопов'язаних методів оцінки якості, орієнтації на кількісні та якісні показники результативності соціальної роботи, врахування інституційних та особистих факторів впливу на результативність, орієнтацію на стандартизацію соціальної роботи. Наголошено на необхідності високої компетентності експерта, володіння ним професійними методами оцінювання, здатності аналізувати та формулювати науково обґрунтовані та практично спрямовані експертні висновки.*
Ключові слова: *соціальна робота, якість соціальної роботи, експертиза якості соціальної роботи, експерт, оцінювання якості, показники якості, соціальні послуги, стандарти соціальної роботи.*

EXAMINATION OF THE QUALITY OF SOCIAL WORK: ESSENCE AND TASKS

Albul Iryna, PhD in Pegagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0001-7056-3157
E-mail: albul1977@gmail.com

The article considers the essence and tasks of the examination of the quality of social work as an analytical study and evaluation by specialists of social aspects of programs, projects, problems or situations, forecasting the consequences of their implementation, changes in the situation, as well as the development of recommendations to prevent or overcome their negative impact; approaches (assessment of the situation and analysis of the activities of organizations, services, institutions that carry out this activity) and stages (identification of the circle of experts, identification of the problem, drawing up an action plan and establishing the regulations for the examination, development of criteria for expert assessment, determination of forms and methods of expressing results) are highlighted examination) its implementation, the expediency of using a wide range of interrelated methods of quality assessment (accounting of service recipient complaints, questionnaire survey of service recipient satisfaction, results of external control and audits, etc.),

focus on quantitative and qualitative indicators of the effectiveness of social work, taking into account institutional (organization of work and working conditions, legal procedures) and personal (employees, their motivation, qualifications) influencing factors on productivity, orientation towards standardization of social work.

Three main indicators of the quality of social work are summarized: economy as the optimal use of resources for a specific task or service, productivity as the proportionality of the use of resources and the achievement of results, efficiency as an indicator of the level of achievement of the expected result (results) at an adequate cost and in the planned time.

The need for high competence of the expert, mastery of professional evaluation methods, ability to analyze and formulate scientifically based and practically oriented expert conclusions is emphasized.

Keywords: *social work, quality of social work, examination of the quality of social work, expert, quality assessment, quality indicators, social services, standards of social work.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах актуалізується значення експертного оцінювання якості соціальної роботи, оскільки нестабільність у суспільстві, у соціальній сфері вимагає наукового аналізу рішення щодо розв'язання кризових ситуацій. Така надзвичайно важлива діяльність здійснюється спеціальними експертними центрами, науковими інформаційно-аналітичними центрами, лабораторіями експертів, незалежними експертними групами та окремими експертами, які можуть функціонувати при державних закладах і службах, а також на громадських засадах, в комерційних структурах, навчальних центрах.

Соціальна робота – специфічний вид професійної діяльності, для якої має велике значення не лише результат, а й сам процес. Тому експертне визначення якості соціальної роботи вимагає широкого спектру дій з використанням і економічних розрахунків, і суб'єктивно-психологічних оцінок, і встановлення причино-наслідкових зв'язків, прогнозів, розроблення рекомендацій та ін. Феномен якості у соціальній роботі включає об'єктивні та суб'єктивні виміри, а тому експертиза якості повинна враховувати баланс цих вимірів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду питань якості соціальної роботи, її різних аспектів, присвячені праці ряду дослідників. Так, Горішна Н. встановлювала, наскільки обґрунтованим та доречним є використання критерію якості з точки зору перспектив подальшого вдосконалення і розвитку як соціальних послуг, так і системи їх моніторингу та оцінювання [3].

Горемикіна Ю. розкрила прикладний аспект експертизи якості соціальних послуг, запропонувавши модель моніторингу та методику, орієнтовану на оцінку якості та ефективності соціальних послуг; проаналізувавши специфіку експертного оцінювання соціальних послуг, зокрема щодо критеріїв вибору експертів та інтерпретації отриманої від експертів інформації [2].

Механізм підвищення якості соціальних послуг, що надаються недержавним сектором за рахунок регіональних бюджетів із застосуванням методологічних підходів моніторингу і оцінювання досліджувала Шаповалова Т. [10].

Про значення експертного оцінювання якості соціальної роботи свідчить і увага держави до цього питання на законодавчому рівні, зокрема затвердження Постановою Кабінету Міністрів України Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг [6].

Метою даного дослідження є висвітлення сутності та завдань експертизи якості соціальної роботи, розкриття основних підходів, етапів проведення експертизи, методів оцінювання якості соціальної роботи, компетентнісних вимог до експерта.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглянемо основні поняття. Так, відповідно до «Академічного тлумачного словника», «експертиза – це розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу». «Експерт – це фахівець у будь-якій галузі, що проводить експертизу та здатний на підставі своїх знань та досвіду надавати кваліфіковану консультацію» [1].

Такий узагальнений підхід спробуємо деталізувати щодо соціальної роботи. Так, у «Словнику-довіднику соціального працівника» (Кизименко Л., Бєдна Л.) значиться, що «експертиза – розгляд, вивчення яких-небудь питань, проблем, рішень, що вимагають спеціальних знань для представлення за ними мотивованого, аргументованого висновку, наукового обгрунтування. Наприклад, експертиза проводиться при розв'язанні питань оплати праці пенсіонерів, які ще працюють, при визначенні групи інвалідності, визначенні усиновлювачів тощо» [5, с. 6]. Ми підтримуємо підхід упорядників словника-довідника щодо необхідності наукового обгрунтування експертного висновку, чіткої аргументації та вмотивованості рішень.

На значенні аналітичної роботи у процесі експертної діяльності у соціальній сфері наголошується у «Тлумачному словнику-мінімумі із соціальної педагогіки та соціальної роботи», оскільки «експертиза соціальна – social examination, assessment (лат. exspertus – досвідчений) – аналітичне вивчення та оцінювання фахівцями соціальних аспектів програм, проектів, проблем чи ситуацій, прогнозування наслідків їхньої реалізації, зміни ситуації, а також розробка рекомендацій щодо запобігання чи подолання їхнього негативного впливу» [7, с. 17]. На нашу думку, такий підхід до формулювання поняття «експертиза» підкреслює прикладне значення діяльності для соціальної роботи, оскільки саме завдяки аналітичному вивченню та оцінюванню соціальних явищ з'являється реальна можливість для прогнозування наслідків, зміни ситуацій, пропедевтики негативного впливу проблеми.

Загалом, експертиза якості соціальної роботи передбачає експертне оцінювання, спрямоване на суб'єктів соціальної роботи, надавачів соціальних послуг. Така діяльність результативно здійснюватись може висококваліфікованими фахівцями-експертами з метою виявлення реального рівня надання соціальних послуг. Наголосимо, що надавачів соціальних послуг як суб'єктів соціальної роботи варто оцінювати у поєднанні з іншими суб'єктами системи (підкреслено нами – І.А.) надання соціальних послуг. Так, відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (остання редакція), суб'єктами системи надання соціальних послуг є: уповноважені органи у сфері надання соціальних послуг; отримувачі соціальних послуг; надавачі соціальних послуг; об'єднання

працівників системи надання соціальних послуг; об'єднання надавачів соціальних послуг; об'єднання отримувачів соціальних послуг [4].

На комплексний підхід у процесі експертизи соціальної роботи вказують дослідники Тюптя Л. та Іванова І., які метою експертного оцінювання, визначають вивчення стану окремої сфери системи соціального захисту населення (духовної, соціальної, політичної), її сфер призначення (освіти, праці і соціальної політики, охорони здоров'я, соціальних служб для молоді, культури та ін.), її компонентів (соціальний захист пенсіонерів, інвалідів, дітей, жінок, молоді та ін).

Загалом виокремлюють два підходи до експертної діяльності: оцінювання ситуації та аналіз діяльності організацій, служб, установ, які здійснюють цю діяльність та, зрештою, і призвели до певної ситуації.

У процесі оцінювання ситуації (перший підхід) експертові (експертам) варто встановити фактори, які зумовили незадовільний стан; виокремити напрямки, тенденції, найбільш характерні для певної ситуації; визначити особливості, специфіку розвитку найбільш важливих складових (галузі, структури, служби); виділити найбільш характерні форми роботи, засоби, за допомогою яких здійснюється діяльність.

Щодо другого підходу – аналізу діяльності організацій, служб, установ соціального захисту населення, то сьогодні такому аналізу можуть піддаватися, зважаючи на специфіку соціальної роботи, як організації, що фінансуються з державного бюджету (державні служби), так і організації, створені з громадської чи приватної ініціативи (громадські фонди і організації, спеціальні заклади, благодійні, спонсорські організації, приватні). Саме завдяки експертному оцінюванню їх діяльності експерт (експерти) може виявити тенденції в розвитку цих суб'єктів соціальної роботи, визначити їх рейтинг у суспільній думці [8].

Варто наголосити, що зміст експертної діяльності, рівень та характер остаточних результатів експертизи залежить, насамперед, від рівня професіоналізму експертів, а також від можливості охопити експертним аналізом різні за обсягом виконані роботи соціальних агенцій.

Однак, незважаючи на професійність експерта чи різновид діяльності надавачів соціальних послуг, методика експертної роботи вимагає пройти деяку послідовність етапів:

- визначення кола експертів (на основі прозорого конкурсу) для кожного окремого випадку експертного оцінювання;
- виявлення проблеми;
- складання плану дій та встановлення регламенту проведення експертизи;
- розроблення критеріїв для експертного оцінювання;
- визначення форм і способів вираження результатів експертизи (наприклад: у вигляді укладеної аналітичної записки, скомпонованих матеріалів для вивчення, організації круглого столу чи конференції, публічних виступів експертів, публікацій у фахових спеціалізованих виданнях, звітніх матеріалах, місцевій пресі та ін.).

Виконавці експертного оцінювання повинні забезпечити результативний і валідний висновок. Зауважимо, що якісна інтерпретація результатів вимагає належного рівня компетентності експертів із соціальних професійних проблем. Встановленню такого рівня посприяє рейтингування експертів у спосіб взаємооцінювання, вивчення громадської думки, врахування посадового принципу тощо. Об'єктивності висновку сприятиме створення обстановки вільного обговорення у процесі оцінювання та формулювання висновку, заключна дискусія та вироблення рекомендацій із проблеми, яка досліджується, висновки про доцільність тих чи інших пропозицій, а також з їх впровадження [8].

Закцентуємо ще раз увагу читача на тому, що експертиза у соціальній роботі передбачає аналітику питання, прогностичну діяльність щодо розвитку ситуації, а також розробку рекомендацій щодо зменшеня негативного впливу, і звісно, вдосконалення якості соціальної роботи, якості надання соціальних послуг [7].

Щодо тлумачення термінів, то «якість – сукупність рис та властивостей продукту чи послуги, що визначають здатність товару чи послуги задовольняти потреби одержувача» [9].

Відповідно до Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг, оцінка якості соціальних послуг проводиться шляхом вжиття комплексу заходів, спрямованих на встановлення рівня відповідності наданих соціальних послуг затвердженим державним стандартам соціальних послуг [6]. Фактично, саме завдяки експертному оцінюванню процесу та результату здійснення соціального обслуговування є реальна можливість встановити рівень відповідності вже наданих, чи тих, що надаються, соціальних послуг державним стандартам. При чому, експертне встановлення цього рівня відповідності повинне бути науково обґрунтованим, чітко й переконливо аргументованим та вмотивованим.

Серед методів оцінки якості соціальних послуг найчастіше використовуються облік скарг отримувачів послуг, анкетне дослідження задоволеності отримувачів послуг, зменшення кількості осіб, які потребують допомоги, в результаті соціальної роботи та пільг (дані зі звітів), зниження кількості отримувачів довгострокової допомоги, результати зовнішнього контролю та аудиторських перевірок. Фактично, до уваги експерта беруться кількісні (кількість скарг та результати їх розгляду, кількість соціальних працівників, які пройшли атестацію, кількість задоволених звернень про отримання соціальної послуги догляду вдома) та якісні (адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, професійність, повага до гідності отримувача соціальної послуги, доступність та відкритість) показники.

У процесі експертного оцінювання відбувається пошук та аналіз інформації щодо рівня кваліфікації персоналу, який працює в організаційній структурі; орієнтації процесу надання соціальних послуг на кращі практики соціальної роботи в Україні та за рубежем; достатності рівня надання соціальних послуг у кількісному еквіваленті; забезпечення бажаного впливу на отримувача соціальної послуги та беззаперечної реальності надання послуг та ін.

Разом з тим, експертне оцінювання процесу і результату надання соціальних послуг повинно здійснюватися як з огляду на використання персоналу, так і на вартість надання послуг. Так, для експертного оцінювання варто орієнтуватись на такі показники: інтенсивність використання соціальної допомоги; кількість людей, які протягом тривалого часу користуються соціальною допомогою; підготовка соціальних працівників; спеціалізація організацій соціальної допомоги; наявність персоналу для соціальної роботи; показник грошової допомоги; соціальний контракт; показник відмов (у тому числі через брак коштів).

Фактично ці показники можна узагальнити до трьох: економність, продуктивність, ефективність. Розглянемо детальніше кожний з показників.

Економність трактують як оптимальне використання ресурсів для конкретного завдання чи послуги, тобто необхідно експерту встановити адекватність витрат, оптимальність цін для придбання необхідних засобів для надання соціальної послуги, узгодженість фактичних її витрат щодо запланованого бюджету, рівень залученості працівників до надання соціальної послуги, їх активна зайнятість у виробничому процесі.

Продуктивність розглядається як співмірність використання ресурсів та досягнення результатів, тобто експерту варто оцінити та зробити аргументований висновок щодо реалістичності поставлених завдань та правильності плану їх реалізації; ймовірності реалізації послуги в інший спосіб із залученням меншої кількості ресурсів; раціональності використаних методів соціальної роботи; відсутності дублювання у завданнях для працівників; наявності стимулювання персоналу у випадку скорочення витрат та максимально доцільного використання ресурсів.

Показник ефективності свідчитиме про рівень досягнення очікуваного результату (результатів) за адекватною вартістю та у заплановані терміни; правильність визначення групи одержувачів послуг; реальну наявність послуг та їхню затребуваність у конкретному суспільстві, відповідність актуальним потребам членів громади. Встановлення рівня ефективності вимагає порівняння ситуації з початковим станом, що уможливить у процесі порівняння оцінити зміни.

Зауважимо, що при визначенні ефективності надання соціальних послуг експерт повинен орієнтуватися на дві взаємообумовлені групи факторів впливу на результативність роботи: інституційні фактори (організація роботи та умови роботи, юридичні процедури) та особисті фактори (працівники, їх мотивація, кваліфікація).

Інституційні фактори можемо конкретизувати через дії на основі аналізу та планування; час для соціальної роботи; надходження актуальної та достовірної інформації; спрощення процедур та їх адаптація до потреб отримувача; відокремлення адміністративної роботи від соціальної роботи; спеціалізована підтримка соціальних працівників (психологами, терапевтами, юристами та ін.); налагодження конструктивного співробітництва з іншими установами (РДА,

судами, поліцією, центрами зайнятості, роботодавцями); залучення до співпраці громадських організацій, суб'єктів соціальної економіки або інших.

До особистих факторів відносять такі: належна організація послуг, у тому числі забезпечення кількості працівників, які відповідають кількості та масштабу завдань (відсутність перевантаження роботою, запобігання «вигоранню»); можливості розвитку, шляхи просування працівників; участь у прийнятті рішень; адекватний рівень винагороди; підвищення кваліфікації працівників та управлінських кадрів, включаючи соціальні компетенції («м'які»); належні житлові умови, відсутність архітектурних бар'єрів; забезпечення соціальних працівників транспортними засобами; комп'ютеризація процесів, зокрема, звітність та ін. [9, с. 24–35].

Експерти повинні послугуватись конкретними критеріями визначення якості соціальних послуг. Узагальнений їх перелік передбачає географічну доступність, соціальну доступність, рівність у розподілі послуг, відповідність потребам населення, ефективність (досягнення цілей), економічність. Розширений варіант критеріїв включає корисність соціальних послуг і схвалення їх клієнтами, оперативність реакції на їхні потреби і позитивну оцінку ними цієї реакції, покращення якості життя клієнтів.

Експерт, як фахівець, який проводить експертизу та на підставі своїх знань і досвіду надає кваліфіковану консультацію, повинен пам'ятати, що вдосконаленню соціальних послуг сприятиме узгодженість цілей, взаємодовіра у практичній діяльності фахівців соціальної роботи, клієнтів і донорів, максимальне використання ресурсів усіх служб і мереж допомоги, комплексність і міждисциплінарність, взаємозв'язок зі спеціалізованими службами кризового втручання.

Експертне оцінювання процесу та результату соціального обслуговування сприяє забезпеченню якості соціальних послуг, що передбачає послідовні й систематичні дії, реалізація яких уможливить відповідність послуг встановленим вимогам до якості. Якісне надання соціальних послуг вимагає унормування і правил, тому вони підлягають стандартизації.

Загалом, стандарти соціальної роботи трактують як модель, своєрідний зразок для вимірювання, порівняння з таким зразком реальної практики. Саме стандарт і є механізмом забезпечення прав користувачів і належної якості послуг. Такими стандартами можуть бути: час обслуговування одного клієнта; витрати на утримання одного клієнта; кількість клієнтів, яких обслуговує один працівник.

Стандартизації підлягає не лише результат соціального обслуговування, а і сам процес надання соціальних послуг. Так, відповідно до стандарту як критерію етичної поведінки, соціальні працівники формують систему цінностей та ідеалів. До таких стандартів належать: права та обов'язки працівників і клієнтів; процедури і правила (в яких випадках слід припиняти надання послуги); конфіденційність; повага до клієнта тощо.

Варто відокремлювати стандарти діяльності організації та стандарти власне професійної діяльності. Зокрема, у соціальній сфері до стандартів професійної діяльності відносяться соціальні норми, нормативи та етичні

стандарти. Саме стандарти є своєрідною гарантією влади (національного чи місцевого рівня) забезпечити належний рівень якості соціальних послуг. А отже і до стандартів теж ставляться певні вимоги, наприклад: реалістичність, надійність, обґрунтованість, чіткість, вимірюваність та ін.

Стандарти є реальним інструментом для експертного оцінювання умов захисту і підтримки прав користувачів; неупередженого і чіткого моніторингу якості соціальних послуг; уможливлюють повноваження користувачів послуг оцінювати їх якість; конкретизують критерії оцінювання соціальними працівниками правомірності своїх дій і послуг; дають змогу оцінити відповідність реальних послуг соціальній політиці держави; встановлюють вимоги до соціальних служб стосовно обґрунтованості і якості послуг; визначають пріоритети у розвитку персоналу.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, значення експертизи якості соціальної роботи у сучасних умовах обумовлюється її прикладним характером та можливістю адекватного розв'язання соціальної проблеми, попередження її негативного впливу на соціальну ситуацію на основі обґрунтованого та вмотивованого висновку експерта, з урахуванням експертних рекомендацій щодо покращення якості наданих соціальних послуг.

Результативна експертиза якості соціальної роботи вимагає врахування певних підходів та дотримання конкретних етапів у процесі оцінювання процесу і результату надання соціальних послуг, використання широкого спектру взаємопов'язаних методів оцінки якості, орієнтації на кількісні та якісні показники результативності соціальної роботи, врахування інституційних та особистих факторів впливу на результативність, орієнтацію на стандартизацію соціальної роботи та ін., що, в свою чергу, вимагає високої компетентності експерта, володіння ним професійними методами оцінювання, здатності аналізувати та формулювати науково обґрунтовані та практично спрямовані експертні висновки.

Дослідження не претендує на вичерпність висвітлення питання. Перспективним буде вивчення різних аспектів спеціалізованої підготовки фахівців соціальної сфери для здійснення експертизи якості соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови. ULR: http://sum.in.ua/ (дата звернення 14.07.2022)
2. Горемикіна Ю.В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3 (28). С.120–132.
3. Горішна Н.. Якість як критерій моніторингу та оцінювання соціальних послуг: можливості чи обмеження? *Social Work and Education*. (2018). Vol. 5, No. 4. P. 19–32.
4. Закон України «Про соціальні послуги». ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення 18.07.2022)
5. Кизименко Л. Д., Бєдна Л. М. Словник-довідник соціального працівника. Мініглосарій. Львів : ДЦ МОУ, 2000. 67 с.
6. Порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text (дата звернення 14.07.2022)

7. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 232 с.
8. Тюптя Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота: теорія і практика. К. : ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с.
9. Ольчак Мірослав, Ростек Катажина. Вдосконалення соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах. К., 2019. 56 с.
10. Шаповалова Тетяна. Роль моніторингу і оцінювання соціальних проєктів та програм у підвищенні якості соціальних послуг. *Економічний аналіз*. 2020. Том 30. № 1. Частина 2. С. 180–186.

REFERENCES

1. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. ULR: http://sum.in.ua/ [in Ukrainian].
2. Horemykina Yu.V. (2016) Monitorynh i otsiniuvannia yakosti ta efektyvnosti sotsialnykh posluh: prykladnyi aspekt. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. № 3 (28). 120-132. [in Ukrainian].
3. Horishna N. (2018). Yakist yak kryterii monitorynhu ta otsiniuvannia sotsialnykh posluh: mozhlyvosti chy obmezhennia? Social Work and Education. Vol. 5, No. 4., 19-32. [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro sotsialni posluhy». ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text [in Ukrainian].5. Kyzymenko L. D., Biedna L. M. (2000). Slovnyk-dovidnyk sotsialnoho pratsivnyka. Minihlosarii. Lviv : DTs MOU. [in Ukrainian].
6. Poriadok provedennia monitorynhu nadannia ta otsinky yakosti sotsialnykh posluh. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
7. Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty (2017). upor. L. V. Lokhvytska. 2-he vyd., onovl. Ternopil : Mandrivets. [in Ukrainian].
8. Tiuptia L.T., Ivanova I.B. (2004). Sotsialna robota: teoriia i praktyka. Kyiv: VMUROL «Ukraina». [in Ukrainian].
9. Olchak Miroslav, Rostek Katazhyna (2019). Vdoskonalennia sotsialnykh posluh v ob'iednanykh terytorialnykh hromadakh. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Shapovalova Tetiana (2020). Rol monitorynhu i otsiniuvannia sotsialnykh proiektiv ta prohram u pidvyshchenni yakosti sotsialnykh posluh. Ekonomichnyi analiz. Tom 30. № 1. Chastyna 2. 180–186. [in Ukrainian].

УДК 364.446-053.02
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267086

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ ЯК ОСОБЛИВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

Каркач Андрій, старший викладач кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права
ORCID: 0000-0002-3959-0568
E-mail: andrijkarkach@gmail.com

Кравченко Оксана, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID: 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Семигіна Тетяна, докторка політичних наук, професорка, членкиня Національного агентства кваліфікацій
ORCID: 0000-0001-5677-1785
E-mail: semigina.tv@gmail.com

Глобальні тенденції старіння, які притаманні й Україні, спонукають до осмислення специфічних характеристик людей старшого віку Ця стаття на основі аналізу сучасної вітчизняної та закордонної літератури систематизує сучасні наукові погляди на літніх людей як особливу соціальну групу.
Схарактеризовано демографічні, психофізіологічні та соціологічні концепції, які стосуються уявлень про старість, старіння та вікові межі старості. Визначено, що для соціальної роботи суттєве інтегративне визначення старості, виведене з соціально-вікового статусу та ідентичності.
***Ключові слова**: літні люди, старість, вікова група, активне старіння, самоідентифікація, соціальний статус, ейджизм, соціальна робота.*

MODERN APPROACHES TO UNDERSTANDING OLDER PEOPLE AS A PECULIAR SOCIAL GROUP

Andriy Karkach, Senior Lecturer of the Department of Social Work and Special Education, Poltava Institute of Economics and Law
ORCID: 0000-0002-3959-0568
E-mail: andrijkarkach@gmail.com

Oksana Kravchenko, Doctor in Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Tetyana Semigina, Doctor in Political Sciences, Professor, Member of the National Qualifications Agency
ORCID: 0000-0001-5677-1785
E-mail: semigina.tv@gmail.com

Global aging trends, which are characteristic of Ukraine as well, lead to an understanding of the specific characteristics of older people. Based on the analysis of modern Ukrainian and international literature, this paper systematizes modern scientific views on the elderly as a special social group.
Demographic, psycho-physiological, and sociological concepts related to ideas about old age, aging, and age limits of older people are characterized. In demography, older people are persons aged 60 years and older. At the same time, current documents of EU and other international organization stress that it is impossible to determine the fixed beginning of old age, because it depends on the individual characteristics of a person and many external factors that can slow down this process.
From the point of view of physiology, older persons are characterized by involutive aging processes, which lead to a reduction in the functioning of the body and a higher need for external assistance (dependency on assistance). Psychological representations are based on the fact that elderly people are at the last stage of life, which is characterized by the search for the meaning of their life and reevaluation of achievements, who need self-affirmation and who self-identify with old age. Sociological ideas about the elderly are focused on singling out these people as a separate social group, which are characterized by a reduced social status, certain sociocultural roles and which require adjustments for communication with other groups in society.
It was determined that an integrative definition of old age derived from socio-age status and identity is essential for social work. Social workers have to appreciate that individuals who usually experience a change in their own social environment have the same rights as other people and at the same time need respect for their choices, quality care and support.
***Keywords**: elderly people, old age, age group, active aging, self-identification, social status, ageism, social work.*

Актуальність проблеми. Міжнародне співтовариство прогнозує негативні наслідки нинішніх соціально-демографічних процесів, наголошуючи, що світ перебуває у процесі безпрецедентного демографічного перетворення [1]. Ці тренди спонукають до осмислення специфічних характеристик людей старшого віку та наукових поглядів на цю вікову групу, які дадуть змогу побудувати як дієві програми догляду, так і програми профілактики старіння (геронтопрофілактики) з метою забезпечення активного довголіття індивідів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання старіння вивчали такі дослідниці соціальної сфери як М. Житинська (2014) [3], А. Конончук (Kononchuk, 2022) [37], М. Кухта (2019)[7], І. Романова (2019) [11] та інші. Водночас згадані науковиці основну увагу зосереджували на соціальних технологіях, спрямованих на забезпечення активного старіння. Публікації з питань організації догляду за людьми похилого віку [45-47] зосереджені на політичних та інституційних аспектах такого догляду, аніж на розумінні характеристик та статусу літніх людей у сучасному суспільстві. Деякі характеристики людей похилого віку наявні в академічній літературі із соціальної роботи (Коляда 2016 [14]; Лукашевич та Семигіна, 2009 [8]; Семигіна та Мигович, 2005 [15]; Тополь, 2012 [17]), проте вони не охоплюють всього спектру сучасних поглядів на літніх людей як особливу соціальну групу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу сучасної вітчизняної та закордонної літератури систематизувати сучасні наукові погляди на літніх людей як особливу соціальну групу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні уявлення про літніх людей можна умовно поділити на демографічні, психофізіологічні та соціальні. Сюди ж можна віднести і позиціювання літніх людей як цільової групи соціальної роботи та соціальної політики.

Аналізуючи ***демографічні погляди***, слід насамперед зауважити, що вікові межі, за якими людей відносять до літніх, досить умовні. Літні люди – це соціально-демографічні група, нижня межа якої окреслена переходом від зрілості до старості.

За класифікацією Європейського регіонального бюро ВООЗ 1981 , старіння (похилий вік) у чоловіків наступало у 61 рік і тривало до 74 років, у жінок – з 55 до 74 років, далі з 75 років наступала старість (старечий вік), а період старше 85 років вважали довгожительством [9].

Зараз ООН та її агенції послуговуються визначенням «літня людина» (англ. older person), коли йдеться про особу віком 60 років і старше, наголошуючи при цьому на можливих соціокультурних відмінностях у сприйнятті віку [43]. Це визначення використовують для цілей статистики та при визначенні права на участь у певних соціальних інтервенціях, призначених саме для літніх людей.

У геронтології – науці про старість, про старіння, про тривалість життя, про спосіб життя, який забезпечує довголіття, – межі літнього віку визначені з 60 до 74 років [14].

Водночас, у документах Європейського Союзу зазначається, неможливо визначити вік, за якого настає старість, адже це залежить від індивідуальних особливостей людини і безлічі зовнішніх, здатних загальмувати цей процес, чинників [19].

Варто додати, що Україні притаманна тенденція «постаріння» населення. Хоча середня тривалість життя значно нижча, ніж в інших європейських країнах через високу смертність людей працездатного віку та високий рівень інвалідності [32; 49], проте частка населення старшого віку значна. За даними Кабінету Міністрів України (2018), країна входить до 30 найстаріших країн світу за кількістю населення старше 60 років: у 2015 році ця частка становила 21,8 % від загальної чисельності населення, а частка осіб віком 65 років і старше – 15,5 % від загальної чисельності населення, також прогнозувалось, що на період до 2025 року частка осіб старше 60 років становитиме 25 % від загальної чисельності населення, віком 65 років і старше – 18,4 %, у 2030 році – понад 26 % і більше 20 % відповідно [10]. Звісно, повномасштабна війна та вимушена еміграція за кордон внесли корективи в демографічну структуру України, проте – на момент написання роботи – важко оцінити зміст цих змін та їх наслідки.

Наступний вимір старіння, на якому варто зупинитися, – ***психофізіологічний***.

У науковій літературі дискутуються різноманітні біологічні теорії старіння, які витлумачують старіння як генетично запрограмовані процеси, так і не

програмовані, випадкові процеси [12], міститься різнопланова інформація про психофізіологічні характеристики людей похилого віку, як-от зниження функцій організму, зокрема адаптивних, підвищений ризик гострих та хронічних хвороб [23]. Це дає підстави для визначення таких геронтологічних підходів як редукціоністських.

Особливу біологічну уразливість літніх людей підтвердила пандемія COVID-19, під час якої особи старшого віку мали вищий ризик захворюваності та смертності, а також дистресу через це [20; 24].

Проведений аналіз літератури засвідчує виразний зв'язок між погіршенням функціонального стану, зумовленим інвалідністю або обмеженням фізичних функцій, та залежністю (англ. мовою dependency) літніх людей від допомоги інших, потребами в догляді наприкінці життя.

Так, деякі дослідники (Stuck et al., 1999)[50] виокремлюють низку ключових психофізіологічних проблем, зумовлених зниженням функціонального статусу літніх людей і їх підвищеною вразливістю: когнітивні порушення, депресія, тяжкі захворювання (супутня патологія), збільшення та зниження індексу маси тіла, функціональні обмеження нижніх кінцівок, низька частота соціальних контактів, низький рівень фізичної активності, погана самооцінка здоров'я, куріння і погіршення зору тощо (варто зазначити, що в оригіналі ці проблеми наведено за абеткою, а не за вагомістю проблеми). Ці дослідники звертають увагу, що значну кореляцію між станом фізичного і психічного здоров'я в будь-якому віці, включно з літнім та належністю до певного соціально-економічного прошарку, що ставить під сумнів соціокультурні стереотипи про безумовну залежність від інших усіх людей літнього віку.

Наразі український учений В. Фролькіс (1985), котрий протистояв традиційним редукціоністським теоріям геронтології, розробив адаптаційно регуляторну теорію старіння, відповідно до якої, у пізньому віці, поряд з деструктивними процесами і скороченням адаптивних можливостей організму існують процеси, спрямовані на підтримку його високої життєздатності і збільшення тривалості, що сприяє виникненню нових пристосувальних механізмів [18].

Також слід звернути увагу, що ***психологічною*** наукою запропоновано низку вікових періодизацій, згідно із якими літньому віку притаманні специфічні психологічні характеристики. Наприклад, теорія вікової періодизації Е. Еріксона (1963) стверджує, що на останньому етапі життя, який дослідник визначив як вік після 60-65 років, людина займається пошуком сенсу свого життя, переоцінює його та свої досягнення. Сенс цього етапу полягає в інтеграції всіх частин особистості, результатом якої стають почуття морального задоволення і орієнтація на моральні цінності. Цьому етапі притаманний внутрішній конфлікт цілі і безцільного існування [30].

Таким чином, аналіз наукового дискурсу засвідчує, що науковці ведуть мову як про біологічне старіння (інволюція організму), так і про психологічне старіння (зокрема, уявлення індивіда про своє старіння, яке частково зумовлено суспільними стереотипами). Дослідники наголошують, що залежність літніх

людей пов'язана не лише зі станом здоров'я чи погіршенням функціонального статусу, а й з відносинами між поколіннями [29; 40] і привертають увагу до того, що варто подивитись залежність літніх людей з точки зору соціальної справедливості [52]. У деяких культурах особа пенсійного віку розглядається як пасивна істота, залежна від сім'ї та неформальних мереж, і очевидна самостигматизація [33], а також відокремлення людей похилого віку від суспільства [27]. Це в свою чергу погіршує психофізіологічний стан індивідів. В інших суспільствах взаємний вплив поколінь визнається та цінується [44].

Концепція «залежності», на думку Т. Коленіченко співіснує з уявленнями про те, що для літніх людей важливе самоствердження, через яке реалізуються сутнісні властивості людської особистості [6].

Надаючи соціальні характеристики людям літнього віку як соціальній групі, слід взяти до увагу, що становище таких людей у соціальній структурі суспільства слід розглядати не тільки у зв'язку з віковою структурою суспільства, але і в інших аспектах. Люди літнього віку беруть участь в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах життя. Літня людина, як зауважує М. Кухта, включена у соціальну структуру суспільства як стійкий зв'язок соціальних статусів і ролей [7].

Розглянемо низку ***соціологічних концепцій***, які важливі для розуміння соціальних аспектів старіння.

Теорія вікової стратифікації набула поширення ще у 1970-ті роки і грунтується на концепції соціальних ролей. Ця теорія розглядає суспільство як сукупність соціальних груп (страт), належність до яких обумовлена віковими відмінностями у здібностях, а також у рольових функціях, правах і привілеях. Ключовий постулат цієї теорії полягає в тому, що кожному віковому періоду притаманні певні соціовікові ролі та взаємовідносини з іншими віковими групами. Згідно із цією теорією, з виходом на пенсію соціальні ролі людини радикально змінюються, як правило, людина втрачає власний престиж та владу над іншими і над собою, а відтак позбувається автономії [28]. Таким чином, з погляду цієї теорії, старість характеризується втратою контролю над ситуацією. Ця теорія давно вважається важливою для організації соціальних інтервенцій для літніх людей [36] та для розуміння їхніх життєвих практик [34; 38].

Дослідження, проведені в Україні, засвідчують наявність виразної вікової стратифікації в Україні, ейджизму та самостигматизації [7; 48]. Вікова асиметрія, на думку Р. Сопко [12] також проявляється у суспільній свідомості наданням пріоритетів на користь молодості, що пов'язано з орієнтацією на молодіжні цінності та життєві практики, як-от спортивні ігри, розваги, культ багатства, успіху, що робить старість «непривабливою».

Важливою в соціологічному дискурсі щодо старіння можна вважати й концепцію соціального статусу. Статус – це ніша або місце в соціальній структурі суспільства або групи; він включає кілька ролей, причому кожній ролі відповідає своє коло прав та обов'язків, які визначаються соціальними нормами. Інакше кажучи, статус вказує на місце, а роль – на спосіб поведінки індивіда або групи [26].

Пояснення стабільності, стійкості взаємин людей похилого віку також можливі як відповідність спільному інтересу. Інтерес же цей пов'язаний, як наголошував П. Сорокін (1993), з приналежністю до певного віку – однієї з істотних координат, що визначають соціальне становище індивіда [13].

На думку Н. Коваліско [5], спільність потреб і інтересів локалізується рамками системи, що породжує цю сітку соціальних позицій. Так, економічна або політична система сучасного українського суспільства локалізує прояви відповідних інтересів: прагнення, наприклад, літніх людей бути затребуваними в суспільстві, отримувати пенсію, розміри якої забезпечують гідний рівень життя. Інтернаціоналізація усіх сфер суспільного життя, інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасному світі, сприяють формуванню спільності інтересів літніх людей. Однотипність об'єктивно оптимальних способів соціального самоствердження соціальних суб'єктів – основа спільності їх діяльності. Сам факт наявності єдності системи інтересів дозволяє, за твердженням О. Тополь [17], говорити про наявність соціальної спільності, навіть якщо її члени не усвідомлюють своєї єдності і необхідності взаємодії у досягненні своїх інтересів.

Необхідно відзначити, що для літніх людей характерні багато або майже всі соціальні позиції (такі, як стать, місце проживання, мова, віросповідання, політичні орієнтації), але значно обмежуються соціальні статуси і можливості їх отримання. З останніх залишаються в основному освіта, дохід у вигляді пенсії, визначеної суспільством. Таким чином, аналіз літніх людей як соціальної спільності передбачає розгляд умов життєдіяльності (соціально-економічних потреб, інтересів, соціального становища тощо), загальних для цієї соціальної групи, що породжують подібні потреби і інтереси, спільну діяльність [17].

Дослідники [25] відзначають, що у багатьох країнах спостерігається низький соціальний та економічний статус літніх людей. В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, відбулось стрімке збіднення населення у 1990-х роках, а пенсійні виплати не могли компенсувати збитків унаслідок інфляційних процесів, відтак частина літніх людей опинилась у маргінальному становищі [31; 35]. При цьому соціокультурний статус таких людей в Україні не завжди відповідає загальносвітовим нормам і стандартам: гранично обмежений набір соціальних ролей і культурних форм активності, доступних людям старшого віку, звужені рамки їхнього способу життя, вибір можливості життєзабезпечення, спілкування, відпочинку [4; 16].

На думку О. Тополь [17], з-поміж тих чинників, які зумовлюють соціальний статус літніх людей в умовах суспільних трансформацій, можна визначити об'єктивні (економічне становище в країні, політична ситуація в суспільстві, демографічна ситуація, правова база, соціальна політика держави стосовно літніх людей) та суб'єктивні (соціально-психологічний настрій літньої людини, задоволеність рівнем матеріального становища, ціннісні орієнтації, рівень соціальної адаптації до нових суспільних змін, соціальна активність, довіра до соціальних інститутів). Відтак при побудові соціальних інтервенцій доцільно зважати на ці різнопланові чинники та обирати для впливу ті, які перебувають у

зоні відповідності соціального закладу та самої людини, яка є клієнтом соціальної роботи.

Також слід зважити на теорію символічного інтеракціонізму Д. Міда, значення якої не тільки не втратило ваги з плином часу, а посилилось в інформаційному суспільстві [41]. Адже ця теорія розглядає комунікацію як засіб взаємного пристосування індивідів. Так, літнім людям доводиться пристосовуватися до різних соціальних груп у суспільстві, зокрема, до представників нових, молодих когорт; до «узагальнених інших», котрі репрезентують змінене суспільство у цілому; до самого стану старості, тобто до самого себе в новій якості. Водночас суспільство повинне пристосуватися до того, що люди літнього віку становлять значну частку населення [12; 17]. Для соціальної роботи означає, що в суспільстві має бути забезпечений універсальний дизайн, відповідний рівень комунікації, а також міжгенераційні програми, які дадуть змогу спростити пристосування.

З точки зору соціальної роботи, старіння та догляд за людьми похилого віку тісно пов'язані з концепцією прав людини та повагою до гідності літніх людей, їхньою можливістю обирати своє життя [21]. У межах цього підходу один із ключових моментів полягає у забезпеченні якості та стандартів догляду, аби люди могли прожити останній період свого життя з гідністю [51].

Під час планування соціальних послуг та середовища для літніх людей також слід брати до уваги соціально-екологічну концепцію «людина в середовищі». Як стверджують дослідники (Дзюбій, 2010 [2]; Baldissera, Camarinha-Matos & De Faveri, 2019 [22]), процес старіння супроводжується особливими індивідуальними потребами, які вимагають надання різних індивідуальних (персоналізованих) послуг догляду для кожної людини. Оскільки ці потреби змінюються протягом життя, постачальники послуг повинні налаштовувати послуги відповідно до нових потреб. Те саме стосується фізичного середовища та просторового планування [39].

Ця концепція видається вагомою для розуміння порушень, зумовлених зміною соціального мікро- та макросередовища, як-от виходом на пенсію, втратою близьких та друзів, втратою частини власних спроможностей, цифровізацією суспільства та іншими соціетальними чинниками, які слід взяти до уваги при плануванні, впровадженні та оцінюванні соціальних інтервенцій для літніх людей. Освоєння статусу й ролі «пенсіонера», тобто людини, яка перестала працювати і змінила своє соціальне середовище, та нового життєвого простору потребує особливої уваги [7].

У межах соціальної політики літніх людей розглядають як окрему цільову групу, котра потребує задоволення власних специфічних потреб [42]. Такий підхід знаходить відображення в тому, що чимало міжнародних організацій (ООН, ПРООН, ВООЗ, ЄС тощо) включають до свого політичного порядку денного питання щодо адекватної та стійкої відповіді на виклики старіння населення.

Натепер геронтологічна складова соціальної політики України представлена низкою соціально значущих напрямів. Їх реалізація здійснюється за допомогою різнопланових інструментів політики, а саме: соціальні гарантії і їх

задоволення на основі базових програм, регулювання доходів і витрат населення, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальні послуги, цільові соціальні програми тощо. Документ «Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року» [10], схвалений у 2018 р. Кабінетом Міністрів України свідчить, що реалізація концепції соціальної політики України щодо громадян старшого покоління зводиться не тільки до грошової чи матеріальної допомоги, а й передбачає створення умов для самореалізації літньої людини в різних аспектах.

Проведений аналіз дає підстави для твердження, що літнім людям притаманні специфічні характеристики, які представники різних наукових шкіл витлумачують неоднаково. Узагальнення цих поглядів надано в табл. 1.

Таблиця 1

Узагальнення поглядів на людей похилого віку як певну спільність

Напрям наукового знання та практичної діяльності	**Ключова сутність уявлень про літніх людей**
Демографія	Особи віком 60 років і старші
Фізіологія	Особи, яким властиві інволютивні процеси старіння, що зумовлюють редукцію функціонування організму і вищу потребу у сторонній допомозі (залежність від допомоги)
Психологія	Люди, які перебувають на останньому етапі життя, якому властивий пошук сенсу свого життя та переоцінки досягнення, яким потрібне самоствердження і які самоідентифікують себе з літнім віком
Соціологія	Особи, які належать до соціальної групи, яким властивий знижений соціальний статус, певні соціокультурні ролі і які потребують прилаштування для комунікації з іншими групами в суспільстві
Соціальна робота	Особи, які, зазвичай, переживають зміну власного соціального середовища, мають такі само права, як і інші люди, і водночас потребують поваги до свого вибору, якісного догляду та підтримки
Соціальна політика	Особи, які становлять цільову групу, що потребує особливої підтримки з боку держави

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження підтверджує відсутність узгодженого погляду на старість, старіння та вікові межі старості. Для соціальної роботи суттєве інтегративне визначення старості,

виведене з соціально-вікового статусу та ідентичності. Бути літнім – значить ідентифікувати себе з цією групою, виокремлюючись з інших, відчувати приналежність до неї. Віднесення себе до цієї групи залежить не тільки від біологічного віку та функціонування організму, а й від професійного, сімейного статусу, специфіки інтересів, навичок в організації повсякденного життя. Соціально-віковий статус складається на основі цілеспрямованих дій особистості. Відтак, з певною мірою умовності, до літніх людей можна відносити осіб віком 60 років і старше, характеризуючи цю соціальну групу певними ознаками, пов'язаними як з освоєнням статусу пенсіонера за віком, так і зміною соціальних ролей та життєвих практик, обумовлених мікро- та мікропроцесами. Подальшого вивчення потребує наснаження представників окресленої соціально-вікової групи на підтримання цілеспрямованих дій особистості та адаптацію до мінливих умов сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова С. Ю., Крімер Б. О., Курило І. О. та ін. *Населення України: Імперативи демографічного старіння*. Київ: Адеф-Україна, 2014.
2. Дзюбій Д. П. Підвищення ефективності соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах геріатричних пансіонатів. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2010. № 2. С. 87–90.
3. Житинська М.О. Деякі аспекти життєдіяльності людей похилого віку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2014. № 18(11). С. 171–177.
4. Каркач А. В., Семигіна Т.В. «Доросле кохання»: сексуальна активність у літньому віці. *SCIENTIA*. 2021. № 1. С. 42-44.
5. Коваліско Н. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації. *Соціальна психологія.* 2006. № 4. С. 94-106.
6. Коленіченко Т. І. Особливості адаптації людини похилого віку до умов нового соціального середовища. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління*.2013. № 16(1). С. 64-71.
7. Кухта М.П. Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні. Київ: КНУКіМ, 2018.
8. Лукашевич М. П, Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи. Київ: ІПК ДСЗУ, 2009.
9. Моргун В.Ф., Ткачева Н. Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. Москва: МГУ, 1981.
10. Про схвалення Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року. Розпорядження № 10-р. від 2018 р. Кабінету Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80#Text
11. Романова, І. А. Соціальна інтеграція літніх людей через соціальні ігротеки. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях : матеріали Всеукр. наук-практ. конф.* Харків: ХНПУ,2019. С. 17-18.
12. Сопко Р. І. Теоретичні концепції старіння та їх сутність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 2012. № 24. 166-169.
13. Сорокин П.А. Система социологии: В 2 т. Т.2. Социальная аналитика. Учение о строении сложных социальных агрегатов. Москва: Наука, 1993.
14. Соціальна геронтологія /Коляда Н.М., укл. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016.
15. Теорії і методи соціальної роботи / Ред. Семигіна Т.В., Миговича І. І. Київ: Академвидав, 2005.
16. Терещенко І. І., Наумець А. М. Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах сучасної України. *Вісник НТУУ "КПІ": Політологія. Соціологія. Право*. 2011. № 3 (11). С. 113–117.

17. Тополь О. Старість у контексті соціальної роботи. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012.
18. Фролькис, В.В. (1985). Системный подход, саморегуляция и механизмы старения. *Геронтология и гериатрия: Ежегодник*, 12-23.
19. Ageing Europe. Looking at the lives of older people in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.
20. Anand J. C., et al. The COVID-19 pandemic and care homes for older people in Europe - deaths, damage and violations of human rights. *European Journal of Social Work.* 2022. Vol. 25(5). P. 804-815.
21. Anderberg P., Lepp M., Berglund A.-L., Segesten, K. Preserving dignity in caring for older adults: a concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*. 2007. Vol. 59 (6). P. 635-643.
22. Baldissera T. A., Camarinha-Matos L. M., De Faveri C. An Elderly Care Ecosystem Application. *IECON 2019 - 45th Annual Conference of the IEEE Industrial Electronics Society*. 2019. P. 2773-2778.
23. Better palliative care for older people / Davies E., Higginson, I.J., eds. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2004. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/98235/E82933.pdf
24. Borhaninejad V., Rashedi V. COVID-19 pandemic: Opportunity to advanced home care for older adults. *Journal of Gerontological Social Work.* 2020. Vol. 63(6-7). P. 629-630.
25. Butrica B. A., Toder E. J., Toohey, D. J. *Boomers at the bottom: How will low-income boomers cope with retirement?*. Washington, DC: AARP Public Policy Institute, 2008. URL: https://www.aarp.org/money/low-income-assistance/info-03-2008/2008_07_boomers.html
26. Current status of the social situation, wellbeing, participation indevelopment and rights of older persons worldwides / United Nations, 2011. URL: https://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/publications/current-status-older-persons.pdf
27. Dening K.H., Greenish W., Jones L., et al. Barriers to providing end-of-life care for people with dementia: a whole-system qualitative study. *BMJ Supportive & Palliative Care.* 2012. Vol. 2. P. 103-107.
28. Dowd J.J. The reification of age: Age stratification theory and the passing of the autonomous subject. *Journal of Aging Studies.* 1987. Vol. 1(4). P. 317-335.
29. Dykstra P. A., Kotowska I. I., Mari-Klose P. (2016). Intergenerational Linkages in the Family: How Policies Shape the Organization of Caring and Financial Supports for Family Members. *Families And Societies.* URL: http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2016/12/WP61Karpinskaetal20161.pdf
30. Erikson E. H. *Youth: Change and challenge*. New York: Basic books, 1963.
31. Grigoryeva I., Parfenova O., Dmitrieva A. Social Policy for Older People in the Post-Soviet Space: How Do Pension Systems and Social Services Influence Social Exclusion? *Social Exclusion in Later Life. International Perspectives on Aging* / Walsh K. et al., eds. Cham: Springer, 2021.
32. Gruzieva T. S., Diachuk M. D., Inshakova H.V., Zamkevych V.B. Modern demographic trends in Ukraine as a ground for realization of prevention strategies. *Wiadomości Lekarskie*. 2019. Vol. LXXII (10). P. 2033-2039.
33. Hammarström G., Torres S. Being, feeling and acting: A qualitative study of Swedish home-help care recipients' understandings of dependence and independence. *Journal of Aging Studies.* 2010. Vol. 24 (2). P. 75-87.
34. Hyde A. L., Maher J. P., Elavsky S. Enhancing our understanding of physical activity and wellbeing with a lifespan perspective. *International Journal of Wellbeing.* 2013. Vol. *3*(1). P. 98–115.
35. Iecovich E. et al. Social Support Networks and Loneliness Among Elderly Jews in Russia and Ukraine. *Journal of Marriage and Family*. 2004. Vol. 66. P. 306-317.
36. Kim P.K.H. Serving the Elderly: Skills for Practice (1st ed.). Routledge, 1991.
37. Kononchuk A. The Third Age University as a Way to Implement the Active Aging Policy in Ukraine. *Handbook of Global Social Problems* / Baikady R. et al., eds. Cham: Palgrave Macmillan, 2022. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-68127-2_15-1
38. Lee P.F. et al. The relationship between sufficient leisure time physical activity and happiness: An age stratification perspective. *Curr Psychol*. 2022. URL: https://doi.org/10.1007/s12144-022-02946-x

39. Murtagh B. et al. Age-friendly cities, knowledge and urban restructuring. *International Planning Studies*.2022. Vol. 27(1). P. 62-76.
40. Naldini M., Pavolini E., Solera C. Female employment and elderly care: the role of care policies and culture in 21 European countries. *Work, Employment and Society*. 2016. Vol. 30(4). P. 607-630.
41. Neves B.B., Sanders A., Kokanović R. "It's the worst bloody feeling in the world": Experiences of loneliness and social isolation among older people living in care homes. *Journal of Aging Studies.* 2019. Vol. 49. P. 74-84.
42. Newman J., Glendinning C., Hughes M. Beyond modernisation? Social care and the transformation of welfare governance. *Journal of Social Policy*. 2008. Vol. 37(4). P. 531–557.
43. Older persons / UNHCR, 2022. URL: https://emergency.unhcr.org/entry/43935/older-persons
44. Saraceno C., M. Naldini. *Sociologia della famiglia*. Bologna: Mulino, 2007.
45. Semigina T., Karagodina O., Pozhydaieva O. Beyond traditional social work with elderly: reflections from Ukraine in times of social distancing. *Path of Science.* 2021. № 5. P. 5001-5007.
46. Semigina T., Karkach, A. Elderly Care in Greying Ukraine: Challenges and Prospective. *The Palgrave Handbook of Global Social Problems* / Baikady R. et al., eds. Cham: Palgrave Macmillan, 2022. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-68127-2_297-1
47. Semigina, T., Karkach, A. The elderly care, active ageing and geragogy: could they co-exist in Ukraine and how? *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 64-84.
48. Semigina T., Yurochko T. & Stopolyanska Y. 'Everyone is on their own and nobody needs us': women ageing with HIV in Ukraine. *HIV, sex, and sexuality in later life* / M. Henrickson et al., eds. Bristol: Policy Press, 2022.
49. Stepurko T. G. et al. *Health Index. Ukraine-2018: Results of the National Survey*. Kyiv: International Renaissance Foundation, 2018. URL: http://health-index.com.ua/zvit_index_2018_eng.pdf
50. Stuck A. E. et al. Risk factors for functional status decline in community-living elderly people: a systematic literature review. *Soc Sci Med*. 1999. Vol. 48(4). P. 445-69.
51. Tadd W., Vanlaere L., Gastmans C. Clarifying the concept of human dignity in the care of the elderly: A dialogue between empirical and philosophical approaches. *Ethical Perspectives*. 2010. Vol. 17(2). P. 253-281.
52. Turner A. Population ageing: what should we worry about?. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B. Biological sciences*. 2009. Vol. 364(1532). P. 3009–3021.

REFERENCES

1. Aksyonova, S. Y., Crimer, B. O., Kurylo, I. O. et al. (2014*). Naselennya Ukrayiny: Imperatyvy demohrafichnoho starinnya*. Kyiv: Adef-Ukraine, 2014 (in Ukrainian).
2. Dzyubiy, D. P. (2010). Pidvyshchennya efektyvnosti sotsial'noyi roboty z lyud'my pokhyloho viku v umovakh heriatrychnykh pansionati. *Collection of scientific works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University "Ukraine"*, 2, 87–90. (in Ukrainian).
3. Zhitynska, M. O. (2014). Deyaki aspekty zhyttyediyal'nosti lyudey pokhyloho. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Dragomanova. Social work. Social pedagogy*, 18(11), 171-177. (in Ukrainian).
4. Karkach, A. V. & Semigina. T. V. (2021). «Dorosle kokhannya»: seksual'na aktyvnist' u litn'omu vitsi. *SCIENTIA*, 1, 42-44 (in Ukrainian).
5. Kovalisco, N. (2006). otsial'na identychnist' yak chynnyk sotsial'noyi stratyfikatsiyi. *Social psychology*, 4, 94-106. (in Ukrainian).
6. Kolenichenko, T. I. (2013). Osoblyvosti adaptatsiyi lyudyny pokhyloho viku do umov novoho sotsial'noho seredovyshcha. *Scientific journal of the M.P. Dragomanov NPU. Series 11: Sociology. Social work. Social pedagogy. Management,* 16(1), 64-71. (in Ukrainian).
7. Kukhta, M.P. (2018). *Sotsial'nyy potentsial lyudey starshoho viku v Ukrayini*. Kyiv: KNUKiM (in Ukrainian).
8. Lukashevich, M. P. & Semigina, T. V. (2009). *Sotsiolohiya sotsial'noyi roboty*. Kyiv: IPK DSZU (in Ukrainian).

9. Morgun, V.F. & Tkacheva, N.Yu. (1981). *Problema periodizatsii razvitiya lichnosti v psikhologii*. Moscow: Moscow State University. (in Russian).
10. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018). *Pro skhvalennya Stratehiyi derzhavnoyi polityky z pytan' zdorovoho ta aktyvnoho dovholittya naselennya na period do 2022 roku. Rozporyadzhennya № 10-r*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80#Text (in Ukrainian)
11. Romanova, I. A. (2019). Sotsial'na intehratsiya litnikh lyudey cherez sotsial'ni ihroteky. *Modern realities and prospects of social education of personality in various social institutions: materials of Vseukr. science and practice conf.* (p. 17-18). Kharkiv: KhNPU. (in Ukrainian).
12. Sopko, R. I. (2012). Teoretychni kontseptsiyi starinnya ta yikh sutnist'. *Scientific bulletin of the Uzhhorod National University: Series: Pedagogy. Social work*, 24, 166-169 (in Ukrainian).
13. Sorokin, P.A. (1993). *Sistema sotsiologii. T.2. Sotsial'naya analitika. Ucheniye o stroyenii slozhnykh sotsial'nykh agregatov*. Moscow: Nauka (in Russian).
14. Kolyada, N.M., ed. (2016). *Sotsial'na herontolohiya*. Uman : FOP Zhovtiy O. O. (in Ukrainian).
15. Semigina, T.V. & Mygovych, I.I., edrs. (2005). *Teoriyi i metody sotsial'noyi roboty*. Kyiv: Akademvydav. (in Ukrainian).
16. Tereshchenko, I. I. and Naumets, A. M. (2011). *Ocoblyvocti cotsial'noyi roboty z lyud'my pokhyloho viku v umovakh cuchacnoyi Ukrayiny*. *Bulletin of NTUU "KPI": Political Science. Sociology. Law*, 3 (11), 113–117. (in Ukrainian).
17. Topol, O. (2012). *Starist' u konteksti sotsial'noyi robot*. Kyiv: Publishing House of M.P. Drahomanov NPU. (in Ukrainian).
18. Frolkis, V.V. (1985). *Sistemnyy podkhod, samoregulyatsiya i mekhanizmy stareniya*. *Gerontology and Geriatrics: Yearbook*, 12-23 (in Russian).
19. European Union (2019). *Ageing Europe. Looking at the lives of older people in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
20. Anand, J. C., et al. (2021). The COVID-19 pandemic and care homes for older people in Europe - deaths, damage and violations of human rights. *European Journal of Social Work,* 25:5, 804-815.
21. Anderberg, P., Lepp, M., Berglund, A.-L., & Segesten, K. (2007). Preserving dignity in caring for older adults: a concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 59 (6), 635-643.
22. Baldissera, T. A., Camarinha-Matos, L. M., & De Faveri, C. (2019). An Elderly Care Ecosystem Application. *IECON 2019 - 45th Annual Conference of the IEEE Industrial Electronics Society*, 2773-2778.
23. Davies, E. & Higginson, I.J., eds. (2004). *Better palliative care for older people*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/98235/E82933.pdf
24. Borhaninejad, V., & Rashedi, V. (2020). COVID-19 pandemic: Opportunity to advanced home care for older adults. *Journal of Gerontological Social Work,* 63(6-7), 629-630.
25. Butrica, B. A., Toder, E. J., & Toohey, D. J. (2008). *Boomers at the bottom: How will low-income boomers cope with retirement?*. Washington, DC: AARP Public Policy Institute. URL: https://www.aarp.org/money/low-income-assistance/info-03-2008/2008_07_boomers.html
26. United Nations (2011). *Current status of the social situation, wellbeing, participation indevelopment and rights of older persons worldwides*. URL: https://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/publications/current-status-older-persons.pdf
27. Dening, K.H., Greenish, W., Jones, L., et al. (2012). Barriers to providing end-of-life care for people with dementia: a whole-system qualitative study. *BMJ Supportive & Palliative Care,* 2, 103-107.
28. Dowd, J.J. (1987). The reification of age: Age stratification theory and the passing of the autonomous subject. *Journal of Aging Studies,* 1(4), 317-335.
29. Dykstra, P. A., Kotowska, I. I. & Mari-Klose, P. (2016). Intergenerational Linkages in the Family: How Policies Shape the Organization of Caring and Financial Supports for Family Members. *Families And Societies.* Url: http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2016/12/WP61Karpinskaetal20161.pdf
30. Erikson, E. H. (1963). *Youth: Change and challenge*. New York: Basic books.
31. Grigoryeva, I., Parfenova, O. & Dmitrieva, A. (2021) Social Policy for Older People in the Post-Soviet Space: How Do Pension Systems and Social Services Influence Social Exclusion?. In: Walsh, K.

et al., eds. *Social Exclusion in Later Life. International Perspectives on Aging*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51406-8_30
32. Gruzieva, T. S., Diachuk, M. D., Inshakova, H.V., & Zamkevych, V.B. (2019). Modern demographic trends in Ukraine as a ground for realization of prevention strategies. *Wiadomości Lekarskie*, LXXII (10), 2033-2039.
33. Hammarström, G. & Torres, S. (2010). Being, feeling and acting: A qualitative study of Swedish home-help care recipients' understandings of dependence and independence. *Journal of Aging Studies*, 24 (2), 75-87.
34. Hyde, A. L., Maher, J. P., & Elavsky, S. (2013). Enhancing our understanding of physical activity and wellbeing with a lifespan perspective. *International Journal of Wellbeing, 3*(1), 98–115.
35. Iecovich, E. et al. (2004). Social Support Networks and Loneliness Among Elderly Jews in Russia and Ukraine. *Journal of Marriage and Family*, 66, 306-317.
36. Kim, P.K.H. (1991). Serving the Elderly: Skills for Practice (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315129181
37. Kononchuk, A. (2022). The Third Age University as a Way to Implement the Active Aging Policy in Ukraine. In: Baikady, R. et al., eds. *The Palgrave Handbook of Global Social Problems*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68127-2_15-1
38. Lee, P.F., Lu, F.J.H., Gill, D.L. et al. (2022). The relationship between sufficient leisure time physical activity and happiness: An age stratification perspective. *Curr Psychol*. https://doi.org/10.1007/s12144-022-02946-x
39. Murtagh, B. et al. Age-friendly cities, knowledge and urban restructuring. *International Planning Studies*, 27(1),62-76.
40. Naldini, M., Pavolini, E. & Solera, C. (2016). Female employment and elderly care: the role of care policies and culture in 21 European countries.*Work*, *Employment and Society*, 30(4), 607-630.
41. Neves, B.B., Sanders, A. & Kokanović, R. (2019). "It's the worst bloody feeling in the world": Experiences of loneliness and social isolation among older people living in care homes. *Journal of Aging Studies,* 49, 74-84.
42. Newman, J., Glendinning, C., & Hughes, M. (2008). Beyond modernisation? Social care and the transformation of welfare governance. *Journal of Social Policy*, 37(4), 531–557.
43. UNHCR (2022). *Older persons*. https://emergency.unhcr.org/entry/43935/older-persons
44. Saraceno, C., & Naldini, M. (2007). *Sociologia della famiglia*. Bologna: Mulino.
45. Semigina, T., Karagodina, O. & Pozhydaieva, O. (2021). Beyond traditional social work with elderly: reflections from Ukraine in times of social distancing. *Path of Science,* 5, 5001-5007.
46. Semigina, T. & Karkach, A. (2022). Elderly Care in Greying Ukraine: Challenges and Prospective. In: Baikady R. et al., eds. *The Palgrave Handbook of Global Social Problems*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68127-2_297-1
47. Semigina, T. & Karkach, A. (2022). The elderly care, active ageing and geragogy: could they co-exist in Ukraine and how? *Representation of educational achievements, mass media and the role of philology in the modern system of sciences* (p. 62-84). Vinnytsia: European Scientific Platform.
48. Semigina, T., Yurochko, T. & Stopolyanska, Y. (2022) 'Everyone is on their own and nobody needs us': women ageing with HIV in Ukraine. In: M. Henrickson et al., eds.), *HIV, sex, and sexuality in later life*. Bristol: Policy Press.
49. Stepurko, T. G. et al. (2018). *Health Index. Ukraine-2018: Results of the National Survey*. Kyiv: International Renaissance Foundation. URL: http://health-index.com.ua/zvit_index_2018_eng.pdf
50. Stuck, A. E. et al. (1999). Risk factors for functional status decline in community-living elderly people: a systematic literature review. *Soc Sci Med*, 48(4), 445-69.
51. Tadd, W., Vanlaere, L.,& Gastmans, C. (2010). Clarifying the concept of human dignity in the care of the elderly: A dialogue between empirical and philosophical approaches. *Ethical Perspectives*, 17(2), 253-281.
52. Turner, A. (2009). Population ageing: what should we worry about?. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B. Biological sciences*, 364(1532), 3009–3021.

УДК 364.6:316.647.82+616-084
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267091

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПІДТРИМКА ЖІНОК В УКРАЇНІ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ

Коляденко Світлана, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціальних технологій, Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8947-6122
E-mail: svetlaya.uk@gmail.com

Літяга Інна, кандидат педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальних технологій, Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3263-9613
E-mail: innalet@ukr.net

Метою статті є аналіз соціально-правової підтримки жінок в Україні, які живуть з ВІЛ, та визначення особливостей, які необхідно враховувати в ході роботи з даною категорією осіб. Для досягнення поставленої мети у статті використано методи наукового дослідження такі, як аналіз, синтез, моніторинг, статистична обробка інформації, аналіз літератури, нормативно-правових документів тощо.
Одержані результати: У статті висвітлено аналіз нормативно-правових актів та інших документів на предмет прав та можливостей ВІЛ-позитивних жінок в Україні.
Ключові слова: *соціально-правова підтримка, соціально-правова підтримка жінок, ВІЛ/СНІД, Віл-інфекція, дискримінація, гендер, статевий, парентеральний, вертикальний шляхи передачі.*

SOCIAL AND LEGAL SUPPORT OF WOMEN LIVING WITH HIV IN UKRAINE

Kolyadenko Svitlana, Ph. D, Associate Professor, Zhytomyr Ivan Franko State University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8947-6122
E-mail: svetlaya.uk@gmail.com

Lityaga Inna, Ph. D, Associate Professor, Zhytomyr Ivan Franko State University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3263-9613
E-mail: innalet@ukr.net

The aim of the article is to analyze the social and legal support of women in Ukraine living with HIV, and to identify features that need to be taken into account when working with this category of people. To achieve this goal, the article uses research methods such as analysis, synthesis, monitoring, statistical processing of information, and analysis of literature, legal documents.
Results: The article highlights the relevance of the problem of HIV / AIDS nowadays, as the final real statistics do not exist due to the fact that many carriers of the virus and patients are not tested. It is important to solve this problem to conduct informational and educational campaigns to promote voluntary testing, counseling on treatment, social support at the legislative level and prevention of infection.

The article also considers the mechanisms of virus transmission (sexual, parenteral and vertical). The individual approach to the prevention, detection and treatment of HIV / AIDS is described, as well as the impact of urban processes on the spread of this problem and increase new cases of infection among men compared to women. Parenteral transmission of infection predominates among men, and sexual transmission predominates among women. Discrimination against women compared to men in terms of receiving the necessary assistance and realizing the full potential of HIV / AIDS is noted. This confirms the existence of social stereotypes that shape the overall picture of gender relations in Ukraine, although the level of legislation guarantees the availability and quality of all types of assistance to both men and women equally.

The facts concerning HIV-infected women have been identified, namely: numerous discrimination and violations of the rights of women with HIV-positive status; receiving ARV therapy by women with HIV-positive status; access of women living with HIV to assisted reproductive technologies; social services for women with HIV-positive status. All of them must be reflected in Ukrainian legislation.

A review of regulations and other documents on the rights and opportunities of HIV-positive women in Ukraine was conducted. National and international documents are analyzed and systematized. The information was summarized and grouped by different positions, which allowed to identify certain features that need to be taken into account when working with HIV-positive women, as well as to conclude that there is insufficient experience in implementing a gender-based approach in developing and approving Ukrainian legislation.

Keywords: *social and legal support, social and legal support of women, HIV / AIDS, HIV infection, discrimination, gender, sexual, parenteral, vertical ways of infection.*

Постановка проблеми. На сьогодні проблема ВІЛ/СНІДу є актуальною, як у всьому світі, так і в Україні, зокрема. Щодо статистичних даних, то в жовтні 2021 року в Україні офіційно зареєстровано 945 випадків ВІЛ-інфекції, у 231 особи діагностовано СНІД ті зафіксовано 136 смертей від СНІДу. Шляхами інфікування ВІЛ є гетеросексуальний – 607 випадків, гомосексуальний – 28, парентеральний – 301, невідомий – 3 та вертикальний – 152 [1]. Особливої уваги потребують ВІЛ-позитивні жінки, проблеми яких мають вирішуватись на теоретичному і практичному рівнях, враховуючи законодавчу базу нашої країни. Також нами врахований досвід науковців, членів громадських організацій таких, як О.М. Дзюба, Н.Я. Жилка, І.Ф. Ільїнська, Т.Л. Лях, О.О. Орлова та ін.

Метою статті є аналіз соціально-правової підтримки жінок в Україні, які живуть з ВІЛ, та визначення особливостей, які необхідно враховувати в ході роботи з даною категорією осіб.

Тому, основними завданнями є аналіз проблем ВІЛ-позитивних жінок на основі фактів, аналіз нормативно-правової бази їх захисту й підтримки, а також визначення особливостей роботи з ВІЛ-позитивними жінками (порівняно з чоловіками).

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу тільки певна частина людей визнані офіційно інфікованими або хворими. Як правило, це ті, хто звернувся за медичною допомогою, отримав консультацію і позитивне тестування на ВІЛ. Ще у 1988 році вчені почали говорити, що це тільки «верхівка айсбергу». Більшість ВІЛ-позитивних людей не знають про свій статус і продовжують поширювати ВІЛ серед людей. Ця гіпотеза залишається актуальною і насьогодні. Впливати на цей процес можливо тільки опосередковано, через регулярні масштабні інформаційно-просвітницькі акції для всіх прошарків населення з метою пропаганди добровільного консультування,

тестування на ВІЛ і профілактики інфікування. Цей процес довготривалий, але результат довготерміновий, так як формування відповідальності і безпечної поведінки залежить від бажання і можливості кожного окремо взятого індивіда. Проблема ВІЛ – це проблема не лише медична, але й соціальна. У ставленні до ВІЛ-інфікованих людей залишається страх заразитися, спричинений незнанням шляхів зараження ВІЛ. На стадії «джерело збудника – механізм передачі» можна перервати ланцюг епідеміологічного процесу, якщо впливати на шляхи передачі інфекції, а саме:

1) Статевий шлях передачі на сьогоднішній день є домінуючим в багатьох країнах світу. Профілактичним засобом інфікування залишається використання презервативу при будь-яких сексуальних контактах. За результатами дослідження, проведеного ще у 90-ті роки XX століття, було встановлено, що презерватив захищає від інфікування ВІЛ на 99,5%. Не зважаючи на те, що захист не є стовідсотковим, рівень протекції достатньо великий. Однак, все залежить від рішення і поведінки конкретного індивіда.

Окрім того, ми маємо, на думку багатьох вчених, справу з унікальним збудником хвороби – вірусом імунодефіциту людини, який не просто «атакує» імунну систему людини, а й використовує її. Парадокс полягає в тому, що імунна система людини взаємопов’язана з ним і підтримує його існування як біологічного виду. Без такої підтримки ВІЛ не зміг би ефективно поширюватися серед людей.

2) Парентеральний шлях – єдиний дієвий профілактичний захід – це подолання наркоманії. Але ця тема дуже дискусійна. Сюди ж відносяться всі фактори інфікування, що пов'язані з порушенням цілісності шкірних і слизових оболонок при використанні нестерильних інструментів та чужих засобів індивідуального використання (пірсинг, татуювання, використання чужих зубних щіток, засобів для гоління тощо), що залежить від поведінки окремо взятої людини. Ризик інфікування мінімальний, але він існує.

3) Вертикальний шлях – від інфікованої матері до її дитини при вагітності, під час пологів і годування грудьми. За рахунок проведення державних програм профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини в багатьох країнах вдалося істотно знизити відсоток інфікованих цим шляхом. Однак, соціальні, техногенні, природні катаклізми постійно порушують нормальний спосіб життя людей і в результаті цей шлях активізується, так як знижується можливість доступу до необхідних послуг.

У XXI столітті залишається актуальною проблема деталізації напрямів у розвитку епідемії. Якщо у 1990-х – початок 2000-х рр. головне завдання медичних працівників полягало у призупиненні безконтрольного розповсюдження інфекції, то зараз світове співтовариство переключилося на формування індивідуального підходу до профілактики, виявлення й лікування ВІЛ/СНІДу. Проводиться робота з групами ризику щодо їх поведінки, однак, до сих пір залишається до кінця невивченим питання гендерночутливих потреб ВІЛ-інфікованих.

Незважаючи на суттєві досягнення медицини і певні політичні підходи, епідемія ВІЛ/СНІДу ускладнюється урбаністичними процесами. Половина всього населення земної кулі вже проживає у містах, а, згідно прогнозу, протягом

наступних тридцяти років, практично дві третини населення буде жити у міській місцевості. Люди змінюють місця проживання у пошуках кращого життя, тікають із зон військового конфлікту. Іноді їх переселення зумовлене кліматичними змінами, бажанням знайти роботу або отримати кращу освіту. Міста приваблюють тим, що в них багато різноманітних розваг, проведення вільного часу у власне задоволення, можливість просто загубитися у натовпі, щоб вести той спосіб життя, який хочеться.

З іншого боку, у містах спостерігається більш високий рівень розповсюдження ВІЛ/СНІДу та туберкульозу. Наприклад, з моменту виявлення першого випадка у м. Києві у 1987 році по 01.06. 2021 р. офіційно зареєстровано 25674 нових випадків ВІЛ-інфекції (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка показників епідеміологічного процесу ВІЛ/СНІД у м. Київ

Основні показники	на 01.07. 2018	на 01.07. 2019	на 01.07. 2020	на 01.06. 2021
Загальна кількість ЛЖВ (громадяни України), які перебувають під наглядом КМЦ СНІДу	13553	14254	13793	14 327
з них: хворі на СНІД	2941	3036	2831	2917
Кількість дітей*(діагноз у стадії підтвердження)*	316	311	348	397
Взято на облік громадян України (у тому числі за 5 місяців 2021 року), з них:	1065	1037	780	531
- уперше поставлений діагноз ВІЛ-інфекція з них:	920	862	660	531
- інфіковані ВІЛ статевим шляхом	593	582	378	312
- парентеральним шляхом	229	195	201	151
- із перше встановленим діагнозом СНІД	263	253	104	86

Кількість нових випадків ВІЛ-інфікованих серед чоловіків перевищує аналогічну кількість серед жінок у 1,5 рази (326 і 205 випадків відповідно). Основним шляхом передачі ВІЛ-інфекції залишається статевий гетеросексуальний, на який припадає 258 випадків, 54 випадки – статевий гомосексуальний. Домінуючим для чоловіків залишається парентеральний спосіб передачі, для жінок – статевий гетеросексуальний.

Хоча жінки і складають половину населення планети, їх положення у суспільстві не можна назвати рівноправним із чоловіками. Це стає очевидним,

коли ми говоримо про ВІЛ. Половина людей, які живуть з ВІЛ – жінки, але багато з них або не отримують необхідної допомоги, або взагалі не знають про свій статус. Незважаючи на успіхи України на шляху гендерної рівності, жінки все одно стикаються з проявами дискримінації, що не дозволяють реалізувати весь потенціал засобів протидії ВІЛ/СНІДу. Суспільні стереотипи, що формують загальну картину гендерних стосунків в Україні, є несприятливими для реалізації жінками своїх прав, і відповідно, здійснюють тиск на жінок, які живуть з ВІЛ. Це, у свою чергу, формує у жінок небажання захищати свої права: вони намагаються мінімізувати контакти з такими закладами, як лікарня, диспансери, соціальні служби та ін. й намагаються уникнути будь-яких активностей, що можуть призвести до розголосу їх позитивного ВІЛ-статусу.

Де-юре, законодавство України гарантує доступність і якість медичного обслуговування, спостереження, надання психосоціальних, юридичних і медичних консультацій, медичної допомоги і лікарського забезпечення, соціальний і правовий захист і недопущення будь-яких форм дискримінації у зв'язку з ВІЛ-інфекцією.

Де-факто, моделі надання медичних, соціально-правових та інших послуг не враховують гендерні норми та викривлення у суспільстві, що проявляються у вигляді стигматизації і множинної дискримінації тими, хто надає послуги. Згідно результатів дослідження, проведеного у 10 регіонах України громадською організацією «Позитивні жінки» у 2018–2019 рр., приблизно кожна десята респондентка (9,1 %) упевнена в тому, що у разі порушення її прав як жінки, яка живе з ВІЛ, не отримує необхідний правовий захист і ще 23,8 % жінок не знають чи можуть вони розраховувати на правову підтримку. Окрім того, 41 % респонденток взагалі не знають своїх прав і не знають, куди звертатися зі скаргами, якщо їх права були порушені у медичних закладах. Майже кожна п'ята жінка з ВІЛ (19%) не вірить у те, що медпрацівники не розголошують їхній позитивний ВІЛ-статус, і ще 22% – не знають чи мали місце такі факти.

Варто розглянути факти, які можуть сприяти захисту та підтримці ВІЛ-позитивних жінок.

Факт 1. Численна дискримінація і порушення прав жінок з ВІЛ-позитивним статусом. Не дивлячись на те, що в українському законодавстві відсутнє визначення «множинна дискримінація», у міжнародних документах ЮНЕЙДС відзначається, що множинна або комплексна стигматизація і дискримінація, тобто стигматизація і дискримінація, в основі яких лежить багато факторів, ще більше посилюють проблему доступу до медичних послуг. Така дискримінація та інші порушення прав людини отримали широке розповсюдження у медичних закладах країни і негативно впливають на здоров'я маргінальних груп жінок. Часто ВІЛ-позитивні жінки страждають від множинної дискримінації, пов'язаною з наркозалежністю або вживанням наркотиків.

Згідно міжнародних правових документів держав, що їх підписали, вони відповідно зобов'язані сприяти організації заходів для ліквідації усіх форм дискримінації, включаючи забезпечення права на доступ до медичного обслуговування без проявів дискримінації. Комітет ООН по економічним,

соціальним і культурним правам зазначає, що всі медичні заклади мають бути відкритими для всіх без винятку для забезпечення фізичного й економічного доступу для найбільш вразливих верств населення.

На практиці, дії медичних працівників часто порушують права жінок, які живуть з ВІЛ щодо збереження таємниці діагнозу, поваги до особистого життя і захисту персональних даних, які задекларовані в нормативно-правових актах України.

Відмова від надання медичних послуг ВІЛ-інфікованим порушує право на охорону здоров'я (що серед іншого передбачає кваліфіковану медичну допомогу, що передбачає: вільний вибір лікаря, вибір методів лікування, згідно медичним рекомендаціям і закладу охорони здоров'я). Принцип конфіденційності, а саме таємниця діагнозу, залишається для ВІЛ-позитивних жінок головним. Тобто, існує необхідність у додатковому врегулюванні питань анонімності і конфіденційності даних. Натомість, розголошення таємниці діагнозу призводить до серйозних проблем, пов'язаних із психічних здоров'ям, втратою довіри до системи охорони здоров'я, небажанням звертатися за медичною допомогою, що має важкі соціальні наслідки, так як і втрата сімейних зв'язків і вимушена зміна місця проживання. Важливо відмітити, що впровадження практики ДРТ для людей з ВІЛ не вимагає створення окремих умов інфекційного контролю, оскільки наказом МОЗ «Про затвердження нормативно-правових актів щодо захисту від зараження ВІЛ-інфекцією при виконанні професійних обов'язків» затверджено: «Порядок проведення екстреної постконтактної профілактики ВІЛ-інфекції у працівників при виконанні професійних обов'язків», «Інструкції з профілактики внутрішньолікарняного та професійного зараження ВІЛ-інфекцією», «Перелік та нормативи застосування засобів індивідуального захисту працівниками, які проводять діагностичні дослідження на ВІЛ-інфекцію, надають медичну допомогу та соціальні послуги людям, які живуть з ВІЛ, або контактують з кров'ю чи біологічними матеріалами людини, забрудненими ними інструментарієм, обладнанням чи предметами».

Очікування, що не відповідають реальній клінічній практиці, установка на роботу з «ідеальною» пацієнткою, негативне ставлення до перспективи народження дітей ВІЛ-інфікованою жінкою – це основні бар'єри комунікацій, що вимагають розкриття й обговорення в рамкам післядипломної освіти лікарів та медичного персоналу.

Факт 2. Отримання жінками з ВІЛ-позитивним статусом АРВ терапії.

Впливати на вірус імунодефіциту, що знаходиться в організмі людини, можливо шляхом призначення й лікування антиретровірусними препаратами (АРП). Але ці препарати призначаються тільки тим людям, які стоять на обліку як ВІЛ-інфіковані або хворі на СНІД. АРП не вбиває вірус, а тільки пригнічує його реплікацію, тим самим знижує здатність передачі його іншим людям. Але проблемою залишається те, що більша частина населення не знає про свій статус і потребує АРП, а отже продовжує поширювати ВІЛ. Статистика свідчить, що майже всі жінки, які живуть з ВІЛ, володіють інформацією про АРВ-лікування і отримають його безкоштовно і якісно. Крім того, слід відміти той факт, що ВІЛ-

позитивні жінки відрізняються під час лікування дисциплінованістю і відповідальністю, регулярно відвідують лікаря-інфекціоніста за місцем проживання. Відносно прийому або не прийому АРВ-препаратів, то майже всі ВІЛ-інфіковані жінки, під час опитування громадською організацією «Позитивні жінки», зазначили, що препарати видаються регулярно і систематично. Третина жінок, які не приймають АРВ-препарати, говорять, що це зумовлено хорошим станом здоров'я та/або відсутністю призначення препаратів лікарем. Чверть жінок не приймають ліки, бо мають побічні дії від препаратів. Серед інших причин неотримання АРВ-терапії є депресивні стани, страх побічних реакцій, несприйняття рідними пацієнтки її статусу та лікування, релігійні та інші переконання. Це пояснюється тим, що жінка, на відміну від чоловіка, несе значний соціальний тягар, виконуючи багато ролей: жінка-дружина, мати, донька, сестра. У наслідок цього вони частіше переривають терапію, змінюють препарати, лікарів, медичні заклади.

Факт 3. Доступ жінок, які живуть з ВІЛ, до допоміжних репродуктивних технологій.

Статистика свідчить, що жінки, інфіковані ВІЛ, в останні роки все частіше планують вагітність і народжують дітей. Однак, медичні працівники відмічають, що діти, народженні від ВІЛ-інфікованих жінок, із народження знаходяться на штучному вигодовуванні, що призводить до порушень мікрофлори кишківника та розвитку важких форм алергій. При несприятливому протіканні вагітності (гепатити, туберкульоз, вживання алкоголю та наркотиків, тютюнопаління) у дітей може формуватися патологія нервової системи, порок розвитку внутрішніх органів, що призводить до хронічних захворювань. В Україні не забезпечений доступ ЛЖВ до репродуктивних технологій, попри те правові документи вказують: 1) *Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ»* визначено, що «Люди, які живуть з ВІЛ, мають право на участь у допоміжних репродуктивних технологіях за умови запобігання передачі ВІЛ-інфекції від батьків майбутній дитині» (Ст.10, п.2) [6]; 2) *Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 роки* наголошує про доступ ЛЖВ до допоміжних репродуктивних технологій за умови запобігання передачі ВІЛ від батьків до майбутньої дитини [6].

Окрім того, починаючи з 2014 року, три державних центра допоміжної репродуктивної технології мають надавати такі послуги. Питання реалізації репродуктивної функції відноситься до основних прав людини. Інфікування на ЛВЛ не є перешкодою для вагітності і пологів, при умові певного стану здоров'я пари, перебування на АРТ, що захистить дитину від ВІЛ-інфекції. Питання забезпечення доступу до безпечного запліднення і народження біологічної дитини є актуальним для сімейних пар з ВІЛ. Жінки і чоловіки з ВІЛ-інфекцією мають такі ж самі сексуальні і репродуктивні права, як і не інфіковані, наприклад, право на прийняття рішення про народження дітей, їх кількість, часові проміжки між народженням та інше. Сексуальне і репродуктивне здоров'я людей, які живуть з ВІЛ, це одна із складових їх особистого благополуччя, а також благополуччя їх

партнерів та дітей. Натомість, приватні клініки, що надають подібні послуги в Україні, не є доступними для ВІЛ-позитивних із-за високої оплати.

Факт 4. Рівень онкозахворювань жінок з ВІЛ-позитивним статусом.

У межах соціально-медичного підходу щодо ВІЛ-інфікованих жінок прийнято застосовувати ті ж підходи, що і для чоловіків, ігноруючи таке поняття, як гендерні особливості. Незважаючи на те, що жінки непропорційно мало представлені у клінічних дослідженнях, що проводяться в світі серед ВІЛ-інфікованих пацієнтів, зібрано достатньо даних, що дозволяють стверджувати, що жінка з ВІЛ-інфекцією потребує особливих підходів, враховуючи її біологічні особливості та соціальні ролі.

Жінки з ВІЛ мають більш високий ризик захворюваності раком шийки матки і розвитку інвазивного раку, ніж ВІЛ-негативні жінки. Інвазивний рак шийки матки, крім того, є своєрідним СНІД-індикатором. Тому, систематичний скринінг у ВІЛ-позитивних жінок має велике значення, бо він може попередити до 80% випадків рака шийки матки. За результати дослідження, про яке говорилося вище, тільки половина ВІЛ-інфікованих жінок із десяти регіонів України повідомили про доступність для них цитологічного дослідження шийки матки, третина опитаних – до послуг лікаря-мамолога. Разом з тим, нам не вдалося знайти статистику по Україні про кількість випадків серед ВІЛ-позитивних жінок проведеного скринінгу шийки матки, проведених безкоштовних абортів, використання допоміжних репродуктивних технологій, в томи числі ЕКО.

Факт 5. Соціальні послуги для жінок з ВІЛ-позитивним статусом.

Сьогодні ВІЛ/СНІД визнано однією з актуальніших соціальних проблем в результаті швидкого розповсюдження, соціальних наслідків і ризиків, пов'язаних з інфікуванням. Для того, щоб стати конкурентоспроможним постачальником соціальних послуг для даної категорії клієнток, конкретній організації варто, перш за все, бути зареєстрованій у певному регіоні. По-друге, треба скласти перелік послуг, які організація реально надає отримувачам у рамках конкретної форми соціального обслуговування. Сформувавши перелік послуг, необхідно розрахувати вартість кожної послуги та її співвідношення з регіональними тарифами. Це дозволить організації оцінити економічну прибутковість надання тої чи іншої соціальної послуги. Не менш важливим моментом є оцінка можливостей кадрового потенціалу організації і необхідність додаткового залучення спеціалістів.

Із метою залучення й утримання на соціальному обслуговуванні таких отримувачів послуг, як жінка, яка живе з ВІЛ, її дитина, члени її сім'ї, організація має посилити інформаційний та мотиваційний компоненти своєї діяльності. У рамках надання термінової соціальної послуги важливо надати допомогу потенційному отримувачу соціальних послуг у підготовці пакету документів для надання у спеціально уповноважені органи, що буде підтверджувати його потребу у соціальних послугах, звернувши його увагу на гарантоване збереження конфіденційності. Для того, щоб ВІЛ-позитивна жінка могла жити повноцінним життям і забезпечити розвиток своєї дитини, вона має бути включена у систему соціальної підтримки з боку різних суспільних інституцій. У деяких випадках

систему соціальної підтримки доводиться створювати фактично з нуля, в інших – відновлювати втрачені соціальні зв'язки. Жінка також може потребувати допомоги в засвоєнні або корекції необхідних соціальних навичок. Окрім того, треба враховувати той факт, що більшість з цих жінок є споживачами наркотиків або втягнуті у діяльність по наданню послуг комерційного сексу. У таких випадках різко зростає ризик насилля і нехтуванням дитиною. Із метою захисту прав дітей, комплексна допомога ВІЛ-інфікованим матерям із груп підвищеного соціального ризику має включати діяльність, яка спрямована на постійний моніторинг і зниження соціального ризику для дитини. Така діяльність складається з патронажних, освітніх, психотерапевтичних та інших послуг.

Існує ще один аспект, що дозволяє говорити про налагодження системи соціальних послуг в Україні для жінок, які живуть з ВІЛ. Згідно з Наказом МОЗ України №479 от 20.08.2008 «Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновителем, жінкам, які живуть з ВІЛ, заборонено бути опікункою або всиновлювати/вдочеряти дитину» [12]. «Хвороба, що викликає ВІЛ» з клінічною класифікацією ВІЛ-інфекція В20-В24, включена в цю норму як протипоказання і кваліфікує всіх ВІЛ-позитивних людей як таких, які не можуть всиновлювати дітей або бути опікунами. Ця заборона протирічить частині третій статті 14 Закону Украйни «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ»: «Дискримінація особи на підставі наявності в неї ВІЛ-інфекції, а також належності людини до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ забороняється» [6]. Крім того, в Україні зафіксовані прецеденти, коли жінку з ВІЛ-позитивним статусом позбавляли батьківських прав по відношенню до своїх біологічних дітей.

Тому, нами зроблено огляд нормативно-правових актів та інших документів на предмет прав та можливостей ВІЛ-позитивних жінок в Україні. Проаналізовані чинні нормативно-правові акти, міжнародні та національні документи, в тому числі міжнародні угоди, директиви міжнародних організацій, членом яких є Україна, доповіді та звіти міжнародних організацій, наукових установ, громадських організацій тощо.

Зокрема, джерелом інформації є такі документи, як: Конституція України; Закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні, «Про соціальні послуги» Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 11.04.2018 № 273; Класифікатор соціальних послуг, Порядок надання послуг з догляду і підтримки людей, які живуть з ВІЛ; міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та резолюції міжнародних конференцій, міжнародних організацій, їх органів; Восьма періодична доповідь України про виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.) у контексті двадцятої річниці

четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р.; Цілі сталого розвитку ООН; Національна доповідь "Цілі сталого розвитку: Україна"; щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні та ін.

Інформацію під час огляду узагальнено та згруповано за наступними позиціями:

– вимоги/показники визначені міжнародними угодами, директивами міжнародних організацій, членом яких є Україна, що стосуються жінок з ВІЛ;

– вимоги/показники щодо соціально-медичних послуг даній категорії осіб, визначені нормативно-правовими актами України;

– дані про стан жінок, які мають ВІЛ-позитивний статус;

– дані про інтереси, потреби та пріоритети жінок, які живуть з ВІЛ;

– дані про гендерну дискримінацію, тенденції у забезпеченні потреб групи жінок категорії, яка досліджується.

Для узагальнення інформації за результатами огляду нормативно-правових актів та інших документів, які містять інформацію про гендерну рівність, пропонуємо наступну форму (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Результати огляду нормативно-правових актів та інших документів

Нормативно-правові акти/документи	Вимоги/ визначення/ дані
Конвенції ООН Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) (1979), ратифікована Україною у 1981р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#top	Стаття 1. Визначення дискримінації щодо жінок та дівчат: дискримінація щодо жінок та дівчат означає ставлення, відмінне від ставлення до чоловіків та хлопців, яке перешкоджає їм користуватися правами людини. Дискримінація може бути прямою та непрямою. Стаття 2. Зобов'язання з ліквідації дискримінації: країни зобов'язані вжити заходів для припинення дискримінації щодо жінок та дівчат в усіх її проявах шляхом розробки законів та політик захисту жінок і дівчат від дискримінації та включення принципу рівності у конституції та інші національні закони. Стаття 3. Відповідні заходи: країни повинні вжити всіх відповідних

	заходів, щоб гарантувати жінкам і дівчатам можливість користуватися своїми правами людини та основними свободами в усіх сферах життя суспільства. Стаття 4. Спеціальні тимчасові заходи: Країни повинні вжити спеціальних тимчасових заходів для пришвидшення прогресу в досягненні ґендерної рівності та припиненні дискримінації щодо жінок і дівчат. Стаття 5. Ґендерні стереотипи: країни повинні працювати над викоріненням ґендерних стереотипів, які чинять негативний вплив на життя всіх людей, усталюють дискримінацію та обмежують можливості жінок і дівчат повністю розкрити свій потенціал. Стаття 12. Охорона здоров'я та планування сім'ї: країни повинні гарантувати рівний доступ до сфери охорони здоров'я і забезпечити відсутність дискримінації щодо жінок та дівчат у цій сфері, а також надати доступ до послуг з планування сім'ї та охорони репродуктивного здоров'я. Стаття 13. Економічне та соціальне життя: країни повинні ліквідувати дискримінацію щодо жінок і дівчат в економічній та соціальній сферах.
Декларація про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом (прийнята Резолюцією S-26/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН від 27 червня 2001 року) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_846#Text	Звертається увага на те, що: дотримання прав людини та основних свобод має вкрай важливе значення для зниження можливості зараження ВІЛ/СНІДом; догляд, підтримка та лікування є основоположними елементами ефективних заходів реагування; уразливим з точки зору ВІЛ/СНІД групам доцільно приділяти окрему

	пріоритетну увагу. (29 Розділ 2. Люди, які живуть із ВІЛ/СНІДом, та уразливі до ВІЛ групи).
Генеральна Асамблея ООН. Політична декларація з ВІЛ/СНІД: активізація наших зусиль з викорінення ВІЛ/СНІД. A/RES/65/277 (10 червня 2011 р.). www.unaids.org/en/media/unaids/contentassets/documents/document/2011/06/20110610_UN_A-RES-65-277_en.pdf	Епідемія ВІЛ є «безпрецедентною людською катастрофою, завдаючи величезні страждання країнам, громадам і сім'ям у всьому світі». Політична декларація чітко вказує на наявність гострої необхідності збільшення доступу до послуг для осіб із груп підвищеного ризику щодо інфікування на ВІЛ та містить зобов'язання викорінення гендерної нерівності, насильства та обмеження прав за гендерною ознакою без зволікання.
Політична декларація з питань ВІЛ/СНІДу «Прискореними темпами до активізації боротьби з ВІЛ та припинення епідемії СНІДу до 2030 року» https://unaids.org.ua/ua/vazhlivi-podiji/2016-highlevel-meeting-on-ending-aids-1	У пункті 62 (а) зазначено: «…визнаємо, що досягнення цілей Стратегії прискореної боротьби з ВІЛ можливе лише при збереженні і розширенні доступу до належних, якісних, заснованих на фактичних даних інформації, освіті й послугах у сфері ВІЛ».
Пекінська декларація Прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок (15 вересня 1995 року) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text	17. Чітке визнання і підтвердження права всіх жінок на контроль за всіма аспектами свого здоров'я, зокрема їх власною фертильністю, мають основне значення для їхніх можливостей; 24. Ужити всіх необхідних заходів для ліквідації всіх форм дискримінації по відношенню до жінок і дівчат і усунення всіх перешкод на шляху досягнення рівності між чоловіками та жінками, поліпшення становища жінок і розширення їхніх прав; 30. Забезпечувати жінкам і чоловікам рівний доступ до освіти та медичної допомоги і рівне ставлення до них у цих галузях і домагатися поліпшення статевого і репродуктивного здоров'я жінок, а також підвищення їхнього освітнього рівня.

Європейська соціальна хартія 1961 (переглянута у 1996 році) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text	У галузі охорони здоров'я: доступне і ефективне медичне обслуговування для всього населення; політика, спрямована на попередження захворювань, в тому числі гарантії на здорове навколишнє середовище; захист материнства. Недопущення дискримінації: право жінок і чоловіків на рівне поводження і рівні можливості в галузі зайнятості; гарантія для всіх громадянам та іноземців, які законно проживають та/або працюють, що всі права, закріплені в Хартії, застосовуються незалежно від раси, статі, віку, кольору шкіри, мови, релігії, переконань, національного походження, соціального походження, стану здоров'я або приналежності до національної меншини; заборона дискримінації на основі сімейних обов'язків; право інвалідів на соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства; право на соціальну безпеку, соціальне забезпечення та соціальні послуги.
Угода про Асоціацію між Україною та ЄС (2014 року) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text	Основними принципи, які лежать в основі підписаного документу: забезпечення прав людина та основоположних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання принципів суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності.
Конституція України (1996) http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.	Статті 21–68 розділу 2 Конституції України розглядають права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Статті 13, 14, 41, 42 Конституції України розглядають економічні права і свободи, а статті 43– 49 охоплюють соціальні права та свободи. Стаття 32 Конституції України передбачає, що ніхто не

	може зазнавати втручання в особисте і сімейне життя людини, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.
Кримінальний кодекс України (2001) http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/2341-14.	Стаття 132 забороняє розголошення службовою особою лікувального закладу або допоміжним працівником відомостей про невиліковну інфекційну хворобу пацієнта (наприклад, ВІЛ/СНІД). Стаття 182 передбачає покарання за «незаконне збирання, зберігання, використання, поширення конфіденційної інформації про особу». Стаття 130 кодексу встановлює кримінальну відповідальність за: «свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини»; умисне інфікування ВІЛ «особою, яка знала про те, що вона є носієм вірусу». Стаття 133 передбачає притягнення до кримінальної відповідальності за «зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби».
Закон України «Про охорону здоров'я» (1992) http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12.	Стаття 39 гарантує право на таємницю про стан здоров'я, факт звернення по медичну допомогу, діагноз, а також про відомості, одержані при медичному обстеженні. Забороняється вимагати та надавати

	за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування пацієнта. Стаття 40 зобов'язує медичних працівників не розголошувати відомостей про хворобу, медичне обстеження, огляд та їхні результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків.
Закон України Про захист населення від інфекційних хвороб (2000) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text	Основні терміни: інфекційні хвороби небезпечні інфекційні хвороби особливо небезпечні інфекційні хвороби джерело збудника інфекційної хвороби дезінфекційні заходи епідемія епідемічна ситуація благополучна епідемічна ситуація самоізоляція. Стаття 24. Надання медичної допомоги хворим на соціально небезпечні інфекційні хвороби. Особи, які хворіють на соціально небезпечні інфекційні хвороби, підлягають своєчасному та якісному лікуванню, періодичним обстеженням і медичному нагляду. Лікування, обстеження та медичний нагляд за хворими на соціально небезпечні інфекційні хвороби у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та державних наукових установах проводяться безоплатно (за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів).
Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (2010) http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/2861-17.	Стаття 14, п. 3: «Дискримінація особи на підставі наявності в неї ВІЛ-інфекції […] забороняється. Дискримінацією вважається дія або бездіяльність, що у прямий чи непрямий спосіб створює обмеження, позбавляє належних прав особу або принижує її людську гідність на

	підставі однієї чи кількох ознак, пов'язаних з фактичною чи можливою наявністю в неї ВІЛ, або дає підстави віднести особу до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ». Стаття 16: «Звільнення з роботи, відмова у прийнятті на роботу […] людей, які живуть з ВІЛ, на підставі їх ВІЛ-позитивного статусу, а також обмеження прав їхніх близьких на цій підставі забороняється».
Закон України Про соціальні послуги (2019) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text	Основні терміни соціальної роботи: базові соціальні послуги, визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах, вразливі групи населення, забезпечення найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг, надавачі соціальних послуг, отримувачі соціальних послуг, оцінка якості соціальних послуг, оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах, показники якості соціальних послуг, складні життєві обставини, соціальне замовлення, соціальні послуги супервізія та ін.
Стратегія забезпечення сталої відповіді на епідемії туберкульозу, в тому числі хіміорезистентного, та ВІЛ-інфекції/СНІДу на період до 2020 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації https://kcphc.kiev.ua/uploads/documents/files/d5e141c99741fa1521014f6a78f431d9.pdf	Метою Стратегії є посилення спроможності держави ефективно впроваджувати пріоритетні заходи для подолання епідемій туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу без припинення здійснення таких заходів чи погіршення якості їх виконання в умовах поступового переходу з 2017 року від фінансування за рахунок коштів донорів (переважно за рахунок коштів Глобального фонду) до фінансування за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.
Наказ Міністерства соціальної політики	Цей Класифікатор містить

про затвердження Класифікатора соціальних послуг від 23.06.2020 №429 http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34926.html	систематизоване зведення назв соціальних послуг, їх короткий опис, строк надання, а також перелік категорій отримувачів цих послуг. Введено термін "маломобільна група населення" вживається у значенні: група осіб, що відчувають труднощі при самостійному пересуванні, отриманні послуги, необхідної інформації або при орієнтуванні в просторі. До маломобільних груп населення відносяться дорослі та діти з інвалідністю, особи з тимчасовим порушенням здоров'я, люди старшого (похилого) віку, люди з тимчасовими функціональними порушеннями (фізичними, психічними або сенсорними), люди з нестандартними розмірами тіла тощо.
Порядок надання послуг з догляду і підтримки людей, які живуть з ВІЛ (2019) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-19#Text	Основні терміни: групи підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, догляд і підтримка ЛЖВ (далі - ДіП ЛЖВ) прихильність до лікування. Висвітлюється принципи, структура та правила надання ДіП ЛЖВ. Порядок визначає, що організація та надання послуг ДіП ЛЖВ базується на таких принципах: − «рівний – рівному» – надання послуг особою, що має безпосередній особистий досвід подолання складних життєвих обставин, пов'язаних з належністю до груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, та/або перебуває/перебувала у тому самому становищі, що й отримувач послуг; − адресність та орієнтованість на людину – надання послуг з догляду і підтримки ЛЖВ у спосіб, що враховує індивідуальні потреби отримувачів послуг; − добровільність – можливість

	вибору отримання чи відмови від надання послуг; − недискримінація – неприпустимість обмеження надання послуг отримувачам за ознаками статі, гендерної ідентичності, раси, національності, сексуальної орієнтації, місця проживання, майнового стану, соціального статусу, стану здоров'я, політичних, релігійних чи інших переконань, за мовними або іншими ознаками; − конфіденційність – забезпечення нерозголошення персональних даних отримувача послуг щодо стану його здоров'я, фактів звернення та/або отримання послуг, особистих сімейних та інтимних відомостей, отриманих під час надання послуг, за винятком випадків, передбачених законодавством; − доказовість – обґрунтування послуг та підходів щодо їх надання відповідно до наявних наукових даних та засадах доказової медицини.

Якщо підсумувати все вище сказане, то необхідно враховувати наступні особливості в ході роботи з ВІЛ-позитивними жінками (порівняно з чоловіками), а саме:

- підвищена вразливість жінок у біологічному і соціальному аспектах;
- поширення захворюваності горизонтальним та вертикальним шляхом;
- частота побічних дій АРВП;
- високий рівень смертності, причиною якої є не ВІЛ-інфекція;
- депресивні стани;
- велика частка дискордантних пар серед жінок.

Інформаційний аналіз говорить про те, що інтереси даної категорії жінок, не беруться до уваги під час прийняття політичних рішень і програм відносно ВІЛ/СНІД, а відсутність адекватно розроблених законів і програм, в свою чергу, заважають ВІЛ-позитивним жінкам отримати доступ до таких послуг, як профілактика, лікування, допомога і підтримка. Ще одна проблема, у даному контексті, проявляється в тому, що національні органи державотворення не мають достатнього досвіду впровадження гендерно-орієнтованого підходу і

створення гендерно-чутливих або, принаймні, гендерно-нейтральних законів і програм для підтримки вразливих категорій населення.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Основними висновками дослідження є те, що частина ВІЛ-інфікованих жінок не знають про свій статус, а навіть, якщо і знають, то суспільні стереотипи не дають їм повної можливості для повної реалізації власних прав і свобод. Аналіз нормативно-правової бази захисту і підтримки свідчить про недостатній перелік послуг, який має надаватись саме жінкам, для чого і були нами визначені особливості роботи з ВІЛ-позитивними жінками (порівняно з чоловіками). Перспективами подальших розвиток у даному напрямку вбачаємо розробку Програми соціальної підтримки ВІЛ-позитивних жінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.ВІЛ-інфекція: дані за жовтень, 2021 р. URL: https://phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-zhovten-2021-roku (дата запиту: 12.06.2022)

2.Генеральна Асамблея ООН. Політична декларація з ВІЛ/СНІД: активізація наших зусиль з викорінення ВІЛ/СНІД. A/RES/65/277 (10 червня 2011 р.). URL: www.unaids.org/en/media/unaids/contentassets/documents/document/2011/06/20110610_UNA-RES-65-277_en.pdf (дата запиту: 12.06.2022)

3.Декларація про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом (прийнята Резолюцією S-26/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН від 27 червня 2001 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_846#Text (дата запиту: 12.05.2022)

4.Європейська соціальна хартія 1961 (переглянута у 1996 році). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата запиту: 24.05.2022)

5.Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014-2018 роки URL: http://oblzdrav.mk.gov.ua/index.php/mainmenu/rozporyadzhennya-uoz-oda/3257-zagalnoderzhavna-cilova-socialna-programa-protidiyi-vilinfekciyi-snidu-na-20142018-roki (дата запиту: 21.04.2022)

6.Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (2010). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/2861-17 (дата запиту: 21.04.2022)

7.Закон України «Про соціальні послуги». (2019) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата запиту: 21.04.2022)

8.Конвенції ООН Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) (1979), ратифікована Україною у 1981р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#top (дата запиту: 21.04.2022)

9.Конституція України (1996). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата запиту: 22.04.2022)

10.Кримінальний кодекс України (2001). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/2341-14 (дата запиту: 21.04.2022)

11.Наказ Міністерства соціальної політики про затвердження Класифікатора соціальних послуг від 23.06.2020 №429. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34926.html (дата запиту: 22.04.2022)

12.Наказ МОЗ України №479 от 20.08.2008 «Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновителем, жінкам, які живуть з ВІЛ, заборонено бути опікункою або всиновлювати/вдочеряти дитину». URL: https://www.msp.gov.ua/content/usinovlennya.html (дата запиту: 20.05.2022)

13.Пекінська декларація Прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок (15 вересня 1995 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text (дата запиту: 21.04.2022)

14.Політична декларація з питань ВІЛ/СНІДу «Прискореними темпами до активізації боротьби з ВІЛ та припинення епідемії СНІДу до 2030 року». URL: https://unaids.org.ua/ua/vazhlivi-podiji/2016-highlevel-meeting-on-ending-aids-1 (дата запиту: 21.04.2022)
15.Порядок надання послуг з догляду і підтримки людей, які живуть з ВІЛ (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-19#Text (дата запиту: 20.05.2022)
16.Стратегія забезпечення сталої відповіді на епідемії туберкульозу, в тому числі хіміорезистентного, та ВІЛ-інфекції/СНІДу на період до 2020 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації. URL: https://kcphc.kiev.ua/uploads/documents/files/d5e141c99741fa1521014f6a78f431d9.pdf (дата запиту: 20.06.2022)
17.Угода про Асоціацію між Україною та ЄС (2014 року.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата запиту: 21.04.2022)
18.Стратегія забезпечення сталої відповіді на епідемії туберкульозу, в тому числі хіміорезистентного, та ВІЛ-інфекції/СНІДу на період до 2020 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації. URL: https://kcphc.kiev.ua/uploads/documents/files/d5e141c99741fa1521014f6a78f431d9.pdf (дата запиту: 12.06.2022)

REFERENCES

1.VIL-infektsiia: dani za zhovten, 2021 r. URL: https://phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-zhovten-2021-roku [in Ukrainian]
2.Asambleia OON. Politychna deklaratsiia z VIL/SNID: aktyvizatsiia nashykh zusyl z vykorinennia VIL/SNID. A/RES/65/277 (10 chervnia 2011 r.). URL: www.unaids.org/en/media/unaids/contentassets/documents/document/2011/06/20110610_UNA-RES-65-277_en.pdf [in Ukrainian]
3.Deklaratsiia pro viddanist spravi borotby z VIL/SNIDom (pryiniata Rezoliutsiieiu S-26/2 spetsialnoi sesii Heneralnoi Asamblei OON vid 27 chervnia 2001 roku). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_846#Text [in Ukrainian]
4.Yevropeiska sotsialna khartiia 1961 (perehlianuta u 1996 rotsi). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text [in Ukrainian]
5.Zahalnoderzhavna tsilova sotsialna prohrama protydii VIL-infektsii/SNIDu na 2014-2018 roky URL: http://oblzdrav.mk.gov.ua/index.php/mainmenu/rozporyadzhennya-uoz-oda/3257-zagalnoderzhavna-cilova-socialna-programa-protidiyi-vilinfekciyi-snidu-na-20142018-roki [in Ukrainian]
6.Zakon Ukrainy «Pro protydiiu poshyrenniu khvorob, zumovlenykh virusom imunodefitsytu liudyny (VIL), ta pravovyi i sotsialnyi zakhyst liudei, yaki zhyvut z VIL» (2010). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/2861-17 [in Ukrainian]
7.Zakon Ukrainy «Pro sotsialni posluhy». (2019) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text [in Ukrainian]
8.Konventsii OON Pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok (CEDAW) (1979), ratyfikovana Ukrainoiu u 1981r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#top [in Ukrainian]
9.Konstytutsiia Ukrainy (1996). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. [in Ukrainian]
10.Kryminalnyi kodeks Ukrainy (2001). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/2341-14. [in Ukrainian]
11.Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky pro zatverdzhennia Klasyfikatora sotsialnykh posluh vid 23.06.2020 №429. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34926.html [in Ukrainian]
12.Nakazom MOZ Ukrainy №479 ot 20.08.2008 «Pro zatverdzhennia Pereliku zakhvoriuvan, za naiavnosti yakykh osoba ne mozhe buty usynovytelem, zhinkam, yaki zhyvut z VIL, zaboroneno buty opikunkoiu abo vsynovliuvaty/vdocheriaty dytynu». URL: https://www.msp.gov.ua/content/usinovlennya.html [in Ukrainian]

13.Pekinska deklaratsiia Pryiniata na chetvertyi Vsesvitnii konferentsii zi stanovyshcha zhinok (15 veresnia 1995 roku). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text [in Ukrainian]
14.Politychna deklaratsiia z pytan VIL/SNIDu «Pryskorenymy tempamy do aktyvizatsii borotby z VIL ta prypynennia epidemii SNIDu do 2030 roku». URL: https://unaids.org.ua/ua/vazhlivi-podiji/2016-highlevel-meeting-on-ending-aids-1 [in Ukrainian]
15.Poriadok nadannia posluh z dohliadu i pidtrymky liudei, yaki zhyvut z VIL (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-19#Text [in Ukrainian]
16.Stratehiia zabezpechennia staloi vidpovidi na epidemii tuberkulozu, v tomu chysli khimiorezystentnoho, ta VIL-infektsii/SNIDu na period do 2020 roku ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii. URL: https://kcphc.kiev.ua/uploads/documents/files/d5e141c99741fa1521014f6a78f431d9.pdf [in Ukrainian]
17.Uhoda pro Asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS (2014 roku.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian]
18.Stratehiia zabezpechennia staloi vidpovidi na epidemii tuberkulozu, v tomu chysli khimiorezystentnoho, ta VIL-infektsii/SNIDu na period do 2020 roku ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii. URL: https://kcphc.kiev.ua/uploads/documents/files/d5e141c99741fa1521014f6a78f431d9.pdf [in Ukrainian]

УДК 364-786-053.5-053.6-056.26:338.48-2-056.26
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267338

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ПСИХОНЕВРОЛОГІЧНОГО ІНТЕРНАТУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Мороз Тетяна, аспірантка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
E-mail: moroz16051974@ukr.net

Коляда Наталія, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Левченко Наталія, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID ID 0000-0002-5479-1907
E-mail: n.levchenkod@gmail.com

У статті теоретично обґрунтовано проблеми соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату.
Автором з'ясовано, що особливий внесок соціальної роботи у сферу психічного здоров'я у світі полягає в тому, що фокус її уваги значно ширший за медичну модель індивідуальної діагностики й лікування, і передбачає виявлення та реагування на соціальні нерівності та структурні проблеми, включно з використанням різноманітних методів догляду та підтримки людей з проблемами психічного здоров'я. Однак в Україні існують суттєві перешкоди для використання потенціалу соціальної роботи у сфері психічного здоров'я, причому значна їх частина пов'язана з розумінням змісту соціальної роботи, відсутністю необхідних стандартів та практики залучення соціальних працівників до роботи в закладах охорони здоров'я, водночас не досліджуваними є питання здійснення реабілітації в умовах психоневрологічного інтернату.
Теоретичну основу дослідження складають основні положення щодо змісту соціальної реабілітації осіб з інвалідністю крізь призму діяльності психоневрологічного інтернату.
Ключові слова: *особи з інвалідністю, соціальна робота, соціальна реабілітація, психоневрологічний інтернат, теорія і практика.*

Moroz Tetiana, PhD student of the Department of Social Pedagogy and Social Work Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
E-mail: moroz16051974@ukr.net

Koliada Nataliya, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Levchenko Nataliia, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID ID 0000-0002-5479-1907
E-mail: n.levchenkod@gmail.com

SOCIAL REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE CONDITIONS OF A PSYCHONEUROLOGICAL BOARDING SCHOOL: THEORETICAL ANALYSIS

The article theoretically substantiates the problems of social rehabilitation of people with disabilities in the conditions of a psychoneurological boarding school.
Psychoneurological boarding schools are included in the general system of psychiatric care in Ukraine, thus they are institutions of the social sphere. Such institutions are intended for the residence of people with chronic forms of mental illness. Usually, these people are unable to live in a family and society due to lost or undeveloped abilities for self-care, self-sufficiency and productive communicative activity. The main goal of the psychoneurological boarding school is to steadily improve the quality of life of people with disabilities, to create a favorable therapeutic environment for them, adequate to their age, health and individual characteristics.
The author found out that the special contribution of social work to the field of mental health in the world is that its focus is much wider than the medical model of individual diagnosis and treatment, and involves identifying and responding to social inequalities and structural problems, including using various methods of care and support for people with mental health problems. However, in Ukraine there are significant obstacles to using the potential of social work in the field of mental health, and a significant part of them is related to the understanding of the content of social work, the lack of necessary standards and the practice of involving social workers to work in health care institutions, while not the subject of research is the issue of rehabilitation in the conditions of a psychoneurological boarding school.
The theoretical basis of the study consists of the basic provisions regarding the content of social rehabilitation of persons with disabilities through the prism of the activity of a psychoneurological boarding school.
We see the prospects for further research in the development of scientific provisions on the structure of a psychoneurological boarding school in the context of departments for recipients of social services; practical experience of social rehabilitation of people with disabilities in the conditions of a psychoneurological boarding school.
Key words: *persons with disabilities, social work, social rehabilitation, psychoneurological boarding school, theory and practice.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало викликом для всіх сфер – не винятком стала і соціальна, яка опікується вразливими, малозахищеними та незахищеними категоріями населення.

Надання соціальних послуг є одним із основних напрямків системи соціального захисту нарівні з виплатою грошової соціальної допомоги. Спектр цих послуг є досить широким – від послуг з догляду вдома, різноманітної допомоги з подолання тих чи інших складних життєвих обставин до комплексних медико-соціальних послуг, що передбачають проживання людини у спеціалізованій установі.

З 1 січня 2020 р. вступив у дію новий Закон України «Про соціальні послуги» (2019), який визначив складні життєві обставини як обставини, що «негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи,

функціонування сім'ї, які особа / сім'я не може подолати самостійно. До чинників, що зумовлюють складні життєві обставини, віднесено інвалідність. Відповідно соціальні послуги – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Соціальні послуги спрямовані на реалізації триєдиної мети: профілактику складних життєвих обставин; подолання складних життєвих обставин; мінімізацію негативних наслідків складних життєвих обставин» [6].

Люди, які отримують соціальні послуги, з тих чи інших причин (або їх комплексу) – як-от вік, самотність, захворювання, соціальні негаразди, бідність тощо – перебувають у вразливому становищі, а отже, ще менш стійкі до різноманітних криз. Людина, яка не може самостійно покинути своє помешкання або піклуватися про себе чи своїх дітей і фактично залежить від сторонньої допомоги, в ситуації військової загрози опиняється у фактично беззахисному становищі.

Психоневрологічні інтернати, геріатричні пансіонати для ветеран війни і праці та інші заклади, які надають соціальні та медико-соціальні послуги із забезпеченням проживання, а також заклади інституційного догляду та виховання дітей (навчальні заклади інтернатного типу, дитячі будинки-інтернати, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, центри реабілітації дітей з інвалідністю тощо) в умовах війни також постали перед серйозним викликом – як убезпечити всіх, хто там працює і проживає, а також по можливості продовжувати надавати належний догляд і забезпечити гідні умови проживання для своїх підопічних.

Психоневрологічний інтернат є «стаціонарним інтернатним закладом для соціального захисту, що утворюється для проживання / перебування осіб жіночої та чоловічої статі зі стійкими інтелектуальними та / або психічними порушеннями, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, соціально-побутового, медичного обслуговування, соціальних послуг та комплексу реабілітаційних заходів і яким згідно з висновком лікарської комісії за участю лікаря-психіатра не протипоказане перебування в інтернаті (далі – підопічні)» [8].

Психоневрологічні інтернати входять у загальну систему психіатричної допомоги в Україні, тим самим є закладами соціальної сфери. Такі заклади призначені для проживання людей з хронічними формами психічних захворювань. Зазвичай ці люди нездатні жити у сім'ї і суспільстві з огляду на втрачені чи нерозвинуті здібності до самообслуговування, самозабезпечення і продуктивної комунікативної діяльності.

Основною метою діяльності психоневрологічного інтернату є стабільне підвищення якості життя осіб з інвалідністю, створення для них сприятливого терапевтичного середовища, адекватного їхньому віку, здоров'я та індивідуальним особливостям.

В Україні постійно збільшується кількість людей з проблемами психічного здоров'я, але традиційно як діагностика та лікування, так і догляд та підтримка, залишаються переважно у фокусі лікарів – психіатрів. Нова Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України (КМУ) від 27 грудня 2017 року №

1018-р, орієнтована на зміну цієї ситуації та передбачає активне залучення фахівців соціальної роботи до вирішення проблем психічного здоров'я [23].

Особливий внесок соціальної роботи у сферу психічного здоров'я у світі полягає в тому, що фокус її уваги значно ширший за медичну модель індивідуальної діагностики й лікування, і передбачає виявлення та реагування на соціальні нерівності та структурні проблеми, включно з використанням різноманітних методів догляду та підтримки людей з проблемами психічного здоров'я. Однак в Україні існують суттєві перешкоди для використання потенціалу соціальної роботи у сфері психічного здоров'я, причому значна їх частина пов'язана з розумінням змісту соціальної роботи, відсутністю необхідних стандартів та практики залучення соціальних працівників до роботи в закладах охорони здоров'я, водночас не досліджуваними є питання здійснення реабілітації в умовах психоневрологічного інтернату.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вітчизняні фахівці (Д. Данко, Л. Клос, Т. Семигіна, Р. Кравченко, В. Чайковська та ін.) описують основні підходи до соціальної роботи в закладах охорони здоров'я та проблемні питання, пов'язані з цим. Однак питання залучення соціальних працівників до вирішення проблем психічного здоров'я, змісту й функцій їх діяльності у державних закладах охорони психічного здоров'я залишається відкритим.

Питання соціалізації, соціальної адаптації та реабілітації вразливих категорій населення, організаційно-змістові основи діяльності реабілітаційних центрів та інших соціальних осередків досліджували О. Караман, С. Коношенко, О. Кравченко, Н. Поліщук, М. Сідорчук, Ю. Чернецька, В. Шпак та ін.

Зміст і спрямованість комплексної реабілітації обґрунтували А. Шевцов та ін. Медико-соціальні основи в роботі з людьми з інвалідністю визначили М. Коренєв, Л. Богмат, В. Мартинюк, Е. Михайлова, С. Толмачева та ін.

У працях О. Бойко та Н. Кабаченко охарактеризовано основні проблеми, пов'язані із змістом діяльності соціального працівника у сфері психічного здоров'я.

Аналіз результатів наукових досліджень з теорії та практики соціальної роботи з людьми з інвалідністю свідчить, що проблема соціальної реабілітації осіб зі стійкими інтелектуальними та / або психічними порушеннями в умовах психоневрологічного інтернату не була предметом спеціального дослідження.

Мета статті – теоретичне обґрунтування проблеми соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату.

Виклад основного матеріалу. Теоретичну основу дослідження складають основні положення щодо змісту соціальної реабілітації осіб з інвалідністю крізь призму діяльності психоневрологічного інтернату.

Досліджуючи реабілітацію як складову професійної діяльності фахівця соціальної сфери, Ю. Бриндіков у загальному трактує реабілітацію як «динамічну систему взаємопов'язаних медичних, психологічних і соціальних складових, які спрямовані не лише на відновлення та збереження здоров'я й соціального статусу особистості в соціумі. Реабілітацію він розглядає як окремий вид соціальної діяльності спеціально уповноважених органів держави, соціальних служб, об'єднань громадян та інших соціальних інститутів, яка безпосередньо спрямована на здійснення організаційних, економічних, правових, культурних,

освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших соціальних заходів для відновлення фізичного стану, честі, гідності, прав і свобод певних категорій населення» [2].

У навчально-енциклопедичному словнику «Все про соціальну роботу» (2014) подано визначення соціальної реабілітації як системи заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі в житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування, задоволення потреби в забезпеченні технічними засобами та іншими засобами реабілітації [3].

На думку укладачів «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери», соціальна реабілітація «спрямовується на відновлення соціального досвіду і встановлення соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної стабільності, активного соціального життя, поновлення соціального статусу, інтеграцію у відкритий соціум, розширення і поглиблення соціальних контактів, входження в культуру, відновлення професійних якостей і навичок, соціального досвіду і соціальних функцій, психічного, фізичного і духовного здоров'я дезадаптованих осіб; це процес відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, а також самого соціального середовища й умов життєдіяльності людини, які були обмежені чи порушені з певних причин» [4].

Основною метою соціальної реабілітації є «розвиток у людини здатності до самостійної життєдіяльності, боротьби з труднощами, протистояння негативному впливу навколишнього середовища. Разом із тим, комплексний підхід до реабілітаційного процесу вимагає залучення міждисциплінарної команди для подолання (пом'якшення) таких бар'єрів: інформаційних, освітніх, соціально-трудових, соціокультурних, просторово-середовищних. У цьому контексті виокремлюється соціокультурна реабілітація як ще один із різновидів соціальної реабілітації, що забезпечує участь у соціальній взаємодії та задоволення культурно-дозвіллєвих потреб (спорт, заняття в різних студіях, творчих колективах та ін.)» (А. Попович) [20].

Відповідно до соціалізаційного підходу соціальну реабілітацію науковці розглядають як частину соціалізації дитини з особливими потребами: «Змістом соціальної реабілітації стає соціальна інтеграція людей з інвалідністю і допомога усвідомити й реалізувати власні людські права. Соціальна реабілітація різних груп клієнтів соціальної роботи має різну сутність, але обов'язковим для всіх залишається відповідність соціальним нормам і соціальний контроль з боку суспільства. У цьому процесі важлива готовність соціальних інститутів та суспільства в цілому визнати людину найвищою цінністю, а соціум має створити умови, у яких індивідуальні особливості кожної людини можуть максимально проявитися і розвиватися» (Н. Гусак та ін.) [3].

Соціальну реабілітацію також розглядають як «систему заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення людини з особливими потребами до активної участі в житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації,

соціального обслуговування, задоволення потреби в забезпеченні технічними та іншими засобами реабілітації. Метою соціальної реабілітації є розширення рольової поведінки, зміна ідентифікації, зміна способу та якості життя. Для відновлення здатності та можливостей необхідні бажання індивіда та підтримка соціального оточення» (О. Дікова-Фаворська та ін.) [22, с. 47].

Отже, проблеми соціальної реабілітації є проблемами індивіда й соціуму. Для переходу індивіда чи соціальної групи з маргінального стану до адекватного ідентифікованого статусу необхідний певний соціальний час. Звідси – реабілітацію потрібно розглядати на різних рівнях: на макрорівні – як інституційну реабілітацію, що передбачає соціальний захист, соціальну допомогу, соціальну підтримку з боку держави; на мікрорівні – як реабілітацію індивідуальну, що ґрунтується на власній активності в реалізації своєї життєвої стратегії.

Для відновлення особистісних ресурсів індивіда або їх компенсації, на думку Ю. Петренко та Ю. Барабаш, необхідно розробити особливу інтегративну технологію – «соціальну реабілітацію, яка як психосоціального впливу покликана підвищити рівень соціального функціонування хворого або інваліда» [17]. Соціальну реабілітацію (адаптацію) можна визначити як комплекс заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин унаслідок порушення здоров'я зі стійким розладом функцій організму (інвалідність), зміни соціального статусу (літні громадяни, біженці і вимушені переселенці, безробітні тощо), девіантної поведінки особистості (неповнолітні особи, які хворіють на алкоголізм, наркоманію та токсикоманію, які звільнилися з місць ув'язнення і т. ін.). Реабілітація осіб з обмеженими можливостями – це віддзеркалення ставлення держави до людини з інвалідністю, лакмусовий папірець її взаємин із родиною та суспільством. Недоліки у вихованні, освіті, культурі та проблеми з фізичним станом потребують особливих умов для проведення соціальної реабілітації. Метою соціальної реабілітації можна визначити «поліпшення якості життя та соціального функціонування осіб з обмеженими можливостями через подолання ними соціальної відчуженості, а також підвищення активної життєвої та соціальної позиції» [17].

Соціально-психологічну реабілітацію дітей та молоді з ООП визначають як «комплексну, багаторівневу і динамічну систему заходів, спрямованих на відновлення, розвиток та утвердження соціального статусу особистості, її психологічних функцій, якостей, властивостей; захист психічного здоров'я та соціального благополуччя; соціальне залучення до повноцінної життєдіяльності та дієздатності, включення в соціальні відносини на основі усунення обмежень життєдіяльності та створення доступного середовища» (О. Кравченко, Н. Коляда) [7].

Загалом організму людини притаманна здатність до вікарування (від лат. vikarius – той, що заміняє, заміщує), тобто здатність компенсувати втрачені або послаблені функції за рахунок інших, оскільки дозволяє підключати замість утрачених або пригнічених здібностей актуалізовані функції інших органів, які проявляють свою ефективність так, що дає змогу досягти поставленої мети в реабілітаційній діяльності.

Аналіз теоретичних підходів до проблеми соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату свідчить про потребу подальших досліджень в означеному напрямі, зокрема, таких аспектів:

– теоретичне розкриття та популяризація практичного досвіду соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату;

– обґрунтування змісту соціальної реабілітації осіб з інвалідністю крізь призму діяльності психоневрологічного інтернату;

– розкриття *наукових* положень про структуру психоневрологічного інтернату у контексті відділень для отримувачів соціальних послуг; практичний досвід соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату;

– уточнення нормативно-правових засад реабілітації осіб з інвалідністю в Україні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості застосування наукових положень і висновків дослідження у наданні послуги соціальної реабілітації (відповідно до Класифікатора соціальних послуг України (Наказ Міністерства соціальної політики України № 429 від 23.06.2020 р.), підвищення ефективності діяльності фахівців психоневрологічного інтернату, підвищення якості професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми з інвалідністю.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, основною метою діяльності психоневрологічного інтернату є стабільне підвищення якості життя осіб з інвалідністю, створення для них сприятливого терапевтичного середовища, адекватного їхньому віку, здоров'я та індивідуальним особливостям. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробленні наукових положень про структуру психоневрологічного інтернату у контексті відділень для отримувачів соціальних послуг; практичний досвід соціальної реабілітації людей з інвалідністю в умовах психоневрологічного інтернату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О., Кабаченко Н. Соціальна робота у сфері психічного здоров'я в україні: сучасні виклики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2020. Випуск 2 (47). С. 23–47.
2. Бриндіков Ю. Л. Реабілітація як сфера професійної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2017. Вип. 17. С. 106-110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_17_31
3. Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В.; Максименко А., Богданов С., Бойко О. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: навчально-методичний посібник. Київ : НаУКМА, 2017. 92 с.
4. *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери* / За заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
5. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15

6. Закон України «Про соціальні послуги». 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19
7. Кравченко О. О., Коляда Н. М., Салата Н. Т. Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами в Україні. *Соціальна робота та соціальна освіта.* 2020. № 2. С. 13–26.
8. Мінстерство соціальної політики: офіційний сайт. URL: https://www.msp.gov.ua/projects/744/
9. Національна стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text
10. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-р
11. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text
12. Національна стратегія у сфері прав людини 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537
13. Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-nacionalnij-plan-dij-z-realizaciyi-konvenciyi-pro-prava-osib-z-invalidnistyu-na-period-do-2025-roku
14. Нові посади і мультидисциплінарна команда: МОЗ України продовжує впроваджувати підхід доказової реабілітації. URL: https://moz.gov.ua/article/news/novi-posadi-i-multidisciplinarna-komanda-moz-ukraini-prodovzhue-vprovadzhuvati-pidhid-dokazovoi-reabilitacii
15. Основи складання індивідуальної програми реабілітації. Український вісник медико-соціальної експертизи, 2013. URL: irbis-nbuv.gov.uahttps:// program.kmu.gov.ua/meta/vipuskniki-skoli-e-samodostatnimi
16. Оцінка системи реабілітації в Україні. Оціночна місія ВООЗ. Грудень 2015. URL: hMp://www.physrehab.org.ua/tl_files/Docs/Assessment%20of%20the%20Rehabilitation%20System%20 in%20Ukraine.%20Summary%20rstr%20UKR.pdf
17. Петренко Ю., Барабаш Ю. Характеристика змісту та напрямів соціальної реабілітації (адаптації) осіб зі стійкими фізичними, інтелектуальними та психічними порушеннями в інтернатних установах системи соціального захисту населення. *Україна: аспекти праці* №3, 2017. http://uap.in.ua/download/all/Vy-pusky-_2017_roku/UAP3_17_2.pdf
18. Положення про індивідуальну програму реабілітації особи з інвалідністю. (2007). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-2007-%D0%BF#_Text
19. Положення про навчально-реабілітаційний центр, затверджене Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України 16 серпня 2012 року № 920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-12#Text
20. Попович Анна Михайлівна. Соціальні бар'єри та соціальна реабілітація. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «педагогіка. соціальна робота».* 2017. Випуск 1 (40). С. 227–229.

21. Про затвердження Порядку здійснення реабілітаційних заходів. Постанова Кабінет Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 31. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-2022-%D0%BF#Text
22. Теоретико-методологічні засади та технології інклюзії у ЗВО. Досвід Університету «Україна»: кол.моногр. / Таланчук П. М., Чайковський М. Є. та ін.; за наук. ред. П. М. Таланчука. К. : Університет «Україна», 2018. 481 с.
23. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text
24. Кравченко О. О. Система соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2022. Випуск 1 (50). С. 138–144.

REFERENCES

1. Boiko O., Kabachenko N. Sotsialna robota u sferi psykhichnoho zdorov'ia v ukraini: suchasni vyklyky. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika. Sotsialna robota». 2020. Vypusk 2 (47). S. 23–47. [in Ukrainian]
2. Bryndikov Yu. L. Reabilitatsiia yak sfera profesiinoi diialnosti maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi sfery. Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. 2017. Vyp. 17. S. 106-110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_17_31 [in Ukrainian]
3. Husak N., Chernobrovkina V., Chernobrovkin V.; Maksymenko A., Bohdanov S., Boiko O. Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid rezyliiens: navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv : NaUKMA, 2017. 92 s. [in Ukrainian]
4. Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery / Za zah. red. prof. I. D. Zvierievoi. Kyiv, Simferopol: Universum, 2012. 536 s. [in Ukrainian]
5. Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini» (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15 [in Ukrainian]
6. Zakon Ukrainy «Pro sotsialni posluhy». 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19 [in Ukrainian]
7. Kravchenko O. O., Koliada N. M., Salata N. T. Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia ditei ta molodi z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v Ukraini. Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2020. № 2. S. 13–26. [in Ukrainian]
8. Minsterstvo sotsialnoi polityky: ofitsiinyi sait. URL: https://www.msp.gov.ua/projects/744/ [in Ukrainian]
9. Natsionalna stratehiiu iz stvorennia bezbar'iernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text [in Ukrainian]
10. Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017–2026 roky. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-r [in Ukrainian]

11. Natsionalna stratehiia rozbudovy bezpechnoho i zdorovoho osvitnoho seredovyshcha u novii ukrainskii shkoli 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text [in Ukrainian]
12. Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537 [in Ukrainian]
13. Natsionalnyi plan dii z realizatsii Konventsii pro prava osib z invalidnistiu na period do 2025 roku. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-nacionalnij-plan-dij-z-realizaciyi-konvenciyi-pro-prava-osib-z-invalidnistyu-na-period-do-2025-roku [in Ukrainian]
14. Novi posady i multydystsyplinarna komanda: MOZ Ukrainy prodovzhuie vprovadzhuvaty pidkhid dokazovoi reabilitatsii. URL: https://moz.gov.ua/article/news/novi-posadi-i-multidisciplinarna-komanda-moz-ukraini-prodovzhue-vprovadzhuvati-pidhid-dokazovoi-reabilitacii [in Ukrainian]
15. Osnovy skladannia indyvidualnoi prohramy reabilitatsii. Ukrainskyi visnyk medyko-sotsialnoi ekspertyzy, 2013. URL: irbis-nbuv.gov.uahttps:// program.kmu.gov.ua/meta/vipuskniki-skoli-e-samodostatnimi [in Ukrainian]
16. Otsinka systemy reabilitatsii v Ukraini. Otsinochna misiia VOOZ. Hruden 2015. URL: hMp://www.physrehab.org.ua/tl_files/Docs/Assessment%20of%20the%20Rehabilitatio n%20System%20 in%20Ukraine.%20Summary%20rstr%20UKR.pdf [in Ukrainian]
17. Petrenko Yu., Barabash Yu. Kharakterystyka zmistu ta napriamiv sotsialnoi reabilitatsii (adaptatsii) osib zi stiikymy fizychnymy, intelektualnymy ta psykhichnymy porushenniamy v internatnykh ustanovakh systemy sotsialnoho zakhystu naselennia. Ukraina: aspekty pratsi №3, 2017. http://uap.in.ua/download/all/Vy-pusky-_2017_roku/UAP3_17_2.pdf [in Ukrainian]
18. Polozhennia pro indyvidualnu prohramu reabilitatsii osoby z invalidnistiu. (2007). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-2007-%D0%BF# Text [in Ukrainian]
19. Polozhennia pro navchalno-reabilitatsiinyi tsentr, zatverdzhene Nakazom Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy 16 serpnia 2012 roku № 920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-12#Text [in Ukrainian]
20. Popovych Anna Mykhailivna. Sotsialni bar'iery ta sotsialna reabilitatsiia. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «pedahohika. sotsialna robota». 2017. Vypusk 1 (40). S. 227–229. [in Ukrainian]
21. Pro zatverdzhennia Poriadku zdiisnennia reabilitatsiinykh zakhodiv. Postanova Kabinet Ministriv Ukrainy vid 19 sichnia 2022 r. № 31. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian]
22. Teoretyko-metodolohichni zasady ta tekhnolohii inkliuzii u ZVO. Dosvid Universytetu «Ukraina»: kol.monohr. / Talanchuk P. M., Chaikovskyi M. Ye. ta in.; za nauk. red. P. M. Talanchuka. K. : Universytet «Ukraina», 2018. 481 s. [in Ukrainian]
23. Kontseptsiia rozvytku okhorony psykhichnoho zdorov'ia v Ukraini na period do 2030 roku (rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2017 r. № 1018-r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text [in Ukrainian]
24. Kravchenko O. O. Systema sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii ditei ta molodi z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh inkliuzyvnoho turyzmu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika. Sotsialna robota». 2022. Vypusk 1 (50). S. 138–144. [in Ukrainian]

УДК 364-786-056.266]:349.3
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267102

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Песоцька Юлія, аспірантка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8028-7878
E-mail: pesotskaya2017@gmail.com

У статті розглянуто нормативно-правове забезпечення щодо соціальної реабілітації осіб з інвалідністю. Проаналізовано міжнародне законодавство, у якому задекларовано основні права та гарантії людини, зокрема з інвалідністю. Висвітлено нормативно-правову базу України, яка гарантує право осіб з інвалідністю на повноцінне життя.
Визначено дефініції основних понять «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю», «соціальні послуги», «соціальна реабілітація», «реабілітація осіб з інвалідністю», «інклюзивно-ресурсний центр» тощо.
Вказано на важливість та необхідність соціальної реабілітації осіб з інвалідністю, оскільки вона сприяє їхній інтеграції в суспільство та адаптації в ньому.
Ключові слова: *особа з інвалідністю, реабілітація, соціальна реабілітація, інклюзивно-ресурсний центр, соціальні послуги, соціальна інтеграція, соціальна адаптація.*

REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF SOCIAL REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES

Pesotska Yuliia, PhD-student of Department Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8028-7878
E-mail: pesotskaya2017@gmail.com

The creation of an accessible society in which all members have equal rights and opportunities requires the organization of appropriate measures from the state. First of all, it concerns the formation of the appropriate policy and the implementation and implementation of all the tasks at all levels of the state. The existence of laws, acts, decrees, strategies will outline the direction of the state and determine its priorities.
The article deals with regulatory and legal support for social rehabilitation of persons with disabilities. The author analysed the international legislation, which declares the basic rights and guarantees of a person, including people with disabilities. The regulatory and legal framework of Ukraine, which guarantees the right of persons with disabilities to a full life, is highlighted.
The article also defines the main concepts of «person with disabilities», «child with disabilities», «social services», «social rehabilitation», «rehabilitation of persons with disabilities», «inclusive resource centre», etc.
An analysis of individual articles of the legislation, which, in the opinion of the author, require special attention was carried out. These articles are of key importance in building an inclusive society and realizing the rights of persons with disabilities. The key goals and objectives of the legislative

framework for the creation of a barrier-free society have been determined. The author also states that interdisciplinary nature is reflected in legislation, which in turn contributes to a comprehensive solution to the problem.
The importance and necessity of social rehabilitation of persons with disabilities is defined. After all, this will determine their integration and adaptation in society.
Keywords: *disabled person, rehabilitation, social rehabilitation, inclusive resource centre, social services, social integration, social adaptation, interdisciplinary.*

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток соціуму передбачає відповідну нормативно-правову базу, яка забезпечуватиме політичні, правові, соціальні заходи, що сприятимуть благополуччю осіб з інвалідністю. Розвиток суспільства визначають інтеграція незахищених категорій населення до суспільства та створення умов для їхньої адаптації в ньому. Проблеми соціальної інтеграції населення є актуальними для демократичного суспільства.

За офіційними даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2021 року чисельність осіб з інвалідністю становила 2 мільйони 703 тисячі, з них – 163,9 тисячі дітей [13]. Держстат зазначає, що в Україні чисельність людей з інвалідністю I групи становить 222,3 тис., другої групи – 900,8 тис., третьої групи – 1 мільйон 416 тис. [13].

Така значна кількість осіб з інвалідністю спонукає державу вживати заходи, які будуть сприяти розв'язанню їхніх проблем та їхній успішній соціальній інтеграції в соціум. Національне законодавство гарантує особам з інвалідністю права на охорону здоров'я, освіту, зайнятість, дозвілля, відпочинок, спорт тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціальної реабілітації, інтеграції та адаптації осіб з інвалідністю, зокрема студентської молоді з інвалідністю, досліджували науковці Н. Коляда, О. Кравченко, Г. Кучер, Н. Салата, А. Таран, К. Чупіна та ін.

Різні аспекти соціальної реабілітації осіб з інвалідністю вивчали І. Албул, О. Вербовська, А. Войтовська, І. Жеребко, А. Капська, Н. Коляда, О. Кравченко, Г. Кучер, М. Міщенко, Т. Семигіна, М. Скочко, Г. Слозанська, К. Чупіна та ін.

Мета статті – проаналізувати нормативно-правову базу України та міжнародного законодавства щодо соціальної реабілітації осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. Розбудова демократичного і доступного середовища, у якому всі категорії населення будуть захищеними та інтегрованими, вимагає впровадження відповідної соціальної політики та соціального досвіду, що стосується медичної, освітньої, економічної, культурної сфер життя.

Сучасне інклюзивне середовище повинно базуватися на загальноприйнятих людських цінностях, а саме:

«- забезпечення прав і свобод членів суспільства, верховенство закону і права;

- екологічна безпека та життя людства є першочерговими цілями державної політики;

- створення мотивацій для членів суспільства щодо активної їх участі у соціальній, громадській, економічній і політичній діяльності на макро- і мікрорівнях;
- активна участь громадян у формуванні і реалізації політики відкритості, відповідальності, прозорості можлива тільки за існування розвиненого, сильного громадського суспільства;
- доступність усіх, без виключень, громадян до суспільної інфраструктури: громадських центрів, соціальних служб, дитячих садочків, шкіл, закладів освіти, лікарень, місць відпочинку, рекреаційних регіонів, послуг транспортування та інформації» [14; с. 13–14].

Створення суспільства, яке буде враховувати всі названі складові, потребує відповідної соціальної політики та нормативно-правового забезпечення.

Гарантії прав людини на гідне життя, зокрема людей з інвалідністю, задекларовано в міжнародному та національному законодавствах. Права, визначені міжнародними законодавчими документами та нормативно-правовою базою України, мають захищати всі верстви населення незалежно від національності, раси, релігії, соціального статусу тощо.

У статті 1 Загальної декларації прав людини (1948) зазначено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Забезпечення доступності та відкритості до всіх сфер суспільства є пріоритетним завданням держави. Стаття 22 Декларації визначає, що «кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і здійснення необхідних для підтримання її гідності і вільного розвитку прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави» [1]. Отже, створення умов для повноцінного життя є ключовим завданням суспільства.

Конвенція ООН про права дитини (1989), а саме стаття 23, визначає, що «неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства» [2]. Створення умов, необхідних для «фізичного, розумового, духовного, культурного та соціального розвитку, передбачає доступ до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медицини, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступ до засобів відпочинку так, щоб відбулося найбільш повне можливе втягнення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку її особи, включаючи культурний і духовний розвиток» [2].

Міжнародне та вітчизняне законодавства також визначають права та гарантії осіб з інвалідністю. Сьогодні є досить важливим повноцінне інтегрування людей з інвалідністю в життєдіяльність суспільства, що є ключовим для їхньої самореалізації, саморозвитку й становлення як особистості та громадянина держави.

Відповідно до Конвенції про права осіб з інвалідністю «особа з інвалідністю – це особа зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними

порушеннями, які при взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати її повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими» [3].

У статті 24 цієї Конвенції зазначено, що держава має забезпечувати умови для інклюзивної освіти, що сприятиме розвитку особистості, її талантів і творчості, а також її розумових і фізичних здібностей [3].

Стаття 25 Конвенції забезпечує доступність усіх осіб з інвалідністю до послуг у сфері охорони здоров'я з урахуванням усіх особливостей особи [3].

Стаття 26 передбачає право на відповідну абілітацію та реабілітацію з метою «збереження максимальної незалежності, повних фізичних, розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя» [3].

Статтею 27 цієї Конвенції визнано, що кожна особа з інвалідністю має право на працю нарівні з іншими. Держава повинна створити належні умови для працевлаштування осіб з інвалідністю та заохочувати роботодавців надавати робочі місця людям з особливими потребами, а також сприяти їхньому професійному розвитку [3].

Стаття 28 про достатній рівень життя та соціальний захист визнає право осіб з інвалідністю «на достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей, що включає достатнє харчування, одяг та житло, і на безперервне поліпшення умов життя» [3].

У статті 29 цієї Конвенції передбачено, що особа з інвалідністю є «активним членом своєї держави і має політичні права та можливості користуватися ними нарівні з іншими» [3].

Забезпечення реалізації міжнародного та вітчизняного законодавств передбачає наявність структурних одиниць та інститутів. Україна як демократична та цивілізована держава створює умови для забезпечення прав усіх її громадян, зокрема осіб з інвалідністю.

Законодавство України передбачає створення умов, які будуть відповідати інклюзивному суспільству та забезпечуватимуть реалізацію прав осіб з інвалідністю на всіх рівнях життєдіяльності. Це сприятиме їхній успішній соціальній реабілітації, інтеграції та соціокультурній адаптації. Саме такий підхід допоможе ефективно розв'язати проблеми щодо створення доступного суспільства.

Основний Закон України – Конституція України – визнає рівність прав усіх людей незалежно від «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак» [4]. У статті 46 Конституції України зазначено, що «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом». У статті 49 визнано, що «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування». Стаття 53 забезпечує доступ до послуг сфери освіти для всіх громадян держави [4].

Одним із ключових завдань держави є захист прав та інтересів дітей. Відповідно до міжнародного та вітчизняного законодавств держава як гарант зобов'язана створити умови для доступного та безперешкодного фізичного, психологічного, соціального, духовного розвитку особистості дитини, зокрема дитини з інвалідністю.

Згідно зі статтею 3 Закону України «Про охорону дитинства» «всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами» [8].

Закон тлумачить також поняття «дитина з інвалідністю»: «дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту» [8].

Статтею 26 цього Закону передбачено створення «необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів» [8].

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» «особи з інвалідністю в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [7].

У статті 2 цього Закону визначено, що «особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації особою прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист» [7].

Відповідно до Закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю» держава повинна створити правові, політичні, економічні, соціальні, психологічні та інші умови для забезпечення прав осіб з інвалідністю та надати можливості нарівні з іншими громадянами брати участь у суспільному житті [7].

Законодавством України передбачено створення відповідних умов, які сприятимуть повноцінному життю дітей та молоді з інвалідністю. Це зумовлює використання системного та структурованого підходу до розв'язання цих проблем. Саме тому законодавством держави передбачено надання соціальних послуг, що реалізують права осіб з інвалідністю в Україні.

Закон України «Про соціальні послуги» визначає, що «соціальні послуги – це дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб / сімей, які в них перебувають» [11]. У статті 16 цього Закону подано класифікацію соціальних послуг відповідно до типів та видів. Також у пункті 6 ст. 16 вказано базові соціальні послуги, до яких належать: «1) догляд вдома, денний догляд; 2)

підтримане проживання; 3) соціальна адаптація; 4) соціальна інтеграція та реінтеграція; 5) надання притулку; 6) екстрене (кризове) втручання; 7) консультування; 8) соціальний супровід; 9) представництво інтересів; 10) посередництво; 11) соціальна профілактика; 12) натуральна допомога; 13) фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; 14) переклад жестовою мовою; 15) догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних; 16) супровід під час інклюзивного навчання; 17) інформування; 18) медіація» [11].

Відповідно до Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» «особа з інвалідністю – це повнолітня особа зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність»; «дитина з інвалідністю – це особа до досягнення нею повноліття (віком до 18 років) зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у законодавчому порядку встановлено інвалідність» [9].

Цим Законом також визначено, що реабілітація осіб з інвалідністю – «система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення осіб з інвалідністю допоміжними засобами реабілітації і медичними виробами» [9].

Окрім цього, у Законі також зазначено, що «соціальна реабілітація – це система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі в житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, задоволення потреби в забезпеченні допоміжними засобами реабілітації» [9].

Така послуга є однією з основних у переліку інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ). Саме ІРЦ забезпечують виконання законодавства щодо соціальної реабілітації, адаптації та інтеграції осіб з інвалідністю. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр» № 545 від 12 липня 2017 року визначає основні завдання ІРЦ.

У Постанові зазначено, що «інклюзивно-ресурсний центр – це установа, що утворюється з метою забезпечення права осіб з особливими освітніми потребами на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти, зокрема в закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої освіти та інших закладах освіти, які забезпечують здобуття освіти, шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку особи та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу» [6].

Міждисциплінарність та спільна праця різних галузей сприятиме соціальній реабілітації, адаптації та інтеграції осіб з інвалідністю, зокрема дітей та молоді.

На нашу думку, ефективним засобом соціальної реабілітації, що є одним із ключових факторів у культурно-соціальному включенні дітей та молоді з інвалідністю, є туризм.

Зауважимо, що всі програми, проєкти, спрямовані на реалізацію законодавства. Указом Президента України від 2 червня 2021 р. №225/2021 затверджено «Стратегію людського розвитку», яка «визначає цілі та основні завдання, що стоять перед державою у сфері людського розвитку як напряму забезпечення національної безпеки України, а також індикатори досягнення цілей, що дає можливість проведення моніторингу, ефективного планування, належного оцінювання соціальних інвестицій у людський потенціал» [10].

Метою Стратегії є «створення умов для всебічного розвитку людини протягом життя, розширення можливостей реалізації потенціалу і свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті в гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави» [10].

Стратегія передбачає, що «забезпечення рівного доступу до високоякісних культурних послуг є важливою передумовою для формування цілей, завдань та пріоритетів людського розвитку» [10].

Безбар'єрне середовище є пріоритетом для будь-якого сучасного суспільства, адже міжнародне та вітчизняне законодавства спрямовані на забезпечення всіх прав та свобод кожного громадянина. Для створення такого середовища в Україні було розроблено «Національну стратегію зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року».

Національну стратегію зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України №366-р від 14 квітня 2021 року. Метою Стратегії є створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги нарівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики [12].

Стратегія визначає безбар'єрність як загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності [12].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, нормативно-правове забезпечення соціальної реабілітації осіб з інвалідністю, зокрема дітей та молоді, забезпечує формування інклюзивного суспільства. Реалізація поставлених цілей та завдань є пріоритетною для фахівців різних сфер, інтеграція яких для створення інклюзивного середовища сприятиме пошуку інноваційних шляхів розв'язання цієї проблеми та переосмислення її сутності.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна декларація прав людини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 31.08.2022).
2. Конвенція про права дитини : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989 р. : станом на 20 листопада 2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 31.08.2022).
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 13.12.2006 р. : станом на 6 липня 2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 31.08.2022).
4. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січня 2020 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 31.08.2022).
5. Кравченко О. О. Освітньо-виховний, реабілітаційний та оздоровчий потенціал інклюзивного туризму в умовах інклюзивного навчання : монографія; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : «Візаві», 2022. 272 с.
6. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 545 : станом на 4 травня 2022 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-п#Text (дата звернення: 31.08.2022).
7. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII : станом на 1 липня 2022 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text (дата звернення: 31.08.2022).
8. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III : станом на 8 червня 2022 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 31.08.2022).
9. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV : станом на 1 липня 2022 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 31.08.2022).
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку» : Указ Президента України від 02.06.2021 р. № 225/2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text (дата звернення: 31.08.2022).
11. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII : станом на 27 квітня 2022 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 31.08.2022).
12. Про схвалення Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text (дата звернення: 31.08.2022).
13. У Держстаті розповіли, скільки в Україні людей з інвалідністю. *Радіо Свобода*. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraina-invalidnist-statystyka/31324501.html (дата звернення: 31.08.2022).
14. Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю. Інклюзивний туризм для осіб з інвалідністю. *Головна | Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю*. URL : https://www.ispf.gov.ua/news/inklyuzivniy-turizm-dlya-osib-z-invalidnistyu (дата звернення: 31.08.2022).

REFERENCES

1.Zahalna deklaratsiia prav liudyny : Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 10.12.1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
2.Konventsiia pro prava dytyny : Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 20.11.1989 r. : stanom na 20 lystopada. 2014 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].
3.Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu (Konventsiia pro prava invalidiv) : Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 13.12.2006 r. : stanom na 6 lyp. 2016 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].
4.Konstytutsiia Ukrainy : vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR : stanom na 1 sich. 2020 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

5.Kravchenko O. O. Osvitno-vykhovnyi, reabilitatsiinyi ta ozdorovchyi potentsial inkliuzyvnoho turyzmu v umovakh inkliuzyvnoho navchannia : monohrafiia; MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vizavi, 2022. 272 s [in Ukrainian].
6.Pro zatverdzhennia Polozhennia pro inkliuzyvno-resursnyi tsentr : Postanova Kab. Ministriv Ukrainy vid 12.07.2017 r. № 545 : stanom na 4 trav. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-п#Text [in Ukrainian].
7.Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.03.1991 r. № 875-XII : stanom na 1 lyp. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text [in Ukrainian].
8.Pro okhoronu dytynstva : Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 r. № 2402-III : stanom na 8 cherv. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text [in Ukrainian].
9.Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 06.10.2005 r. № 2961-IV : stanom na 1 lyp. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text [in Ukrainian].
10.Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku «Pro Stratehiiu liudskoho rozvytku» : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 02.06.2021 r. № 225/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text [in Ukrainian].
11.Pro sotsialni posluhy : Zakon Ukrainy vid 17.01.2019 r. № 2671-VIII : stanom na 27 kvit. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text [in Ukrainian].
12.Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku : Rozporiadzh. Kab. Ministriv Ukrainy vid 14.04.2021 r. № 366-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text [in Ukrainian].
13.U Derzhstati rozpovily, skilky v Ukraini liudei z invalidnistiu. Radio Svoboda. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraina-invalidnist-statystyka/31324501.html [in Ukrainian].
14.Fond sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu. Inkliuzyvnyi turyzm dlia osib z invalidnistiu. Holovna | Fond sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu. URL: https://www.ispf.gov.ua/news/inklyuzivniy-turizm-dlya-osib-z-invalidnistyu [in Ukrainian].

УДК 373.5:005.591.452
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267106

ПЕДАГОГІКА ПАРТНЕРСТВА ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Поліщук Ольга, доктор філософії, доцент кафедри теорії і методики виховання, Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID 0000-0001-7734-4459
E-mail: olga_2210@ukr.net

У статті проаналізовано напрямки та зміст взаємодії у тріаді «вчитель-дитина-батьки». З'ясовано основні ідеї, покладені в основу педагогіки партнерства. Автор доходить висновку, що педагогіка партнерства ґрунтується на таких засадах: визнання індивідуальності, неповторності вихованця; гармонія особистих та загальнолюдських цінностей; категоричне заперечення насильства над дитиною та її природою; трактування і сприймання вихованця як активного, рівноправного суб'єкта виховного процесу, носія власної волі; реалізація у вихованні розвивальної стратегії, сутність якої полягає у конкретних справах, турботі про зростання особистості дитини, розвиток її потенційних можливостей, самосвідомості, про відкриття нею власного «Я» з усіма сильними і слабкими сторонами.
Ключові слова: *педагогіка партнерства, Нова українська школа, батьки, учні, вчителі, освітній процес, спільна діяльність, виховання.*

PEDAGOGY OF PARTNERSHIP AS A KEY COMPONENT OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Olha Polishchuk, Doctor of Philosophy, Associate Professor Department of Theory and Methodologyof Education, Rivne State University for the Humanities
ORCID 0000-0001-7734-4459
E-mail: olga_2210@ukr.net

The article analyzes the directions and content of interaction in the "teacher-child-parent" triad. The main ideas underlying the partnership pedagogy have been clarified. The author concludes that the pedagogy of partnership is based on the following principles: recognition of the individuality and uniqueness of the student; harmony of personal and universal values; categorical denial of violence against the child and its nature; interpretation and perception of the pupil as an active, equal subject of the educational process, bearer of his own will; the implementation of a developmental strategy in upbringing, the essence of which consists in concrete matters, concern for the growth of the child's personality, the development of his potential opportunities, self-awareness, about the discovery of his own «I» with all its strengths and weaknesses.
The article shows that the main condition of interpersonal relationships in the educational process is the creation of an optimal emotional and value atmosphere with the guidance of the subjects of interaction on mutual understanding, mutual respect, trusting relationships, positive and benevolent attitudes, understanding, cooperation and mutual assistance with an absolute rejection of authoritarianism; ensuring the right of free choice, equality, social partnership.
The opinion that among the main directions of effective pedagogical partnership, the following can be considered: adequate understanding by the student and the teacher of the goals and tasks of education; the presence of clear knowledge about the student's personality, the structure of his family, their educational positions and attitude to the school as a participant in the educational process; the school's educational influence on the student and his family, directly through

pedagogical propaganda and through the education of the value orientations of the individual; involvement of the family in the educational influence on the family in school conditions, which increases the authority of parents among children; implementation of a unified educational system for the purpose of forming humanistic values of students; pedagogical culture of parents; the personal example of the parents, their authority, the nature of the relationship; cooperation between the family and teachers regarding the determination of priority directions, forms, methods and methods of education; systematicity and consistency in the selection of forms, methods and methods of working with children.

Keywords: *partnership pedagogy, New Ukrainian school, parents, students, teachers, educational process, joint activity, upbringing.*

Постановка проблеми. Сьогодні в освіті відбувається реформування, впроваджуються сучасні інновації технології. На вершину освітньої реформи виводиться початкова освіта, бо саме з неї починається народження Нової української школи.

Керуючись Законом України «Про освіту» [3], «Концепцією Нової української школи» [7], можна визначити основні завдання сучасної Нової української школи: поєднання зусиль сім'ї та школи для формування особистості свідомих, зрілих громадян своєї держави, розвиток творчої особистості кожного учня, створення умов для самовизначення школярів, самореалізації та збереження їх життя та здоров'я. Але без дієвої підтримки з боку сім'ї, без активного залучення батьків до шкільного життя, без своєчасного надання їм педагогічної допомоги (мінімум педагогічних знань для успішного виховання дітей у сім'ї) на позитивний результат виховної роботи розраховувати не доводиться. Для успішного здійснення виховання дитини треба зосередити увагу батьків і педагогів на достовірності, об'єктивності і повноті інформації, на основі якої здійснюється виховний процес. А це, у свою чергу, зумовлює потребу сучасної сім'ї у підвищенні педагогічної культури та підготовки педагога до роботи з сім'єю в нових умовах.

Однією зі складових формули Нової української школи є педагогіка партнерства, яка є однією з основ школи, заснованої на взаємній повазі до особистості, праві вибору і відповідальності за ухвалені рішення. В її основі – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками, об'єднаними спільною метою та прагненнями, є добровільними й зацікавленими спільниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат. Принципи педагогіки партнерства наголошують на повазі до особистості, доброзичливості та позитивному ставленні, довірі у взаєминах, стосунках, розподіленому лідерстві та принципах соціального партнерства. Сутність педагогіки партнерства ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками. Партнери, які мають спільну мету, є рівноправними учасниками освітнього процесу [6].

Головне завдання педагогіки партнерства полягає у відношенні до дитини, як особистості, забезпеченні їй права на вибір та права бути такою, якою вона є, а не такою, якою хоче її бачити вчитель. Партнерство складається там, де діти і дорослі мають спільні цілі і бачення. Учень – це партнер, однодумець, рівноправний учасник педагогічного процесу, відповідальний за його результати [8, с. 4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема відносин між

суб'єктами педагогічної взаємодії привертає увагу багатьох українських та зарубіжних учених як предмет дослідження, основними напрямами якого є: теоретико-методологічні засади формування відносин (О. Бодальов, О. Киричук, С. Рубінштейн); загальнопедагогічні концепції нових технологій виховання (Ш. Амонашвілі, О. Савченко, О. Сухомлинська, І. Бех); гуманне професійне спілкування педагога й вихованців (Г. Балл, О. Дубасенюк, В. Ковальчук, С. Кондратьєва); історичний аспект розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин педагога та учнів (Н. Дем'яненко, Т. Завгородня). Проєктуванням освітнього середовища, в якому б дитина почувала б себе вільно, захищено та затребувано в суспільстві, займалися І. Баєва, М. Битянова, Н. Груздєва, В. Панов, Я. Коменський та ін.

Значний внесок у дослідження проблеми взаємодії школи і сім'ї у вихованні особистості зробили сучасні вчені. Окремі аспекти взаємодії сім'ї та школи розкривають О. Вакуленко, І. Дьоміна, Я. Журецький, В. Кириченко, В. Костів та ін., роль школи як координуючого центру взаємодії сім'ї і педагогів визначають С. Захаренко, В. Тригубенко, форми роботи з батьками розробляють Н. Кічук, О. Коберник, Л. Мотрич, В. Омеляненко та ін.

Мета статті теоретично обґрунтувати педагогіку партнерства в умовах Нової української школи та визначити основні чинники формування ефективної взаємодії учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування освіти, упровадження Концепції «Нова українська школа» [7], «Державного стандарту початкової освіти» [2] батьки дедалі більше уваги приділяють вихованню дітей, їхній підготовці до навчання у школі. Вони цікавляться змінами, сучасними умовами перебування школярів у закладі освіти, створенням освітнього середовища, методами навчання тощо. Щоб батьки стали однодумцями, помічниками вчителя, необхідно правильно організувати їхню партнерську взаємодію. Якщо педагог зможе належним чином упоратися із цим завданням, навчить батьків осмислювати дитинство з різних позицій, то якість виховання дітей значно підвищиться, зростуть реальні шанси активної участі батьків у життєдіяльності класу і школи.

Сьогодні питання педагогіки партнерства стало ключовим у вихованні сучасного покоління. Партнерські взаємини між учителем, учнем і батьками є однією із ключових засад якісного реформування української школи. Нова українська школа ставить завдання сформувати у дітей такі компетентності, як: спілкування державною мовою; спілкування іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у природничих науках і технологіях; інформаційно-цифрову компетентність; уміння вчитися впродовж життя, соціальну та громадянську; інноваційність і підприємливість; обізнаність і здатність до самовираження в культурі; екологічну грамотність і здорове життя [1. с. 23–26]. Щоб сформувати такі якості в дітей, необхідно докласти багато зусиль спочатку батьків, а потім спільної праці батьків та вчителів. Тільки через порозуміння, співпрацю та підтримку кожного учасника освітнього процесу можна досягти позитивного результату.

У XXI столітті учитель перестав бути єдиним джерелом знань, а отже – він повинен опанувати нову роль [4, с. 15]. Батьки разом з учителями мають спільну мету – щаслива і успішна дитина. Тому їхні стосунки повинні бути побудовані,

насамперед, на співпраці, взаєморозумінні й бажанні разом йти до мети. Діти, вчителі, батьки – три незмінні складові, на яких завжди буде триматися школа. Учителі використовують різні методи і форми роботи, упроваджують інноваційні технології навчання, застосовують мультимедійні засоби для того щоб учні здобули необхідні знання. А батьки завжди звертаються до школи за порадою, підтримкою щодо виховання дітей. Без співпраці, взаєморозуміння та взаємопідтримки між школою та батьками неможлива ефективна робота.

Хтось з учителів у захваті від перспективи проводити батьківські збори? Чи, можливо, хтось чекає на них з великим нетерпінням? Мабуть, таких учителів буде не так багато, а все тому, що здебільшого батьківські збори є нецікавими та нудними. Але збори можна зробити цікавими і корисними як для батьків, так і в перспективі – для учнів

Результати опитування батьків свідчать, що сам формат проведення батьківських зборів утратив сенс. Натомість, є й ті, що пропонують результативний формат співпраці, де головною умовою буде обговорення навчання: viber або інформація на сайті (бажано приватно); неофіційний круглий стіл, тренінги, особисті зустрічі (раз на рік), майстер-класи онлайн [10, с. 4-5]. У НУШ пропонують відійти від традиції публічного обговорення успішності учнів на батьківських зборах. Навчальні результати – тема індивідуальних консультацій з батьками, а на загальних зборах вирішуються важливі для класу і школи питання [5, с. 55].

Школа і батьки – як два береги однієї річки: щось є обов’язком для батьків, учителі мають чогось навчити, діти снують від одного берега до іншого. Ось де проблема, яку слід розв’язувати. Ми всі маємо бути на одному березі, аби будувати майбутнє. Необхідно змінювати формат у спілкуванні з батьками – інтерактивні батьківські збори, які ґрунтуються на принципі діалогу та партнерства. Сенс полягає в тому, щоб учасникам не нав’язувати свої погляди, а спонукати шукати власний вихід із ситуації, знайомитись та вчитись інтерактивно взаємодіяти. Завдання вчителя зробити так, щоб новий формат спілкування з батьками став креативним і творчим, щоб у співпраці між учнем, учителем і батьками з’явилося бажання взаємодіяти, тільки тоді форма спілкування – батьківські збори зміниться. З метою налагодження рівноправних партнерських відносин та взаємодії із сім’єю на засадах відвертості, взаєморозуміння необхідно дотримувати принципу партнерства як основи створення партнерських стосунків між педагогами і батьками, що дає змогу забезпечити дієву систему взаємної відповідальності за виховання дітей, збереження їхнього фізичного, психічного, духовного здоров’я, підготовки до успішної реалізації життєвих планів.

Батьки – це джерело інформації для вчителів. Саме батьки найкраще знають своїх дітей і можуть допомогти вчителям краще зрозуміти їхні характери та інтереси, батьків можна залучати до викладання, запрошувати на уроки як представників певних професій. Заохочення батьків можуть і повинні бути різними, залежно від мети, що вони мають досягти. Учитель на сьогодні має цілий арсенал методів і прийомів для партнерської взаємодії з батьками. Зокрема, досить ефективними з них є такі, як тренінги, дискусії, рольові ігри, сімейні вечори, батьківські клуби, вечори творчих родин [10, с. 5].

Потужний потенціал у партнерській взаємодії з батьками має кейс-

технологія, метою та завданнями якої є: формування у батьків навичок продуктивної взаємодії з дітьми; формування здатностей, компетенцій, необхідних для толерантного спілкування з дітьми. Формою роботи за кейс-технологією також є тренінг – це можливість ефективної взаємодії вчителів і батьків, продуктивна форма їхнього спілкування. Під час тренінгового заняття всі батьки є активними учасниками, можуть ділитися й обмінюватися між собою інформацією, знаннями і проблемами, а також разом ухвалити оптимальне рішення.

Актуальним сьогодні є також створення батьківського клубу. Форми його організацій різноманітні: лекції, семінари, практикуми, конференції для батьків. З метою вироблення спільних дій вчителів, батьків, узгодження чи визначення своїх позицій доцільно проводити зустрічі за «круглим столом». Такі зустрічі дають змогу розширити виховний кругозір не тільки батьків, але й самих учителів. Вони розвивають педагогічне мислення, почуття приналежності до спільного пошуку правильних шляхів, форм і методів виховання. Цікавою формою роботи для батьків залишаються педагогічні практикуми – це форма вироблення у батьків педагогічних умінь щодо виховання дітей, ефективного розв'язання будь- яких педагогічних ситуацій, своєрідне тренування педагогічного мислення батьків-вихователів.

Сучасні батьки охоче беруть участь у дискусіях з різних тем, бо це – форма колективного обговорення, мета якої: виявити істину через зіставлення різних поглядів, правильне розв'язання проблеми. Під час такого обговорення виявляються різні позиції, а емоційно-інтелектуальний поштовх пробуджує бажання активно мислити. Вчителям, у процесі партнерської взаємодії з батьками, варто частіше зважати на їхній власний позитивний досвід, використовувати активні та інтерактивні форми взаємодії, здійснювати педагогічний аналіз з окремих випадків і ситуацій виховання дитини в сім'ї, її поведінки і діяльності [9, с. 6-7].

Ці форми роботи сприяють виробленню у батьків сучасних поглядів на виховання дитини як складний і динамічний процес взаємодії дорослого і дитини, опанування конкретних методів і прийомів педагогічного спілкування, доброзичливого ставлення до дітей, серйозного і сумлінного виконання своїх обов'язків.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Сьогодні в освіті відбувається реформування, впроваджуються сучасні інновації технології. На вершину освітньої реформи виводиться початкова освіта, бо саме з неї починається народження Нової української школи. Як відомо, складовими Концепції Нової української школи, спрямованими на те, щоб побудувати довіру між школою, дітьми, батьками та суспільством, є педагогіка партнерства, орієнтація на учня, виховання на цінностях. Батьки прагнуть ефективно взаємодіяти з дітьми, розв'язувати конфліктні ситуації, слухати і чути своїх дітей.

Правильна організація роботи з батьками – це перша цеглина у фундаменті взаємодії педагогів і батьків. Якщо вона організована належним чином, то сприятиме поліпшенню умов навчання, виховання і розвитку учнів. Завдання вчителя зробити так, щоб новий формат спілкування з батьками став креативним і творчим, щоб у співпраці між учнем, вчителем і батьками з'явилося бажання

взаємодіяти.

Висвітлена в статті проблема не розкриває всіх аспектів педагогіки партнерства як ключового компонента Нової української школи, тому перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у висвітленні інноваційних форм і методів партнерської взаємодії сім'ї і школи у вихованні дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей: Київ, Ін-т проб. вих. НАПН України, 2018. 40 с.
2. Державного стандарту початкової освіти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text Дата звернення 29.09.2022.
3. Закон України «Про освіту». URL: https://osvita.ua/legislation/law/2231/ Дата звернення 29.09.2022.
4. Зязюн І. А. Аналіз педагогічної дії у площині самовизначення вчителя. *Креативна педагогіка.* Вінниця: Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, 2012. Вип. 6. С. 11-18.
5. Коханова О. П. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навч.-метод. посіб. Київ: Вид-во ПП Щербатих О. В., 2011. 104 с.
6. Нова українська школа. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/NEW-SCHOOL.pdf Дата звернення 29.09.2022
7. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи URL:https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf Дата звернення 29.09.2022.
8. Шайнюк С. В. Педагогіка партнерства в умовах Нової української школи: метод. реком. Ковель: Центр проф. розв. пед. прац., 2022. 74 с.
9. Якщо батьки – партнери: сучасні форми роботи з батьками першокласників / авт.-упоряд. І. В. Оніщенко. Харків: Вид. група «Основа», 2018. 141 с.
10. Якщо батьки – партнери: сучасні форми роботи з батьками третьокласників / авт.-упоряд. А. В. Ордановська. Харків: Вид. група «Основа», 2020. 173 с.

REFERENCES

1. Bekh I. D. Prohrama «Nova ukrainska shkola» u postupi do tsinnostei: Kyiv, In-t prob. vykh. NAPN Ukrainy, 2018. 40 s. [in Ukrainian]
2. Derzhavnoho standartu pochatkovoi osvity. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text Data zvernennia 29.09.2022. [in Ukrainian]
3. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». URL: https://osvita.ua/legislation/law/2231/ Data zvernennia 29.09.2022.
4. Ziaziun I. A. Analiz pedahohichnoi dii u ploshchyni samovyznachennia vchytelia. Kreatyvna pedahohika. Vinnytsia: Akademiia mizhnarodnoho spivrobitnytstva z kreatyvnoi pedahohiky, 2012. Vyp. 6. S. 11-18. [in Ukrainian]
5. Kokhanova O. P. Psykholohiia partnerskoi vzaiemodii v osviti: navch.-metod. posib. Kyiv: Vyd-vo PP Shcherbatykh O. V., 2011. 104 s. [in Ukrainian]
6. Nova ukrainska shkola. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/NEW-SCHOOL.pdf Data zvernennia 29.09.2022. [in Ukrainian]
7. Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf Data zvernennia 29.09.2022. [in Ukrainian]
8. Shainiuk S. V. Pedahohika partnerstva v umovakh Novoi ukrainskoi shkoly: metod. rekom. Kovel: Tsentr prof. rozv. ped. prats., 2022. 74 s. [in Ukrainian]
9. Yakshcho batky – partnery: suchasni formy roboty z batkamy pershoklasnykiv / avt.-uporiad. I. V. Onishchenko. Kharkiv: Vyd. hrupa «Osnova», 2018. 141 s. [in Ukrainian]
10. Yakshcho batky – partnery: suchasni formy roboty z batkamy tretoklasnykiv / avt.-uporiad. A. V. Ordanovska. Kharkiv: Vyd. hrupa «Osnova», 2020. 173 s. [in Ukrainian]

УДК 37. 013. 42 (48)
DOI: ***10.31499/2618-0715.2(9).2022.267132***

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Попова Олена, кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0002-0157-4642
E-mail: popovmak@ukr.net

Кухар Надія, здобувач вищої освіти «магістр», Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0003-2475-5208
E-mail: nadinkuh@gmail.com

У статті розкрито основні особливості адаптації людей з вадами зору в соціальному середовищі. Особливу увагу приділено відмінностям форм соціальної адаптації в різних вікових фазах життя в залежності від ступені порушення зору та часу набуття цих вад. Зазначено, що адаптація особистості з вадами зору може розглядатись, як своєрідний процес, що вимагає використання спеціальних соціальних та психологічних засобів подолання перешкод у соціальній адаптації. Вказана роль психологічно-педагогічних та соціальних служб у цьому процесі.
Ключові слова: *інваліди з порушеннями зору, соціальна робота, адаптація, вікові фази адаптації, інтеграція в суспільстві, люди з особливими потребами.*

AGE CHARACTERISTICS OF SOCIAL ADAPTATION OF PEOPLE WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Popova Olena, PhD in Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University
ORCID: 0000-0002-0157-4642
E-mail: popovmak@ukr.net

Kuhar Nadiya, student, master's degree holder, Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0003-2475-5208
E-mail: nadinkuh@gmail.com

The article reveals the main features of adaptation of visually impaired people in the social environment. Special attention is paid to the differences in the forms of social adaptation in different age phases of life depending on the degree of visual impairment and the time of acquisition of these defects. The article singles out two types of disabled people with visual impairments: those born blind

and those who are blind, who have peculiarities of adaptation in the surrounding space. It is indicated that there are six age-related phases of adaptation of visually impaired people. In particular, the first phase associated with early age is characterized by the desire to learn to walk, to master the immediate material world, and to establish communicative ties with relatives. The second phase – preschool childhood is associated with the establishment of initial social ties outside of family relationships, in groups of preschoolers, mastering the game. The third phase, which correlates with the school years, is characterized by a desire to acquire knowledge and social experience on a par with sighted children or vice versa, a decrease in activity, withdrawal from the family. The fourth phase (post-school age) is associated with the desire to be self-sufficient and independent in all spheres of life. The fifth is characterized by the desire to create normal conditions for life on the basis of acquired achievements. And finally, the sixth (retirement age) is determined by the desire to preserve the acquired social and material status, communicative ties. Each of these phases is also characterized by the dominant social environment in which disabled people with visual impairments adapt: the first is the family, the second is the family and preschool institution, the third is the family and school, the fourth is the work or educational team, the fourth is the labor team and one's own family, the sixth is the family and public associations. It is noted that the adaptation of a person with visual impairments can be considered as a peculiar process that requires the use of special social and psychological means of overcoming obstacles in social adaptation. The role of psychological-pedagogical and social services in this process is indicated, which should take into account the age phases of the visually impaired and the time of their acquisition of these disorders.
Keywords: *disabled people with visual impairments, social work, adaptation, age-related phases of adaptation, integration in society, people with special needs.*

Постановка проблеми. На початку ІІІ тисячоліття в усьому світі відбувається докорінне змінення відношення до людей з обмеженими можливостями: відбувається перехід від медично-патронажного до більш гуманного адаптаційного підходу щодо людей з інвалідністю, в тому числі з вадами зору. Російська агресія та російсько-українська війна, що триває зараз, актуалізує проблему перебудови та поліпшення соціальної роботи з людьми з інвалідністю, кількість яких внаслідок ведення бойових дій та постійних обстрілів, зростає. Це стосується й людей з вадами зору, особливо які втратили його в стресовому стані. Велике значення для післявоєнного суспільства матиме й продумана система адаптації людей, які були чи стали людьми з інвалідністю, які є сліпими з народження та частково або повністю втратили зір протягом життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому дискурсі існує величезний шар літератури, присвяченої дослідженню проблем адаптації людей з обмеженими можливостями до соціального середовища. Зокрема, загальні проблеми адаптації представлені в працях Б. Ананьєва, Д. Андреєвої, Ф. Березіна, О. Солодухової, С. Рубінштейна та інших.

Проблеми психологічної, соціальної та професійної адаптації людей з обмеженими можливостями були предметом досліджень В. Акімушкіна, Л. Байди, С. Богданова, О. Глоби, О. Красюкова-Енс Т. Крижанівської, Л. Остролуцької, О. Рикова та інших.

До проблеми дослідження соціально-психологічних особливостей адаптації людей з обмеженими можливостями по зору звертаються й тифлопсихологи і тифлопедагоги (Г. Буткіна, В. Гудоніс, В. Кантор, І. Моргуліс, Є. Синьова, С. Федоренко та інші). Проте, вікова специфіка цього процесу досі предметом цілісного дослідження в тифлопсихології не була.

У зв’язку з цим **мета статті** полягає у виявленні специфіки основних вікових етапів адаптації людей з порушеннями зору в сучасному соціальному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Люди з обмеженими можливостями, які мають вади зору, є одним з найважливіших об'єктів соціальної роботи. У зв'язку з тим, що сьогодні наша держава не в змозі надати людям повноцінну допомогу в отриманні відчутних соціальних послуг, це мають зробити фахівці у сфері соціальної роботи та волонтери. Це можна здійснити лише тоді, коли людям з обмеженими можливостями зору будуть надані всі умови для можливості інтеграції в сучасне суспільство шляхом правильного організованого процесу соціальної адаптації. На жаль, соціальна адаптація інвалідів по зору нині стикається з низкою труднощів. Насамперед це пов'язано з неможливістю чи, точніше, з невизначеністю у взаєминах між інвалідами та суспільством. Це своє чергу породжує низку проблем, ретельне вивчення яких потребує їх практичного вирішення.

Соціальна адаптація розглядається як процес психологічного та поведінкового освоєння індивідами в нашому дослідженні інвалідів з порушеннями зору того соціального простору, який формується сьогодні у всій його повноті. Стан адаптованості виникає при такому типі взаємин людей з обмеженими можливостями по зору та суспільства, коли вони без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів, починають продуктивно виконувати свою роль, провідну діяльність, задовольняти свої сенсожиттєві потреби та виконують ті соціальні ролі, які до них пред'являє еталонна група, вільно і креативно самоствердуються в суспільстві, уникаючи соціальної дезадаптованості.

Зір є найбільш важливим каналом отримання інформації про зовнішній світ. Вважається що більш ніж 85% інформації надходить до нашого мозку завдяки зоровому аналізатору, і часткове або повне порушення його функцій призводить до соціальної дезадаптації людини. З давних пір сформувався стереотип щодо сліпої людини як особистості глибоко меншовартісної, неповноцінної. Людям з порушенням зору приписували різні негативні особисті якості: шкідливі звички, відсутність духовного інтересу, наявність негативних моральних (егоїзм, відсутність відповідальності, комунікабельності) і вольових (навіювання, негативізм) рис характеру, релігійність. Така характеристика, як містичне бачення світу, вважалася прямим наслідком порушення зору. У результаті сліпих людей уявляють абсолютно не такими, як нормальні люди, а можливості для компенсації недоліків розвитку та вдосконалення цієї особистості вважаються вкрай обмеженими. З часом уявлення про незрячих людей змінилися, але проблема залишається.

Головним пріоритетом нашого суспільства є пошук шляхів покращення якості життя людей з обмеженими можливостями. В даний час більше 500 мільйонів людей, або 1 з 10 людей на планеті, є інвалідами. Серед них не менше 150 мільйонів дітей [1]. Все більш поширеною є думка, що турбота суспільства про людей з обмеженими можливостями є мірилом їх культурного та соціального розвитку та морального здоров'я. У зв'язку з цим фахівці багатьох країн шукають

ефективні програми зміцнення здоров'я інвалідів, особливо дітей, для відновлення їх працездатності, соціальної реабілітації, адаптації та активної участі в житті. Це завдання досить складне, і для його вирішення необхідні комплексні наукові дослідження та об'єднання зусиль лікарів і педагогів.

Поганий зір позначається на розумінні й осмисленні людьми навколишнього світу, вони взагалі не бачать і не бачать високих будівель, птахів, дерев, світу комах тощо, погано орієнтуються в просторі. У цих осіб також обмежена рухова активність, тому більшість із них страждають гіпомоторикою, порушенням постави, плоскостопістю, зниженою функціональною активністю дихальної та серцево-судинної систем. Крім того, ці люди відчувають величезні труднощі в соціалізації або ресоціалізації. Їм важко спілкуватися з іншими, орієнтуватися в просторі, їх можливості для діяльності обмежені. Порушення соціальної взаємодії зумовлюють упередження формування вродженої сліпоти та незрячості, а за відсутності або неякісного втручання призводять до появи негативних рис. Водночас формування та функціонування психічних процесів мають специфічну характеристику: порушення зору, що викликає труднощі в когнітивному, емоційному, соціальному та особистісному розвитку людини. Для успішного входження сліпих і людей з вадами зору у суспільство необхідні зусилля соціальних працівників, які закликані допомогти подолати страхи і труднощі, що виникають в процесі їх соціальної адаптації.

Велике значення для специфіки адаптації людей з вадами зору має час настання сліпоти. В зв'язку з цим виокремлюються:

– сліпі від народження – до цієї групи входять люди, які осліпли до того, як сформувалася мова, тобто приблизно у віці трьох років, і які не мають зору;

– ті, що осліпли втрата зору в більш пізньому віці і деяке збереження зорових образів у пам'яті [2, с. 24–26].

Зрозуміло, що форми та стадії адаптації людини в суспільстві великою мірою залежать як від ступеню втрати зору та часу коли відбулася ця втрата й обставин та причин внаслідок яких людина стала інвалідом з вадами зору.

Можна виокремити шість фаз соціальної адаптації, які відповідають віковим періодам життя людини, умовам середовища в яких вона соціалізується та психологічній установці особистості, її спрямованості на досягнення певного рівня адаптації.

Відповідно до вікового етапу життя людини, її умов соціального середовища та особистої психологічної установки, вона орієнтується на досягнення певного ступеня адаптації.

Так, перший етап адаптації – дитинство, другий – дошкільний вік, третій – шкільний вік, четвертий – післяшкільний вік, п'ятий – дорослість, шостий – пенсійний вік.

Відома українська дослідниця Є. Синьова вважає, що «досягнення певного рівня адаптації залежить від мікросередовища людини та мікросередовища, яке надає їй цю можливість. Це мікросередовище, залежно від віку дитини, може бути різними соціальними доменами. Вік і соціальне оточення створюють особливу соціальну ситуацію для розвитку особистості, що зумовлює особливість її психологічної установки, особливість цілей і змісту навчання» [3, с. 47].

Як вважає також вищевказана авторка, на 1-й фазі, тобто у ранньому віці, у розвитку дитини з порушеним зором «вчасно не встановлюється контакт з членами сім'ї, пізніше розвивається мова як засіб спілкування, порушуються предметні сприймання та предметні дії» [3, с.47].

Змістом 2-ї фази адаптації є встановлення первинних соціальних зв'язків поза межами стосунків у сім'ї, в групах однолітків. Провідною формою адаптації тут стає гра. Набуття певної життєвої адаптації відбувається шляхом засвоєння елементарних навичок самообслуговування. Сліпа з народження дитина на відміну від звичайних дітей не має можливості вглядатись в малюнки, а дитина з вадами зору майже до них не приглядається, може незвично користуватися іграшками, застосовуючи їх в зовсім іншій спосіб. Існує й певна специфіка міжособових відносин при сумісній грі дітей з вадами зору та інших дітей. Діти з порушеннями зору зазвичай виконують досить пасивну роль у колективній грі, ніколи не виконують лідерські ролі, більш охоче виконують ролі підлеглих. У дошкільному віці сліпа дитина така ж імпульсивна, як і зрячий. Але при сліпоті імпульсивність може виявлятися різкіше і при цьому у старшому віці, коли для нормальної дитини вона вже нехарактерна. Імпульсивність поведінки сліпих дітей особливо позначається на тому, що під час занять вони не вміють регулювати свою поведінку. В цей же період у психічному стані дитини дошкільного віку з вадами зору часто виникають псевдокомпенсаторні механізми, які провокують афективну поведінку дитини за типом демонстративності, агресії чи тривожності [3, с. 47].

На 3-й фазі відбувається оволодіння основами знань і суспільним досвідом, вона проходить переважно в спеціальних школах-інтернатах під впливом компетентних педагогів, з урахуванням принципу компенсаторно-корекційного впливу на розвиток особистості.

В цей час у сліпих і слабозорих відзначають закономірні зміни у сфері зовнішніх емоційних проявів. Усі виразні рухи (крім вокальної міміки) при глибоких порушеннях зору ослаблені. Навіть безумовно-рефлекторні виразні рухи, що супроводжують стан горя, радості, гніву та інше виявляються при глибоких порушеннях зору в дуже ослабленому вигляді. Виняток становлять лише оборонні рухи, що супроводжують переживання страху.

Мляве, часом неадекватне зовнішній прояв емоцій в осіб із порушенням зору найчастіше поєднується з нав'язливими рухами. Це і часте потряхування руками, і підскоки на пружних ногах, і натискання пальцем на повіки, і ритмічні похитування тулубом або головою та ін. Так, надмірно усміхнених сліпих зрячі у школі сприймають як підлабузників, а на вулиці як інтелектуально неповноцінних.

Сліпі діти з залишковим зором і слабозорі при розмові часто здаються дивним дивовижним, тому що «наступають» на співрозмовника. Це викликано бажанням розглянути співрозмовника і, якщо він відступає, діти рухаються за ним.

Важливим для адаптації особистості є післяшкільний період, який ми виокремлюємо в 4-ту вікову фазу. Саме в цей час виникають проблеми у виборі доступних та реальних професій і працевлаштуванні. Через своєрідність

попереднього розвитку сліпих та дітей з вадами зору виникають певні соціальні ускладнення, пов'язані зі вступом у виші та навчанням в них.

Процес навчання у виші людей з вадами зору також має певні особливості, пов'язані з тим, що протягом життя у незрячої дитини формується негативний захисний комплекс перед зрячими, який поступово переходить в стан стійкого стереотипу поведінки.

Саме ця специфіка досить сильно впливає на особливості спілкування молоді з вадами зору в студентських спільнотах та трудових колективах. Умови співіснування з великою групами однолітків та старших людей, які не мають зорових вад та не мають важкого досвіду сліпих та слабозрячих, для інвалідів за зором створюють нову складну соціальну ситуацію, пов'язану із протиріччями між звичними способами навчальної та позанавчальної взаємодії з особами, що мають порушення зору, і новими умовами навчання та праці в середовищах зрячих. Й тому у тифлопедагогіці існує велика проблема підготовки випускників спеціальних шкіл-інтернатів до навчання у вищих навчальних закладах. В наш час це пов'язано з можливостями застосування різного роду гаджетів та новітніх комп'ютерних технологій, які можуть полегшити людям з вадами зору успішне навчання та подальші життєві досягнення. Тому сучасним завданням є навчання студентів з вадами зору спілкуванню та засобам самостійного оволодіння знаннями. [3, с. 48].

Адаптація на 5-й фазі, тобто в період самостійного існування викликає значні складнощі у інвалідів з вадами зору. Досить часто вони вимушено опиняються на маргінесі звичайного життя, спілкуючись лише з подібними людьми та вступаючи з ними в різні соціальні, в тому числі й шлюбні відносини. Їх спосіб життя обумовлюється успішністю процесу адаптації на попередніх етапах та власними досягненнями під час соціалізації.

Для людей з вадами зору, особливо значно раніше, ніж у людей з нормальним зором, наступає інволюційний період – 6-та й остання фаза адаптації, пов'язаний з послабленням соціальних зв'язків та відносин.

Зрозуміло, що люди з порушенням зору мають індивідуальні особливості, крім того на різних фазах адаптації у них різні соціальні пріоритети, що повинно позначатися на формах та методах соціальної роботи з цими категоріями людей з інвалідністю. Соціальним працівникам та тифлопсихологам варто також враховувати родинне та інше соціальне середовище в якому перебуває людина з вадами зору.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, адаптація особистості з вадами зору може розглядатись, як своєрідний процес, що вимагає використання спеціальних соціальних та психологічних засобів розвитку у індивіда соціальних можливостей, які дозволяють жити та працювати у відповідності з ціннісними орієнтирами суспільства.

Сучасні проблеми адаптації осіб з порушеннями зору вимагають врахування вікової стадії адаптації та ступені втрату зору. Розв'язання цих проблем можливо шляхом створення системи соціальної роботи, яка включатиме психолого-педагогічну допомогу як в умовах спеціальних дошкільних та шкільних закладів, так і в соціальних службах. Це буде предметом наших подальших наукових розвідок та розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всеукраїнська громадська організація людей з інвалідністю «УТОС»: веб-сайт. URL: http://cputos.org.ua/. (дата звернення 5.09.2022)
2. Синьова Є. П, Федоренко С. В. Тифлопсихологія: підручник. К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2018. 325 с.
3. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2004. 213 с.
4. Остролуцька Л. І. Концепції реабілітації в контексті системних, інституційних і історичних змін. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* 2020. № 2(333). С. 260–273.
5. Акимушкин В. М., Моргулис И. С. Учебно-методические материалы по тифлологии. Київ: ПКТБ УТОС, 1990. 162 с.
6. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (6.10.05 р. № 2961-IV).
7. Байда Л., Красюкова-Енс О. Інвалідність та суспільство: навч. посіб. Київ, 2012. 184 с.
8. Богданов С. Соціальний захист інвалідів. Український та польський досвід / наук. ред. О.М. Палій. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 93 с.
9. Всеукраїнська організація «Союз організацій осіб з інвалідністю України»: Історія створення: веб-сайт. URL: https://soiu.com.ua/yastoryaya-stvorennya. (дата звернення 5.09.2022)
10. Глоба О. П. Соціальна інтеграція осіб з обмеженими функціональними можливостями: теоретико-практичні підходи. *Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2011. Вип. 17. С. 43–46.
11. Крижанівська Т.В., Риков О.С. Організація медико-соціальної допомоги дітям з вадами зору в Україні. Київ: ТОВ «Вид. комп. «КИТ», 2003. 175 с.
12. Супрун М. О., Висоцька А. В., Гладченко І. В. Соціалізація дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі : навч.-метод. посіб. К.: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 205 с.

REFERENCES

1. Vseukrainska hromadska orhanizatsiia liudei z invalidnistiu «UTOS»: vebsait (2022). URL: http://cputos.org.ua/ [in Ukrainian].
2. Synova Ye. P., Fedorenko S. V. (2018) Tyflopsykholohiia: pidruchnyk. K.: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, 325. [in Ukrainian]
3. Synova Ye. P. (2004) Tyflopsykholohiia: navchalniy pidruchnyk. Kyiv: Znannya. 213. [in Ukrainian].
4. Ostrolutska L. I. (2020) Kontseptsii reabilitatsii v konteksti systemnykh, instytutsiinykh i istorychnykh zmin. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 2 (333). 260–273.
5. Akymushkyn V. M., Morhulys Y. S. (1990) Uchebno-metodycheskye materyaly po tyflolohyy. Kyiv: PKTB UTOS, 162. [in Russian]
6. Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini» (6.10.05r. № 2961-IV). [in Ukrainian]
7. Baida L., Krasiukova-Ens O. (2012) Invalidnist ta suspilstvo: navch. posib. Kyiv, 184. [in Ukrainian]
8. Bohdanov S. (2002)Sotsialnyi zakhyst invalidiv. Ukrainskyi ta polskyi dosvid / nauk. red. O.M. Palii. Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 93.
9. Vseukrainska orhanizatsiia «Soiuz orhanizatsii osib z invalidnistiu Ukrainy»: Istoriia stvorennia: veb-sait. (2022) URL: https://soiu.com.ua/yastoryaya-stvorennya. [in Ukrainian]
10. Hloba O. P. (2011) Sotsialna intehratsiia osib z obmezhenymy funktsionalnymy mozhlyvostiamy: teoretyko-praktychni pidkhody. *Nauk. chasopys NPU M.P. Drahomanova*. Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia, Vyp. 17. 43–46. [in Ukrainian]
11. Kryzhanivska T.V., Rykov O.S. (2003) Orhanizatsiia medyko-sotsialnoi dopomohy ditiam z vadamy zoru v Ukraini. Kyiv: TOV «Vyd. komp. «KYT», 175. [in Ukrainian]
12. Sotsializatsiia dytyny z obmezhenymy rozumovymy mozhlyvostiamy v suchasnomu osvitnomu vymiri: navch.-metod. posib. / M.O. Suprun, A.V. Vysotska, I.V. Hladchenko. Kyiv.: Instytut spetsialnoi pedahohiky NAPN Ukrainy, 2014. 205. [in Ukrainian]

УДК 364.01(072):316.6
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267333

ОРІЄНТАЦІЯ НА ОПТИМІЗМ ТА ЩАСТЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СИЛЬНИХ СТОРІН КЛІЄНТІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Столярик Ольга, доктор філософії із соціальної роботи, асистент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
ORCID: 0000-0003-1105-2861
E-mail: olgastolarik4@gmail.com

Семигіна Тетяна, доктор політичних наук, професор, член Національного агентства кваліфікацій
ORCID: 0000-0001-5677-1785
E-mail: semigina.tv@gmail.com

Розуміння цінності та автономії клієнта у процесі втручання – на ці ідеї спирається сучасна практика соціальної роботи у відносно новому науковому підході, орієнтованому на сильні сторони клієнтів (ПСС).

Ця стаття має на меті схарактеризувати теоретичне підґрунтя ПСС. Вона побудована на ретроспективному огляді літератури, в якій представлено ті психологічні концепції, на які спираються інтервенції соціальної роботи, спрямовані на розвиток ресурсів клієнтів та піднесення їхньої самооцінки, самоефективності у розв'язанні життєвих завдань.

Визначено, що ПСС опирається передовсім на гуманістичну філософію та позитивну психологію та прагне максимально реалізувати ресурсний потенціал клієнта задля покращення якості його життя. Це філософія та спосіб розглядати клієнтів як винахідливих і стійких перед обличчям труднощів.

З'ясовано, що для впровадження ПСС потрібна інтеграція знань гуманістичної психології, зокрема теорії самоактуалізації А. Маслоу, потреби в самореалізації К. Роджерса, розвитку віри у власну спроможність Р. Мея, прагнення до саморозвитку Дж. Бюдженталя та напрямів позитивної психології – когнітивно-поведінкової, раціональної емоційно-поведінкової терапії А. Бека та А. Елліса, теорії «навченого оптимізму» М. Селігмана, теорії самоефективності А. Бандури, психології «потоку» М. Чиксентмігаї, цілепокладання Ч. Снайдера, ментальності зростання К. Двек, розуміння щастя Д. Гілберта, самовизначення за К. Шелдоном та перспективи сильних сторін К. Пітерсона. Поряд з тим, ПСС комбінує у собі психологію самодопомоги шляхом вивчення самоузгодження та використання інструментів психокібернетики. ПСС як напрям сучасної соціальної роботи послуговується такими категоріями гуманістичної та позитивної психології як: «Я-концепція», самоактуалізація, потенціал, ресурси, суб'єктивний добробут, клієнтська перспектива, досвід, позитивне мислення задля максимального наснаження ресурсного потенціалу клієнта та розширення його можливостей, що посилює його актуальність та затребуваність.

Ключові слова: *підхід, орієнтований на сильні сторони, перспектива сильних сторін, позитивна психологія, психологія самодопомоги, оптимізм, щастя, суб'єктивний добробут, самоактуалізація.*

FOCUS ON OPTIMISM AND HAPPINESS: PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING THE SOCIAL WORK CLIENTS' STRENGTS

Olha Stoliaryk, PhD in Social Work, Assistant Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Ivan Franko National University of Lviv, 1 University Street, Lviv, Ukraine, 79000
ORCID: 0000-0003-1105-2861
E-mail: olgastolarik4@gmail.com

Tetyana Semigina, Dr.Hab. in Political Science, Professor, Member of the National Qualifications Agency, Ukraine, 1 Solomyanska Str., Kyiv, Ukraine, 03035
ORCID: 0000-0001-5677-1785
E-mail: semigina.tv@gmail.com

Understanding the value and autonomy of the client in the intervention process are postulates on which the modern social work practice is based and which are complementary integrated in a relatively new strengths-based approach (SBA).
This paper aims to characterize the theoretical basis of SBA. It is based on a retrospective review of the literature, presenting those psychological concepts on which social work interventions are based, aimed at developing clients' resources and raising their self-esteem and self-efficacy in dealing with life challenges or in solving life's tasks.
It has been determined that SBA is based primarily on humanistic philosophy and positive psychology and seeks or strives to maximize the client's resource potentia in order to improve their quality of life. It's a philosophy and a way to consider clients as resourceful and resilient in the face of challenges.
It was found that the implementation of SBA requires the integration of knowledge psychology, in particular the theory of self-actualization (A. Maslow), the need for self-realization (K. Rogers), the development of faith in one's own ability (R. May) , the desire for self-development (J. Bugental), and directions positive psychology - cognitive-behavioral, rational emotional-behavioral therapy (A. Beck and A. Ellis), theory of "learned optimism"(M. Seligman), theory of self-efficacy (A. Bandura) "flow", psychology (M. Csikszentmihalyi), goal-setting (C. Snyder), growth mentality (C. Dvek), understanding of happiness (D. Gilbert), self-determination (K. Sheldon) and strengths perspective (C. Peterson). At the same time, a strengths-based approach combines self-help psychology through the study of self-consistency and the use of psychocybernetics tools. The strengths-based approach as a direction of modern social work is based on such categories of humanistic and positive psychology as "self-concept", self-actualization, potential, resources, subjective well-being, client perspective, experience, positive thinking in order to maximize the client's resource potential and empowerment, which reinforces its relevance and demand.
Keywords: *strengths-based approach, strengths perspective, positive psychology, self-help psychology, optimism, happiness, subjective well-being, self-actualization.*

Постановка проблеми. У сучасній соціальній роботі відбувся відхід соціальної роботи від дефіцитарних та патерналістських підходів. Натомість стало очікуватися, що практика роботи з клієнтами повинна спиратися на розуміння унікальності та цінності кожного клієнта, його автономії у процесі втручання, здатності приймати рішення, врахування суб'єктивного досвіду, віру у його ресурсну спроможність та силу покращувати власну життєву ситуацію. Трансформація професійних цінностей та очікувань кристалізувалась у новому підході, який англійською мовою має назву strength-based approach, SBA.

Українською його називають і перспектива сильних сторін, і підхід з опорою на сильні сторони, і підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів (ми віддаємо перевагу останньому терміну і далі в тексті подекуди послуговуємося абревіатурою ПСС на його позначення).

Підхід може зосереджуватися на сильних сторонах окремих клієнтів, соціальних груп, громад а також на ширших соціальних і громадських мережах.

До появи ПСС панівна ідеологія соціальної роботи розглядала фахівця як «експерта», який є рушійною силою у покращенні якості життя клієнта, а сам клієнт вивчався крізь лінзи його обмежень, труднощів та проблем [11; 22; 36;]. У моделях, заснованих на сильних сторонах, соціальний працівник виступає партнером у співпраці з клієнтською системою і спрямовує свої зусилля на розширення наявних можливостей клієнтської системи для покращення якості життя [41; 46; 47].

Підходи, засновані на сильних сторонах, розглядаються як шанобливе ставлення до вразливих груп населення та надання їм повноважень, що вважається традиційною цінністю соціальної роботи [36; 39; 40]. Ці підходи були сформовані в соціальній роботі на основі певних психологічних концепцій, переважно на протидію психодинамічним моделям соціальної роботи.

У вітчизняному науковому дискурси наявні лише окремі доробки щодо сутності і принципів ПСС, а також практичних інтервенцій на його основі. Водночас бракує системного погляду на теоретичні засади ПСС. А саме знання ключових концепцій дає змогу адекватно та ефективно використовувати підхід, планувати інтервенції, які довели свою дієвість.

Методологія роботи. Ця стаття має на меті схарактеризувати теоретичне підґрунтя підходу, орієнтованого на сильні сторони. Вона побудована на ретроспективному огляді літератури, в якій представлено ті психологічні концепції, на які спираються інтервенції соціальної роботи, спрямовані на розвиток ресурсів клієнтів та піднесення їхньої самооцінки, самоефективності у розв’язанні життєвих завдань.

Наукова розвідка ґрунтується на аналізі наукової літератури на основі пошукових запитів у Google Shcolar. Для пошуку використовувались ключові слова «strengths», «positive psychology», «subjective well-being», «quality of life», «optimism», «happiness», «self-actualization», «self-realization». У вибірку потрапили наукові праці, в яких викладено концептуальні засади, що сформували теоретичне підґрунтя підходу, орієнтовано на сильні сторони клієнтів, у соціальній роботі (як-от гуманістична та позитивна психологія, психологія потоку, психологія самодопомоги, психокібернетика). Для аналізу відібрано ті повнотекстові статті, до яких наявний доступ через наукометричні бази даних і які розкривали теоретичні передумови виникнення підходу. Загалом до вибірки потрапило 55 наукових праць.

Під час аналізу було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, узагальнення. Текст організовано довкола персонального внеску вчених, які висунули ті чи ті концепції, важливі для формування ПСС.

Виклад основного матеріалу. Розвиток психологічних теорій соціальної роботи у 1940-1950-х роках зосереджувався на таких основних цілях, як лікування психічних захворювань і психологічних проблем індивідів та соціальних груп

задля підвищення їх добробуту шляхом допомоги у подоланні життєвих негараздів.

Разом із тим у 1950-х роках починають формуватися наукові школи у соціальній роботі, які зосереджувалися на концепціях щастя та суб'єктивного добробуту, оптимізмі, вірі у спроможність клієнтів та позитивних аспектах людської природи. Пов'язано це було із розвитком гуманістичного напряму у психології. Науковці-гуманісти кидали виклик психоаналітичному та біхеовіористському підходам, вважаючи їх такими, які знецінюють роль клієнта у процесі втручання.

Яскравим представником гуманістичної психології був **Віктор Франкл**. Він вважав, що для добробуту індивіда важливим є сенс життя, що опирається на його позитивній оцінці життєвої ситуації [19].

Вагомий внесок у розвиток гуманістичної психології зробив **Абрахам Маслоу**, який запропонував піраміду потреб особистості та зосереджувався на позитивних якостях поведінки клієнта. У фокусі його досліджень – самореалізація та самоактуалізація клієнта, які розглядаються не як спосіб задовольнити потреби, а як вроджене прагнення індивідів ставити перед собою цілі та досягати їх [30; 31; 32; 33]. Маслоу намагався просувати концепцію трансперсональної психології, яка зосереджувалася на ідеях розширення свідомості клієнта за звичні рамки Его задля саморозвитку [31; 32]. Трансперсональна психологія послуговується техніками медитації та візуалізації, однак, у наукових колах концепція не підтримала схвалення та не була визнаною.

Наукові ідеї Маслоу підтримував **Еріх Фромм**, який вважав, що втручання повинні орієнтуватися не на пристосування клієнта до соціальної реальності, а на розвиток його здібностей та ресурсів, самореалізацію [20].

Особливе місце у розвитку гуманістичної психології належить **Карлу Роджерсу**. Цей науковець стверджував, що всі індивіди мають потребу розвиватися та досягати максимальної реалізації свого потенціалу. Потреба в самореалізації, на думку Роджерса, – це рушійний мотив, що керує поведінкою клієнта. Саме тому професіонали повинні працювати над низкою завдань [42; 43].

Безумовна позитивна оцінка. Щоб втручання було ефективним, взаємодія між фахівцем і клієнтом повинна вибудовуватися на засадах безумовної довіри та хорошого ставлення до клієнта, яке виявляється у прийняття клієнта, його емоцій та поведінки, відсутності упереджень, негативних настанов, стереотипів чи осуду.

Значимість розвитку «Я» клієнта. Роджерс вважав, що формування здорової самооцінки є сталим процесом, який базується на життєвому досвіді клієнта. Клієнти, які вірять в свою спроможність демонструють впевненість, краще справляються з життєвими викликами та мають більш стабільне психоемоційне самопочуття.

Конгруентність клієнта. Роджерс припускає, що клієнти можуть страждати внаслідок внутрішнього конфлікту між реальним та ідеальним «Я», який виникає внаслідок наявної суперечності між тим, яким клієнт хотів би себе бачити і між тим, ким він, насправді є. Однак, оцінку своєму реальному «Я» надає сам клієнт. Якщо зосередити його увагу на позитивному ставленні до себе, прагненні до самореалізації, можна знизити конфлікт та досягти конгруентності між реальним та ідеальним «Я».

Прагнення до реалізації. Роджерс виходить із того, що клієнти, які прагнуть реалізувати свою тенденцію до актуалізації, можуть стати тими, яких він називає «повноцінно функціонуючим» – які живуть поточним моментом, мають позитивну самооцінку та реалізовують власний потенціал. Однак, важливо, щоб на певному етапі клієнт отримував достатньо підтримки та віри оточуючих. Згідно із поглядами Роджерса, людина, яка повноцінно функціонує, володіє наступними характеристиками: гнучкою Я-концепцією, відкритістю до нового досвіду та бажання ділитися власним, вмінням жити в гармонії з іншими, безумовною повагою до себе.

Міжособистісне розуміння, в центрі уваги якого – емпатійне прийняття досвіду клієнта через його власну інтерпретацію [42; 43].

Згодом наукові ідеї Карала Роджерса продовжила донька **Наталі Роджерс**, котра долучилась до формування концепцій арт-терапевтичної та тілесно-орієнтованої терапії. Вона вважала, що надання клієнту повноважень бути самостійним провідником та експертом у життєвій ситуації – укріплює його спроможність та віру у власні сили [44].

Ролло Мей, який вивчав клієнтів крізь призму захворювань, дійшов висновку, що ті індивіди, котрі боролися із складними хворобами та кидали їм виклик, одужували значно швидше та мали вищу якість життя. На думку Мея, суб'єктивний добробут клієнта залежить від здатності вірити у себе, власні сили та ресурси, спроможності відійти від ролі жертви, взяти контроль над власним життям у свої руки та відкинути упередження, тривогу, невпевненість та страх [24; 34].

Гуманістична психологія укріпилася і завдяки внеску **Джеймса Бюдженталя**. На його думку, клієнти, за своєю природою, прагнуть відчути власну цінність, вагомість, а також перебувають в пошуку можливостей для розвитку власних ресурсів, тому втручання слід будувати як «інвестицію» у саморозвиток клієнта [6; 7; 8]. Гуманістична психологія частково орієнтована на самодопомогу, оскільки вона опирається на твердження, що життєва ситуація клієнта покращитися лише тоді, коли він змінить спосіб мислення про себе, коли вирішить допомогти собі.

Одним із підвидів гуманістичної напряму психології є позитивна психологія, яка зосереджується на таких наукових концепціях, як «суб'єктивний добробут», «щастя», «оптимізм» та «якість життя» [47; 48].

Підхід, орієнтований на сильні сторони, як напрям соціальної роботи, бере свої витоки із концепцій позитивної психології **Мартіна Селігмана**. За Селігманом, психологія, як галузь наукових знань, надмірно зосереджена на вивченні наявних недоліків, обмежень, травм клієнта та, пов'язаних із ними, негативних наслідків, що сприяє формуванню у нього набутого песимізму. Науковець дійшов до висновку, що наявність песимістичних мисленнєвих налаштувань у клієнта сприяє формуванню відчуття втрати контролю над життєвою ситуацією та розвиває його безпорадність перед впливом зовнішнього середовища. Це дало поштовх досліднику зосередитися на розумінні природи «навченого» (сформованого) оптимізму клієнтів та його впливу на їхній добробут [45; 46]. Такий підхід посилив позиції та авторитет позитивної психології у

науковому дискурсі, а Селігман, який на той час був президентом Американської психологічної асоціації, зміг його утвердити як наукову тему організації.

Представники позитивної психології припускають, що низка факторів може сприяти щастю та суб'єктивному добробуту клієнтів, як-от соціальні зв'язки, стосунки, діяльність, фізична активність, розвиток самосвідомості та розуміння природи свого «Я». Духовність також можна вважати чинником, який сприяє підвищенню індивідуального щастя та добробуту [45; 46].

Підхід Селігмана до навчання оптимізму базується на когнітивно-поведінкових техніках, і раціональній емоційно-поведінковій терапії.

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), розроблена **Аароном Беком** та **Девідом Фрідманом**, з однієї сторони стимулює клієнтів робити те, що змусить їх відчути власну цінність, розуміти свою спроможність та досягнення, а з іншої – уникати інтерпретації життєвих ситуацій гіршими, ніж вони є. Когнітивно-поведінкова терапія визначається як напрям психотерапії, який інтегрує підходи когнітивної терапії та методи поведінкової терапії шляхом виявлення хибних або дезадаптивних моделей мислення, емоційних реакцій або поведінки задля заміни їх бажаними або більш продуктивними.

КПТ охоплює низку технік і підходів, які стосуються думок, емоційних реакцій і поведінки клієнта, які варіюються від структурованої психотерапії до практик самодопомоги. До КПТ, зокрема, відносять [4;5]:

1) *когнітивну терапію*, зосереджену на виявленні та зміні негативних або викривлених моделей мислення, емоційних реакцій і поведінки;

2) *діалектичну поведінкову терапію* (ДБТ), спрямовану на деструктивні або тривожні думки та поведінку; вона включає такі стратегії втручання, як аутогенне тренування, розвиток емоційної регуляції та спостережливості;

3) *мультимодальну терапію*, яка припускає, що психологічні проблеми слід лікувати, звертаючись до семи різних, але взаємопов'язаних модальностей: поведінка, афект, відчуття, образи, пізнання, міжособистісні фактори та лікарські/біологічні міркування тощо [5].

Емоційно-поведінкова терапія **Альберта Елліса** зосереджена на навчанні клієнта раціональної соціальності через зміну поведінки шляхом осмислення власного досвіду справляння з життєвими негараздами, розуміння природи своїх емоцій та вчинків і тренування навичок позитивного мислення та раціональної поведінки, за що й отримала назву «раціональної емоційно-поведінкової терапії» (РЕПТ).

Елліс пропонував змінити назву фахівця з «терапевта» на «тренера-консультанта в області життєвих (соціальних) навичок» або «соціо-тренера» [16]. Налаштування позитивного мислення за Еллісом чудово розкрито у його праці «Як рішуче відмовитися від того, що робить тебе нещасним. Так, що б то не було!» («How to Stubbornly Refuse to Make Yourself Miserable about Anything - Yes, Anything!») [17].

Окрім Альберта Елліса, раціональну емоційно-поведінкову терапію досліджував Аарон Бек, який опирався на наукове припущення, що коріння психологічних проблем необхідно шукати в розумінні того, що відбувається у поточний момент у житті клієнта, як він сприймає себе і навколишній світ, в якому спектрі мислить. За Беком, РЕПТ передбачає виявлення ірраціональних

переконань клієнтів та формує здатність кидати активний виклик цим переконанням або вчить розпізнавати та змінювати негативні моделі мислення.

Наукові ідеї Аарон Беак продовжує підтримувати донька **Джудіт Бек**, яка очолює Інститут когнітивно-поведінкової терапії в Філадельфії, і є авторкою популярних книг, в яких аналізується теоретичне обгрунтування і покроковий опис окремих технік когнітивної терапії.

У цілому, КПТ не вчить людей думати "позитивно", вона передбачає розвиток об'єктивного, критичного, корисного мислення, звільнення клієнтів від ілюзій та ірраціональних думок. Кожен напрям КПТ має власні підходи, методи та інструменти, але усі вони спрямовані на реструктуризацію моделей мислення, які зосереджені на негативізмі та сприяють психологічному стресу, погіршують емоційне самопочуття, сприяють розвитку тривоги чи депресії. Завдяки КПТ, ірраціональні, негативні думки усвідомлюються клієнтом та замінюються на об'єктивні, реалістичні, які зосереджені на ресурсах та можливостях клієнта [4].

Для формування ПСС важливе значення мали й наукові доробки інших дослідників. Відзначимо деяких з них.

1. Теорія самоефективності **Альберта Бандури.** Під **самоефективністю мається на увазі віра в власні здібності впоратися з різними ситуаціями.** Бандура описує це переконання як детермінанту способу мислення, поведінки і почуттів. дослідник розглядав її крізь лінзи вивчення впливу клієнта на мотивацію та поведінку, його усвідомлення здатності контролювати власне життя.

Зрозуміло, що для клієнтів соціальної роботи надзвичайно важливо зміцнювати віру у власні сили подолати негативну життєву ситуацію. Бандура вірив, що людей можна переконати в тому, що вони мають навички і здібності, необхідні для успіху. Отримання вербального заохочення від інших (соціального переконання) допомагає людям подолати сумніви. До інших засобів розвитку самоефективності вчений відносив: (1) встановлення цілі, розкладання її на підцілі – кроки та виконання їх, розвиток відчуття успішності у досягненні цих малих кроків; (2) соціальне модулювання – клієнти повинні бачити, як подібні ім люди досягають успіхів у розв'язанні власних завдань; (3) навчання тому, як мінімізувати стресі як покращити емоційний стан перед виконанням складних завдань [1; 2; 3].

2. Концепція потоку (течії) **Мігая Чиксентмігаї.** Цей психолог відомий своїми дослідженнями щастя, творчості, суб'єктивного добробуту та веселості. Чиксенмігаї увів в обіг поняття «потоку» — стану, який вивчав впродовж декількох десятиліть і обґрунтував його характеристики. Потік – це глибоке занурення в праву, при якому, час летить непомітно, людина відчуває насолоду, блаженство та пристрасть, забуває про негативні думки. Цей потік виникає не під час розваг або відпочинку, а у процесі напруженої та досить важкої діяльності, яка вимагає повного включення в цей процес.

За Чиксенмігаї, фахівці повинні прагнути до розвитку у клієнта оптимальної внутрішньої мотивації, включення в діяльність, самоактуалізацію (стан «тут і тепер»), чіткі цілі, відчуття контролю над ситуацією [9; 10; 11].

3. Концепція цілепокладання **Чарльза Снайдера**. Цей психолог видав книгу, де розглядає цілеспрямоване мислення як здатність клієнта будувати траєкторії

до бажаних цілей, з однієї сторони, з іншої – цілепокладання, як вміння розвивати власну мотивацію, щоб рухатися певними траєкторіями до цілей.

Снайдер наголошує, що індивідам слід відійти від пошуку причин чи виправдань, оскільки вони зосереджують його на минулому, яке змінити неможливо, а варто працювати над можливостями майбутнього [53; 54].

Для практики соціальної роботи такий підхід означає орієнтацію на встановлення клієнтом, за підтримки фахівців, адекватних цілей і обговорення реалістичних кроків руху до них, віднайдення доступних внутрішніх та зовнішніх ресурсів. Побудова інтервенції за цим підходом, як правило, передбачає обмеження в часі (приміром, цілі на три місяці, і постійне рефлексування щодо маленьких успіхів у їхньому досягненні).

4. Імпліцитна теорія мотивації **Керол Двек,** яка дійшла висновку, що клієнтам притаманна мотивація у двох видах: «фіксована ментальність» – будь-які успіхи сприймаються як безумовні, тому клієнти бояться викликів чи перешкод та «ментальність зростання» – досягнення є результатом наполегливості, відповідальності, цілепокладання та докладання зусиль, тому клієнти відчувають себе готовими до нових викликів, а невдачі сприймають як можливість розширити власний життєвий досвід.

За Двек, люди можуть не завжди усвідомлювати власне мислення, але його можна розрізнити за їхньою поведінкою: індивіди з фіксованою ментальністю бояться провалу, тому що це негативне твердження про їхні основні здібності, у той час як особи з ментальністю зростання не зважають і не так бояться невдачі, бо розуміють, що свою продуктивність можна поліпшити і з невдачі отримується досвід. Двек стверджує, що ментальність зростання дає змогу людині жити менш стресовим і більш успішним життям [12; 13; 14; 15].

5. Концепція афективного прогнозування та уявлення про щастя **Деніела Гілберта**. Його наукові погляди викладені у книзі «Спотикаючись об щастя» («Stumbling on Happiness»), яка стала бестселером. Учений розглядав, як уява впливає на пошук та розуміння унікальної (суб'єктивної) природи щастя. Він переконаний, що головна проблема – у безкінечному плануванні та невідповідності мрій реальності [21; 22; 51].

Досвід засвідчує, що клієнти соціальної роботи або не вміють виставляти собі реалістичні цілі і їхні цілі завідомо нездійснені, або взагалі не мають бачення майбутнього. Навчання цілепокладанню є складовою підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, власне, становить його основу.

6. Дослідження **Кеннона Шелдона** стосуються добробуту, мотивації, теорії самовизначення, особистості та позитивної психології. Найбільш відомою є його концепція самовизначення (self-determination). Згідно з нею, коли особистість вважає себе ініціатором всього того, що вона робить і свої дії сприймає як такі, що здійснені з її власної волі, то це підвищує рівень внутрішньої мотивації по відношенню до здійснюваного виду діяльності. З іншого боку, події, що викликають у особистості враження, нібито джерелом або першопричиною її діяльності є якісь зовнішні чинники, то рівень внутрішньої мотивації особистості до даного роду активності буде знижуватись. Інакше кажучи, в тих випадках, коли суб'єкт розуміє, що його дії контролюються кимось ззовні, потреба в самодетермінації / автономії фруструється (пригнічується), що в свою чергу

негативно позначається на внутрішній мотивації. Отже, люди більш ефективні, продуктивні та щасливі, якщо контролюють власне життя.

Шелдон також звертає увагу на таку важливу для самовизначення якість як щирість (конгруентність, автентичність), тобто прояв природності, вміння людини бути собою, не соромитися свого внутрішнього світу, своїх почуттів, бажань, бути відкритою [49; 50; 55].

Ця теорія важлива для формування у клієнтів соціальної роботи дієвих копінг-стратегій, вироблення інтересу до життя і відкритості, а також піднесення самоповаги.

7. Погляд на сильні сторони і чесноти характеру **Крістофера Пітерсона**, професора Мічиганського університету, співавтора підходу, орієнтованого на сильні сторони, який зосереджувався на вивченні оптимізму, характеру та добробуту.

Пітерсон ідентифікує шість класів чеснот (тобто «основні чесноти»), що включають 26 вимірних «сильних сторін характеру»:

1) мудрість та знання: творчість, цікавість, неупередженість, любов до навчання, перспектива, інновації;

2) мужність: сміливість: хоробрість, наполегливість, чесність, життєздатність (ентузіазм, енергія, завзяття, автор послуговується багатозначним терміном «zest»);

3) людяність: любов, доброта, соціальний інтелект;

4) справедливість: громадянство, справедливе ставлення, лідерство;

5) темперамент: прощення і милосердя, смиренність, розсудливість, самоконтроль:

6) перевага: визнання краси та досконалість, подяка, надія, гумор, духовність.

Кожна з наведених Пітерсоном характеристик визначається поведінково з психометричними доказами, які демонструють, що вони можуть бути надійно виміряні і водночас «забезпечує один із багатьох альтернативних шляхів до чесноти та добробуту». [37; 38; 39].

Практичне застосування у соціальній роботі концепцій позитивної психології включає допомогу окремим індивідам, групам, громадам, а також організаціям соціальної сфери у правильному визначенні власних сильних сторін, їх використання для підвищення рівня добробуту та суб'єктивної самооцінки якості життя.

Окремо слід відзначити праці, що вивчають питання *самодопомоги*, самомотивації, нарощування самооцінки.

Ввів в науковий обіг концепцію самодопомоги як метод психотерапії викладач психології у Колумбійському університеті **Прескотт Леккі**, який вивчав самоузгодженість як основну мотиваційну силу людської поведінки.

За Леккі, особистість є «системою ідей», у центрі якої розташований наріжний камінь, базис, на якому зводиться «ідеальне Я» індивіда, його образ власного «Я» або уявлення про самого себе. Якщо певні ідеї не узгоджені із наявною системою, то вони відкидаються і не слугують керівництвом до дії. Сприймаються лише ідеї, які здаються узгодженими із системою [25; 26; 27].

Теорія Леккі щодо розуміння уявлень людини про себе та їх впливу на мотивацію і успішність може бути корисною при визначені змісту соціальної

роботи з клієнтом, при плануванні структурованих інтервенцій, спрямованих на трансформацію самооцінки і формування нових поведінкових патернів.

Рис. 1. Теоретичне підґрунтя підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів у соціальній роботі. *Джерело: авторська розробка*

Одним із послідовників Леккі можна вважати **Максвела Мольца.** Мольц працював пластичним хірургом, і під час професійної практики виявив, що не усі пацієнти, які пережили хірургічні втручання, спрямовані на покращення їх зовнішнього вигляду, позитивно оцінюють себе і відчувають щасливими. Він стверджував, зовнішній успіх людини ніколи не може піднятися вище внутрішньої

оцінки власної спроможності, тому слід працювати над створенням «позитивного образу-цілі» як бажаного результату.

Бестселер Мольца «Психокібернетика» побудований на ідеї того, що мозок людини є свого роду самонавідним механізмом, який слідує певною ціллю. Відтак важливо розуміти, що це за ціль, і процес зміни самооцінки розпочинається із її усвідомлення («хто я?»). У книзі наведено чимало прикладів формування позитивної самооцінки з використанням методів візуалізації та цілепокладання [28; 29].

Техніки та ідеї Мольца цілком прийнятні для використання у соціальній роботі – як під час індивідуальної роботи з клієнтами, так і в ході самодопомоги.

Проведений аналіз засвідчує, що підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, спирається на цілу низку теоретичних концепцій, узагальнених на рис.1.

Насамкінець, додамо, що застосування ПСС у соціальній роботі обґрунтували науковці Канзаського університету Ен Вейк, Чарльз Репп, Пат Саліван, Уолі Кістхардт, які, опираючись на наукові погляди Селігмана та Пітерсона, розробили модель кейс-менеджменту, що ґрунтується на сильних сторонах клієнта та інтегрує знання гуманістичної та позитивної психології [40; 41].

Обговорення. Соціальна робота опирається на знання гуманістичної психології – у цілях її втручань часто використовуються такі категорії гуманістичної психології як «Я-концепція», самоактуалізація, потенціал, ресурси, суб'єктивний добробут, клієнтська перспектива, досвід, позитивне мислення, підхід, орієнтований на сильні сторони, клієнтоцентрований підхід, наснаження, розширення можливостей, самодопомога.

Слід взяти до уваги, що у соціальній роботі не існує окремої моделі практики на основі сильних сторін. Натомість різні практичні моделі можуть бути віднесені до категорії практик, що ґрунтуються на сильних сторонах, доки вони вважають своїм основним припущенням, що відносини соціального працівника з клієнтом є співпрацею та, що клієнти спроможні вирішувати свої життєві негаразди самостійно.

Використання ПСС постійно розвивається та має багато конфігурацій [18]. Для розвитку сильних сторін клієнтів потрібні структуровані інтервенції, які побудовані на формуванні позитивних звичок і поведінкових патернів, на відстеженні та усвідомленому контролі цих думок. При цьому практики соціальної роботи можуть використовувати один метод або комбінацію, залежно від індивідуальних потреб клієнта [36].

На рис. 2 представлена концептуальна модель підходу соціальної роботи, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, сформована на основі аналізу літератури. По суті, ПСС, побудований на психологічних теоріях, в основі яких посилення мотивації клієнтів на позитивні зміни, – це філософія та спосіб розглядати клієнтів як винахідливих і стійких перед обличчям труднощів. Він унікальний за своєю природою, оскільки ключовою характеристикою підходу, можна вважати те, що він допомагає клієнтам впливати на зміни всередині себе. І ці зміни зрештою призводять до подолання зовнішніх складних життєвих обставин. Підхід, заснований на силі, дозволяє клієнтам побачити себе в кращому вигляді, зрозуміти власну цінність, використовувати власні сильні сторони та

ресурси у покращенні життєвої ситуації, підвищує мотивацію та вчить ставити перед собою цілі і досягати їх, відвертає увагу від негативних аспектів функціонування, сприяє на відчуття внутрішнього добробуту та щастя.

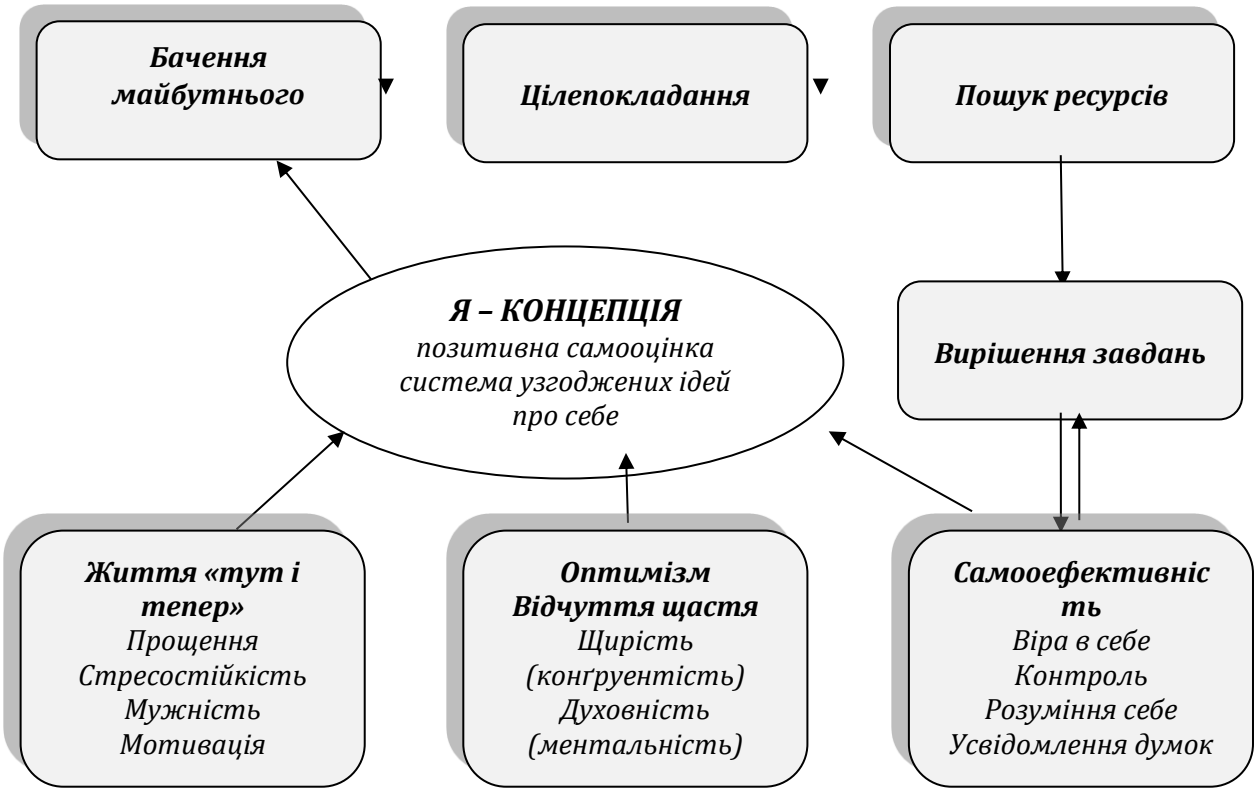

Рис. 2. Концептуальна модель підходу соціальної роботи, орієнтованого на сильні сторони клієнтів
Джерело: авторська розробка

Варто також зауважити, що, будуючи інтервенції, спрямовані на розвиток ресурсів та самоефективності клієнтів соціальної роботи, соціальні працівники мають взяти до уваги, що складні життєві ситуації, в яких перебувають клієнти, можуть сформувати в останніх: занижену самооцінку, низьку самоефективність, набуту безпорадність, а також загальну зневіру та негативне ставлення до навколишнього світу. Перелаштування на оптимізм і пошук власних ресурсів – непросте завдання, воно не може відбутися одномоментно, навіть, коли з'явилась мотивація (а вона буває не завжди і навіть у разі появи, має тенденцію до притлумлення).

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів соціальної роботи, спирається передовсім на класичні концепції гуманістичної психології (самоактуалізація А. Маслоу; потреба в самореалізації К. Роджерса; віра у себе Р. Мея; бажання саморозвитку Дж. Бюдженталя).

Напрацювання позитивної психології (когнітивно-поведінкова терапія А. Бека, А. Елліса; навчений оптимізм М. Селігмана; теорія самоефективності А. Бандури; концепція «потоку» М. Чиксенмігаї; теорія цілепокладання Ч. Снайдера; ідея зростання К. Двек; розуміння щастя Д. Гілберта; теорія самовизначення К. Шелдона; сильні сторони за К. Пітерсоном) та психології самодопомоги (П. Леккі, М. Мольц) зосереджені на формуванні здорової «Я-концепції», позитивної самооцінки, зміни способів мислення та поведінки клієнта. Для соціальної роботи важливі психологічні концепції та техніки, спрямовані на визнання бажання клієнта самовдосконалюватися та укріплення його віри у те, що він спроможний на це, актуалізацію його сильних сторін та ресурсів, врахування суб'єктивного досвіду як джерела зростання клієнта, підвищення його мотивованості у встановленні життєвих цілей та побудови траєкторії досягання їх, укріплення здатності приймати рішення та повага до усвідомленого вибору.

Для соціальної роботи актуальною є потреба подальшого вивчення складових підходу, орієнтованого на сильні сторони, зокрема наукових підходів до його розуміння, принципів застосування, методів та інструментів, якими він послуговується, що може стати темою майбутніх досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, *84*(2), 191.
2. Bandura, A. (1978). Reflections on self-efficacy. *Advances in behaviour research and therapy*, *1*(4), 237–269.
3. Bandura, A. (1983). Self-efficacy determinants of anticipated fears and calamities. *Journal of Personality and Social Psychology*, *45*(2), 464–469.
4. Beck, T. (1991). Cognitive therapy: A 30-year retrospective. *American psychologist*, *46*(4), 368–375.
5. Beck, A. T. (1993). Cognitive therapy: past, present, and future. *Journal of consulting and clinical psychology*, *61*(2), 194–198.
6. Bugental, J. F. (1963). Humanistic psychology: A new breakthrough. *American Psychologist, 18(9)*, 563–567.
7. Bugental, J. F. (1964). The third force in psychology. *Journal of humanistic psychology*, *4*(1), 19–26.
8. Bugental, J. F., & Zelen, S. L. (1950). Investigations into the 'self-concept'; the W-A-Y technique. *Journal of personality*, *18*(4), 483–498.
9. Csikszentmihalyi, M. (1992). *Flow: The psychology of happiness*. London: Penguin Random House.
10. Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row.
11. Csikszentmihalyi, M. (2014). *Flow and the foundations of positive psychology*. Dordrecht: Springer.
12. Dweck, C. (2015). Growth mindset, Revisted. *Education week*, *35*(5), 20–24.
13. Dweck, C. S. (1999*). Self-theories: Their role in motivation, personality and development*. Philadelphia: Psychology Press.
14. Dweck, C. S., & Leggett, E. L. (1988). A social-cognitive approach to motivation and personality. *Psychological review*, *95*(2), 256–273.
15. Dweck, C. S., Chiu, C. Y., & Hong, Y. Y. (1995). Implicit theories and their role in judgments and reactions: A word from two perspectives. *Psychological inquiry*, *6*(4), 267–285.
16. Ellis, A. (1980). Rational-emotive therapy and cognitive behavior therapy: Similarities and differences. *Cognitive therapy and research*, *4*(4), 325–340.
17. Ellis, A. (2019). *How to Stubbornly Refuse to Make Yourself Miserable: About Anything-Yes, Anything!*. London: Hachette UK Ltd.

18. Foot, J., & Hopkins, T. (2010). *A glass half-full: how an asset approach can improve community health and well-being*. URL: https://www.local.gov.uk/sites/default/files/documents/glass-half-full-how-asset-3db.pdf
19. Frankl, V. E. (1984) Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy. New York: Simon & Schuster.
20. Fromm, E. (2013). *Sigmund Freud's mission: An analysis of his personality and influence*. New York: Open Road Media.
21. Gilbert, D. (2009). *Stumbling on happiness: The psychology of thinking about the future*. Canada: Vintage.
22. Gilbert, D. (2012). The science behind the smile. Interview by Gardiner Morse. *Harvard business review*, *90*(1-2), 84–8.
23. Herron, S. A. (2010). *Natalie Rogers: An experiential psychology of self-realization beyond Abraham Maslow and Carl Rogers* (Doctoral dissertation, Saybrook University). ProQuest Dissertations and Theses. UMI: 3428084.
24. Kulpreeyavat, V., & Nimanong, V. (2015). Rollo May on existence enriches mental health. *PSAKU International Journal of Interdisciplinary Research*, *4*(2), 38–45.
25. Lecky, P. (1961). *Self-consistency: A Theory of Personality*. Rev. ed. Hamden, Conn.: Shoe String Press.
26. Lecky, P. (1956). The personality. In: Moustakas, C.E., ed. *The Self-Explorations in Personal Growth* (pp. 86-97). New York: Harper & Bros.
27. Lecky, P. (1968). The theory of self-consistency. In: Gordon, C. & Gergen, K.J., eds. *The Self in Social Interaction. Vol. I: Classic and Contemporary Perspectives (*pp. 297–298). New York : John Wiley & Sons.
28. Maltz, M. (1960). *Psycho-Cybernetics*, A New Way to Get More Living Out of Life. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.
29. Maltz, M. (2017). *Psycho-Cybernetics: Updated and Expanded*. New York: Perigee.
30. Maslow, A. H. (1956). Self-actualizing people: A study of psychological health. In: Moustakas, C. ed. *The self: Explorations in personal growth* (pp. 160–194). Harper & Row.
31. Maslow, A. H. (1958). *A Dynamic Theory of Human Motivation*. In: Stacey, C. L. & DeMartino, M., eds. *Understanding human motivation* (pp. 26–47). London: Howard Allen Publishers.
32. Maslow, A. H. (1962). *Toward a psychology of being*. Princeton: D. Van Nostrand Company.
33. Maslow, A. H. (1967). A theory of metamotivation: The biological rooting of the value-life. *Journal of humanistic psychology, 7(2)*, 93–127.
34. May, R. (1999). *Freedom and destiny*. New York: WW Norton & Company.
35. Padesky, C. A., & Beck, A. T. (2003). Science and philosophy: Comparison of cognitive therapy and rational emotive behavior therapy. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, *17*(3), 211–224.
36. Pattoni, L. (2012). *Strengths-based approaches for working with individuals*. Glasgow: Iriss.
37. Peterson, C. (2000). The future of optimism. *American psychologist*, *55*(1), 44–55.
38. Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford: Oxford University Press.
39. Peterson, C., Ruch, W., Beermann, U., Park, N., & Seligman, M. E. (2007). Strengths of character, orientations to happiness, and life satisfaction. *The journal of positive psychology*, *2*(3), 149–156.
40. Rapp, C, Saleebey, D. & Sullivan, P.W. (2008). The future of strengths-based social work practice. In: Saleebey, D., ed. *The strengths perspective in social work practice*. 4th ed. Boston: Pearson Education.
41. Rapp, C.A. & Sullivan, W.P. (2014). The strengths model: Birth to toddlerhood. *Advances in Social Work, 15(1)*, 129–142.
42. Rogers, C. R. (1951). *Client-centered therapy*. Boston: Houghton-Mifflin.
43. Rogers, C. R., & Dorfman, E. (1951). *Client-centered: Its current practice, implications, and theory*. ICON Group International.
44. Rogers, N. (1993). The path to wholeness: person-centered expressive arts therapy. *The creative connection: expressive arts as healing*. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.

45. Seligman, M. E. (2002). Positive psychology, positive prevention, and positive therapy. *Handbook of positive psychology*, *2*, 3–12.
46. Seligman, M. E. (2012). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. New York: Simon and Schuster.
47. Seligman, M. E. (2018). *The hope circuit: A psychologist's journey from helplessness to optimism*. London: Hachette UK Ltd.
48. Seligman, M. E., & Csikszentmihalyi, M. (2014). Positive psychology: An introduction. In: *Flow and the foundations of positive psychology* (pp. 279–298). Dordrecht: Springer.
49. Sheldon, K. M., & Houser-Marko, L. (2001). Self-concordance, goal attainment, and the pursuit of happiness: Can there be an upward spiral? *Journal of personality and social psychology*, *80*(1), 152–165.
50. Sheldon, K. M., & King, L. (2001). Why positive psychology is necessary. *American psychologist*, *56*(3), 216–217.
51. Sirgy, M. J. (2007). A Review of «Stumbling on Happiness» authored by Daniel Gilbert. *Applied Research in Quality of Life*, *2*(2), 141–143.
52. Snoj, E. (2006). Samoaktualizacija v humanistično usmerjeni teoriji Carla Rogersa [Self-actualization in the Carl Rogers' humanistic orientated]. *Socialna pedagogika, 10*(4), 507–532 (in Slovenian).
53. Snyder, C. R., & McCullough, M. E. (2000). A positive psychology field of dreams: «If you build it, they will come...». *Journal of social and clinical psychology*, *19*(1), 151.
54. Snyder, C. R. et al. (1991). The will and the ways: development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of personality and social psychology*, *60*(4), 570-585.
55. Vansteenkiste, M., & Sheldon, K. M. (2006). There's nothing more practical than a good theory: Integrating motivational interviewing and self-determination theory. *British journal of clinical psychology*, *45*(1), 63-82.

УДК 37.035:316.624.2-053.67
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267334

ПРОФІЛАКТИКА РОЗВИТКУ АНТИСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Фольварочний Ігор, доктор педагогічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки, Національний університет фізичного виховання і спорту України
ORCID 0000-0002-9369-0199
E-mail: igor.folv@gmail.com

У статті актуалізовано проблеми, що можуть призводити до суттєвого зростання антисоціальної поведінки молоді в Україні, що потребує її профілактики. Метою статті є аналіз і характеристика вітчизняних та міжнародних проблем, пов'язаних із антисоціальною поведінкою молоді, їх особливостей та тенденцій дослідження.

У центрі уваги – проблема дослідження стратегічних напрямів розвитку антисоціальної поведінки молоді в Україні, Великобританії та в європейських країнах з метою вироблення концептуальних засад визначення інформаційних потреб молоді в українському суспільстві.

***Ключові слова**: антисоціальна поведінка молоді, профілактика антисоціальної поведінки, соціальний супровід, соціалізація молоді, соціальна відповідальність, соціальні тенденції.*

PREVENTING THE DEVELOPMENT OF ANTISOCIAL BEHAVIOR IN YOUTH

Igor Folvarochnyi, Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Education, Associate professor Department of Psychology and Pedagogy, National University of Physical Education and Sport of Ukraine.
ORCID 0000-0002-9369-0199
E-mail: igor.folv@gmail.com

This article is about the problems that can lead to a significant increase in antisocial behavior of Ukrainian youth. In particular, the prevention of its development and the prevention of its emergence. This article will focus on rethinking the role of antisocial behavior of youth in society.

This article aims to analyze and characterize the problems, features, and trends of the study of antisocial behavior in youth, as well as to specify the search for a systematic approach to develop effective ways to improve the quality of preventative measures and social educational services.

The goal of the system is to provide preventive measures for the development of antisocial behavior in youth and to solve the life problems of individuals and social groups. Also to create appropriate conditions under which these groups will be able to independently solve their problems, restore lost skills and functions, and overcome or minimize them.

The focus is on developing a strategy for preventing antisocial behavior in the youth of Ukraine, the USA, and the rest of Europe to meet the informational needs of youth in Ukrainian society.

It was determined that the prevention of antisocial behavior consists of the systematic supply of counseling services, which are carried out during the period of adaptation of the individual to the new conditions of the social environment.

The perspective issue is the study of the development process of youth's antisocial behavior during the conditions of war on the territory of Ukraine. It presupposes the process of rethinking and finding the essential characteristics of the process of youth socialization, which requires a high level of social responsibility and national consciousness from each person.

***Keywords**: antisocial behavior of youth, prevention of antisocial behavior, social support, youth socialization, social responsibility, social trends.*

Постановка проблеми. Актуальна проблематика профілактичної діяльності з дітьми, схильними до девіантної поведінки, обґрунтування тенденцій розвитку антисоціальної поведінки молоді й розробка ефективних системних шляхів підвищення якості профілактичних засобів і соціальних просвітницьких послуг соціальними працівниками привертає увагу дослідників України та зарубіжних країн.

Проблеми антисоціальної поведінки молоді сьогодні є не лише наслідком невідповідних стандартам чи поганих матеріальних умов. Вони виникають із соціальних суперечностей суспільства. Для ефективної профілактики такої поведінки необхідно досліджувати широке коло питань щодо порушень соціальної поведінки молоді, починаючи з найпоширеніших форм і причин та закінчуючи наслідками, які така поведінка має для особистості та її соціального оточення. Соціальні причини активізації підліткової злочинності зумовлені шкільною системою навчання, економічною нестабільністю, негативним впливом однолітків один на одного, а також як недостатньою, так і надмірною батьківською опікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика антисоціальної поведінки людини досліджують за різними напрямами: філософським (поведінка та її сенс); нормативно-етичним (нормативні механізми регуляції); психологічним (проблема відхилення від норми в поведінці людини); соціальним (проблематика соціальної поведінки людини) та ін. Результати наукових досліджень свідчать про необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення проблеми асоціальності в поведінці людини.

Соціум як простір особистісного становлення, напрями соціалізації та особливості соціальної адаптації, фактори формування ціннісних орієнтацій антисоціальної поведінки молоді охарактеризовано в працях вітчизняних науковців В. Г. Бочарової, О. Б. Єршової, П. П. Терехова, А. В. Мудрика та ін. Особливе значення для профілактичної, корекційної та реабілітаційної роботи з підлітками має формування готовності соціальних працівників до роботи з проявами асоціальності. Цьому питанню відводить особливу увагу М. О. Волошенко. Предметом дослідження науковців стали вимоги сучасного суспільства до соціальних працівників, рівень їхньої готовності до професійної діяльності (І. І. Боднарук, В. В. Савіцька, С. Ю. Сургова та ін.), професійна мобільність (Т. Є. Гордєєва) та особливості підготовки соціального працівника в зарубіжних країнах (О. В. Загайко, О. П. Пічкар та ін.).

Аналізу причин і соціальних умов виникнення та розвитку девіантної поведінки людини в соціумі присвячено праці науковців США та Західної Європи (А. Бандура, Р. Бернс, Д. Брунер, К. Леонгард, Р. Мертон, Д. Міллер, Е. Фромм, Р. Шварц та ін.).

Проблематика антисоціальної поведінки молоді не залишається поза увагою громадськості та науковців різних країн. Здійснюються пошуки концептуальних профілактичних заходів із урахуванням національної специфіки. Незначна кількість вітчизняних досліджень присвячена факторам, які попереджають відкриту антисоціальну та насильницьку поведінку. Досліджуючи

особливості профілактики асоціальної поведінки, М. С. Микитенко наголошує на тому, що, незважаючи на значну кількість міждисциплінарних досліджень, різноманітні аспекти проблеми профілактики та корекції девіантної поведінки молоді не знайшли свого наукового розв'язання (особливості соціуму, що зумовлюють зміни в ціннісних орієнтаціях та установках девіантних неповнолітніх, соціально-педагогічні умови профілактики девіантної поведінки неповнолітніх та ін.). Ідея комплексного підходу до профілактики асоціальної (девіантної) поведінки молоді відображає важливу особливість виховання та перевиховання людини [3, с. 136–142]. У зв'язку з цим важливо визначити фактори ризику та умови, пов'язані з розвитком антисоціальної та агресивної поведінки молоді в нашому суспільстві. Йдеться насамперед про фактори ризику – умови чи ситуації, які емпірично пов'язані з конкретними ситуаціями.

Мета статті – визначити особливості дослідження проблеми асоціальної поведінки сучасної молоді в Україні та зарубіжних країнах і розробки відповідних профілактичних засобів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи специфіку девіантної поведінки, А. М. Самойлов наголошує, що ефективність профілактики девіантної поведінки молоді в соціально-виховному середовищі можлива за певних педагогічних умов, зокрема таких, як організація змістовної дозвільної діяльності, що уможливлює соціально прийнятні способи самоствердження та самореалізації молоді; забезпечення єдності морального і правового виховання; інтеграція групових та індивідуальних форм виховного впливу, схильних до девіантної поведінки; організація і педагогічне керівництво самовихованням молоді [6, с. 121–125].

Аналіз результатів міждисциплінарних досліджень, присвячених цій проблемі, свідчить про необхідність залучення важковиховуваної молоді до соціально позитивної діяльності.

Незважаючи на значний інтерес до означеної проблематики, на нашу думку, подальшого вдосконалення потребують концептуальні міждисциплінарні підходи до профілактики асоціальної поведінки молоді, особистісного становлення учнів з асоціальною поведінкою, критерії і показники та фактори, що зумовлюють позитивні зміни в ціннісних орієнтаціях молоді. Особливої уваги потребує обґрунтування соціально-педагогічних умов і розробка методики соціально-педагогічної профілактики розвитку девіантності, яка б ґрунтувалася на принципах середовищного підходу.

Профілактика асоціальної поведінки має орієнтуватися насамперед на діяльнісно-гуманістичний підхід до роботи з девіантними підлітками з урахуванням соціально-економічних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів; на цілеспрямованість корекційно-виховних впливів на особистість цієї категорії молоді через залучення їх до соціально цінної діяльності.

Протягом останнього часу суттєво розширилося розуміння девіантної поведінки молоді за рахунок нових форм девіацій, асоціальних і протиправних дій: алкоголізації, наркоманії, токсикоманії, ігроманії, інтернет-залежності [1]. У зв'язку з цим однією з центральних проблем теорії і практики виховання стає розробка ефективної профілактичної методики, спрямованої на нейтралізацію

негативних соціальних впливів і формування позитивної спрямованості молоді.

Обґрунтовуються ефективні напрями профілактики девіантної поведінки молоді в соціально-виховному середовищі, зокрема, організація змістовної дозвільної діяльності [7].

За даними дослідження Р. І. Панчишина, соціальні цінності є орієнтаціями, мотивами, стимулами, регуляторами поведінки людей. Відповідно система цінностей, стикаючись з системою правових норм, виконує таку ж соціальну функцію – регулює поведінку людей, але виконує її по-різному [5, с. 155–163].

На думку зарубіжних дослідників, психосоціальні фактори розвитку антисоціальної поведінки молоді досить детально вивчені, проте дослідження факторів ресурсів усе ще недостатньо проаналізовані. Більшість зарубіжних досліджень зосереджено на ролі сімейних факторів ризику: сімейних конфліктах [15], примусовому вихованні [11], дисципліні [13], психологічному напруженні між батьками дитини [14], а також нездоровій атмосфері в сім'ї.

Звертається увага, що проживання в неблагополучних сім'ях, коли дитина постійно або тимчасово розлучається з біологічним батьком, може значно сприяти розвитку антисоціальної поведінки. З іншого боку, підкреслюється важливість позитивної батьківської поведінки, яка має характеризуватися систематичним залученням дітей до виконання сімейних обов'язків та взаємопідтримкою і взаємоповагою батьків.

Зокрема, на основі аналізу досвіду Великобританії можна стверджувати про те, що як національні, так і місцеві соціально-педагогічні стратегії мають спрямовуватись на пошук балансу між правозастосуванням і профілактичним запобіганням розвитку асоціальної поведінки молоді.

Вважається, що найбільш перспективними є раннє профілактичне втручання, інтенсивна робота з молоддю та партнерство з громадою. З цієї точки зору правозастосування є необхідним, але його варто використовувати вибірково та дуже обережно.

У Великобританії існує різкий контраст між підходом до встановлення пріоритетів правозастосування на національному рівні та занепокоєнням щодо ризиків правозастосування і прихильністю до профілактичних заходів на місцевому рівні.

Національні ініціативи Великобританії, зокрема програма «Together» («Разом»), спрямовані на те, щоб відповідно реагувати на громадське занепокоєння, зменшити готовність суспільства допускати антисоціальну поведінку молоді, підвищувати рівень реагування з боку місцевої влади та поліції, а також спонукати ці органи до дії [14].

Пріоритет, який сьогодні надають проблематиці антисоціальної поведінки молоді (ASB) у Великій Британії, можна пояснити з декількох позицій. Так, одна з точок зору полягає в тому, що нинішні проблеми ASB відображають широкі соціокультурні зміни, яких ця країна зазнала за останні 50 років. Зокрема, втрата почуття спільності в багатьох сферах, зниження поваги та більший акцент на індивідуалізмі і споживацьких цінностях – усе це мало певні наслідки для стандартів громадянської поведінки.

Рівень ASB, як правило, є найвищим у міських центрах, бідних міських

маєтках та інших районах з низьким рівнем доходу (типи районів, які найбільше постраждали від занепаду промислової і виробничої бази в 1970-х і 1980-х роках). Житлова політика, яка дозволила велику концентрацію бідних, соціально ізольованих сімей, часто загострює соціальні проблеми в цих регіонах. Це дає змогу стверджувати, що багато соціальних та економічних подій за останні півстоліття призвели до позбавлення на цих територіях їх соціального капіталу та зростання антисоціальної поведінки молоді.

Міждисциплінарний аналіз та порівняльний підхід до пошуку та обґрунтування ефективних шляхів дослідження і профілактики різноманітних соціально-культурних проблем поширення антисоціальної поведінки молоді на національному рівні значно залежать від якості діагностики, об'єктивності виявленого стану соціального об'єкта і чітко обраних орієнтирів, норм галузі життєдіяльності, яка діагностується. Такі чинники є основними при проведенні соціального дослідження цього явища [2].

На це впливають насамперед стосунки в сім'ї, надмірні шкільні вимоги, а також ЗМІ, однолітки [8]. Визнаючи більшу ефективність саме попередження відхилення, ніж його подолання, у багатьох країнах світу обґрунтовують нові системні підходи до розробки та реалізації профілактичних дій асоціальної поведінки молоді.

Дослідження проблематики антисоціальної поведінки молоді в умовах поширення військових дій на території нашої держави набуває актуального значення.

Антисоціальна поведінка може визначатись як «ворожі чи шкідливі дії для розвитку українського суспільства» чи «поведінка, яка різко відхиляється від соціальних норм українського суспільства» (прояв агресії, мародерства, колабораціонізм, вандалізм, порушення правил суспільної поведінки, непокора владі та порушення загальноприйнятих соціальних норм співіснування людей у соціумі в умовах воєнних дій).

До аналізу асоціальної поведінки молоді у воєнних умовах можна виокремити два підходи: інтерналізацію та екстерналізацію. Інтерналізувальні розлади спрямовані у внутрішній світ молодої людини і включають у себе такі аспекти, як ізоляція та депресія. Екстерналізовані розлади спрямовані назовні та включають поведінкові прояви, зокрема заважання іншим, вербальну та фізичну агресію, а також акти насильства.

Обмежений інтелект особистості також пов'язаний із поганими навичками вирішення проблем, недостатньо розвинутими соціальними навичками та ризиком прояву агресії та фактами насильства [8, с. 131–141]. Крім того, встановлено чіткий зв'язок між низьким рівнем знань та кримінальною поведінкою [12, с. 21–23].

Внутрішні фактори ризику описуються як індивідуальні, всередині себе та інтрапсихічні. Індивідуальні фактори ризику можна далі розділити на фізичні та психологічні характеристики. Дослідження психологічних характеристик, таких як гіперактивність, проблеми з концентрацією уваги, надмірне занепокоєння, схильність до ризику, агресивність, раннє втягнення в антисоціальну поведінку, а також переконання та установки на користь девіантності показали більш сильну,

послідовну кореляцію з насильницькою поведінкою молоді.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Проблематика антисоціальної поведінки молоді не залишається поза увагою громадськості та науковців різних країн. Здійснюються пошуки концептуальних профілактичних заходів із урахуванням національної специфіки. З іншого боку, незначна кількість вітчизняних досліджень присвячена факторам, які попереджають відкриту антисоціальну та насильницьку поведінку. У зв'язку з цим в подальшому важливо визначити фактори ризику та умови, пов'язані з розвитком антисоціальної та агресивної поведінки молоді в нашому суспільстві. Йдеться насамперед про фактори ризику – умови чи ситуації, які емпірично пов'язані з конкретними ситуаціями.

Серед актуальних проблем цієї теми є розробка концептуального підходу до профілактики антисоціальної поведінки молоді в умовах військових дій на території України. Це передбачає переосмислення сутнісних характеристик процесу соціалізації молоді, який вимагає від кожної людини високого рівня соціальної відповідальності та національної свідомості.

Перспектива подальших досліджень у цій галузі полягає в порівняльному вивченні досвіду інших країн та України в упровадженні апробованих ефективних підходів і психокорекційних програм, спрямованих на комплексний підхід до вивчення об'єктивних причин та розробки стратегії запобігання подальшому розвитку антисоціальної поведінки молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошенко М. Концептуальні засади підготовленості майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності. Science and Education a New Dimension : Pedagogy and Psychology. 2015. № III(28). С. 25–27 (дата звернення: 19.05.2022).
2. Головко Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. «Видавничий дім «Персонал»». 2017. 174 с.
3. Микитенко М. Сучасний стан профілактики девіантної поведінки молоді органами кримінально-виконавчої інспекції. *Науковий вісник.* 2014. №1. С.136–142.
4. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. 375 с.
5. Панчишин Р. І. Ціннісний вимір поведінки людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: Збірник наукових праць. 2015. № 4 (48). С. 155–163.
6. Самойлов А. М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. Випуск 40. Вінниця : Нілан ЛТД, 2013. С. 121–125.
7. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки молоді у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: Методичний посібник. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД». 2016. 60 с.
8. Calhoun G., Glaser B., Bartolomucci C. The juvenile counseling and assessment model and program: A conceptualization and intervention for juvenile delinquency. *Journal of Counseling & Development.* 2001. №79 (2). P. 131–141(дата звернення: 21.05.2022).
9. Farrington D. Childhood origins of antisocial behavior. *Clinical Psychology Psychotherapy.* 2005. №12. P. 177–190 (дата звернення: 21.05.2022).
10. Garfinkel L. Youth with disabilities in the justice system: Integrating disability specific approaches. *Focal Point.* 1997. №11(1). P. 21–23 (дата звернення: 22.05.2022).
11. Houltberg B., Cui A., Henry L., Criss C. The role of youth anger in explaining links between

parenting and early adolescent prosocial and antisocial behavior. *Early Adoles*. 2014. №36(3). P. 297–318 (дата звернення: 22.05.2022).
12. Jacobson, Jessica, Andrew Millie, and Mike Hough. 2019. Tackling Anti-social Behaviour: A Critical Review. URL:https://hdl.handle.net/2134/3791 (дата звернення: 17.05.2022).
13. Monahan K., Oesterle S., Rhew I., Hawkins J. The relation between risk and protective factors for problem behaviors and depressive symptoms, antisocial behavior, and alcohol use in adolescence. *Community Psychol.* 2014. № 42(5). P. 621– 638 (дата звернення: 22.05.2022).
14. Piotrowska P., Stride C., Maughan B, Rowe R. Mechanisms underlying social gradients in child and adolescent antisocial behaviour. SSM - population health. 2019. №7. P. 31 (дата звернення: 23.05.2022).
15. Roy K. The systemic conditions leading to violent human behavior. *Journal of Applied Behavioral Science*, 2000. №36. P. 389–407 (дата звернення: 23.05.2022).

REFERENCES

1. Voloshenko M. (2015). Konceptual'ni zasady pidgotovlenosti majbutnih social'nyh pracivnykiv do profesijnoji dijal'nosti. Science and Education a New Dimension : Pedagogy and Psychology. [in Ukrainian] (19.05.2022).
2. Golovko N. (2017). Social'na profilaktyka pravoporushen': navch. posib. «Vydavnychyj dim «Personal». [in Ukrainian].
3. Mykytenko M. (2014). Cuchasnyj stan profilaktyky deviantnoji povedinky molodi organamy kryminal'no vykonavchoji inspekciji. Naukovyj visnyk. [in Ukrainian].
4. Orzhehovs'ka V. (2008). Profilaktyka deviantnoji povedinky nepovnolitnih : navch. posib. Cherkasy: Chabanenko Ju. [in Ukrainian].
5. Panchyshyn R. (2015). Cinnisnyj vymir povedinky ljudyny. Naukovyj visnyk Dnipropetrovs'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav: Zbirnyk naukovyh prac'. [in Ukrainian].
6. Samojlov A. (2013). Analiz psyhologo-pedagogichnyh pidhodiv do vyznachennja sutnosti deviantnoji povedinky. Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Myhajla Kocjubyns'kogo. Serija: Pedagogika i psyhologija: Zb. nauk. prac'. Vypusk 40. Vinnycja: Nilan LTD. [in Ukrainian]
7. Samojlov A. (2016). Profilaktyka deviantnoji povedinky molodi u social'no-vyhovnomu seredovyschi zagal'noosvitn'oji shkoly: Metodychnyj posibnyk. Vinnycja: TOV «Nilan LTD». . [in Ukrainian]
8. Calhoun G., Glaser B., Bartolomucci C. (2001). The juvenile counseling and assessment model and program: A conceptualization and intervention for juvenile delinquency. *Journal of Counseling & Development. №79 (2). P. 131-141*(21.05.2022). [in English]
9. Farrington D. (2005). Childhood origins of antisocial behavior. *Clinical Psychology Psychotherapy. №12. P.177-90* (21.05.2022). [in English]
10. Garfinkel L. (1997). Youth with disabilities in the justice system: Integrating disability specific approaches. *Focal Point. №11(1). P. 21-23* (22.05.2022). [in English]
11. Houltberg B., Cui A., Henry L., Criss C. (2014). The role of youth anger in explaining links between parenting and early adolescent prosocial and antisocial behavior. *Early Adoles. №36(3). P.297-318* (22.05.2022). [in English]
12. Jacobson, Jessica, Andrew Millie, and Mike Hough. (2019). Tackling Anti-social Behaviour: A Critical Review. URL:https://hdl.handle.net/2134/3791 (17.05.2022). [in English]
13. Monahan K., Oesterle S., Rhew I., Hawkins J. (2014). The relation between risk and protective factors for problem behaviors and depressive symptoms, antisocial behavior, and alcohol use in adolescence. *Community Psychol. № 42(5). P.621-638* (22.05.2022). [in English]
14. Piotrowska P., Stride C., Maughan B, Rowe R. (2019). Mechanisms underlying social gradients in child and adolescent antisocial behaviour. *SSM - population health. №7. P. 31*(23.05.2022). [in English]
15. Roy K. (2000). The systemic conditions leading to violent human behavior. *Journal of Applied Behavioral Science, №36. P. 389-407*(23.05.2022). [in English]

УДК 37.06
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267336

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Шаповалова Тетяна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID 0000-0002-2535-867X
E-mail: gg39358@gmail.com

У статті досліджуються проблеми формування соціального капіталу в академічному середовищі закладу вищої освіти, а саме роль довіри, підходи до вимірювання соціального капіталу і зв'язок людського потенціалу з соціальним капіталом. Аналіз наукових робіт класиків Ф. Фукуями, М. Вулкока, Дж. Коулмена, Р. Патмена дозволив визначити, що соціальний капітал характеризує відносини між людьми, коли кожна людина так чи інакше вирішує, яким чином вибудовувати своє оточення, як обмінюватися різними ресурсами з партнерами. Соціальний капітал включає ті аспекти соціальної структури, які полегшують дію людини всередині групи та вирішення соціальних проблем суспільства прямо пов'язано з ресурсами соціального капіталу.

Досліджено довіру, як важливий елемент соціального капіталу, на формування якої великий вплив мають норми і правила або системи уявлень про правильне і неправильне поводження, а детерміновані довірою результати володіють інтегративним ефектом самоорганізації. Довіра перетворюється не тільки в стрижневий чинник успіху окремих особистостей, але є запорукою трансформації знань у джерело суспільного добробуту. Визначено, що довіра може вважатися інтегральним показником соціального капіталу, бо відображає сукупність неформальних норм у дії і є важливим підґрунтям формування соціального капіталу, тому що завдяки довірі створюються міцні соціальні зв'язки, які є своєрідною підтримкою кожного індивіда в соціальній мережі університетського середовища. Розкрито сутність проксимальних і дистальних індикаторів вимірювання соціального капіталу. З'ясовано роль людського потенціалу у формуванні соціального капіталу студентської спільноти, здійснено типологію потенціалів та відповідність кожного типу потенціалу окремому виду соціального капіталу.

Ключові слова: *соціальний капітал, індикатори вимірювання, довіра, університетське середовище, здобувачі вищої освіти, людський потенціал.*

PROBLEMS OF SOCIAL CAPITAL FORMATION IN UNIVESITY ENVIRONMENT

Tetyana Shapovalova, PhD in Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University.
ORCID 0000-0002-2535-867X
E-mail: gg39358@gmail.com

The article examines the problems of social capital formation in the academic environment of a higher education institution, namely the role of trust, approaches to measurement of social capital and the connection of human potential with social capital. Analysis of scientific works of classics by F. Fukuyama, M. Woolcock, J. Coleman, R.Patman allowed to determine that social capital characterizes relationships between people, when each person decides in what way build your

environment, how to exchange different resources with partners. Social capital includes those aspects of the social structure that ease human action within a group and the solution of social problems of society, which is directly related to the resources of social capital. Trust is studied as an important element of social capital, the formation of which is greatly influenced by norms and rules or systems of ideas about correct and incorrect behavior and results determined by trust have an integrative effect of self-organization. Trust turns not only into a key factor in the success of individual personalities, but is a key to the transformation of knowledge into a source of social well-being. It was determined that trust can be considered an integral indicator of social capital because it reflects a set of informal norms in action and is an important basis for the formation of social capital, because thanks to trust, strong social ties are created, which are a kind of support for each individual in the social network of the university environment. The essence of proximal and distal indicators of measuring social capital is revealed. The role of human potential in the formation of the social capital of the student community has been clarified, the typology of potential and the correspondence of each type of potential to a separate type of social capital have been made.
Keywords: *social capital, measurement indicators, trust, university environment, students of higher education, human potential.*

Постановка проблеми. З поняттям капіталу в Україні протягом всієї історії незалежності складалися особливі відносини. Для того щоб той чи інший концепт прижився в умовах України, необхідно його сприйняття на всіх рівнях свідомості і його активне асимілювання, включення в поведінкову структуру, як щось неминуче. Сучасні технології PR і маркетингу дозволяють вміло маніпулювати свідомістю сучасної людини, проте штучність і фальш псевдорозуміння дійсності стають в кінцевому підсумку очевидними і викликають зворотну реакцію.

У сучасному глобалізованому просторі з'являється більше можливостей, але і більше складнощів знайти точку зростання, розвитку соціальних систем, соціальних спільнот і груп. Спочатку накопичення ціннісних орієнтирів відбувається на рівні етнічної самоідентифікації особистості. Безліч причин і умов впливає на формування даних орієнтирів, проте схожість емоційних оцінок, характеристик сприйняття, імперативів поведінки дає підставу вважати, що історична пам'ять накладає відбиток і визначає до певної міри майбутній вектор розвитку соціальної спільності.

На думку Ф. Фукуями, соціальний капітал не може бути створений індивідами, які діють окремо один від одного на їхній власний розсуд: «Цей вид капіталу заснований на поширенні більше соціальних цінностей, ніж індивідуальних. Так що досягти його формування значно складніше, ніж інших форм людського капіталу, але також це і від того, що він базується на етичній звичці, яку також складно змінити або знищити» [11]. Соціальний капітал має синергетичний ефект, завдяки якому суспільство значно швидше і ефективніше, мінімізуючи власні витрати, здатне продовжувати поступальний рух саморозвитку.

Таким чином, соціальний матеріал, що володіє «етичними звичками», на яких базується соціальний капітал, в закладі вищої освіти існує, необхідно тільки його подальше поширення, залучення в цей процес максимально більшої кількості здобувачів освіти і науково-педагогічного персоналу шляхом виховання та розвитку певних ціннісних характеристик, перш за все таких, як безумовна повага прав і свобод людини і громадянина, що і породжує найбільш важливу,

базову цінність будь-якого суспільства – довіру. Саме вихованням і особистим прикладом, а не насадженням і нав'язуванням, чи не створенням штучних протистоянь «ми – вони», а поліпшенням правового простору, заохоченням функціонування системи взаєморозуміння і співпраці, яке передбачає підвищення соціальної відповідальності кожного і відхід від психології «тимчасових» і «наглядачів», створення умов для формування партнерських відносин.

Складність процесу формування соціального капіталу в закладі вищої освіти очевидна і зажадає значних витрат часу, проте зміцнення такого важливого компоненту як довіра, яка цементує всі соціальні зв'язки, дозволить и самому закладу вищої освіти вийти на якісно новий рівень розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним підґрунтям дослідження розвитку соціального капіталу в закладах вищої освіти стали теорії класиків Ф. Фокуями, Р. Патмена, М. Вулкока та Дж Коулмена.

Авторами наукових доробок в яких розглядається сутність соціального капіталу та його функції є вітчизняні науковці, такі як А.В. Кизилова, А.М. Гриненко, І.В. Карпова та інші.

Дослідники М.І. Грицаєнко та Н. Стрельчук зробили перші кроки у вивченні соціального капіталу молодіжних груп і доводять, що сучасна українська молодь не усвідомлює використання наявного в неї соціального капіталу.

Довіра як важливий елемент соціального капіталу знайшла своє відображення в працях таких науковців, як О.М. Кожем'якіна, Н.О. Пачева, С.М. Наумкіна, В.О. Варинський, Г.І. Андрущенко, Т.В. Шаповалова.

Різні аспекти соціального капіталу і його формування, накопичення та реалізацію аналізували В. Погрібна, А.А. Бова, О.А. Турецький, А.М. Гриненко, В.В. Кирилюк, Н.М. Полив'яна А. Дроздова О. Демків, М.С. Дороніна, А.І. Нечепуренко, С.І. Бандур, А.Л. Багнюк, М.Д. Лесечко та О.Г. Сидорчук, О.Г. Михайловська, та О.А. Грішнова, І.І. Семків, Ю.В. Середа, М.Ю. Бондаренко, Т.В. Шаповалова.

Чисельні дослідження соціального капіталу не дають ґрунтовної відповіді на вирішення проблеми формування соціального капіталу в університетському середовищі, зокрема його вимірювання та зв'язку з людським потенціалом студентської спільноти.

Мета дослідження: Дослідити роль довіри в формуванні соціального капіталу в закладі вищої освіти, підходи до вимірювання рівня соціального капіталу в університетському середовищі та визначити вплив людського потенціалу на розвиток соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «соціальний капітал» показує значимість групових громадських утворень, спільнот для функціонування всіх його сфер, а ресурсом соціального капіталу, на думку М. Вулкока, виступає партнерство, тому що формування соціального капіталу – це процес, який залучає різних акторів з різних секторів суспільства в єдине ціле для досягнення спільної мети [14]. Іншими словами, соціальний капітал характеризує відносини між людьми, коли кожна людина так чи інакше вирішує, яким чином вибудовувати своє оточення, як обмінюватися різними ресурсами з партнерами.

Тотожну позицію займає американський вчений Дж. Коулмен, вважаючи, що соціальний капітал включає ті аспекти соціальної структури, які полегшують дію людини всередині групи [10].

На думку ряду вчених, елементами соціального капіталу виступають:

- соціальні зв'язки і шляхи, по яких вони створюються;
- довіра, що забезпечує взаємодію членів групи як єдиного цілого;
- нормативи і правила, які зміцнюють довіру;
- інститути, що забезпечують функціонування суспільства.

На процес формування довіри великий вплив мають норми і правила або системи уявлень про правильне і неправильне поводження, що вимагають виконання одних дій і забороняють інші.

Останнім часом актуальність дослідження довіри як важливого елемента соціального капіталу набуває особливої гостроти.

Кожем'якіна О.М., здійснюючі концептуальний аналіз співвідношення понять довіри та соціального капіталу, доходить висновку, що поняття соціального капіталу загалом відображає стійкі продуктивні міжособистісні та генералізовані зв'язки, що базуються на довірі, взаємному визнанні, колективній ідентичності, солідарності тощо, акцентуючи увагу саме на структурному аспекті мережевих утворень [3].

Вона стверджує, що детерміновані довірою результати володіють інтегративним ефектом самоорганізації, що в теорії синергетики має назву емерджентності, відображаючи такі спроможності колективних дій, що були б неможливі без об'єднання спільних зусиль [3].

Шаповалова Т.В. розглядає довіру, як підмурівки соціального капіталу, нематеріальним активом, який уможливлює отримання фінансового і матеріального капіталу. Очевидним в цьому контексті проявляється й інше явище – довіра перетворюється не тільки в стрижневий чинник успіху окремих особистотей, але є запорукою трансформації знань у джерело суспільного добробуту.

Як стверджує дослідниця, характерними рисами довіри є:

- неформальність відносин;
- очікування, припущення одного щодо поведінки іншої особи, передбачуваність при їх взаємодії;
- ймовірність виникнення конфлікту інтересів;
- може знижувати трансакційні витрати [7].

Розглядаючи місце довіри в системі соціального капіталу Наумкіна С. М. та Варинський В. О. визначили, що довіра може вважатися інтегральним показником соціального капіталу, бо відображає сукупність неформальних норм у дії. При високому рівні довіри всі сфери життя суспільства – економіка, політика, право – функціонують значно краще, з більшою користю для членів суспільства [4].

Тобто довіра виражає міру очікування, впевненості суб'єктів, інститутів в їх поведінці відповідно до уявлень про характер такої поведінки, без вимагання відшкодування витрат та актуалізації еквівалентності.

Довіра в середовищі закладів вищої освіти є важливим підґрунтям формування соціального капіталу, тому що завдяки довірі створюються міцні соціальні зв'язки, які є своєрідною підтримкою кожного індивіда цієї соціальної мережі.

На нашу думку, видається цілком очевидним положення, що довіра – це складний, комплексний феномен, що формується під впливом соціально-економічних, соціокультурних, соціально-психологічних, індивідуально-психологічних факторів, що мають різну ступінь вираженості і інтенсивності. В результаті диференційованого впливу соціально-економічних, соціокультурних параметрів на сукупність соціально-психологічних і індивідуально-психологічних характеристик особистості формуються різні стратегії накопичення і використання соціального капіталу, в тому числі і довіри. Ці стратегії накопичення і використання соціального капіталу цілком можуть розглядатися як інтегральні показники реакції на соціальне середовище.

По відношенню до закладів вищої освіти поняття соціального капіталу необхідно розглядати як рівень довіри, що складається з безлічі зобов'язань, очікувань і спільно розроблених норм, які розвиваються на основі попередніх соціальних взаємодій, іншими словами – когнітивний соціальний капітал.

Важливим є розуміння того, які вигоди буде мати академічне середовище закладу вищої освіти від формування соціального капіталу серед здобувачів освіти. Для цього ми звернемось до роботи Карпової І.В. «Феномен соціального капіталу: зміст та фактори нагромадження», в якій автор емпіричним шляхом довела, що вигоди від накопичення і розвитку соціального капіталу включають: високий рівень використання навиків та знань; забезпечення інформацією; підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва; стабільність внутрішньої і зовнішньої політики країни [2]. Ці цінності, на наш погляд, можуть бути актуальними і в університетському середовищі.

Деякі дослідники виділяють дві форми соціального капіталу-структурну і когнітивну, тоді заклад вищої освіти, як суспільний інститут, сприяє формуванню, перш за все, когнітивного соціального капіталу в середовищі здобувачів освіти, ставлячи своїм основним завданням виховання активної громадянської позиції, яка включає в себе цінності довіри, розважливості і толерантності, визнання прав інших громадян на власну думку.

Формування соціального капіталу в закладі вищої освіти неможливо без людського капіталу. Можна довго і багато міркувати про людський і соціальний капітал, як сукупність ресурсів, які можна задіяти, але постає питання їх вимірювання. За Шаповаловою Т.В. схожість капіталів людського і соціального є відносною й умовною, оскільки це проявляється в тому, що обидві форми капіталу є:

- нематеріальними чинниками;
- соціально обумовленими;
- певною мірою впливають на господарську діяльність та економічний розвиток;

- порівняно з іншими формами капіталу є найменш ліквідними і видимими (їх не можливо продати, передати, побачити, сприйняти на дотик тощо);
- потребують тривалого часу для їх накопичення;
- складно виміряти та оцінити [6].

З огляду на необхідність вимірювання соціального капіталу, вчені знаходяться в постійному пошуку цих методик. Важливо відзначити, що методика вимірювання соціального капіталу розвивалася разом з його теорією.

Р. Патмен висунув положення про те, що вирішення соціальних проблем суспільства прямо пов'язано з ресурсами соціального капіталу. Однак використання цих ресурсів передбачає вміння вимірювати соціальний капітал на макро- і мезо- рівнях, оцінювати обсяги різних видів соціального капіталу – вертикального і горизонтального, організаційного та сімейного, когнітивного і структурного, застосовувати різні види індикаторів, аналізувати різноманітні форми членства в соціальних групах і асоціаціях [13].

Досить довго для вимірювання соціального капіталу використовувалися вторинні дані, що знижувало точність результатів, і лише в останні десятиліття були розроблені відповідні індикатори. Останні поділяють на «проксимальні» і «дистальні». Група «проксимальних» індикаторів включає практичні результати впливу соціального капіталу на ті чи інші сторони життя людей, пов'язані з його основними компонентами – мережами, довірою і взаємністю в стосунках. «Дистальні» індикатори є результатами впливу соціального капіталу, які безпосередньо не пов'язані з його ключовими компонентами.

У здобувачів освіти вимір когнітивного соціального капіталу на макрорівні утруднений, тому що не всі можуть визначитися з суспільними цінностями і це є однією з проблем формування соціального капіталу в закладі вищої освіти. Тому доречно проводити дослідження на мезорівні, тому що система особистих цінностей у більшості здобувачів освіти вже сформувалася. Такі компоненти методики вимірювання соціального капіталу, як ступінь залученості в колективні дії і прийняття рішень, розрахунок рівня довіри всередині групи, завжди повинні бути в фокусі уваги науково-педагогічного персоналу.

Широкі можливості, які дає інтернет (електронна бібліотека, віртуальне навчальне середовище, університетські сайти і групи в Телеграм, Фейсбуці, Вацапі, Вайбері і т.п.) з одного боку, допомагають освітньому процесу, але з іншого боку, виникає проблема довіри до достовірності інформації, що розміщується в соціальних мережах, зростанні агресії і вплив комп’ютера на здоров’я. А введення дистанційного навчання не сприяє консолідації університетського співтовариства.

Рішення вищезазначених проблем лягає на плечі науково-педагогічного персоналу, які самі є соціальним капіталом всередині університетської системи, тому що заклад вищої освіти не тільки соціальний інститут, а й своєрідна соціальна мережа, яка пов'язана корпоративною системою цінностей, ступенем довіри як до колег і адміністрації, так і до керівних структур, політика яких в даний час породжує цілий ряд проблем у сфері вищої освіти.

Як вже неодноразово зазначалось, соціальний капітал можна визначити як систему соціальних зв'язків, що забезпечують згуртування, організованість, інтеграцію, взаємодопомогу колективних та індивідуальних соціальних акторів.

Спираючись на свій людський потенціал, перш за все на його мережеву компоненту, соціальні актори, в нашому випадку здобувачі освіти, створюють і підтримують ці соціальні зв'язки. Вони можуть їх змінювати, передавати один одному, використовувати, можуть отримувати і реально отримують доступ до різних ресурсів, що дозволяє вирішувати поставлені перед ними життєво важливі завдання.

Людський потенціал – це сформовані у взаємодії із соціальним середовищем сукупності систем універсальних (загальних) і специфічних (спеціалізованих) потреб, здібностей і прагнення різних соціальних акторів виконувати суспільно-необхідні дії, основні соціальні ролі та функції, які забезпечують як спадкоємність, так і новації в розвитку життєво важливих суспільних сфер, зокрема в університетському співтоваристві в цілому.

У сукупному людському потенціалі студентської спільноти можна виділити чотири види потенціалів, кожен з яких існує відносно незалежно від інших, але в певних обставинах може взаємодіяти з ними:

- особистісний потенціал;
- груповий (потенціал соціальних груп, колективів, діяльність яких здійснюється в організаційних рамках в обмеженому соціальному просторі);
- потенціал різних соціальних спільнот (соціально-демографічних, соціально-територіальних, соціально-професійних, соціально-класових, життєдіяльність представників яких не регламентується формальними і неформальними організаційними рамками і протікає в різних точках, полях соціального простору);
- людський потенціал всього університетського співтовариства як особливого роду соціальної цілісності.

На нашу думку, кожному з виділених потенціалів відповідає свій соціальний капітал:

- індивідуальний соціальний капітал студентів, науково-педагогічного персоналу, керівництва університету;
- окремих навчальних груп;
- соціальних спільнот.

Якщо прийняти це положення, то безперервні дискусії про реальне існування різних видів соціального капіталу стають безпредметними.

У структурі університетського людського потенціалу ми виділили його мережеву соціальну компоненту. Її ми визначаємо як систему потреб, здібностей і прагнення соціальних акторів формувати, розвивати і зберігати соціальні зв'язки між ними.

Призначення мережевої компоненти університетського людського потенціалу полягає, зокрема, в тому, щоб створювати і використовувати такі системи соціальних зв'язків, які дозволяють суб'єктам потенціалу вирішувати поставлені перед ними життєво важливі завдання.

Елементарна одиниця соціального капіталу групи, спільноти, закладу вищої освіти – соціальний капітал окремої людини. Взаємодіючі один з одним і об'єднуючись в різні соціальні групи, спільноти, люди створюють соціальні капітали групи, спільноти, які за своєю потужністю перевершують потенціали окремих особистостей (окремі особистості можуть приходити в групи і йти з них, але створений за їхньою участю груповий соціальний капітал залишається). Групи, взаємодіючі один з одним, створюють соціальний капітал більш високого рівня, потенціал закладу вищої освіти в цілому. Так створюються, взаємодіють, взаємно посилюючі або взаємно послаблюючі різні соціальні капітали, або різні рівні єдиного сукупного соціального капіталу.

Виробництво і відтворення соціального капіталу включає в себе перш за все виробництво і відтворення систем потреб, здібностей і прагнення соціальних акторів створювати, підтримувати і розвивати системи соціальних зв’язків, які дозволяють їм досягати своїх цілей і набувати реального і символічного багатства.

На жаль, соціальний капітал закладу вищої освіти розподілено нерівномірно і багато його видів недостатньо розвинено, що призводить до дефіциту соціального капіталу. Для підвищення якості соціального капіталу необхідно формувати і розвивати мережеву компоненту людського потенціалу, тобто, такі системи потреб, здібностей і прагнення соціальних акторів, які сприяють створенню нових соціальних зв'язків, що відрізняються високим рівнем довіри, взаємною повагою, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою.

Основна причина дефіциту соціального капіталу в закладі вищої освіти пов'язана з порушенням принципу компліментарності в співвідношенні «індивідуального» і «громадського» соціального капіталу, відповідних мікро- і макрорівнів соціальної взаємодії. Дотримуючись цього принципу, соціальні капітали на різних рівнях соціальної взаємодії повинні бути пов'язані таким чином, що процес накопичення і якість ресурсів «індивідуального» соціального капіталу залежить від «громадського» соціального капіталу, а «громадський», в свою чергу, залежить від «індивідуального», тому що саме з нього може бути отриманий. Однак в університетському середовищі спостерігається протиріччя: накопичення «індивідуального» соціального капіталу перешкоджає накопиченню «громадського».

Для усунення зазначеного протиріччя необхідна реструктуризація соціального капіталу, цілеспрямована зміна співвідношення його складових (довіри, загальноприйнятих норм і цінностей, соціальних мереж). Якщо рівень довіри низький – необхідно його підвищувати. Якщо система цінностей зруйнована – треба її відновлювати. Якщо соціальні мережі вузькі – треба їх розширювати.

В якості найважливішого суб'єкта реструктуризації соціального капіталу може виступити заклад вищої освіти. Освіта включає в себе процеси, пов'язані як з мікро-, так і з макрорівнем соціальної взаємодії, тобто, може позитивно вплинути на якість ресурсів, які складають як «індивідуальний», так і «громадський» соціальний капітал, і забезпечити їх компліментарність.

Соціокультурне середовище, будучи активним початком освітнього простору, сприяє формуванню певних норм і цінностей, що становлять основу соціального капіталу здобувача освіти. Освітній рівень індивіда визначає не тільки спектр соціальних контактів і зв'язків, але також їх якість і, що не менш важливо, є надійним предиктором довіри, як складової суспільного соціального капіталу.

Причетність закладу вищої освіти до проблеми дефіциту соціального капіталу пояснюється «бідністю» соціальних відносин, що мають місце в освітньому просторі сучасних навчальних закладів. Побудову освітнього простору пропонується здійснювати таким чином, щоб він по праву міг бути названим простором соціальним. Для цього необхідно його ускладнення і розширення, зокрема, шляхом реалізації спеціальних освітніх програм, не тільки, формальних, але й неформальних.

Дотримання соціокультурних нормативів призводить до виникнення соціального капіталу, а можливість його нарощування безпосередньо залежить від відносин до нормативів, що розділяються індивідом з членами своєї спільноти.

Ряд досліджень навіть вказує на специфічну для здійснення соціального капіталу активність (так звану «SC-стратегію»), тобто свідоме прагнення взаємодіяти з іншими людьми шляхом накопичення взаємних зобов'язань і очікувань [10, 12,13].

У тих небагатьох відомих нам роботах, в яких частково розглядається соціальний капітал молодіжних груп (Грицаєнко М.І., Стрелчук Н.), зазначається, що сучасна молодь відчуває серйозні проблеми з накопиченням і реалізацією наявного у неї соціального капіталу.

Так, молоді люди не готові до здійснення спільних соціальних проектів, якщо вони тільки не пов'язані з інтересами локальних груп. Молодь вважає за краще використовувати неформальні практики, наприклад отримання певних благ по знайомству, взаємовідносини в соціальних мережах. Вона дистанціюється від інститутів, що вимагають адекватних соціальному капіталу нормативів взаємодії: співпраці, генералізованої довіри і доброчесності. Все це, безумовно, свідчить про необхідність як діагностики соціального капіталу молодіжних груп, так і аналізу тих умов, які можуть забезпечити його поступальний розвиток [1, 5].

Можна вважати, що соціальний капітал є складно організованою єдністю взаємопідтримуючих психологічних властивостей, він особливим чином співвідноситься з особистісними нормативами сучасного індивіда. Можна стверджувати, що розвиток соціального капіталу у здобувачів освіти може здійснюватися як в «просуваючих», так і «стримуючих» умовах освітнього середовища. Головним фактором його нарощування виступає самовизначення особистості в нормативному просторі громадянського суспільства.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Довіра в університетському середовищі є інтегральним показником соціального капіталу, так як вона відображає сукупність неформальних норм у дії. На процес формування довіри великий вплив мають норми і правила або системи уявлень про правильне і неправильне поводження, що вимагають виконання

одних дій і забороняють інші. Довіра формується під впливом соціально-економічних, соціокультурних, соціально-психологічних, індивідуально-психологічних факторів.

Заклад вищої освіти сприяє формуванню когнітивного соціального капіталу в середовищі здобувачів освіти, ставлячи своїм основним завданням виховання активної громадянської позиції, яка включає в себе цінності довіри, розважливості і толерантності, визнання прав інших громадян на власну думку. У здобувачів освіти вимір когнітивного соціального капіталу на макрорівні утруднений, тому що не всі можуть визначитися з суспільними цінностями і це є однією з проблем формування соціального капіталу в закладі вищої освіти.

Вимірювання соціального капіталу університетського середовища здійснюється проксимальними індикаторами, що включають практичні результати впливу соціального капіталу на ті чи інші сторони життя здобувачів освіти та дистальні індикатори, які безпосередньо не пов'язані з ключовими компонентами соціального капіталу.

У сукупному людському потенціалі студентської спільноти можна виділити чотири види потенціалів: особистісний, груповий, потенціал різних соціальних спільнот, людський потенціал всього університетського співтовариства. Основна причина дефіциту соціального капіталу в закладі вищої освіти пов'язана з порушенням принципу компліментарності в співвідношенні «індивідуального» і «громадського» соціального капіталу, тобто накопичення першого перешкоджає накопиченню другого.

Подальші наукові дослідження з проблематики формування соціального капіталу в університетському середовищі можуть бути спрямовані на подальше дослідження виміру соціального капіталу і створення системи моніторингу і оцінювання його розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грицаєнко, М.І.(2018). Сутність соціального капіталу та його особливості в аграрній сфері. *Економіка АПК*, 1, с.60–65. URL: http://eapk.org.ua/contents/2018/01/60
2. Карпова, І.В. (2014). Феномен соціального капіталу: зміст та фактори нагромадження. *Ефективна економіка*,10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3412
3. Кожем'якіна, О.М. (2016). Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*, 1 (26), 118-131. URL: https://dse.org.ua/arhcive/26/1(26)_2016.pdf
4. Наумкіна, С. М., & Варинський, В. О. (2016). Місце довіри в системі соціального капіталу. *Актуальні проблеми політики*, 58, 57-65. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8877/Naumkina%26Varynskyi%20APP_58-7.pdf?sequence=1&isAllowed=y
5. Стрельчук, Н.(2014). Соціальний капітал як ресурс демократизації українського суспільства. URL: http://buk-visnyk.cv.ua/hromadske-suspilstvo/304/
6. Шаповалова, Т.В.(2012). «Людський капітал», «Соціальний капітал»:генеза, схожість і відмінність категорій. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 10(182), с. 261–267.
7. Шаповалова, Т.В.(2013). Довіра в соціальному капіталі: підходи до трактування. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 2(191), с.157–161.
8. Шаповалова, Т.В.(2013). Довіра як економічна категорія та складова соціального капіталу. *Збірник наукових праць ДонДУУ, Т.XIV, Серія «Економіка»*, 263, с. 295–303.

9. Coleman, J. (1990). *Foundations of Socisl Teory*. Cambridge: Harvard University Press.
10. Coleman, J. (2000). Social Capital in the Creation of Human Capital. *Social Capital: A Multi-faceted Perspective.* P.Dasgupta (Ed), & I.Serageldin(Ed) Washington: The World Bank.
11. Fukuyama, F.(1996). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: A Free Press Paperbacks Book.
12. Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and application in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, P. 1–24
13. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*.New York: Simon & Schuster.
14. Woolcock, M. (2000). Social Capital: the State of Notion. *Social Capital: Global and Local Perspective.* J. Kajanoja (Ed). Institut for Economic Research.

REFERENSES

1. Hrytsaienko, M.I.(2018). Sutnist sotsialnoho kapitalu ta yoho osoblyvosti v ahrarnii sferi. Ekonomika APK, 1, s.60-65. URL: http://eapk.org.ua/contents/2018/01/60 [in Ukrainian]
2. Karpova, I.V. (2014). Fenomen sotsialnoho kapitalu: zmist ta faktory nahromadzhennia. Efektyvna ekonomika,10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3412 [in Ukrainian]
3. Kozhemiakina, O.M. (2016). Dovira ta sotsialnyi kapital: prostorova tsinnisno-normatyvna interpretatsiia. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika, 1 (26), 118-131. URL: https://dse.org.ua/arhcive/26/1(26)_2016.pdf [in Ukrainian]
4. Naumkina, S. M., & Varynskyi, V. O. (2016). Mistse doviry v systemi sotsialnoho kapitalu. Aktualni problemy polityky, 58, 57-65. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8877/Naumkina%26Varynskyi%20APP_58-7.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian]
5. Strelchuk, N.(2014). Sotsialnyi kapital yak resurs demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva. URL: http://buk-visnyk.cv.ua/hromadske-suspilstvo/304/ [in Ukrainian]
6. Shapovalova, T.V.(2012). «Liudskyi kapital», «Sotsialnyi kapital»:heneza, skhozhist i vidminnist katehorii. Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia, 10(182), s. 261-267. [in Ukrainian]
7. Shapovalova, T.V. (2013). Dovira v sotsialnomu kapitali: pidkhody do traktuvannia. Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia, 2(191), s.157-161. [in Ukrainian]
8. Shapovalova, T.V.(2013). Dovira yak ekonomichna katehoriia ta skladova sotsialnoho kapitalu. Zbirnyk naukovykh prats DonDUU, T.XIV, Seriia «Ekonomika», 263, s. 295-303. [in Ukrainian]
9. Coleman, J.(1990). Foundations of Socisl Teory. Cambridge: Harvard University Press. [in English]
10. Coleman, J.(2000). Social Capital in the Creation of Human Capital. Social Capital: A Multi-faceted Perspective. P.Dasgupta (Ed), & I.Serageldin(Ed) Washington: The World Bank. [in English]
11. Fukuyama, F.(1996). Trust: The social virtues and the creation of prosperity. New York: A Free Press Paperbacks Book. [in English]
12. Portes, A.(1998). Social capital: Its origins and application in modern sociology. Annual Review of Sociology, 24, P. 1–24 [in English]
13. Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.New York: Simon & Schuster. [in English]
14. Woolcock, M.(2000). Social Capital: the State of Notion. Social Capital: Global and Local Perspective. J. Kajanoja (Ed). Institut for Economic Research [in English]

.

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 364-786:338.48-2-056.26(477-25)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267339

КОМПЛЕКСНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ: З ДОСВІДУ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНОЇ, ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ТРУДОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ

Вербовська Оксана, директор Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів, аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID 0000-0001-8822-054X
E-mail: verba_ov@ukr.net

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

У статті схарактеризовано практичний досвід Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів з реалізації заходів інклюзивного туризму як ефективного засобу комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та ефективного інструменту інтеграції в суспільство.
Програма побудована за таким алгоритмом: діагностика (профорієнтаційна, соціальна, психологічна); аудиторні заняття, побудовані на рівнях складності (початковий, середній, достатній); контроль засвоєння аудиторного матеріалу; вихід на маршрут.
Персональна участь у проведенні екскурсій; підсумки, результати, моніторинг емоційного ефекту.
У результаті впровадження дослідження експериментальним шляхом встановлено комплексний позитивний ефект та зафіксовано такі реабілітаційні ефекти: соціальний ефект; психологічний ефект; професійний ефект; просвітницький ефект; трудовий ефект; фізичне здоров'я.
Ключові слова: *особа з інвалідністю, реабілітація, соціальна реабілітація, психологічна реабілітація, професійна реабілітація, доступність, безбар'єрність, інклюзивний туризм, інтеграція.*

COMPREHENSIVE REHABILITATION THROUGH INCLUSIVE TOURISM: FROM THE EXPERIENCE OF KYIV CITY CENTER FOR SOCIAL, VOCATIONAL AND LABOUR REHABILITATION OF THE DISABLED

Verbovska Oksana, Director of the Kyiv City Social Center, professional and labor rehabilitation of the disabled, PhD student of the Department of Social Pedagogy and Social Work Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

The article describes the practical experience of the Kyiv City Center for Social, Vocational and Labour Rehabilitation of the Disabled in implementing the activities of inclusive tourism as an effective means of comprehensive rehabilitation of disabled persons and an effective tool for integration into society. The program is based on the following algorithm: diagnostics (vocational, social, psychological); classroom sessions based on complexity levels (initial, intermediate, sufficient); checking the retention of classroom material; routing. Personal participation in the excursions; outcomes, results, emotional effect monitoring.

Following implementation of the study, a combined positive effect has been experimentally proved and the following rehabilitation effects have been recorded:

- *social effect – new social contacts, forming social roles, integration into society, forming confident and effective attitudes, developing communication skills and raising self-esteem;*
- *psychological effect – reduced anxiety, improved psychological well-being, developing, forming, adjusting moral personal qualities; overcoming stressful situations, developing a pro-active attitude;*
- *occupational effect – preparing for professional activity, self-fulfilment, adaptation, re-adaptation, restoring or acquiring occupational capacity, training, retraining, identifying the need for retraining, taking into account personal proclivities and preferences;*
- *educational effect – understanding the outside world; meeting new people; broadened outlook; developing observation skills, transforming view of the world, acquiring new knowledge, skills and abilities, increased creativity, increased interest in learning and obtaining new knowledge, developing responsibility;*
- *labour effect – preparation for labour activity, development and possibility to use own potential in the labour market, self-fulfilment, restoring or acquiring working capacity, developing teamwork skills;*
- *physical health – physical activity, therapy and prevention of psychosomatic diseases through organizing physical activity, reduced anxiety, strengthened nervous system and increased immunity, improved general well-being.*

Keywords: *disabled person, rehabilitation, social rehabilitation, psychological rehabilitation, vocational rehabilitation, accessibility, barrier-free, inclusive tourism, integration.*

Постановка проблеми. Питання забезпечення рівних прав і можливостей всіх груп населення та створення безперешкодного середовища актуальні в сучасному суспільстві та структуровано відображені в одному із стратегічних напрямків державної політики України, який закріплено в Національній стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року[7].

Саме в цьому документі визначено основні напрями безбар'єрності: фізична, інформаційна, цифрова, суспільна та громадянська, освітня та економічна. Зокрема, одним із завдань, необхідним для досягнення стратегічних цілей, є запровадження комплексних реабілітаційних послуг, спрямованих на підвищення якості життя, активності, працездатності та залучення в усі форми суспільного життя [7].

Структура системи реабілітації в Україні та основні засади створення умов для усунення чи компенсації обмежень життєдіяльності людини, спричинених інвалідністю, визначені в Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [8].

Основною метою реабілітації є досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство осіб з інвалідністю[8].

Загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму регулюються Законом України «Про туризм». Згідно закону, туризм визначено як тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає [9].

В чинній редакції якого визначено 17 основних видів туризму, а саме: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для осіб з інвалідністю, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний [9].

До суб'єктів, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є: туристичні оператори, туристичні агенти, суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг, гіди-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу - фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування [9].

Вмотивовано доцільним є включення у практику реалізації стратегії безбарєрності інклюзивного туризму, який має високий реабілітаційний потенціал і виступає інноваційною інклюзивною технологією.

Аналіз останніх досліджень. Варто відзначити, що на сьогодні за результатами десятирічних досліджень існують різні трактування цього поняття: «туризм для всіх», «адаптивний туризм», «доступний туризм», «універсальний туризм», «інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм», «безбар'єрний туризм» тощо. Спробуємо розглянути зміст цих понять.

Один із основоположників інклюзивного туризму Скот Райн характеризує його як туризм, доступний для всіх, незалежно від постійних чи тимчасових обмежень можливостей, і перш за все це соціальна інтеграція [5].

Науковці Відкритого міжнародного університету «Україна» Н. Барна та В. Коротєєва визначають інклюзивний туризм – як форму туризму, яка включає в

себе процес співпраці між різними учасниками у сфері туризму та передбачає надання людям з інвалідністю доступності, включаючи мобільну, візуальну, слухову і когнітивну складові доступності, надає право функціонувати незалежно, на рівних умовах з почуттям власної гідності через надання універсальних туристичних продуктів, послуг і середовища [2].

Одні із основоположників інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму в Україні – В. Лепський та С. Макаренко – визначають його як систему заходів, спрямованих на надання особам з інвалідністю можливості відновлення та розвитку їх фізичного, соціального, духовного, творчого та інтелектуального рівня з метою сприяння подальшої інтеграції в суспільство. Інклюзивний туризм структурно включає в себе різні види реабілітації, а саме: медичну, психологічну, психолого-педагогічну, професійну, трудову, фізкультурно-спортивну, фізичну, соціальну та інші соціально-побутові заходи. Інклюзивний туризм являє собою дієву мікромодель інтегрованого суспільства (люди з інвалідністю та їх рідні; фахівці; здорові люди), що опинилися в реальних умовах, завдяки чому створюються оптимальні умови для проведення ефективної соціалізації дезадаптивних людей та інтеграції їх в суспільство [6].

В контексті розвитку інклюзивної освіти Кравченко О.О. розглядає інклюзивний туризм як інклюзивну освітню практику, що включає систему психолого-педагогічних, соціально-виховних, освітньо-пізнавальних, корекційних, фізкультурно-оздоровчих заходів для дітей та молоді з ООП в умовах туризму, спрямованих на їхню комплексну реабілітацію, оздоровлення та соціальну інтеграцію з метою відновлення основних соціальних функцій особистості, психічного, фізичного і морального здоров'я, соціального статусу. Водночас інклюзивний туризм є інноваційною соціальною послугою (також складовою базових соціальних послуг), спрямовану на залучення людини з інвалідністю до туристичної діяльності як активного суб'єкта суспільного, соціального і культурного життя [5].

Мета статті – схарактеризувати практичний досвід з реалізації заходів інклюзивного туризму як ефективного засобу комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та ефективного інструменту інтеграції в суспільство.

Виклад основного матеріалу. Київ має потужний потенціал як для міжнародного, так і для внутрішнього туризму. Відповідно до соціологічних досліджень увесь туристичний потік у 2019 році мав таку вікову структуру: особи молодше 18 років – 4 відсотки іноземних та 9 відсотків внутрішніх туристів; від 18 до 34 років – 57 відсотків іноземних та 56 відсотків внутрішніх туристів; від 35 до 55 років – 34 відсотки іноземних та 3 відсотки внутрішніх туристів; старші 56 років – по 5 відсотків іноземних та внутрішніх туристів. Важливо, що 60 відсотків усіх іноземних туристів відвідали Київ [3].

В Києві найбільшим попитом користуються чотири напрями туризму: подієвий, гастрономічний, медичний, історичний [3].

Для підвищення конкурентоспроможності міста Києва як туристичного центру європейського рівня, збільшення туристичних потоків та підвищення

прибутковості туристичної сфери затверджено міську цільову програму розвитку туризму в місті Києві на 2022-2024 [3].

Одним із важливих напрямків програми є вдосконалення туристичної інфраструктури, зокрема виготовлення, встановлення та обслуговування міні макетів туристично привабливих об'єктів доступних для осіб з порушенням зору шляхом дублювання інформації шрифтом Брайля, що в свою чергу забезпечить розвиток інклюзивного туризму [3].

Також для створення інклюзивно привітного туристичного середовища в Києві програмою передбачено створення та облаштування інклюзивних туристичних маршрутів, адаптованих до потреб осіб з інвалідністю різних нозологій [3].

Науковою новизною проведеного дослідження є включення особи з інвалідністю в заходи із реабілітації як активного учасника, а не пасивного отримувача послуги в форматі профорієнтаційного курсу, під час якого учасники спробували себе в ролі гіда по зоопарку.

Використовуючи інструменти інклюзивного туризму практичним шляхом вдалося реалізувати та підтвердити відповідне наукове припущення в одному із закладів сфери соціального захисту, який здійснює реабілітацію осіб з інвалідністю, а саме, Київському міському Центрі соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів.

Київський міський Центр соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів (далі – Центр) заснований на комунальній власності територіальної громади міста Києва та підпорядкований Департаменту соціальної політики виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) [3].

Центр є бюджетною реабілітаційною установою, цільовим призначенням якої є здійснення комплексу реабілітаційних заходів, спрямованих на створення умов всебічного розвитку осіб з інвалідністю, засвоєння ними знань, умінь, навичок, досягнення і збереження їхньої максимальної незалежності фізичних, розумових, соціальних, професійних здібностей з метою максимальної реалізації особистісного потенціалу.

В своїй діяльності Центр забезпечує: проведення комплексу заходів з ранньої, соціальної, психологічної, психолого-педагогічної, фізкультурно-спортивної, трудової і професійної реабілітації; розвиток автономного проживання осіб з інвалідністю; проведення заходів з професійної орієнтації, адаптації, опанування трудових навичок [3].

Одним із важливих завдань, покладених на Центр, є інтеграція осіб з інвалідністю в усі галузі життя шляхом проходження комплексної реабілітації.

Під час реабілітації критично важливо змістити акценти, і зі споживацької ролі переключити клієнта реабілітаційного центру в процес реабілітації на партнерських принципах. Залучення до усіх заходів як рівноцінного учасника дає максимально позитивний результат, зокрема, це дає змогу досягти одночасно кількох реабілітаційних ефектів: соціального, психологічного, професійного, трудового.

Сам процес був побудований за принципом повного включення, тобто, щоб особа яка знаходиться на реабілітації, була залучена на різних етапах, а саме збору та опрацювання інформації про туристичний об'єкт, формуванні тексту екскурсії, тренувальному відтворенні інформації, приміряла на себе роль туриста, і спробувала себе в ролі гіда. Такий формат реалізації ідеї інклюзивного туризму передбачає відповідну попередню ґрунтовну підготовку.

Втілення в життя проєкту було побудовано за таким алгоритмом:

– діагностика (профорієнтаційна, соціальна, психологічна);

– аудиторні заняття, побудовані на рівнях складності (початковий, середній, достатній);

– контроль засвоєння аудиторного матеріалу;

– вихід на маршрут. Персональна участь у проведенні екскурсій;

– підсумки, результати, моніторинг емоційного ефекту.

Для реалізації цього проєкту було розроблено відповідну програму занять, яка включала в себе теоретичну та практичну частини, завдання якої поділені за рівнями складності. Курс розраховано на 354 години, з них 72 години теоретичних та 282 години практичних занять, також розподілено три рівні складності інформації, на проходження кожного з них розраховано 114 годин. Загалом розрахункова періодичність складає 4 заняття в тиждень.

У вступній частині курсу визначено такі теми: інструктаж з техніки безпеки, загальна інформація про зоопарк, вивчення карти Київського зоологічного парку, шляхи евакуації, правила комунікації та взаємодія в групі, загальні поняття та терміни курсу, вивчення екскурсійного маршруту.

Також підготовлено відповідні навчально-дидактичні матеріали, адаптовані для людей із різними нозологіями та різним ступенем сприйняття та відтворення інформації. Варто зазначити, що всі матеріали готувалися в кількох форматах одночасно, та були орієнтовані окремо на візуальне, тактильне та аудіальне сприйняття.

Зокрема, було розроблено пішохідний маршрут Київським зоопарком, який був максимально адаптованим для потреб осіб з інвалідністю. Особливу увагу було приділено адаптивності простору та безперешкодній доступності відповідних об'єктів, також враховано потребу перепочинку, наявності санітарних вузлів.

Маршрут було розроблено використовуючи 26 об'єктів та прокладено в такій послідовності відвідування: пелікан, сіаманг, рись, сип білоголовий, беркут, лев африканський, вовк, тигр, гієна, горила, жираф, бегемот, слон, зебра, нільгау, мунжак китайський, олень (благородний, плямистий), бурий ведмідь, ведмідь білогрудий, ведмідь тянь-шанський, єнот полоскун, верблюд двогорбий, кінь Пржевальського, зубр європейський, фламінго рожевий, альпака [3].

Варто зазначити, що інформаційні матеріали містили не лише статистичну та енциклопедичну інформацію про певних тварин, також як додаткова інформація використовувалися історії реальних жителів саме цього зоопарку, їх родинні зв'язки, клички, кумедні випадки, тощо. Такий підбір матеріалів дозволяв

створити унікальні історії про екскурсійні об'єкти, що є важливим в роботі екскурсовода для зацікавлення клієнтів.

Кожен із групи обирав об'єкт екскурсійного маршруту, з яким буде працювати. На перших етапах вибір відбувався за побажаннями, а пізніше за чітким розподіленням. Таким чином, здійснювалася початкова професійна підготовка, спрямована на сприйняття і опрацювання робочих завдань, де частіше за все фахівці Центру не приймають участі у виборі завдання, а лише долучаються до виконання сформульованих задач.

Потім тривав процес опрацювання навчальної інформації та первинне її відтворення в аудиторних умовах. Кожен із групи готувався по одному із об'єктів маршруту використовуючи готові дидактичні матеріали, проте також стимулювалося застосовування інструментів самопошуку цікавих даних.

Наступним етапом був вихід до локацій Київського зоопарку. Шлях до якого долався групою громадським транспортом, що додатково сприяло формуванню самостійності в переміщеннях містом та актуалізації навичок навігації мегаполісом.

Інструктажі із правил техніки безпеки та поводження у публічних місцях в обов'язковому порядку здійснювалися попередньо та на початку кожного практичного заняття.

Важливим моментом є той факт, що на усіх етапах процесу реабілітації засобами інклюзивного туризму група завжди супроводжувалася соціальним працівником та практичним психологом. Такий підхід до організації процесу сприяв максимальному включенню осіб з інвалідністю до всього комплексу реабілітаційних заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті впровадження дослідження експериментальним шляхом встановлено комплексний позитивний ефект та зафіксовано такі реабілітаційні ефекти:

– соціальний ефект – нові соціальні контакти, формування соціальних ролей, інтеграція в суспільство, формування впевненої та ефективної життєвої позиції, розвиток комунікативних навичок і підвищення самооцінки людини, позбавлення комплексів та ізоляції, стимулювання загального відчуття благополуччя;

– психологічний ефект – зниження рівня тривожності, покращення психологічного самопочуття, розвиток, формування, коригування моральних особистісних якостей; подолання стресових ситуацій, розвиток активної життєвої позиції (бути потрібними людям і суспільству), стабілізація емоцій, розвиток довіри до оточуючих і впевненості в собі, зниження дратівливості і гніву, підвищення рівня радості, розвиток вміння справлятися з депресією та швидко заспокоюватися в стресовій ситуації, відчувати себе захищеним, зменшення рівня агресії;

– професійний ефект – підготовка до професійної діяльності, самореалізація, адаптація, реадаптація, відновлення чи здобуття професійної працездатності, навчання, перенавчання, виявлення потреби у перекваліфікації з урахуванням особистих схильностей і побажань;

– просвітницький ефект – пізнання навколишнього світу; знайомство з новими людьми; розширення кругозору; розвиток спостережливості, трансформування свого світогляду, володіння новими знаннями, уміннями та навичками, підвищення творчої активності, підвищення інтересу до навчання та нових знань, розвиток відповідальності;

– трудовий ефект – підготовка до трудової діяльності, розвиток та можливість застосування власного потенціалу на ринку праці, самореалізація, відновлення чи здобуття трудової працездатності, розвиток навиків командної роботи;

– фізичне здоров'я – забезпечення рухової активності, терапія і профілактика психосоматичних захворювань через організацію рухової активності, зниження тривожності, зміцнення нервової системи і підвищення імунітету, поліпшення загального самопочуття, що відображається на покращенні якості сну, спілкування з тваринами сприяє нормалізації роботи нервової системи, створення сприятливої психологічної атмосфери.

Успішна реалізація цього дослідження дозволяє припустити ефективність відповідного підходу в реабілітації використовуючи нові маршрути та екскурсійні об'єкти.

Сам принцип залучення особи в процес реабілітації як активного учасника, який продемонстровано у цьому дослідженні, може бути використаний і в інших заходах спрямованих на реабілітацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries. –Poznan : UniKS Press, 2020. – 225 p. ISBN 978-83-953988-2-7
2. Київський міський Центр соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів : URL: офіційний сайт. http://inc.kiev.ua/ (дата звернення: 01.10.2022)
3. Міська цільова програма розвитку туризму в місті Києві на 2022-2024 роки. URL: http://surl.li/cbpsk (дата звернення: 01.10.2022)
4. Кравченко О.О. Нормативно-правові засади впровадження інклюзивного туризму як засобу реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами. *Збірник наукових праць педагогічні науки Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2020, № 1(20). С. 128–147. URL: https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/403 (дата звернення: 01.10.2022)
5. Кравченко О.О. Освітньо-виховний, реабілітаційний та оздоровчий потенціал інклюзивного туризму в умовах інклюзивного навчання : монографія ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2022. 272 с.
6. Макаренко С.В. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – новий вид реабілітації інвалідів в Україні. *Матеріали І Міжнародного симпозіму інклюзивного туризму*. 27–29 жовтня 2016 р. С.23-25.
7. Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5332020-35809?fbclid=IwAR3Zu3eVulDKt6bW-tTTywlKoj0Heyn3QFjSqi6vHygDIfcrMNFhzuYs_Rg (дата звернення: 01.11.2022)
8. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV : станом на 1 лип. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 01.10.2022).
9. Про туризм» : Закон України від 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр (дата звернення: 01.10.2022)

10. Супроводжувач осіб з інвалідністю : навч.-метод. посіб. / О. О. Кравченко, М. С. Міщенко, Н. В. Левченко та ін. Умань : Візаві, 2020. 110 с.

REFERENCES

1. Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries. – Poznan : UniKS Press, 2020. – 225 p. ISBN 978-83-953988-2-7 [in Ukrainian]

2. Kyivskyi miskyi Tsentr sotsialnoi, profesiinoi ta trudovoi reabilitatsii invalidiv : URL: ofitsiinyi sait. http://inc.kiev.ua/ (data zvernennia: 01.10.2022)

3. Miska tsilova prohrama rozvytku turyzmu v misti Kyievi na 2022-2024 roky. URL: http://surl.li/cbpsk (data zvernennia: 01.10.2022)

4. Kravchenko O.O. Normatyvno-pravovi zasady vprovadzhennia inkliuzyvnoho turyzmu yak zasobu reabilitatsii ditei ta molodi z osoblyvymy osvitnimy potrebamy. Zbirnyk naukovykh prats pedahohichni nauky Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. 2020, № 1(20). S. 128–147. URL: https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/403 (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]

5. Kravchenko O.O. Osvitno-vykhovnyi, reabilitatsiinyi ta ozdorovchyi potentsial inkliuzyvnoho turyzmu v umovakh inkliuzyvnoho navchannia : monohrafiia ; MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vizavi, 2022. 272 s. [in Ukrainian]

6. Makarenko S.V. Inkliuzyvnyi reabilitatsiino-sotsialnyi turyzm – novyi vyd reabilitatsii invalidiv v Ukraini. Materialy I Mizhnarodnoho sympozimu inkliuzyvnoho turyzmu. 27–29 zhovtnia 2016 r. S.23-25. [in Ukrainian]

7. Pro zabezpechennia stvorennia bezbar'iernoho prostoru v Ukraini. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5332020-35809?fbclid=IwAR3Zu3eVulDKt6bW-tTTywlKoj0Heyn3QFjSqi6vHygDIfcrMNFhzuYs_Rg (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]

8. Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 06.10.2005 r. № 2961-IV : stanom na 1 lyp. 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (data zvernennia: 01.10.2022). [in Ukrainian]

9. Pro turyzm» : Zakon Ukrainy vid 1995 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-vr (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]

10. Suprovodzhuvach osib z invalidnistiu : navch.-metod. posib. / O. O. Kravchenko, M. S. Mishchenko, N. V. Levchenko ta in. Uman : Vizavi, 2020. 110 s. [in Ukrainian]

УДК 364.65-053.9
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267341

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ: ПРОЯВИ ТА ПРОТИДІЯ

Коляда Наталія, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Кочубей Тетяна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: 0000-0002-9104-8442
E-mail: udpu_tania@ukr.net

Балдинюк Олена, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0003-4276-7819
E-mail: lenabaldyniuk@gmail.com

Бацман Ольга, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0002-9358-4513
E-mail: olgapisnya2203@gmail.com

Постаріння населення породжує проблеми у взаємовідносинах між представниками різних вікових категорій. У статті проаналізовано розуміння дискримінації за віком (ейджизму) та вікових стереотипів, а також підходів до подолання цих явищ у сучасних суспільствах. Встановлено зв'язки між стереотипами та соціальним становищем літніх людей. Наведено результати опитування.

Визначено, що протидія ейджизму та стереотипам стосовно людей похилого віку можуть включати як заходи на макрорівні (рівні суспільства), на рівні певних громад і організацій, а також і індивідуальну роботу з людьми. Запропоновано напрями протидії ейджизму та розвитку філософії активного старіння, зокрема, через навчальні програми та місцеві ініціативи.

***Ключові слова**: літні люди; люди похилого віку; старість; активне старіння; дискримінація; стереотипи; навчальні програми; підготовка соціальних працівників.*

DISCRIMINATION OF OLDER PEOPLE: MANIFESTATIONS AND COUNTERMEASURES

Koliada Nataliya, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Kochubey Tetiana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0002-9104-8442
E-mail: udpu_tania@ukr.net

Baldyniuk Olena, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Social Education and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0003-4276-7819
E-mail: lenabaldyniuk@gmail.com

Batsman Olga, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Social Work and Special Education Department, Poltava Institute of Economics and Law, Open University of Human Development «Ukraine»
ORCID: 0000-0002-9358-4513
E-mail: olgapisnya2203@gmail.com

The aging of the population creates problems in the relationship between representatives of different age categories, on the one hand, and on the other, it forces a critical look at the formed stereotypical ideas about old age and attitudes towards the elderly.
The article analyzes the understanding of age discrimination (ageism) and age stereotypes, as well as approaches to overcoming these phenomena in modern societies.
It was found out that ageism is based on the concept of norm and deviation, expectations of behavior that seems to correspond to a certain age. Various negative stereotypes in relation to the elderly are considered. Connections between stereotypes and the social position of the elderly have been established. The economic, axiological and media reasons for the formation of discriminatory attitudes towards the elderly are analyzed. In Ukraine, the following phenomena are observed: low level of social and economic activity due to insufficient educational and professional mobility of the workforce, insufficient development of institutions and traditions of self-education and continuous education throughout life in combination with a conservative employment structure and inflexibility of the labor market; the existence in the public opinion of ideas about the aging of the population as an exclusively negative process that must be fought, as well as stereotypes about senior citizens, which form a negative attitude towards them and are the basis for their discrimination in various spheres of life.
Finding from the survey conducted in Poltava demonstrayed that among specialists, the smallest social distance with the elderly is observed in the family and household domains, and the largest in the professional activities.

It was determined that combating ageism and stereotypes about the older people can include measures at the macro level (society level), at the level of certain communities and organizations, as well as individual work with people. Ways to counteract ageism and develop the philosophy of active aging are proposed, in particular, through educational programmes and local initiatives at the community level, introduction of the intergenerational programmes and age-friendly communities.
***Key words**: older people; elderly; age; active aging; discrimination; stereotypes; educational programmes; social workers' preparation.*

Актуальність проблеми. Соціальна робота за своєю суттю спрямована на протидію дискримінації, зокрема, дискримінації за віком, тобто упередженого ставлення до особи на підставі її належності до певної вікової групи [11].

Як на глобальному рівні, так і в Україні наявна тенденція дисбалансу між людьми молодого, середнього та зрілого віку. Постаріння населення породжує проблеми у взаємовідносинах між представниками різних вікових категорій, з одного боку, а з іншого – змушує критично подивитися на сформовані стереотипні уявлення про старість і ставлення до людей похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становища літніх людей в Україні вивчало чимало дослідників з різних галузей знань. Науковці [3; 4; 8; 19; 25] визначили низький соцальний статус людей старшого віку в українському суспільстві, факти дискримінації та самостигматизації, потребу в просувані ідей активного старіння та гідного ставлення до літніх людей.

Схожі проблеми наявні і в інших країнах як економічно розвинених, так і тих, що мають нижчий статус економічного розвитку, у країнах з різними суспільними традиціями і культурами [15; 24]. Ці дослідження засвідчують неоднорідність проявів дискримінації за віком, але сходяться на тому, що негативні стереотипи щодо старості мають згубний вплив як на самих людей похилого віку, посилюючи їх соціальні проблеми, так і на організацію соціальних програм і поведінку персоналу соціальних закладів.

Мета роботи полягає в тому, щоб окреслити розуміння дискримінації за віком (ейджизму) та вікових стереотипів, визначити прояви цих явищ та запропонувати підходи до їхнього подолання.

Виклад основного матеріалу. Поняття ейджизму (від англійського age – вік) ввів у науковий обіг у 1969 році геронтолог Роберт Батлер з Національного інституту старіння (США). За його визначенням, ейджизм символізує приховане занепокоєння людей молодого і середнього віку, їх особистісну відразу і відчуття неприязні до людей, які старіють, страх немічності, смерті, хвороби [13]. Ейджизм викликає стереотипізацію й дискримінацію людей похилого віку зважаючи на їх вікові характеристики, так само як расизм і сексизм дискримінують людей по кольору шкіри та статевими ознакам.

Спочатку дискримінацію за віком пов'язували з віковою стратифікацією та нормативними цінностями суспільства – продуктивністю та результативністю. Наразі ейджизм став сприйматися через упереджене ставлення до людей похилого віку як до таких, котрі не відповідають нормативним суспільним цінностям. Згодом цю соціальну групу стали окреслювати як людей «третього віку».

У загальнонауковому розумінні ейджизм ґрунтується на понятті норми та відхилення; при цьому нормою представники окремої вікової групи вважають себе, а інших – відхиленням [10].

Ейджизм реалізується, зокрема, через формування вікових стереотипів, тобто очікувань такої поведінки, які немовби відповідають певному вікові. Людям літнього віку доводиться боротися з великою кількістю нав'язаних їм стереотипів [6]. Зупинимося детальніше на цих стереотипах.

Наразі науковці [14; 20] виокремлюють такі різновиди стереотипів, пов'язані із віком, як:

– приховані (імпліцитні, як правило, активуються автоматично; їх ще називають несвідомими);

– відкриті (експліцитні, підкріплюються обмірковуванням ситуації, обгрунтуванням свого ставлення та дій; свідомі стереотипи).

Так, дослідження [21] вивили, що люди похилого віку, зазвичай, мало стикаються з виявленням відкритих стереотипів з боку членів родини, натомість у родинному колі домінують приховані стереотипи, більш негативне ставлення до старших людей порівнно з молодим членами родини або особами середнього віку.

В іншому дослідженні [20] розвінчуються помилкові уявлення про те, що не всі літні люди, які проживають самостійно, відчувають самотність та не можуть доглядати за собою, і водночас, що перебування в родині спроможне забезпечити реалізацію всіх потреб літніх людей.

Експериментальним шляхом доведено, що негативні стереотипи впливають на психічне здоров'я людей похилого віку, погіршуючи його [23], як і загальну якість життя людей [17]. Негативні стереотипи провокують залежність літніх людей від допомоги інших та самотність, формують самосприйняття літніх людей як нездатних до розв'язання власних проблем [16] та спроможних використовувати соціальні ресурси [12]. Також негативні стереотипи впливають на рішення фахівців, які відповідають за надання соціальних послуг [26] чи за працевлаштування [22]. Стереотипи зумовлюють не тільки дискримінацію з боку інших, а й самостигматизацію (негативне ставлення до себе) та самодискримінацію, саморуйнівну поведінку [1; 8].

У різних суспільствах стереотипи щодо літніх людей мають неоднакові прояви. У Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення [9], ухваленій Кабінетом Міністрів України у 2018 році, відзначається, зокрема, що в нашій країні спостерігаються:

– низький рівень соціальної та економічної активності внаслідок недостатньої освітньо-професійної мобільності робочої сили, недостатнього розвитку інститутів і традицій самоосвітньої діяльності та постійної освіти впродовж усього життя у поєднанні з консервативною структурою зайнятості та негнучкістю ринку праці;

– існування в суспільній свідомості уявлень про старіння населення як виключно негативного процесу, з яким треба боротися, а також стереотипів щодо громадян похилого віку, які формують негативне ставлення до них і є основою для їх дискримінації в різних сферах життя.

До ключових чинників дискримінації літніх людей відносять:

1) *економічні*, які ґрунтуються на уявленнях людей про справедливий розподіл соціальних виплат, пільг і привілеїв, передусім, пенсійних (пенсіонери здебільшого вважають себе дискримінованими через низький розмір пенсії, а платники податків та страхових внесків – через високий рівень відрахувань);

2) *аксіологічні*, пов'язані зі сприйняттям молоді як інвестиції в майбутнє, а людей похилого віку – як суспільного тягаря. При цьому визначення людей похилого віку як немічних, хворих, таких, що потребують додаткових витрат, пов'язана в Україні з раннім старінням загалом, і з високим рівнем захворюваності – зокрема;

3) *медійні*, зумовлені пропагандою фізичної привабливості й сексуальності, притаманних, насамперед, молодим людям [10].

На думку В. Подорожного [8], однією з важливих характеристик людей похилого віку слід вважати особистісне відчуження, яке включає зміни у соціальному статусі, збільшення кількості незайнятого часу, зменшення або ж руйнування соціальних контактів і зниження рівня соціальної активності. Ці явища підкріплюються фізіологічними особливостями цього вікового періоду й спричинюють переживання невідповідності соціальним нормам та стандартам життя. Науковець слушно наголошує, що сучасні соціальні норми й стандарти здебільшого орієнтовані на людину молодше середнього віку і не беруть до уваги можливості людей похилого віку щодо ведення активної соціальної діяльності.

Ще однією причиною ейджизму вважають низький рівень професійної підготовки фахівців, які працюють зі літніми людьми у соціальних та медико-соціальних закладах, закладах охорони здоров'я [24].

Ця думка підтверджується результатами емпіричного дослідження. Стратифікована вибірка, n = 110 осіб, з них: 25,5% – посадові особи місцевого самоврядування, 48,2% – соціальні працівники, психологи та соціальні працівники, 4,5% – державні службовці та 21,8 – сімейні лікарі та медичні сестри.

У ході досліджень респондентам пропонувалося висловити своє ставлення (позитивне або негативне) до літньої людини, яка виконує такі соціальні ролі: близький родич; друг; вчитель; сімейний лікар; сусід; депутат; колега по роботі; ваш керівник; ваш підлеглий; продавець в магазині; кондуктор в автобусі; прибиральниця, двірник, сторож; турист у вашому місті. У таблиці наведено показники позитивного та негативного ставлення, а також різниця між ними з відповідним знаком, яку умовно позначимо як визначальний індекс (ВІ). Чим більше позитивне значення ВІ, тим більше готовність респондентів до контактів з літніми людьми у досліджуваній галузі взаємодій, а отже, менше соціальна дистанція. І навпаки, високі негативні значення ВІ свідчать про прагнення значного віддалення у соціальному просторі, неприйняття представників третього віку у тій чи іншій соціальній ролі.

Так, респондентам було поставлене запитання «Як би Ви поставилися до того, щоб літня людина відігравала перелічені соціальні ролі?». Розподіл відповідей представлено в табл.1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви поставилися до того, щоб літня людина відігравала перелічені соціальні ролі?» (у %)

Соціальна роль літньої людини	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Визначальний індекс (ВІ)
Ваш близький родич	+ 87	- 13	+ 74
Ваш друг	+ 76	- 24	+ 52
Ваш сусід	+ 64	- 36	+ 28
Ваш сімейний лікар	+ 52	- 48	+ 4
Прибиральник в офісі, двірник, сторож	+ 83	- 17	+ 66
Учитель	+ 47	- 53	- 6
Кондуктор в автобусі	+ 59	- 41	+ 18
Продавець у магазині	+ 27	- 73	- 46
Колега по роботі	+ 30	- 70	- 40
Ваш керівник	+ 12	- 88	- 76
Ваш підлеглий	+ 9	- 91	- 82
Ваш депутат	+ 11	- 89	- 78
Турист у Вашому місті	+ 14	- 86	- 72

Найменша соціальна дистанція у ставленні до людей літнього віку існує у сімейно-побутовій сфері. Соціальна роль близького родича, друга чи сусіда, які займають представники третього віку, сприймаються швидше позитивно, ніж негативно. Позиції лікаря та вчителя опинилися в нашій шкалі майже у найближчому сусідстві. Це можна пояснити тим, що з представниками вказаних спеціальностей респонденти взаємодіють як поза сімейною, так і поза професійно-діловою сферами. Тут складаються зв'язки особливого роду, коли можна говорити про спілкування для вирішення конкретних завдань, що, можливо, і є об'єднуючим моментом.

Найбільша дистанція спостерігається у професійно-діловій площині. Визначальний індекс (ВІ) стає негативним, що вказує на переважання негативного ставлення до взаємодії з представниками третього віку в рамках професійних відносин. Так, літня людина в ролі колеги по роботі, а також керівника сприймається швидше негативно. Категоричне неприйняття більшості респондентів викликає літня людина у позиції підлеглого. Значний протест, як показало дослідження, породжує можливість бачити літню людину у ролі депутата: представники старшого покоління більше не асоціюються з мудрістю. Не буде помилкою сказати – йдеться про стереотип цифрової доби.

Збільшення соціальної дистанції між людьми третього віку та представниками інших вікових груп сприяє прагненню до просторового віддалення. Так, переважна більшість респондентів згодні з тим, що туристичний відпочинок літніх людей слід організовувати окремо від інших вікових груп.

Анкетне опитування респондентів показало наявність ейджизму у професійних практиках, про що повідомили у середньому 57,2% респондентів цих установ (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи бувають вияви ейджизму у професійних практиках установи, де Ви працюєте?» (у %)

Варіант відповіді	Управління соціального захисту населення	Територіальний центр соціального обслуговування	Відділ обслуговування громадян головного управління Пенсійного фонду	Сімейні лікарі та середній медичний персонал	Середнє значення
Так, бувають	16,4	4,3	23,2	24,6	17,1
Скоріш так, ніж ні	18,1	11,4	20,8	19,3	17,4
Скоріш ні, ніж так	22,2	26,9	16,4	25,1	22,7
Ні, не бувають	43,3	57,4	39,6	31,0	42,8

48,6% респондентів, пов'язаних з обслуговуванням літніх людей, самі з тією чи іншою частотою виступали ініціаторами ейджистських практик (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи доводилося Вам приймати рішення або вчиняти дії, що обмежують права або становище літніх людей?» (у %)

Варіант відповіді	Управління соціального захисту населення	Територіальний центр соціального обслуговування	Відділ обслуговування громадян головного управління Пенсійного фонду	Сімейні лікарі та середній медичний персонал	Середнє значення
Постійно	7,2	3,8	20,0	12,5	10,9
Час від часу	14,3	5,7	20,0	16,7	14,2
Зрідка	17,9	11,3	40,0	25,0	23,6
Жодного разу	60,6	79,2	20,0	45,8	51,4

В останні десятиліття на противагу негативним стереотипам щодо старості формується концепція активного старіння [7; 27]. Вона зосереджена на тому, щоб допомогти літнім людям залишатися здоровими та відповідальними за своє життя настільки довго, наскільки це можливо, робити внесок в економіку та в життя суспільства.

Протидія ейджизму та стереотипам стосовно людей похилого віку може включати як заходи на макрорівні (рівні суспільства), на рівні певних громад і організацій, зокрема соціальних та медичних закладів, а також і індивідуальну роботу з людьми. Ця протидія повинна зважати, як на чинники дискримінації, так і на її прояви, брати до уваги сучасні концепції старості.

При впровадженні програм протидії дискримінації за віком слід взятии до уваги норми міжнародно-правових актів універсального характеру, які безпосередньо спрямовані на захист прав осіб похилого віку, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Принципи ООН стосовно осіб похилого віку 1991 р., Декларація ООН із проблем старіння 1992 р., Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» 1979 р., Конвенція МОП «Про дискримінацію у галузі праці і занять» 1958 р., Рекомендація МОП щодо літніх працівників 1980 р., Віденський Міжнародний план дій із проблем старіння 1982 р., Декларація тисячоліття ООН 2000 р., Програма сталого розвитку ООН до 2030 р. Ці норми мають бути не тільки імплементовані в національне законодавство, а й мати належні механізми забезпечення їх виконання та протидії порушенням норм.

На основі аналізу літератури [2; 5; 8; 18; 19; 25; 27] можна запропонувати наступний перелік напрямів протидії ейджизму, самостигматизації та віковим стереотипам:

– Боротьба з насиллям по відношенню до літніх людей, захист прав тих, хто зазнав прямої дискримінації, формування інституційних механізмів боротьби з дискримінацією за віком.

– Підтримка роботодавців, які працевлаштовують людей літнього віку (наприклад, через встановлення податкових пільг).

– Підвищення самооцінки, навчання навичкам саморефлексії та подолання особистісного відчуження.

– Планування старості, робота з населенням середнього віку.

– Опертя на позитивні образи літніх людей та практик активного старіння, поширюваних у мас-медіа для різних вікових груп.

– Розгортання навчальних програм для літніх людей – для їхньої адаптації до змінюваного середовища, зокрема, для внутрішньо переміщених осб літнього віку.

– Навчання літніх людей сучасним цифровим технологіям і забезпечення доступу до швидкісного інтернету, наприклад, на базі місцевих бібліотек, соціальних офісів у громадах тощо.

– Сприяння діяльності мереж взаємопідтримки, формальних і неформальних соціальних груп для літніх людей.

– Міжгенераційні програми навчання та міжгенераційні програми спілкування.

– Підтримання соціальної активності літніх людей завдяки місцевим ініціативам, популяризація ідей активного та здорового старіння як на національному рівні, так і на рівні місцевих громад.

– Формування інклюзивного соціального простору для літніх людей, активне використання універсального дизайну (як для створення безбар'єрного середовища, так і для донесення інформації), формування «дружніх до віку громад».

– Підготовка соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку, навчання їх основам герагогіки та геронтопрофілактики; впровадження сучасних програм перекваліфікації соціальних працівників, зокрема онлайн програм, які спрямовані на протидію сформованим стереотипам щодо старості та дискримінаційним практикам у соціальній сфері.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Поняття ейджизму (дискримінації за віком) увійшло в науковий обіг наприкінці 1960-х. У науковій літературі міститься низка пояснень причин виникнення дискримінації щодо людей похилого віку та характеристики вікових стереотипів, які можуть мати відкритий та прихований характер. Дискримінація та стереотипии чинять негативний вплив на здоров'я та соціальне становище людей похилого віку, погіршують якість життя представників цієї вікової групи.

Представники соціальної сфери можуть бути частиною ейджистських практик. Проведене опитування засвідчило, що у фахіців найменша соціальна дистанція з людьми похилого віку спостерігається у сімейно-побутовій, найбільша – у професійно-діловій сферах діяльності.

Протидія дискримінації за віком та віковим стереотипам повинна носити комплексний характер і відбуватися на різних рівнях – від національного до індивідуального. Подальшого вивчення потребують конкретні інструменти піднесення соціального статусу літніх людей та впровадження наснажуальних програм для них, зокрема, сучасних навчальних програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березіна О.О. Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу : автореф дис. … канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2012. 19 с.
2. Каркач А. В. Ресоціалізація осіб третього віку як умова подолання ейджизму. *Актуальні дослідження в соціальній сфері*: матеріали восьмої міжнародної науково-практичної конференції. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2016. С. 129–131.
3. Козлова Т З. Самооцінка пенсіонерів. *Соціологічні дослідження.* 2003. № 4. С.58–63.
4. Кухта М.П. Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні. Київ: КНУКіМ, 2018. 304 с.
5. Магдисюк Л. І. Програма розвитку психологічної готовності особистості до виходу на пенсію. *Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні*. Луцьк : Вежа-друк, 2015. Т. 1. С. 36–46.
6. Магдисюк Л. І. Теоретико-емпіричні межі поняття ейджизму у психології. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2013. №3. С. 167–173.

7. Піонтківська О. Г. Порівняльний аналіз підходів до визначення поняття соціальної активності людей похилого віку в Україні та далекому *зарубіжжі. Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7.Вип. 42. С. 173–181.
8. Подорожний В. Г. Соціально-психологічні особливості особистісного відчуження людей похилого віку. Дис. … доктора філософії за спец. 053 Психологія. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2021. URL: https://www.vspu.edu.ua/content/graduate/doc/a14dis.pdf
9. Про схвалення Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року. Розпорядження № 10-р. від 2018 р. Кабінету Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80#Text
10. Сейко Н. А. Ейджизм (ageism). *Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія*. Житомир, 2014. URL: http://eprints.zu.edu.ua/23740/1/%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9D.PDF
11. Теорії і методи соціальної роботи / Ред. Семигіна Т.В., Миговича І. І. Київ: Академвидав, 2005. 328 с.
12. Burholt, V., Scharf, T. Poor health and loneliness in later life: The role of depressive symptoms, social resources and rural environments. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences & Social Sciences*. 2014. Vol. 69. P. 311–324.
13. Butler R.N. Ageism: Another form of bigotry. *The Gerontologist.* 1969. Vol. 9. P. 243–246.
14. Cadiz D. M. et al. Age Stereotypes Do Matter: Looking Through the Lens of the Attraction–Selection–Attrition Model. *Work, Aging and Retirement.* 2022. URL: https://doi.org/10.1093/workar/waac009
15. Chen Y., Hicks A., While A. E. Loneliness and social support of older people in China: A systematic literature review. *Health & Social Care in the Community*. 2014. Vol. 22. P. 113–123.
16. Coudin G., Alexopoulos T. 'Help me! I'm old!' How negative aging stereotypes create dependency among older adults. A*ging & Mental Health*. 2010. Vol. 14(5), P. 516–523.
17. Doncel-García B. et al. Relationship between negative stereotypes toward aging and multidimensional variables in older people living in two different social environments. *Archives of Gerontology and Geriatrics.* 2022. Vol. 98. P. 104567.
18. Hagan R. Loneliness, older people and a proposed social work response. *Journal of Social Work*. 2021. Vol. 21(5). P. 1084–1104.
19. Horbovyy A., Khaletska A. The road ahead for age-friendly communities. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2019. Vol. 2(1). P. 46–59.
20. Huang T., Rothermund K. Implicit and Explicit Age Stereotypes Assessed in the Same Contexts are Still Independent. *Experimental Aging Research*. 2022. URL: https://doi.org/10.1080/0361073X.2022.2039507
21. Kornadt A. E., Meissner F. , Rothermund K. Implicit and Explicit Age Stereotypes for Specific Life Domains Across the Life Span: Distinct Patterns and Age Group Differences. *Experimental Aging Research*. 2016. Vol. 42(2) P. 195–211.

22. Murphy K. R., DeNisi, A. S. Do Age Stereotypes Predict Personnel Decisions? The State of the Evidence. *Work, Aging and Retirement*. 2021. URL: https://doi.org/10.1093/workar/waab019
23. Reyes-Ortiz, C. A. et al. (2022). The Association Between Discrimination and Falling. A National Sample of Older Adults. *Journal of Aging and Health,* Vol. 34(4-5), P. 614–625.
24. Rishworth A., Elliott S. J. Ageing in low-and middle-income countries: Ageing against all odds. *Geographical gerontology*: *Perspectives, Concepts, Approaches* / Skinner M. W, Andrews G.J., Cutchin M.P., eds. Routledge, 2019. P. 110–122.
25. Semigina T., Karkach A. The elderly care, active ageing and geragogy: could they co-exist in Ukraine and how? *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 64–84.
26. Webb S. et al. A Qualitative Investigation of Gerontological Practice: The Views of Social Work and Psychology Students, Faculty, and Practitioners. *Gerontology & Geriatrics Education.* 2016. Vol. 37(4). P. 402–422.
27. Global strategy and action plan on ageing and health / World Health Organization. 2017. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789241513500

REFERENCES

1. Berezina, O.O. (2012). Indyvidual'no-psykholohichni chynnyky osobystisnoho rozvytku v period herontohenezu : avtoref dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiya. Kyiv [in Ukrainian].
2. Karkach, A. V. (2016). Resotsializatsiya osib tret'oho viku yak umova podolannya eydzhyzmu. *Aktual'ni doslidzhennya v sotsial'niy sferi: materialy vos'moyi mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (pp. 129–131). Odesa: FOP Bondarenko M.O. [in Ukrainian].
3. Kozlova, T Z. (2003). Samootsinka pensioneriv. *Sotsiolohichni doslidzhennya*, 4, 58–63 [in Ukrainian].
4. Kukhta, M.P. (2018). Sotsial'nyy potentsial lyudey starshoho viku v Ukrayini. Kyiv: KNUKiM [in Ukrainian].
5. Mahdysyuk, L. I. (2015). Prohrama rozvytku psykholohichnoyi hotovnosti osobystosti do vykhodu na pensiyu. *Actual problems of practical psychology in the Volyn region*. Lutsk: Vezha-druk, 1, 36–46 [in Ukrainian].
6. Mahdysyuk, L. I. (2013). Teoretyko-empirychni mezhi ponyattya eydzhyzmu u psykholohiyi. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi,* 3, 167–173 [in Ukrainian].
7. Piontkivska, O. G. (2016). Porivnyal'nyy analiz pidkhodiv do vyznachennya ponyattya sotsial'noyi aktyvnosti lyudey pokhyloho viku v Ukrayini ta dalekomu zarubizhzhi C*urrent problems of psychology*, 7 (42), 173–181 [in Ukrainian].
8. Podorozhny, V. G. (2021). *Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti osobystisnoho vidchuzhennya lyudey pokhyloho viku. Dys. ... doktora filosofiyi za spets. 053 Psykholohiya*. Vinnytsia: Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubinsky, 2021. https://www.vspu.edu.ua/content/graduate/doc/a14dis.pdf [in Ukrainian].
9. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018). Pro skhvalennya Stratehiyi derzhavnoyi polityky z pytan' zdorovoho ta aktyvnoho dovholittya naselennya na period do 2022 roku. Rozporyadzhennya № 10-r. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80#Text [in Ukrainian].
10. Seyko, N. A. (2014). Eydzhyzm (ageism). *Entsyklopediya prav lyudyny: sotsial'no-pedahohichnyy aspect*.
http://eprints.zu.edu.ua/23740/1/%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9D.PDF [in Ukrainian].

11. Semigina, T. & Mygovich, I., eds. (2005). Teoriyi i metody sotsial'noyi roboty. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
12. Burholt, V., & Scharf, T. (2014). Poor health and loneliness in later life: The role of depressive symptoms, social resources and rural environments. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences & Social Sciences*, 69, 311–324.
13. Butler, R.N. (1969). Ageism: Another form of bigotry. *The Gerontologist,* 9, 243–246.
14. Cadiz, D. M. et al. (2022). Age Stereotypes Do Matter: Looking Through the Lens of the Attraction–Selection–Attrition Model. *Work, Aging and Retirement.* https://doi.org/10.1093/workar/waac009
15. Chen Y., Hicks A., While A. E. (2014). Loneliness and social support of older people in China: A systematic literature review. *Health & Social Care in the Community*, 22, 113–123.
16. Coudin, G. & Alexopoulos, T. (2010). 'Help me! I'm old!' How negative aging stereotypes create dependency among older adults. A*ging & Mental Health*, 14(5), 516–523.
17. Doncel-García, B. et al. (2022). Relationship between negative stereotypes toward aging and multidimensional variables in older people living in two different social environments. *Archives of Gerontology and Geriatrics,* 98, 104567.
18. Hagan, R. (2021). Loneliness, older people and a proposed social work response. *Journal of Social Work*, 21(5), 1084–1104.
19. Horbovyy, A.& Khaletska, A. (2019). The road ahead for age-friendly communities. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*, 2(1), 46–59, https://doi.org/10.2478/gssfj-2019-0005
20. Huang, T. & Rothermund, K. (2022). Implicit and Explicit Age Stereotypes Assessed in the Same Contexts are Still Independent. *Experimental Aging Research*. https://doi.org/10.1080/0361073X.2022.2039507
21. Kornadt, A. E., Meissner, F. & Rothermund, K. (2016). Implicit and Explicit Age Stereotypes for Specific Life Domains Across the Life Span: Distinct Patterns and Age Group Differences. *Experimental Aging Research*, 42(2), 195–211.
22. Murphy, K. R. & DeNisi, A. S. (2021). Do Age Stereotypes Predict Personnel Decisions? The State of the Evidence. *Work, Aging and Retirement*, https://doi.org/10.1093/workar/waab019
23. Reyes-Ortiz, C. A. et al. (2022). The Association Between Discrimination and Falling. A National Sample of Older Adults. *Journal of Aging and Health,* 34(4-5), 614–625.
24. Rishworth, A., & Elliott, S. J. (2017). Ageing in low-and middle-income countries: Ageing against all odds. In Skinner, M. W, Andrews, G.J. & Cutchin, M.P. (eds). *Geographical gerontology*: Perspectives, Concepts, Approaches (pp. 110–122). Routledge.
25. Semigina, T., Karkach, A. The elderly care, active ageing and geragogy: could they co-exist in Ukraine and how? *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 64–84.
26. Webb, S. et al. (2016). A Qualitative Investigation of Gerontological Practice: The Views of Social Work and Psychology Students, Faculty, and Practitioners. *Gerontology & Geriatrics Education,* 37(4), 402–422.
27. World Health Organization (2017). Global strategy and action plan on ageing and health. https://www.who.int/publications/i/item/9789241513500

355.01:364-787.26+364-3:061.1(100)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267345

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ «НОРВЕГІЯ-УКРАЇНА»

Коленіченко Тетяна, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціальної роботи, Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID 0000-0003-0357-7457
E-mail: tanyakolenichenko@gmail.com

У статті визначено роль громадської організації в процесі соціальної адаптації ветеранів до умов сучасного суспільства. Проаналізовано виклики, які стоять перед суспільством і які призвели до створення Міністерства ветеранів України як державного інституту допомоги і підтримки ветеранів. Мета статті полягає у визначення ролі громадської організації в процесі соціальної адаптації ветеранів на прикладі досвіду реалізації проєкту «Норвегія-Україна» в місті Чернігові. Проаналізовано методологію реалізації проєкту та розкрито зміст заходів соціальної адаптації, які проводить громадська організація в процесі реалізації проєкту. Під час написання статті застосовано комплекс теоретичних та емпіричних методів. Кінцевою метою заходів з соціальної адаптації повинна стати адаптація та реінтеграція ветеранів до мирного життя, включення в систему людських контактів на рівні особистості.
Ключові слова: *громадська організація, університет, проєкт, адаптація, ветерани, діагностика, фокус-групи, заходи соціальної адаптації.*

ROLE OF PUBLIC ORGANIZATION IN PROCESS OF SOCIAL ADAPTATION OF VETERANS OF HYBRID WAR: EXPERIENCE OF IMPLEMENTATION OF "NORWAY-UKRAINE" PROJECT

Kolenichenko Tetiana, PhD in Pedagogical Sciences, associate professor, head of the department of Social work Chernihiv Polytechnic National University.
ORCID 0000-0003-0357-7457
E-mail: tanyakolenichenko@gmail.com

The article defines the role of public organization in the process of social adaptation of veterans to the conditions of modern society. The challenges facing society and which led to the creation of the Ministry of Veterans of Ukraine as a state institute for assistance and support to veterans have been analyzed. The purpose of the article is to determine the role of a public organization in the process of social adaptation of veterans using the example of the implementation of the "Norway-Ukraine" project in Chernihiv. The project implementation methodology has been analyzed and the content of social adaptation measures conducted by the public organization in the course of project implementation has been disclosed. During the writing of the article, a complex of theoretical research methods has been applied: analysis and generalization of scientific literature on the definition of the role of public organization and the process of social adaptation of veterans with elements of induction and deduction; analysis and synthesis - to determine the initial provisions of the article; and empirical methods: the OSADA social adaptation test, the test for measuring general

entrepreneurial abilities (GET TEST), the Meaningful Life Orientation Test (MLO), the Goal-Means-Result test, and focus groups.

The results of the program of professional retraining and social adaptation made it possible to talk about a rather significant level of motivation of the participants in their self-improvement. The ultimate goal of social adaptation measures should be reintegration of veterans into peaceful life, inclusion in the system of human contacts at the individual level.

In the process of implementing the program of professional retraining and social adaptation, an important role is assigned to the public organization. Since the recruitment of the group, its diagnosis, the preparation of scientific and pedagogical workers to work with a group of listeners, which has its own characteristics, the selection of measures for social adaptation allows to create conditions for a successful process of adaptation of veterans to new living conditions.

Keywords: *public organization, university, project, adaptation, veterans, diagnosis, focus groups, measures of social adaptation.*

Постановка проблеми. Проблема соціальної адаптації ветеранів гібридної війни є актуальною проблемою, яка сьогодні існує в суспільстві. Загострення ситуації на сході України в 2014 році та збройний конфлікт в 2022 році стали викликами перед державою в цілому та кожною громадою зокрема. Дані виклики пов'язані із збільшенням кількості ветеранів, які повертаються з зони бойових дій і у яких виникає проблема адаптації до умов сучасного суспільства. Зазначені виклики стали поштовхом до розроблення програм адаптації ветеранів на державному рівні і впровадження її на регіональному рівні. Тобто, держава робить перші кроки в підтримці ветеранів, результатом яких стає створення у грудні 2018 року Міністерства у справах ветеранів України. Основним заданням Міністерства ветеранів України стає формування і реалізація державної політики у сфері соціального захисту ветеранів та членів їх сімей, зокрема забезпечення психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, зайнятості, підвищення конкурентноспроможності на ринку праці [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема адаптації особистості до нових умов життєдіяльності є предметом вивчення таких науковців, як: Н. Ничкало [7], О. Лавриненко [3], Ф. Березін [1], Т. Коленіченко [13]. Науковці під адаптацією розуміють «сукупні властивості індивіда, що характеризують його стійкість до умов середовища та рівень пристосування до них та результат такого пристосування» [7]; **«**процес пристосування особи до соціального середовища» [3]; **«**процес, коли вимоги особистості співпадають з вимогами середовища» [1].

Проблема адаптації, реінтеграції, реабілітації ветеранів до нових умов життєдіяльності після повернення з зони бойових дій стала предметом дослідження таких науковців, як: Т. Семигіна [14], О. Корогодіна [14], Н. Нагорна [13], К. Максьом [13], Т. Сила[13], А. Мекшун [13], А. Вербицька [12], Т. Коленіченко [13], І. Савельчук [10], Н. Сейко [10], О. Блінов [11].

Метою написання статті є визначення ролі громадської організації в процесі соціальної адаптації ветеранів на прикладі досвіду реалізації проєкту «Норвегія-Україна» в місті Чернігові.

Виклад основного матеріалу. Створення Міністерства ветеранів України сприяло вирішення важливих проблем, які існують у ветеранів гібридної війни. До таких проблем можна віднести і проблему адаптації ветеранів до нових умов

життєдіяльності після повернення з зони бойових дій, вирішення даної проблеми можливе за умови консолідації зусиль держави, бізнесу, громади та освіти.

На теренах України з 2003 року реалізується один із наймасштабніший проєктів «Норвегія-Україна». На сьогоднішній день, метою проєкту є ефективне впровадження моделі професійної адаптації військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей в державну систему України. До основних завдань проєкту відносяться [6]:

- підвищення ступеня соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас, ветеранів та членів їхніх сімей до умов цивільного життя;
- розробка і застосування на практиці стійкої моделі соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, учасників бойових дій та членів їхніх сімей, що включає основні складові: професійну перепідготовку на короткострокових курсах за спеціальностями, затребуваним на ринку праці; психологічну адаптацію; правову адаптацію; сприяння в працевлаштуванні та створення власного (сімейного) бізнесу.

Відтак, з 2014 року проєкт починає працювати на материковій частині України і до його реалізації залучено 16 закладів вищої освіти (ЗВО) України та 16 партнерських громадських організацій (ГО) [6]. Основне завдання ЗВО полягає у створенні умов для професійної перепідготовки ветеранів та членів їх сімей на цивільні спеціальності, які користуються попитом на ринку праці того регіону, де реалізовується проєкт. Партнерські громадські організації займаються формуванням групи слухачів проєкту, здійснюють діагностику готовності групи до навчання, визначають мотивацію слухачів до навчання, здійснюють заходи з соціальної, психологічної адаптації та заходи, які сприяють їх працевлаштуванню та створенню власного бізнесу. Методологія проєкту «Норвегія-Україна» є успішним прикладом консолідації зусиль держави, бізнесу, громади та освіти, яка спрямована на допомогу і підтримку ветеранів та членів їх сімей в процесі їх адаптації до нових умов життєдіяльності після повернення з зони бойових дій.

В Чернігівському регіоні проєкт «Норвегія-Україна» розпочав свою реалізацію з 2016 року, підписанням договору про співпрацю між НУ «Чернігівська політехніка», ГО «Чернігів Європейський» та Міжнародним фондом соціальної адаптації.

Важлива роль в реалізації даного проєкту належить саме громадській організації. Вважаємо за доречне проаналізувати діяльність громадської організації «Чернігів Європейський» в процесі реалізації проєкту «Норвегія-Україна» в місті Чернігові в партнерстві з НУ «Чернігівська політехніка» та визначити роль ГО в процесі професійної перепідготовки та соціальної адаптації ветеранів та членів їх сімей.

Одним із основних завдань ГО є формування групи слухачів проєкту. В осінньому семестрі 2016 року професійна перепідготовка здійснювалася за програмою «Інтернет технології в бізнесі». Було сформовано групу слухачів, яка налічувала 33 ветерани та члени їх сімей. Серед них 57% (19 осіб) чоловічої статі та 43% (14 осіб) жіночої статі. Середній вік групи 37 років. Граничний вік учасників проекту – 50 років. Слухачами проєкту були військовослужбовці

Збройних Сил України та інших силових структур, які звільнені в запас не раніше, ніж за сім років до початку участі в Проекті. Термін служби військовослужбовця є не менше 5 років, без урахування терміну навчання у військовому навчальному закладі. Також, до групи Слухачів залучені члени сімей військовослужбовців, зокрема дружини. Всі слухачі мали вищу освіту.

Вважаємо за доречне, навести перелік військових звань слухачів групи: майор, старший офіцер, учасник бойових дій; ветеран війни – учасник бойових дій; підполковник; полковник; сержант; солдат; ст. лейтенант; ст. солдат; прапорщик; рядовий; молодший сержант, старшина.

Всі слухачі професійної перепідготовки мали вищу освіту за такими спеціальностями: «Радіоінженер»; «Інженер шляхів сполучення»; «Інженер-електрик»; «Інженер з землевпорядкуванню та кадастру»; «Інженер пожарної безпеки»; «Інженер з землевпорядкуванню та кадастру»; спеціаліст з переробки, стандартизації і сертифікації продукції легкої промисловості; «Товарознавець»; «Інженер-системотехнік»; «Електроніка»; електромеханік «Обслуговування і ремонт електроустаткування автомобілів і тракторів»; «Інженер із зварювання»; «Залізничні споруди та колійне господарство»; «Авіація та космонавтика»; «Правознавство», «юриспруденція» - 3; «Фінанси і кредит» - 4; Вчитель музичного мистецтва; «Викладач початкового воєнного навчання»; «Менеджмент» - 6; Магістр державної служби; «Електрозварник ручного зварювання»; «Облік і аудит» (молодший спеціаліст); «Організатор методист дошкільного виховання», «Маркетинг»; вчитель хімії і біології».

Проведений аналіз, членами ГО, групи слухачів професійної перепідготовки надав можливість науково-педагогічним працівникам університету скоригувати дисципліни, які вони викладають під наявний професійний досвід слухачів з врахуванням їх віку і минулого досвіду. Відтак, члени ГО надавали консультативну допомогу науково-педагогічним працівникам (НПП) університету, які задіяні до реалізації програми професійної перепідготовки. Даний етап роботи ГО є важливим, оскільки кожна група є унікальною і має свої особливості. Ознайомлення НПП з особливостями групи надавало можливість вибудувати свої заняття з врахуванням специфіки групи.

Паралельно навчальному процесу професійної перепідготовки, членами ГО «Чернігів Європейський» зі слухачами групи було проведено заходи із соціальної та правової адаптації. Отже, вважаємо за доречне навести загальний аналіз групи з точки зору відповідності учасників обраній спеціальності та їхньої здатності ефективно засвоювати матеріал.

Дана інформація отримана нами на основі:

- діагностичного тренінгу-семінару перед початком навчання;
- підсумкового тестування учасників курсів;
- двох фокус-груп: за підсумками першої половини курсів перепідготовки (через 1,5 міс.) та по завершенню програми
- інтерв'ю з учасниками,
- спостережень за слухачами під час тренінгових занять,
- в процесі виконання практичних вправ, тестів, завдань, рольових ігор, інших інтерактивних форм та методів навчально-розвиваючої роботи.

Група слухачів перепідготовки та соціальної адаптації складається з людей, які суттєво відрізняються один від одного за напрямком освіти (спеціальністю), попередньою професією, рівнем і характером мотивації, життєвим досвідом, моральними цінностями, характерологічними особливостями, віком тощо. Отже, одне із завдань виконавців проєкту полягало у тому, щоб створити такі умови навчання, за яких учасники перепідготовки навчалися не лише у викладачів, але й у своїх колег по курсам. Тобто кожен учасник повинен побачити і використати свій індивідуальний шлях особистісного зростання та професійного розвитку. Таким чином слухачі змогли підвищити свій рівень умотивованості, обмінюватися досвідом зі своїми колегами, отримувати поради і практичні навички відкриття та ведення бізнесу з перших уст і т.д.

Особливістю групи було те, що 90% є ветерани або члени їх сімей, деякі повернулися із зони АТО влітку 2016 року, а вже у вересні розпочали навчання. Під час проведення тренінгів більш активними виявилися жінки, хоча чоловіки також поступово включалися у процес, розкривалися, взаємодіяли.

Результати першого діагностичного семінару та індивідуальних інтерв'ю показали, що рівень мотивації до засвоєння нових знань, навчання в цілому у групі був достатньо високий. Серед очікувань від навчання 97% учасників обрали варіант «отримаю нові знання », 71% – «зроблю наступний крок у саморозвитку», 56% – «більш чітко сформулюю свої особисті і професійні цілі». Примітно, що варіант відповіді «отримаю документ про додаткову освіту» як пріоритетний обрали всього 15% учасників.

На основі аналізу результатів повторного тестування після завершення програми перепідготовки ми зробили наступні узагальнені висновки. Результати тесту соціальної адаптації «ОСАДА» [9] показали, що суттєво виріс рівень відкритості учасників (тенденція до більшої відкритості проявилась приблизно у половини опитаних). Це дозволило діагностувати підвищення адаптованості учасників програми перепідготовки – він зріс у 2/3 слухачів. З окремими учасниками, які виявили низький рівень соціальної адаптації, запланована подальша робота психологів та соціальних працівників в ході індивідуальних консультацій з метою розширення репертуару емоційних реакцій та поведінкових моделей екс-комбатантів та членів їхніх сімей.

Результати повторного тесту щодо виміру загальних здібностей до підприємницької діяльності *(GET TEST)* [2] свідчили, що вимірювані методикою риси важко піддаються змінам протягом нетривалого часу дії програми перепідготовки (3 місяці).

Це, великій мірі стосується таких шкал як 1 – «Потреба в досягненнях (подальшому розвитку)», 2 – «Потреба в незалежності/автономії». Порівняльні результати даних шкал у учасників подібні як на груповому, так і на індивідуальному рівнях.

Дещо інша картину ми відслідкували стосовно шкали 3 – «Схильність до творчості (творчі здібності/нахили)» та шкали 4 – «Уміння йти на розумний (зважений) ризик)», де результати показали невелику тенденцію до зростання, а отже прагненню до таких якостей, як:

- адекватна оцінка власних можливостей;

- оцінка більше вигоди, ніж можливості поразки;
- діяти в умовах неповної інформації;
- прийняття складних, але досяжних цілей;
- не зависока амбіційність.

У 4 учасників показники шкали виявились низькими, а, отже, ймовірні труднощі із самооцінкою, вмінням діяти в умовах неповної інформації, у прийнятті адекватних цілей тощо.

Суттєво кращі показники група мала за шкалою 5 – «Цілеспрямованість та рішучість». Приблизно половина учасників дещо збільшили свої показники, тобто, схиляються до таких якостей як:

- не покладання на долю, випадок;
- співставлення результатів з докладеними зусиллями;
- здатності контролювати свою долю;
- впевненості в собі та в своїх діях;
- творення власного успіху своїми руками;
- використання можливостей;
- прояви значної наполегливості при досягненні поставленої мети.

Ще шестеро респондентів мали середні результати, стільки ж показники нижче середнього, і лише у трьох опитаних показники виявились низькими.

Таким чином, можна підтвердити і посилити висновок першого тестування, що учасникам навчальної програми у більшій мірі були притаманні такі риси, як цілеспрямованість і рішучість. В дещо меншій мірі проявляються потреба в досягненнях (подальшому розвитку) та в незалежності/автономії. Такі якості, як схильність до творчості (творчі здібності/нахили) та уміння йти на розумний (зважений) ризик в групі розвинені на середньому рівні, причому за результатами повторного тестування зменшився рівень розбіжності між показниками окремих учасників групи.

Повторне тестування з використанням методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) [4] показало зростання показників наявності життєвих цілей у значної кількості опитаних (від 30 до 60% в залежності від шкали).

Тест показав, що за шкалою 1 – «Цілі в житті» – показники 2/3 респондентів середні та вище середнього рівня. У той же час близько третини опитаних мають нижче середнього рівень їх цілеспрямованості, наявності життєвих цілей (намірів, покликання), які надають життю осмисленість, спрямованість і перспективу. У 2 випробовуваних результати виявились ще нижче, що дозволяє говорити про проблеми у постановці життєвих цілей.

За шкалою 2 – «Процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя» - більше половини респондентів має середній рівень, що є позитивним показником у порівнянні зі вхідним тестуванням. 2 особи мають в даній сфері більш серйозні проблеми, а 5 учасників тестування, навпаки, - сприймають життя насиченим та наповненим змістом.

За шкалою 3 – «Результативність життя або задоволеність самореалізацією» – понад 2/3 респондентів мають середні показники, що свідчить про помірний рівень їх задоволеності прожитою частиною життя, досить стриману оцінку пройденого відрізка життя, його продуктивності та осмисленості.

6 осіб мають досить низький рівень задоволеності прожитим життям, а 1 респондент дуже низько оцінює минулі роки. Ці показники також мають позитивну динаміку у порівнянні із 1-м зрізом.

Результати шкали 4 – «Локус контролю – Я (Я – хазяїн життя)» – показують, що більшість опитаних, як і при першому опитуванні на середньому (або нижче середнього) рівні оцінюють себе в якості «господаря життя». Проте з 2 до 6 збільшилось число тих, хто мають уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і уявленнями про його сенс, контролювати події власного життя.

Дані шкали 5 («Локус контролю – життя або керованість життя») свідчать, що переважна більшість опитаних на середньому рівні оцінюють свою здатність контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. Шестеро мають високі показники і вважають, що лише сама людина може контролювати своє життя. Стільки ж упевнені, що життя людини непідвласне свідомому контролю і багато чого залежить від долі.

Повторне тестування з використанням тесту «Мета-Засіб-Результат» [5] продемонструвало, що більшість з учасників програми (близько ¾) мають адекватне уявлення про життєву мету і здатні її поставити. У той же час у частини слухачів курсів виникають труднощі прикладного характеру, коли мова йде про вибір засобів втілення своєї мети у життєву практику.

Окремі учасники програми перепідготовки мають прожектерські плани, не підкріплені реальними можливостями. Над даним компонентом у цілепокладанні із зазначеними респондентами планувалася індивідуальна робота щодо пошуку шляхів реалізації ними поставлених життєвих завдань.

Загалом, аналізуючи результати тестування учасників програми можна дійти висновку, що достатньо велика їх частка (від половини до ¾) в залежності від тестової шкали, покращила свої показники. Що в цілому засвідчує позитивні результати щодо соціально-психологічної адаптації ветеранів та членів їх родин. У той же час, привертають увагу результати окремих учасників, з якими необхідно продовжити індивідуальну роботу з метою їх адаптації та повноцінної інтеграції до родини, колективу, місцевої громади.

В цілому група мала значний потенціал розвитку, особливо у сфері набуття освіти у галузі інтернет-технологій в бізнесі та основ веб-дизайну, побудови своїх найближчих планів для реалізації життєвих, у тому числі професійних, перспектив.

Беручи до уваги дані, отримані під час діагностичного етапу, організатори курсів перепідготовки вибудовували заняття, особливо заходи з соціальної адаптації, таким чином, щоб учасники мали можливість максимально розкритись як особистості, отримати морально-психологічну допомогу фахівців-психологів ГО та емоційну підтримку свої колег.

Зокрема, тренінгові заняття з особистісного зростання, цілепокладання та медіа-грамотності були спрямовані на вирішення таких завдань:

- максимально використовувати партисипативні методи з метою якомога ширшого залучення слухачів до активного засвоєння навчального матеріалу;

- створювати можливість для взаємодопомоги учасників тренінгу, налагоджувати особистісні та ділові стосунки, отримувати конкретні поради щодо саморозвитку, започаткування та ведення своєї справи не лише від викладачів, але й від колег по навчанню;

- залучати учасників до процесу постановки власних життєвих та професійних цілей безпосередньо під час занять;

- навчати слухачів вибудовувати чіткі плани досягнення мети, враховувати перешкоди та знаходити шляхи їх подолання;

- змінювати філософію життя окремих учасників на більш активну, дієву;

- розкрити сутність соціально-орієнтованого бізнесу;

- врахувати під час навчального процесу гендерну складову;

- підвищувати в учасників віру у власні сили і т. інше.

Вже після другого заняття психологічної спрямованості ми констатували, що члени групи почали комунікувати між собою: почалась групова динаміка, чіткіше проявились лідери, на яких рівняються інші учасники групи, найактивніші члени групи стали прикладом наслідування та опорою для більш пасивних.

Протягом першої половини курсів з окремими учасниками, які виявили емоційні та поведінкові прояви дезадаптованості членами ГО проводилися індивідуальні консультації. Тематика зустрічей включала обговорення проблем повернення демобілізованих воїнів до мирного життя, профілактику алкогольної залежності, постановку нових життєвих цілей в умовах цивільного життя. Практика зустрічей показала, що ця індивідуальна робота повинна продовжуватись для закріплення досягнутого позитивного ефекту. Консультації проводитимуть кваліфіковані психологи-практики з науковим ступенем, які володіють питаннями адаптації ветеранів, діагностики психотравми, відповідними корекційними та психотерапевтичними техніками допомоги особі у подоланні психологічних проблем.

Поточне оцінювання проводилося через 1,5 місяця від початку занять у формі фокус-групи. Наведемо деякі з відповідей учасників на поставлені запитання: відповідаючи на запитання «Яку користь Ви отримали в результаті навчання?», учасники ділилися загалом позитивними враженнями від курсу, наголошували на складності процесу навчання, але разом із цим, погоджувалися у тих позитивних змінах, що відбуваються: «*пройшла депресія внаслідок тренінгів, нових знань і постійного кола спілкування», «стала більш спокійною, навчилася оволодівати своїми емоціями, навіть чоловіка стала підтримувати», «подружився з новими людьми, утворилося постійне приємне коло спілкування», «дуже сподобалося відвідування ІНUBу, трохи відчув себе ІТ-шником, але хотілося би ще більше»; в*исловлювання слухачів засвідчили також реалістичність сприйняття мети і завдань курсів: *«це всього 3-місячні курси, вони дають поштовх для розвитку, потрібно постійно працювати над собою, саморозвиватися»; «отримані знання стануть в нагоді, навіть якщо ти не станеш професійним веб-дизайнером… у підприємницькій діяльності вони можуть бути застосованими»; «потрібно чимось займатися. Я прийшов на ці курси, хоч для мене ай-ти технології – було дуже далеко, я взагалі-то гуманітарій. Але було цікаво. Нові знання, нове коло*

спілкування, плюс робота психолога – все дуже гарно позначається. Я помічаю, що став більш спокійним, ніж тоді».

Підведення підсумків навчання також здійснювалося із застосуванням методу сфокусованого групового інтерв'ю (фокус-група). Наведемо висловилися учасники щодо свого навчання на підсумковій зустрічі: *«Користь отримали всі учасники … Хтось хотів отримати нові знання – отримав. Можливо, вони є недостатньо глибокими, але ми отримали базу. Кожен може прийняти рішення, чи вчитися йому далі і працювати за цим напрямом, чи іти іншим шляхом».*

Узагальнення відповідей на запитання щодо планів на майбутнє, дозволило виділити такі основні тенденції:

- *«Потрібно зараз осягнути, що ми отримали. Оскільки дуже інтенсивний курс, який швидко минув, ми не оговталися по його завершенню».*
- *«Вивчити англійську мову і далі розвиватися у сфері ІТ», «Вчитися далі».*
- *«Хотілося би пройти стажування (навіть на безоплатній основі) в реальній ІТ – кампанії, щоб зрозуміти із середини, чим вони займаються, які там для нас є можливості. Або хоча би на 1 день повністю «зануритися» в їх діяльність».* За цим пунктом члени ГО намагаємося встановити контакти із працюючими підприємствами для організації подібних короткострокових стажувань, але на практиці це виявилося доволі складним, але перспективним завданням.

Відповідь на запитання щодо труднощів, які можуть стати на перепоні в реалізації намічених планів, перетворилася на ситуацію спільного планування подальших дій, зокрема:

- *«Важливо не забути, ставити нові задачі. В цьому нам потрібна буде допомога наших викладачів – ставити технічні завдання».*
- *«Ми вже зробили 1 сайт для дитячого садочка, хочемо продовжити цю роботу. Тільки потрібно працювати з тими закладами, яким це дійсно потрібно. Хто з нами?...».*
- *«Я готовий зробити нескладний сайт для інтернет-магазину, кому потрібно».*

Цінними для команди проекту є і висловлювання учасників щодо змін, які відбулися в результаті курсів перепідготовки, при цьому більш активними були жінки, говорячи і про власний досвід, і про зміни у поведінці своїх чоловіків – ветеранів АТО (у курсах брали участь 4 сімейних пар):

«Ми отримали корисні знання. Я хотіла отримати саме ці знання. Мрії збуваються».

«Цікаво, але простіше стало із плануванням часу. Раніше нічого не встигали, а за час курсів зрозуміли, як багато можна встигнути при бажанні».

«Психологія дорівнює чемодан знань. Хочу розвиватися і в цьому напрямі також».

«Мій чоловік став більш комунікабельним і впевненим у собі після повернення із зони АТО. У нас з'явилися нові друзі. Розширилося коло контактів».

«Я відкрила для себе новий світ. Раніше: дім – робота – дім. І ти наодинці зі своїми проблемами. А тут виявилося, що … у всіх є проблеми, але є і різні способи їх розв'язання. На даний момент ми з чоловіком знайшли для себе абсолютно новий

вид занять, який нас зблизив. Я зблизилася із чоловіком, у нас покращилися відносини».

До основних результатів та перспектив подальшої роботи, за результатами реалізації проєкту, члени ГО «Чернігів Європейський» віднесли:

- налагоджену співпрацю з державними установами, зокрема Чернігівським міським управлінням освіти щодо розробки сайтів для дошкільних закладів освіти та шкіл учасниками проєкту. Зокрема, слухачами курсів перепідготовки розроблено та розміщено в інтернет-просторі 7 сайтів освітніх закладів м. Чернігова. У такий спосіб ми робимо видимим внесок проекту у життя громади м. Чернігова. Соціальна інтеграція ветеранів та членів їх сімей до місцевої громади передбачає усвідомленнями ними своєї соціальної цінності та затребуваності не тільки у військовій сфері, але і в цивільному житті.

- створення комунікативної платформи в соціальних мережах для спілкування між учасниками групи після завершення навчання. Група підтримала пропозицію лідера - організовувати зустрічі на регулярній основі – щонайменше раз на місяць. Вважаємо, що самоорганізація групи є важливим досягненням у соціальній і психологічній роботі з нею. Зокрема, на підсумковій зустрічі було прийняте спільне рішення щодо втілення в життя заходів, цікавих для ветеранів та членів їх сімей. Серед тих, що отримали найбільше підтримки: спільні вихідні, сплави на плоту, походи за грибами, подорожі до висот; екскурсії Чернігівщиною; навчання використанню БПЛА в мирних цілях, майстер-класи за інтересами у площині пошуку роботи; організація стрільб для сімей ветеранів; сімейні походи в театр, культурні заходи: концерти, екскурсії, телепередачі про звичайних захисників; семінар-консультація із правового захисту ветеранів; та ін. Важливим є те, що учасники не лише готові брати участь у даних заходах, але й готові самі сприяти їх організації та залученню своїх знайомих з числа цільової групи проєкту «Норвегія–Україна».

Також, було заплановано організацію майстер-класу із гончарної справи (за ініціативи однієї з учасниць). Подібні групові зустрічі стали важливою складовою соціальної адаптації військовослужбовців і членів їх родин.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. В цілому результати програми професійної перепідготовки та соціальної адаптації дозволяють говорити про досить значний рівень вмотивованості учасників у своєму самоудосконаленні. Завдання у сфері адаптації полягають у подальшому підвищенні рівня стресостійкості окремих ветеранів, розширення моделей емоційного реагування та поведінки. Кінцевою метою такої діяльності повинна стати їх реінтеграція до мирного життя, включення в систему людських контактів на рівні особистості.

Отже, в процесі реалізації програми професійної перепідготовки та соціальної адаптації важлива роль відводиться саме громадській організації. Оскільки набір групи, її діагностика, підготовка науково-педагогічних працівників до роботи з групою слухачів, яка має свої особливості, підбір заходів з соціальної адаптації дозволяє створити умови для успішного процесу адаптації ветеранів до нових умов життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березін Ф.Б. Персональний сайт. Уявлення про адаптацію. URL: http://berezin-fb.su/%D0%B2%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/ (дата звернення: 26.09.2022).
2. Карпюк Г.І. Основи підприємництва : навчальний посібник для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. 2021. 98 с.
3. Лавренко О. В. Психологічна адаптація. Енциклопедія Сучасної України; Координаційне бюро ЕСУНАНУ : керівник наук.-ред. підготовки ЕСУ М. І. Железняк. Київ. Поліграфкнига, 2001. Т. 1. С. 180–181.
4. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). Изд. 2-е изд. Москва : Смысл, 2000. 18 с.
5. «Мета - засіб - результат» *PSIUKREARTH. Особистість. Відносини. Виховання. Маніпулювання. Бізнес* : веб-сайт. URL: https://psiukrearth.ru/psihologichni-testi-ta-igri/7888-meta-zasib-rezultat-a-a-kishen-csr.html (дата звернення: 23.09.2022).
6. Міжнародний фонд соціальної адаптації. Проєкт «Норвегія-Україна». URL: https://ifsa.kiev.ua/proekt-ukraina-%E2%80%93-norvegiya/ (дата звернення: 23.09.2022).
7. Ничкало Н. Адаптація. Енциклопедія Сучасної України : електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42642 (дата звернення: 26.09.2022)
8. Положення про Міністерство у справах ветеранів України. 23 квітня 2019 р. URL: https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy (дата звернення: 23.09.2022).
9. Прикладна психодіагностика в Національній гвардії України : метод. посіб. / за заг. ред. проф. І. І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2020. 388 с.
10. Савельчук І.Б, Сейко Н.А, Андрійчук Н.М. Вплив соціального партнерства на інноваційний розвиток освітнього середовища університету: модель QUADRUPLE HELIX. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Powiązane artykuły*. 2020. Випуск 29. С. 72-81.
11 Blinov O. Methods of psychological intervention aimed at support of soldiers who have psychological trauma. *The USA Journal of Applied Sciences. Cibunet Publishing.* New York, USA. 2017. №2, P. 7–9.
12. Kolenichenko T., Alhasov Y., Verbytska A. Teaching english to adult learners within extracurricular activities at university: barriers and motivation factors. *Advanced Education.* 2020. P. 12-19.
13. Kolenichenko T., Nahorna N., Maksom K., Mekshun A., Syla T. The global and ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions. *AD ALTA: Journal of interdisc iplinary research. Doble-Blind Peer-Reviewed*. Vol.11, Issue 2. 2021. Special Issue XX.
14. Semigina T., Kachmaryk A., Karagodina O. Analysing Social Needs of the Ukrainian Ex-Combatants : Looking on The Lived Experience. *Traektoriâ Nauki - Path of Science.* 2021. Vol. 7. No 6. P. 3001-3011.
15. Semigina, T. Frustrations or moving forward? Ukrainian social work within the “hybrid war” context. *European Journal of Social Work, 22*(3). 2017. P. 446–457.
16. Sosnina, O., Mykytiv, O., Mykytiv , H., Kolenichenko, T., & Holovach, A.. International Aspects of the Protection of Victims’ Rights in the Conditions of Armed Conflict in Ukraine. *Cuestiones Políticas.* 2021. 39(71). P. 433-457.

REFERENCES

1. Berezin F.B. (2019) Personalnyi sait. Uiavlennia pro adaptatsiiu. URL: http://berezin-fb.su/%D0%B2%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/ [in Ukrainian].
2. Karpiuk H.I. (2021). Osnovy pidpryiemnytstva : navchalnyi posibnyk dlia zdobuvachiv profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity [in Ukrainian].
3. Lavrenko O. V. (2001) Psykholohichna adaptatsiia. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy; Koordynatsiine biuro ESUNANU : kerivnyk nauk.-red. pidhotovky ESU M. I. Zhelezniak. Kyiv. Polihrafknyha. T. 1. S. 180–181 [in Ukrainian].

4. Leont'ev D.A. (2020) Test smyslozhiznennyh orientacij (SZhO). Izd. 2-e izd. Moskva : Smysl [in Russian].
5. «Meta - zasib - rezultat» PSIUKREARTH. Osobystist. Vidnosyny. Vykhovannia. Manipuliuvannia. Biznes : veb-sait. URL: https://psiukrearth.ru/psihologichni-testi-ta-igri/7888-meta-zasib-rezultat-a-a-kishen-csr.html [in Ukrainian].
6. Mizhnarodnyi fond sotsialnoi adaptatsii. Proiekt «Norvehiia-Ukraina». URL:https://ifsa.kiev.ua/proekt-ukraina-%E2%80%93-norvegiya/ [in Ukrainian].
7. Nychkalo N. (2001) Adaptatsiia. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy : elektronna versiia [onlain] / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42642 [in Ukrainian].
8. Polozhennia pro Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy. 23 kvitnia 2019 r. URL: https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy [in Ukrainian].
9. Prykladna psykhodiahnostyka v Natsionalnii hvardii Ukrainy (2020). metod. posib. / za zah. red. prof. I. I. Prykhodka. Kharkiv : NANHU [in Ukrainian].
10. Savelchuk I. B, Seiko N.A, Andriichuk N.M. (2020) Vplyv sotsialnoho partnerstva na innovatsiinyi rozvytok osvitnoho seredovyshcha universytetu: model QUADRUPLE HELIX. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka,. Powiązane artykuły*. Vypusk 29. S. 72-81. [in Ukrainian].
11. Blinov O. (2017) Methods of psychological intervention aimed at support of soldiers who have psychological trauma. *The USA Journal of Applied Sciences. Cibunet Publishing.* New York, USA [in English].
12. Kolenichenko T., Alhasov Y., Verbytska A. (2020) Teaching english to adult learners within extracurricular activities at university: barriers and motivation factors. *Advanced Education* [in English].
13. Tetiana Kolenichenko, Nadiia Nahorna, Kateryna Maksom, Alla Mekshun, Tetiana Syla (2021). The global and ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions. *AD ALTA: Journal of interdisc iplinary research. Doble-Blind Peer-Reviewed*. Volume 11, Issue 2, Special Issue XX. [in English].
14. Semigina T., Kachmaryk A., Karagodina O. (2021) Analysing Social Needs of the Ukrainian Ex-Combatants : Looking on The Lived Experience. *Traektoriâ Nauki - Path of Science.* Vol. 7. No 6. [in English].
15. Semigina, T. (2017). Frustrations or moving forward? Ukrainian social work within the "hybrid war" context. *European Journal of Social Work, 22*(3), P. 446–457. [in English].
16. Sosnina, O., Mykytiv, O., Mykytiv , H., Kolenichenko, T., & Holovach, A. (2021) International Aspects of the Protection of Victims' Rights in the Conditions of Armed Conflict in Ukraine. *Cuestiones Políticas.* 39(71). P. 433-457 [in English].

УДК 305:378.4/.6
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267349

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНДЕРНИЙ АУДИТ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Войтовська Алла, доктор філософії з соціальної роботи, викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0003-4960-6348
E-mail: alla.voytovskaya@gmail.com

У статті висвітлено важливість розвитку гендерної освіти. Метою є відображення об'єктивної інформації про гендерну ситуацію в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Розкрито роль закладів вищої освіти у формуванні людиноцентрованого середовища. Виявлено, що кожному ЗВО рекомендовано створити гендерний паспорт. Проаналізовано гендерну ситуацію на факультеті соціальної та психологічної освіти. Описано роботу та важливість різних напрямків діяльності Гендерного Центру. Перспективою для подальших досліджень є вивчення зарубіжного досвіду щодо гендерної освіти у ЗВО.
Ключові слова: *гендер, освіта, заклад вищої освіти, гендерний паспорт, гендерний аудит, гендерний центр, соціальна робота, здобувачі вищої освіти.*

ON THE QUESTION OF THE GENDER AUDIT OF UNIVERSITIES

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Voitovska Alla, PhD, Lecturer of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0003-4960-6348
E-mail: alla.voytovskaya@gmail.com

The relevance of gender studies for democratic transformations in Ukraine is determined by theoretical and practical approaches, appropriate tools that allow to assess the real situation in the country, the quality of life in relation to the priority problems, needs and interests of women and men, to determine the causes and consequences of such problems for the future, and also to propose

ways out of difficult situations to ensure gender balance, social justice and sustainable development. The purpose of the article is to display objective information about the gender situation in Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna. One of the first tasks of the scientists of the Gender Center of Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman determined the monitoring of the gender situation at the university, the result of which was the concluded «Gender Passport of the Pavlo Tychyna UDPU».

The gender audit contains objective information about the gender situation at the university, reflects the educational work carried out by the Center of the Pavel Tychyna UDPU, outlines promising research directions in this area and provides recommendations for the further implementation of the principles of gender equality and justice in the educational environment.

«Gender passport of the Pavlo Tychyna UDPU» was created with the involvement of a wide range of participants, team members who studied, acquired new knowledge and skills, noticed the manifestations and causes of gender disparity, that is, became bearers of values with a deep social meaning.

The Faculty of Social and Psychological Education is a center for the development of gender culture and education at the university.

The audit confirmed the presence of significant gender disparities. A number of seminars and trainings were held, which helped to clarify the existing gender stereotypes, as well as to determine the peculiarities of their manifestation in the current activities of universities and to assess the level of development of the principles of gender equality.

Keywords: *gender, education, institution of higher education, gender passport, gender audit, gender center, social work, students.*

Постановка проблеми. Україна приєдналась до світових демократичних процесів, одним із постулатів яких є визнання рівних прав та можливостей кожної людини. Актуальність гендерних досліджень для демократичних перетворень в Україні зумовлена теоретичними і практичними підходами, відповідним інструментарієм, що дозволяють оцінити реальну ситуацію в країні, якість життя стосовно пріоритетних проблем, потреб та інтересів, які мають жінки і чоловіки, визначити причини та наслідки таких проблем для майбутнього, а також запропонувати шляхи виходу зі складних ситуацій для забезпечення гендерного балансу, соціальної справедливості та сталого розвитку.

Верховна Рада України на засіданні 20 червня 2022 року ухвалила Закон «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами».

У тексті закону йдеться, що «Україна визнає, що метою Конвенції є захист жінок від усіх форм насильства, недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства щодо жінок та домашнього насильства, яке скоєно також проти чоловіків та дітей» [1, с. 15].

Жодне з положень Конвенції, йдеться у законі, не зобов'язує Україну вносити зміни до Сімейного кодексу чи Конституції України, інших законів щодо інститутів шлюбу, сім'ї та усиновлення

Надзвичайну роль повинна відіграти освітянська галузь, зокрема, заклади вищої освіти, які справляють великий вплив на формування молодої людини не тільки як спеціаліста, але і як особистості, і мають готувати студента до життя в усьому розмаїтті його проявів. Важливим завданням ЗВО є «демократизація» освітнього середовища, запровадження нових підходів та ініціатив у функціонуванні ЗВО, навчанні й вихованні студентської молоді на основі

загальнолюдських цінностей, якими вона керуватиметься в майбутньому як у професійній діяльності, так і в суспільному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи гендерний аудит закладів освітиі, часто вживається у значенні «комплексний підхід до питань рівності жінок та чоловіків». Проте це поняття поступово стає предметом наукового аналізу все більшої чисельності вчених, зокрема: Н. Грицяк, І. Лазар, Х. Голинська, І. Грабовська, О. Рассказова, Т. Семигіна. Вивченням гендерного простору займалися такі науковці, як О. Біленко, Н. Світайло та ін. Складність і багатогранність досліджуваної проблеми визначили мету написання нашої статті.

Мета статті –обґрунтувати доцільність здійснення гендерного паспортування закладу вищої освіти задля відображення об'єктивної інформації про гендерну ситуацію, зокрема в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2021 році Указом Президента України від 2 червня 2021 р. № 225\2021 затверджено «Стратегію людського розвитку», оперативною ціллю якої є «подолання гендерних стереотипів та інших форм дискримінації» із завданням «формувати толерантне та недискримінаційне освітнє середовище в закладах освіти різних рівнів».

В Україні створено Всеукраїнську мережу центрів гендерної освіти. О. Безсмертна, проаналізувавши роботу центрів гендерної освіти при ЗВО України, виявила, що гендерні осередки у своїй діяльності реалізують принципи неформальної освіти.

На думку О. Кравченко, «…посилюється роль ЗВО у формуванні людиноцентрованого середовища, в якому дотримуються права і свободи всіх учасників освітнього процесу та формують світоглядні позиції як майбутніх фахівців, так і громадян щодо поваги людини незалежно від статі, стану здоров'я, етнічної приналежності, релігійних вірувань тощо» [7, с. 95].

У квітні 2016 р. в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини було створено структурний науково-дослідний підрозділ – Гендерний центр.

Одним завдань науковці Гендерного Центру Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини визначили моніторинг гендерної ситуації в університеті, результатом якого став укладений «Гендерний паспорт УДПУ імені Павла Тичини».

Адміністрація університету забезпечила необхідні умови для того, щоб це дослідження мало незалежний та неупереджений характер, тому науковці ГЦ, збираючи та обробляючи інформацію, завжди знаходили відгук та підтримку в усіх структурних підрозділах університету.

Гендерний аудит містить об'єктивну інформацію про гендерну ситуацію в університеті, відображає просвітницьку роботу, яку проводить ГЦ УДПУ імені Павла Тичини, окреслює перспективні напрямки дослідження в цій сфері та надає рекомендації для подальшого впровадження принципів гендерної рівності та справедливості в освітнє середовище.

З точки зору А. Павленка, гендерний аудит уможливлює: «подальше вивчення, аналіз різних сфер життя університету з урахуванням гендерної складової; формування у молодого покоління фахівців/фахівчинь навичок гендерного аналізу та принципової готовності впроваджувати принципи гендерної рівності у власній професійній та управлінській діяльності; створення всередині університетів позитивного соціально-психологічного клімату та умов і можливостей для досягнення реальної гендерної рівності й чутливості; впровадження додаткового напряму ефективної профорієнтаційної та кадрової роботи, оскільки допомагає ЗВО залучити не лише більшу кількість студентства, але й більш професійний та мотивований персонал» [8, с. 43].

«Гендерний паспорт УДПУ імені Павла Тичини» створено із залученням широкого кола учасників, членів колективу, які навчалися, набували нових знань та навичок, помічали прояви та причини гендерної диспропорції, тобто ставали носіями цінностей із глибоким соціальним змістом.

Усього в університеті станом на 2021–2022 н.р. працює 536 педагогічних працівників, із них 385 осіб – жінки, 151 особа – чоловіки [2].

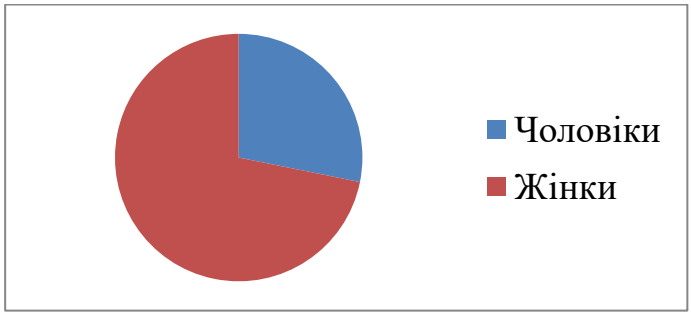

Рис.1. Дані про розподіл за статтю працюючих в університеті

Гендерна статистика, щодо адміністрації університету: ректор та 2 проректори – чоловіки, а також 3 проректори – жінки [2].

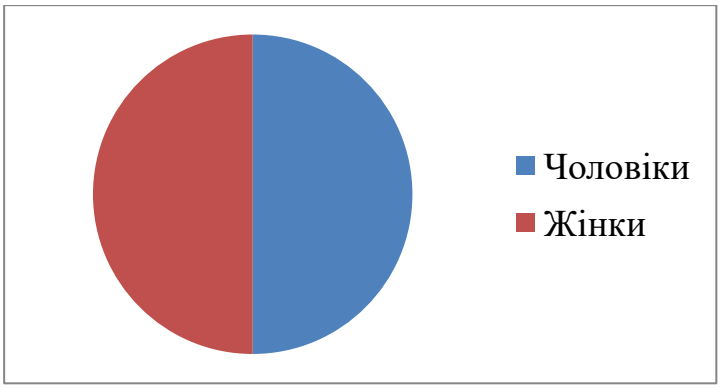

Рис.2. Дані про розподіл за статтю адміністрації університету

Усього в університеті 11 факультетів та 1 інститут, із них 5 деканів факультетів та директор інституту – чоловіки, 7 деканів – жінки [2].

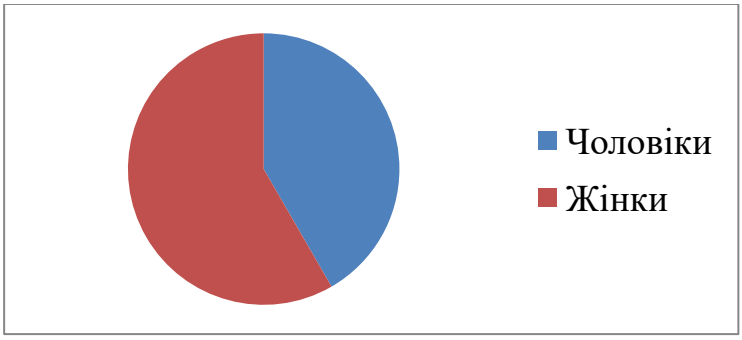

Рис.3. Дані про кількість деканів та деканес

Склад вченої ради університету: 24 особи – жінки, 19 осіб – чоловіки [2].

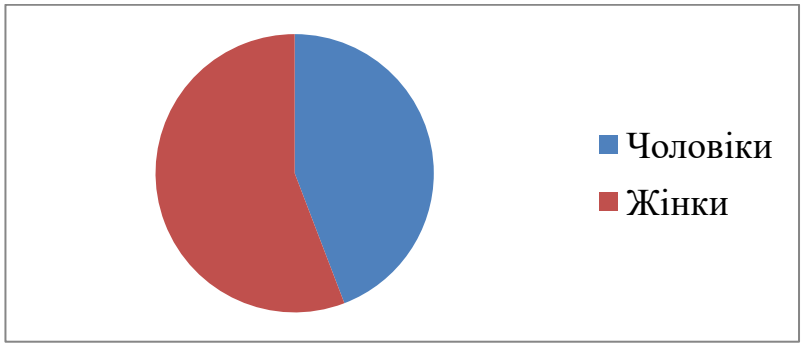

Рис. 4. Дані про склад вченої ради університету за статтю

На офіційному сайті факультету соціальної та психологічної освіти подано інформацію такого змісту: «В УДПУ імені Павла Тичини на факультеті соціальної та психологічної освіти запроваджено освітньо-наукову програму за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти зі спеціальності «231 Соціальна робота», здобувачі якої виконують дисертаційні дослідження з гендерної тематики. Здобувачі другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності «231 Соціальна робота» виконали кваліфікаційні роботи на такі теми: «Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг на основі гендерно чутливого підходу», «Соціально-психологічна підготовка молоді до здорових стосунків у парі», «Сімейне насильство як соціальна проблема: профілактика та корекція», «Соціальна реклама як засіб профілактики домашнього насильства» тощо» [10, с. 48].

Факультет соціальної та психологічної освіти є осередком розвитку гендерної культури та освіти в університеті.

Усього на факультеті працює 77 педагогічних працівників, із них 67 осіб – жінки, 10 осіб – чоловіки [3].

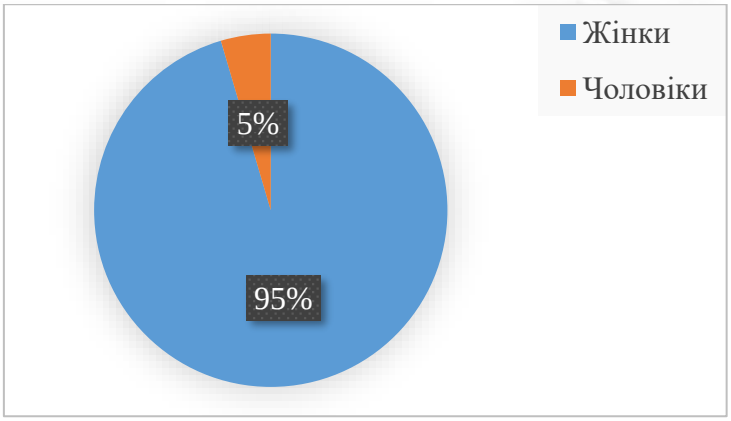

Рис.5. Дані про розподіл за статтю працюючих на факультеті

Гендерна статистика, щодо адміністрації факультету: декан, 7 заступників декана, координатор з неформальної освіти, координатор з реалізації внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти, голова профспілки факультету, методист заочного відділу – жінки, диспетчер факультету – чоловік [3].

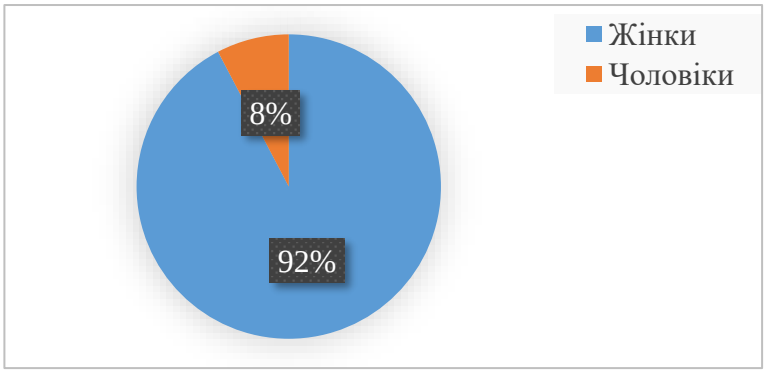

Рис.6. Дані про розподіл за статтю адміністрації факультету

Склад вченої ради факультету: 23 особи – жінки, 4 особи – чоловіки [3].

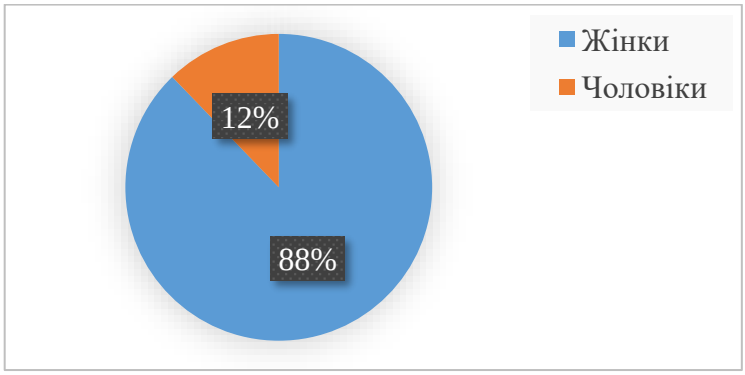

Рис. 7. Дані про склад вченої ради факультету за статтю

З'ясовано, що у ГЦ науковці проводять такі дослідження: вивчення становища жінок з сільської місцевості, розроблення і впровадження програми адаптації студенток із сільської місцевості в умовах ЗВО; вивчення стану надання соціальних послуг одиноким жінкам з дітьми на рівні громади з подальшим обґрунтуванням пропозицій для удосконалення системи соціального захисту цієї вразливої категорії громадян тощо. Залучення до проєктної діяльності здобувачів вищої освіти підсилює формування програмних результатів навчання, зокрема таких, як: «основні засади проєктного менеджменту; фінансові засади реалізації проєкту; філософія партнерства із основними стейкхолдерами; підбір кадрового ресурсу; пошук актуальних соціальних проблем гендерного спрямування та креативних шляхів їх вирішення тощо» [4, с.132].

Співробітники та волонтери Гендерного центру організували випуск щомісячної газети «Гендерний промінь» та створили сторінку на офіційному сайті факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Розглянемо розподіл контингенту здобувачів вищої освіти за гендерною ознакою на факультет соціальної та психологічної освіти [3].

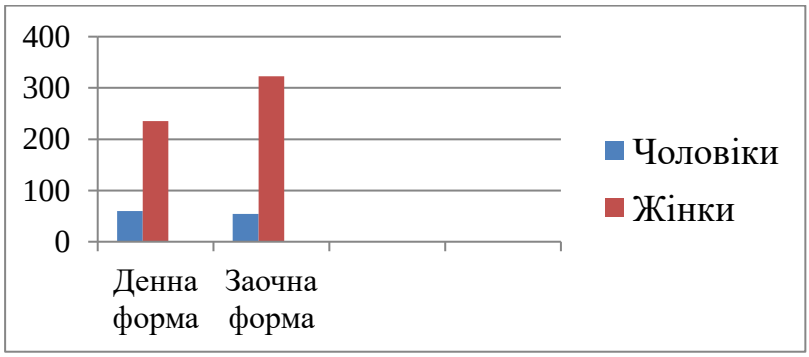

Рис. 8. Дані про розподіл за статтю контингенту здобувачів вищої освіти факультету

Т. Семигіна стверджує, що «гендерний аудит діяльності ЗВО сприяє розвиткові кожного окремого університету та слугує дієвим інструментом впровадження гендерного підходу у систему вищої освіти, оскільки дає змогу виконати низку важливих завдань: сприяє навчанню, підвищенню рівня обізнаності викладацького складу, співробітників з гендерними питаннями; формує навички інтеграції гендерного принципу у політику, стратегії, програмні документи та документи щодо поточної діяльності університету; створює умови для формування відповідних компетенцій, поглядів та навичок у студентства, що є вкрай необхідним для його подальшої професійної діяльності; позитивно впливає на соціально-психологічний клімат у колективі; забезпечує об'єктивну і конкретну інформацію для активізації наукових досліджень у сфері гендеру, окреслює та формує нові напрями таких досліджень; дає змогу виявити додаткові механізми для вдосконалення менеджменту ЗВО, активного залучення жіночого потенціалу; є додатковим ресурсом ефективної профорієнтаційної та кадрової

роботи, оскільки допомагає ЗВО залучати не лише більшу кількість студентства, але й більш професійний та мотивований викладацький і технічний персонал» [6, с. 58].

Отже, гендерний аудит засвідчив наявність суттєвих гендерних диспропорцій. Було проведено низку семінарів та тренінгів, які допомогли з'ясувати наявні гендерні стереотипи, а також визначити рівень розвитку засад гендерної рівності.

Висновки дослідження. Надзвичайну роль відіграє освітянська галузь, зокрема, заклади вищої освіти, які справляють великий вплив на формування молодої людини не тільки як спеціаліста, але і як особистості, і мають готувати студента до життя в усьому розмаїтті його проявів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективою для подальших досліджень є вивчення зарубіжного досвіду щодо гендерної освіти у ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гендерний паспорт міста Умані : навч.-метод. довідник / Кучер Галина Михайлівна, Кравченко Оксана Олексіївна ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2021. 180 с.
2. Гендерний паспорт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О.О. Кравченко, А. І. Войтовська. Умань, 2022. 32 с.
3. Гендерний паспорт факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. О. Кравченко, А. І. Войтовська. Умань, 2022. 32 с.
4. Войтовська А. І. Гендерна соціалізація студентської молоді з особливими освітніми потребами в умовах ВНЗ : дис. … д-ра філ. : 231. Умань, 2020. 278 с.
5. Гендерна парадигма освітнього простору. Кривий Ріг: КНУ, 2015. Вип. 1. 150 с.
6. Карагодіна О. Г., Семигіна Т. В. Гендерна освіта у підготовці соціальних працівників. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2020. 137 с.
7. Кравченко О. О. Гендерні аспекти лідерства майбутніх соціальних працівників в умовах ЗВО. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини*. 2020. № 1. С. 95–104.
8. Павленко А.В. Комунікаційний та просвітницький потенціал гендерного аудиту діяльності ВНЗ. *Гендерна парадигма освітнього простору.* Вип. 2. Кривий ріг, 2020. 223 с.
9. Семигіна Т. В., Ярошенко А. А. Ґендерні аспекти сучасної соціальної роботи: практика й освіта. Paradigms of the modern educational process: opportunities and challenges for society: collective scientific monograph / ed. by B. Shneider. 1st ed. Dallas: Primedia eLaunch LLC. 2019. P. 78–86.
10. Факультет соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%b0/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%be-%d0%b4%d0%be%d1%81%d0%bb%d1%96%d0%b4%d0%bd%d1%96-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80%d0%b8-2/%d0%b3%d0%b5%d0%bd%d0%b4%d0%b5%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%b9-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80/ (дата звернення: 8.07.2022).

REFERENCES

1. Hendernyi pasport mista Umani (2021): navch.-metod. dovidnyk / Kucher Halyna Mykhailivna, Kravchenko Oksana Oleksiivna ; MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vizavi [in Ukrainian].
2. Hendernyi pasport Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny (2022) / MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny ; uklad.: O. O. Kravchenko, A. I. Voitovska. Uman. [in Ukrainian].
3. Hendernyi pasport fakultetu sotsialnoi ta psykholohichnoi osvity Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny (2022) / MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny ; uklad.: O. O. Kravchenko, A. I. Voitovska. Uman. [in Ukrainian].
4. Voitovska A. I. (2020) Henderna sotsializatsiia studentskoi molodi z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh VNZ : dys. … d-ra fil. : 231. Uman [in Ukrainian].
5. Henderna paradyhma osvitnoho prostoru. (2015) Kryvyi Rih: KNU, 2015. Vyp. 1.137 [in Ukrainian].
6. Karahodina O. H., Semyhina T. V. (2020) Henderna osvita u pidhotovtsi sotsialnykh pratsivnykiv. Vinnytsia: Yevropeiska naukova platforma. 25–37 [in Ukrainian].
7. Kravchenko O.O. (2020) Henderni aspekty liderstva maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv v umovakh ZVO. *Zbirnyk naukovykh prats UDPU imeni Pavla Tychyny.* № 1. 95–104 [in Ukrainian].
8. Pavlenko A.V. (2020) Komunikatsiinyi ta prosvitnytskyi potentsial hendernoho audytu diialnosti VNZ. *Henderna paradyhma osvitnoho prostoru.* Vyp. 2. Kryvyi rih. [in Ukrainian].
9. Semyhina T. V., Yaroshenko A. A. (2019) Genderni aspekty suchasnoi sotsialnoi roboty: praktyka y osvita. Paradigms of the modern educational process: opportunities and challenges for society: collective scientific monograph / ed. by B. Shneider. 1st ed. Dallas: Primedia eLaunch LLC. 78–86 [in Ukrainian].
10. Fakultet sotsialnoi ta psykholohichnoi osvity Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%b0/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%be-%d0%b4%d0%be%d1%81%d0%bb%d1%96%d0%b4%d0%bd%d1%96-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80%d0%b8-2/%d0%b3%d0%b5%d0%bd%d0%b4%d0%b5%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%b9-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80/ (data zvernennia: 8.07.2022) [in Ukrainian].

УДК 37.013.42+316.613.434]:[615.85:7]
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267351

ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕХНІК У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Жанна Петрочко, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0002-4413-1243
E-mail: z.petrochko@kubg.edu.ua

Олеся Татаренко, студентка другого (магістерського) рівня факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0002-5806-5881
E-mail: oatatarenko.il21@kubg.edu.ua

У статті розкрито проблему профілактики агресивності молодших підлітків у викликах часу. За підсумками опитування дітей віком 11-12 років виявлено причини агресивної поведінки підлітків й узагальнено способи їх самоконтролю у випадках сильної емоції злості. Обґрунтовано, що дієвим способом попередження розвитку агресивності є арт-терапія. Виокремлено ключові переваги використання арт-терапії під час бойових дій і після їх завершення. Окреслено переваги використання в умовах війни таких арт-технік, як відеотерапія, музикотерапія, фототерапія. Розкрито актуальні моменти застосування арт-терапії в закладах загальної середньої освіти.
Ключові слова: *агресивність, агресія, арт-терапія, арт-техніки, профілактика, соціальний педагог.*

USE OF ART TECHNIQUES TO PREVENT TEENAGER AGGRESSION IN MODERN CONDITIONS

Zhanna Petrochko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of the Borys Grinchenko Kyiv University
ORCID 0000-0002-4413-1243
E-mail: z.petrochko@kubg.edu.ua

Olesya Tatarenko, Student of the second (master's) level, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of the Kyiv University named after Boris Grinchenko
ORCID: 0000-0002-5806-5881
E-mail: oatatarenko.il21@kubg.edu.ua

The article discloses the problem of younger teenagers' aggressiveness prevention in current challengeable times. The purpose of the article is to determine the benefits of using art therapy during a crisis period, as well as highlight using art techniques in the prevention of aggressiveness

among younger teenagers in general secondary education institutions. Theoretical (analysis, synthesis, systematization, generalization) and empirical (survey of children aged 11-12) methods were used to prepare the article.

The prevention of aggressiveness among younger teenagers is defined as a direction of socio-pedagogical activity, which involves a set of measures aimed at preventing, limiting, and localizing the phenomenon of aggressiveness among younger teenage children in the social environment. According to the results of the survey, the causes of aggressive behavior of teenagers were revealed (injustice; unpleasant situations and circumstances that provoke them; bullying, insults from classmates; comments from elders, teachers, parents, etc.). Methods of teenagers self-control in cases of strong angry emotions (such as conflict avoidance, communication with friends who keep spirits up, wishful thinking, relaxation, breathing techniques, constructive expression of resentment, etc.) are summarized.

It is substantiated that art techniques is an effective method of preventing rising aggression in younger teenagers. It is noted that art therapy is a multifaceted technological tool that is attractive to children and easy to use. The key advantages of using art therapy during and after armed conflicts are highlighted. It was determined that such types of art therapy as video therapy, music therapy, photo therapy, etc., have particular importance now. The specified types are characterized, the advantages of their use in war conditions are outlined. Key considerations of art therapy application in institutions of general secondary education are disclosed.

Keywords: *aggressiveness, aggression, art therapy, art techniques, prevention, social pedagogue.*

Постановка проблеми. Емоційний стан особистості залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів, що випробовують її самоконтроль на міцність кожного дня. Сучасні умови України породжують складні випробування для усіх громадян, й особливо дітей. Війна загострила напруженість, поглибила труднощі, посилила негативні почуття та реакції. Типовим проявом таких реакції стала агресивність.

Найбільш вразливими щодо всебічної агресії є особи підліткового віку, оскільки вони залежні від найменших змін у найближчому оточенні, ситуації в країні, мають багато внутрішніх особистісних конфліктів через зміни в організмі та становлення характеру.

Розгубленість, страх, депресія, відчуття тривожності, втрати й безпорадності в кризовій соціальній ситуації (під час війни) загострили агресивність підлітків. Водночас зазначені чинники підштовхнули хлопців і дівчат до активного пошуку підтримки через комунікацію з іншими у будь-який спосіб. В умовах війни та кризових ситуаціях одним із популярних та легким у застосуванні методів профілактичної, реабілітаційної, терапевтичної, соціально-педагогічної комунікації стала арт-терапія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перегляд наукових публікацій останніх років засвідчує, що вивчення різних аспектів агресивності зростаючої особистості, профілактики негативних явищ в дитячому середовищі є актуальним для дослідників. Так, теоретичні аспекти агресивності як людського феномену та її особливості вивчали: С. Березка, В. Іванова, О. Мізерна, Л. Лохвицька, Т. Спіріна, І. Гайдамашко, О. Орост, К. Сергеєва, І. Смазнова та ін. Зокрема, С. Березка розкриває та класифікує основні фактори, що впливають на появу та розвиток агресивної поведінки в сучасних умовах, аналізує соціальні та психологічні детермінанти агресивної поведінки особистості [1; с. 85]. У філософсько-

правовому дискурсі висвітлює проблему агресії і толерантності у новій монографії І. Смазнова [20].

Визначаючи основним змістовим ядром свого наукового пошуку агресивність саме підлітків, К. Сергеєва акцентує увагу на таких базових факторах формування агресивної поведінки осіб підліткового віку, як наявність психологічних травм, особливості стилю виховання батьками, дитячих страхів та досвід перебування або спостереження за ситуаціями насильства й агресії в сім'ї [19; с. 74]. Авторка обґрунтовує агресивну поведінку підлітків як соціально-педагогічну проблему, розкриває сучасні підходи до її вирішення. Подібну наукову позицію відстоює у публікаціях останніх років О. Орос [15]; актуальні питання впливу соціально-психологічних чинників на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою піднімає В. Трофимчук [23].

Способи й методи попередження агресивності у підлітків досліджували: Н. Головко, Л. Гуцуляк, Н. Максимова, О. Капустюк, Л. Вольнова, О. Тулуб та ін. Зокрема, у новому посібнику Н. Головко подано сучасний погляд на загальні питання соціальної профілактики (організаційні основи, планування процесу, його форми і методи), а у статті Л. Гуцуляк описано особливості профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Зокрема, зазначено, що така профілактика є важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу, який повинен реалізуватися системно і комплексно [3; с. 22].

У публікаціях останніх років не залишається поза увагою роль мистецтва у профілактичній діяльності, соціальній чи соціально-педагогічній роботі загалом. Так, питання органічного поєднання наукової та творчої складової професії соціального працівника піднімає Ю. Клименко. Авторка доводить, що для ефективної роботи такий працівник на практиці має поєднувати мистецтво і науку [7; с. 28]. На здатності мистецтва змінювати життя людини, а особливо з інвалідністю, наголошують О. Кравченко та І. Молоченко [8].

Арт-терапію як одну з інноваційних психолого-педагогічних технологій у професійній діяльності соціального працівника розглядає І. Олійник [14] і Ю. Шевченко [24]. У свою чергу дослідники Л. Москальова й Л. Єрьоміна наголошують, що використання арт-технік у соціальній роботі з сім'єю є новим напрямом у діяльності фахівців соціальної сфери для профілактики, діагностики та корекції сприйняття їх клієнтів, усвідомлення ними важливості функцій своє сім'ї та формування ціннісного ставлення до здобутків свого роду [13].

Безпосередній профілактичний вплив арт-терапії та арт-технік на агресивність та інші проблеми дітей, й зокрема підлітків, дослідники розглядають з позиції різних наук і як міждисциплінарне явище. Так, емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків та апробацію програми, спрямованої на подолання агресивності за допомогою засобів арт-терапії, здійснено Л. Подкоритовою, О. Гоя [16]; особливість психологічної корекції агресивності підлітків засобами арт-терапії описана Т. Дзюбою [4]; арт-терапію як засіб роботи з тривожними підлітками з неповних сімей в умовах рекреації досліджувала О. Грек [2]; психолого-педагогічний аспект застосування арт-терапії у роботі з підлітками став вектором наукових розвідок А. Сеник [18].

Беручи до уваги представлений вище науковий доробок, а також необхідність оптимізації профілактичної і реабілітаційної діяльності фахівців соціальної сфери в умовах війни, цілком актуальною є спроба на основі емпіричних досліджень підсилити аргументи позитивного профілактичного впливу арт-терапії на стан і поведінку особистості підліткового віку під час воєнних дій. Окрім цього, доцільно окреслити різні аспекти успішного використання арт-технік у роботі з учнями, які виявляють агресію.

Мета статті – визначити переваги використання арт-терапії під час кризового періоду, й особливо війни, а також розкрити актуальні питання застосування арт-технік у профілактиці агресивності молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано такі теоретичні методи, як аналіз, синтез, систематизація, узагальнення. Окрім цього проведено анкетування, аналіз результатів якого дав змогу, з одного боку, виявити знання молодших підлітків про агресивність, наслідки прояву агресії, навички контролю поведінки й вирішення конфліктних ситуацій, а з іншого – з'ясувати, чи знайомі учасники опитування з арт-терапією, які її види знають та чи мають досвід участі в арт-терапевтичних заняттях. В анкетуванні взяли участь учні закладів загальної середньої освіти міста Києва: НВК «Школа-ліцей № 38 I–II ступенів імені В. М. Молчанова» та Школа I–III ступенів № 9. Вік респондентів – молодші підлітки (11–12 років). Загальна кількість респондентів – 46 осіб. Серед опитуваних 24 (52%) особи чоловічої статі та 22 (48%) особи жіночої статі. Результати опитування не є статистично значущими, але дозволяють виявити й описати актуальні питання досліджуваної проблеми, окреслили шляхи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агресія – явище, реалізоване в специфічній поведінці (загрозі, або заподіянні шкоди іншим) людини. Водночас агресивність – це властивість особистості, виражена в готовності до агресивної поведінки, тобто дій, які мають на меті спричинення моральної або фізичної шкоди іншим людям. Однак потрібно зауважити, що в «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» за редакцією І. Звєрєвої зазначено, що агресивність є конкретною властивістю будь-якої особистості [5, с. 307].

Факторами впливу та чинниками підкріплення агресивності особистості є: оточення, внутрішньо сімейна взаємодія, телебачення і медіа, рівень духовно-моральної культури як людини, так і суспільства, соціально-економічна ситуація тощо.

Один із основних факторів, що сприяє розвитку агресивності за межами норми, – оточення особистості. У молодшому підлітковому віці найближчим оточенням є друзі й однокласники, а з представників старшого покоління – батьки й вчителі. Відтак, оцінювання, емоційні реакції, навіяні або набуті негативні чи позитивні установки тощо – все бере початок з сім'ї, а також зі школи, спілкування в умовах шкільного середовища, очної чи онлайн навчальної чи позанавчальної діяльності.

Мінімізувати негативні фактори і створити відповідні умови для попередження розвитку будь-якої проблеми здатна профілактика як основний напрям соціально-педагогічної діяльності. Профілактика агресивності молодших підлітків передбачає комплекс заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію явища агресивності серед дітей молодшого підліткового віку у соціальному середовищі.

Глибше вивчити проблему профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах закладів освіти дозволило опитування учнів 11-12 років. Так, згідно з результатами відповідей на запитання анкети, підлітки знають, що таке агресивність (12 осіб (26 %) мають уявлення, що таке агресивність, але визнають, що недостатньо; 34 особи (74 %) добре ознайомлені з феноменом агресивності). Підлітки чітко усвідомлюють наслідки прояву агресії (44 особи (95 %) сказали про це; не знають наслідків агресії 2 особи (5 %).

Причинами агресивної поведінки підлітків, на думку опитаних учнів, можуть бути:

- особистісні характеристики (особливості характеру, різкі реакції на когось чи щось, виховання);
- міжособистісні розбіжності (заздрість, суперечки, сварки, конфлікти, несумісність характерів);
- обставини (поганий настрій, стрес);
- вікові особливості (перехідний вік);
- внутрішньосімейна атмосфера (відносини з батьками, якість спілкування в родині, агресивні реакції батьків);
- навчальна діяльність (негативне оцінювання, булінг);
- комп'ютерні ігри, фільми, де персонажі проявляють агресію;
- проблеми із самоконтролем;
- психічні розлади;
- вживання алкоголю або психотропних речовин.

Переважно підлітки неодноразово бачать агресивну поведінку інших (Свідками ситуацій, в яких проявлялась агресія, були 34 особи (74 %), не були свідками подібних ситуацій – 10 осіб (22%) і сумніваються з відповіддю – 2 особи (5 %).

Тривожним є той факт, що лише 4 опитані особи зазначили, що взагалі не проявляють агресії. Натомість, часто проявляти агресію схильні 2 опитані особи (4%), рідко вдаються до агресії 36 осіб (78%).

Причинами, через які учасники опитування проявляли агресію, є: несправедливість; неприємні ситуації та обставини, що їх провокують; булінг, образи, знущання (здебільшого в школі з боку однокласників); дискусії, конфлікти, суперечки; зауваження від старших, вчителів, батьків; конфлікти з батьками в сім'ї; агресія у відповідь на агресію; комп'ютерні ігри; невдачі, коли щось не виходить.

За результатами опитування можна припустити, що у сучасних молодших підлітків загострилося відчуття несправедливості. Це можна трактувати як позитивний момент, оскільки справедливість є найвищою правовою та морально-

етичною цінністю, що гармонізує мужність, поміркованість і мудрість. Разом з цим засмучує агресивна поведінка як відповідь молодших підлітків на зауваження від старших, батьків і вчителів.

Опитані підлітки переважно знають способи самоконтролю у випадках сильної емоції злості. Серед способів, якими вони користуються, хлопці та дівчата назвали:

- уникання конфлікту («піти» від конфлікту – вийти в інше приміщення або піти на свіже повітря);
- спілкування з друзями, які піднімають настрій;
- самозаспокоєння, релаксація, дихальні техніки, самоконтроль та саморегуляція;
- конструктивне висловлення образи;
- стримування, мовчання;
- згадування настанов батьків або образу мами/тата для самозаспокоєння;
- знаходження способів конструктивного вирішення конфлікту й компромісу;
- відсторонення, відволікання;
- пропозиція взаємного вибачення;
- дистанціювання;
- музика для заспокоєння й переключення уваги.

Не зважаючи на досить широку палітру зазначених вище способів самоконтролю у випадку агресії, майже половина опитаних підлітків виявили бажання удосконалити такі вміння. Зокрема, 22 особи (48 %) хотіли б вміти краще контролювати власну поведінку, 10 (22 %) – вагаються щодо цього, 14 осіб (30 %) – не бажають удосконалювати вміння самоконтролю у разі агресії.

У пошуках оптимальних шляхів для розвитку самоконтролю особистості під час прояву агресії, на нашу думку, в сучасних кризових умовах ще більшу увагу теоретиків і практиків потрібно зосередити на арт-терапії. Термін «арт-терапія» утворений від англійських слів art – «мистецтво, майстерність» і therapy – «лікування, терапія», отож, дослівно розуміється як терапія мистецтвом. Відтак, загальноприйнятим є розуміння, що арт-терапія – технологія зцілення за допомогою творчості. Арт-техніки – це вправи, технології та методики арт-терапії, які орієнтовані на лікування, профілактику або корекцію, завдяки мистецтву.

З позиції соціальної педагогіки, основна мета арт-терапії – гармонізація внутрішнього стану людини, відновлення її здібностей знаходити оптимальні шляхи виходу з критичних ситуацій, продовження життя в стані рівноваги [14, с. 210], що є дуже важливим в умовах війни.

На основі аналізу наукової літератури і власних узагальнень нами визначено такі ключові *переваги* використання арт-терапії під час бойових дій і після їх завершення:

- здатність долати психологічний опір; створення безпечного екологічного простору діалогу між зовнішнім і внутрішнім світом людини;

- реконструкція подій за допомогою різних засобів (музика, пісок, фарба, метафоричні асоціативні карти тощо), що запускає внутрішні процеси самозцілення, активізує пошук власного шляху виходу зі складної ситуації;
- доречність використання в будь-яких (навіть тяжких) станах, серед яких внутрішні конфлікти, кризові стани, травми, втрати, психоматичні та невротичні розлади, ПТСР та інше; здатність редагувати досить складні почуття, а також деструктивні та самодеструктивні тенденції [9];
- можливість пропрацювати як внутрішні особливості, травми, переконання й установки, так і соціальні ролі, сценарії поведінки, поліпшити взаємодію в різних сферах соціальних взаємовідносин (сім'я, школа, друзі, робота і т. д.) [13];
- екологічність (найбільш «м'який» метод, яким складно зашкодити людині);
- застосування з різною метою (діагностика, корекція, профілактика, реабілітація);
- комфортність самопочуття людини в процесі арт-терапевтичного заняття, захищеність [21];
- можливість стимулювання позитивних емоцій, творчого задоволення; відчуття успіху;
- спосіб невербально передати те, що складно описати словами;
- відсутність вікових обмежень у використанні;
- доступність матеріалів для арт-технік;
- засіб зближення людей, високий позитивний емоційний ресурс колективної дії тощо.

Неабиякий «зцілювальний» вплив арт-терапія має на підлітків. «Використання ресурсів арт-терапії дозволяє ефективно впливати на становлення емоційно-вольової сфери підлітка, формує адекватну самооцінку в міжособистісних комунікаціях, спонукає до подальшого розвитку компенсаторних властивостей збережених функціональних систем та покращує соціальну адаптацію підлітків». Відтак, арт-практики дозволяють в особливій символічній формі реконструювати травмуючу ситуацію, зокрема події під час воєнного стану, і трансформувати її за допомогою творчих ресурсів підлітка [4; с. 34].

Результати опитування молодших підлітків показали, що вони переважно знайомі з технологією арт-терапії та арт-техніками (40 осіб (87 %) сказали про це, не знайомі з арт-терапією 10 осіб (22%).

Половина опитаних (26 осіб чи 56 %) вказали, що в їхній школі проводилися заходи з попередження агресивності та вирішення конфліктів. Найбільш відомими видами арт-терапії для опитаних підлітків є (від найбільш до найменш відомих): відеотерапія (32 особи), музикотерапія (30 осіб), танцювальна терапія (26 осіб), ігротерапія (24 особи), бібліотерапія (22 особи), глинотерапія (16 осіб), пісочна терапія (14 осіб), маскотерапія (12 осіб), казкотерапія (12 осіб), фототерапія (12 осіб), артсінтезтерапія (12 осіб), ізотерапія (10 осіб), драматерапія (10 осіб), кольоротерапія (10 осіб), лялькотерапія (8 осіб), етнотерапія (8 осіб), анімаційна терапія (6 осіб), мандалатерапія (6 осіб).

У кризових умовах, спричинених війною, особливого значення набувають такі види арт-терапії, як відеотерапія, музикотерапія, фототерапія тощо.

Відеотерапія – зараз одним із найбільш поширених видів арт-терапії, головне завдання якого перегляд відеоматеріалів та їх обговорення. Під час відеотерапії використовуються повчальні фільми, тематичні відеоматеріали, мультфільми тощо. Основними характеристиками відеотерапії є:

- можливість використання в режимі онлайн (навчання, проведення занять чи інших заходів);
- великий спектр вибору тематики відео або фільмів, що дає змогу підібрати певний смисловий посил для реалізації мети заняття;
- підвищена зацікавленість й активність підлітків, адже ця вікова категорія завжди має власну думку на будь-яку тему чи нову сприйняту інформацію, їм важливо висловитися та бути почутими.

Застосовуючи відеотерапію, доцільно звернути увагу на необхідність ретельного відбору теми, сюжету, подій відео або фільмів, які плануються на занятті, щоб мінімізувати інтенсивність драматичних моментів в них. Це пов’язано з фактором тригеру (випадково викликане повторне переживання травматичних події), якого не можна допустити. Болісні переживання й події, які спричиняє війна в Україні, можуть по-різному відкладатися в підсвідомості підлітків, що важливо врахувати і не допустити відверто гострих демонстрацій воєнних дій та емоційно тяжких переживань головних героїв.

Музико-терапія під час війни допомагає подолати психологічний захист, пережити катарсис, сприяє редагуванню почуттів, полегшує формування нових установок. Зараз, як ніколи, є великий вибір сучасних, яскравих пісень патріотичного оптимістичного змісту, які залюбки вчать і співають підлітки.

У порівняні з іншими напрямами фото-терапія доволі нова у сфері арт-терапевтичних технік. Під час тривожних подій, пов’язаних із війною, вона дозволяє підлітку створювати знімки, які відображають його емоційний стан, а також може допомогти сприйняти свою особистість по-новому завдяки перенесенню в події чи умови, що не мали місця. За допомогою фото чи слайдів є змога вирішити низку психолого-педагогічних проблем, оскільки фото-терапія дозволяє підлітку зрозуміти власний спосіб сприйняття оточуючої реальності [14, с. 211].

На жаль, опитування показало, що не знайомі з арт-терапією досить багато сучасних підлітків (Наголосимо, до анкетування були запрошені учні столичних шкіл). Зокрема, ніколи не були залученими до занять з арт-терапії 34 (74 %) молодших підлітків, не проводились заняття з арт-терапії в школі у 36 (78 %) опитаних респондентів. Такі результати спонукають до пошуку відповідей на запитання щодо: переліку спеціалістів, які можуть ефективно проводити заняття з використанням арт-терапевтичних технік, а також причин повільного впровадження арт-терапії у закладах освіти.

Для вирішення зазначеної ситуації для активного і результативного застосування арт-терапії в закладах загальної середньої освіти потрібно брати до уваги наступне:

- головним гарантом успішного впровадження арт-технік є різнобічне зацікавлення учнів творчими заняттями шляхом демонстрації кращих практик, запрошення фахівців арт-терапії для проведення майстер-класів, організації фестивалю арт-терапії чи ярмарки арт-технік тощо;

- залучення до арт-занять батьків, членів сімей, родин сприяє кращій взаємодії, взаєморозумінню представників різних поколінь, а також стимулює батьків підтримувати бажання учнів брати участь в різних арт-терапевтичних заняттях;

- у сучасних умовах виправданим є вибір арт-технік, які можна застосовувати у режимі онлайн;

- соціальним педагогам закладу загальної середньої освіти, іншим фахівцям, які проводять заняття з арт-терапії, важливо відчувати сучасні тенденції, зміни, актуальну тематику занять, удосконалювати власні навички комунікації з підлітками;

- необхідно постійно поповнювати і оновлювати арт-інструментарій згідно з викликами часу, створювати кейси сучасних арт-творів, які модні, цікаві і зрозумілі для підлітків;

- важливо своєчасно здійснювати профілактичну діяльність за допомогою арт-терапії задля первинного попередження розвитку агресивності підлітків.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Враховуючи глобальні політичні й соціальні фактори сьогодення, війну в Україні, трансформацію сприйняття й свідомості населення, є підстави стверджувати, що агресивність нині проявляється в поведінці представників майже усіх вікових груп. Стреси, чутливість, болісне переживання подій війни, втрати, психологічні травми – все це підґрунтя розвитку агресивності, й зокрема у молодших підлітків. Ефективна профілактика агресивності особистості підліткового віку має опиратися на причини агресивності та володіння підлітком методами самоконтролю у разі сильної емоції злості.

Арт-терапії – дієвий спосіб попередження розвитку агресивності молодших підлітків. Доцільно активніше застосовувати арт-терапію у закладах освіти, оскільки вона приваблива для дітей, переважно проста, має низку переваг у застосуванні під час бойових дій і після їх завершення. Відеотерапія, музикотерапія, фототерапія та інші види є нині найбільш результативними, популярними і доступними для молодших підлітків.

Перспективи подальших досліджень: розробка різних моделей використання арт-терапії в закладах освіти, вивчення можливостей та способів застосування арт-терапевтичних технік онлайн, обґрунтування оптимальних умов підвищення професійної компетентності фахівців соціальної сфери, соціальних педагогів щодо використання арт-терапії відповідно до потреб дітей та сімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 9. С. 85–89.

2. Грек О. М. Арт-терапія як засіб роботи з тривожними підлітками з неповних сімей в умовах рекреації. Інноваційні арт-терапевтичні технології: матеріали І Всеукр. наук. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 32–35.
3. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. № 1. С. 22–28, doi: https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4
4. Дзюба Т. М. Психологічна корекція агресивності підлітків засобами арт-терапії. Pedagogy and Psychology in the Modern World: Interaction Vectors. 2021. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-078-0-7
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за ред. І. Д. Звєрєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
6. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціальнопедагогічної діяльності. Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько, Київ : Академвидав, 2013. С. 85–101.
7. Клименко Ю. Професія соціального працівника: творча та наукова складові. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2019. Вип. 2. С. 19–28.
8. Кравченко О., Молоченко І. Мистецтво змінює життя: досвід роботи міжнародного художнього симпозіуму-пленеру осіб з інвалідністю «Мистецтво без обмежень». *Соціальна робота та соціальна освіта*, Умань, 2020. Вип. 2 (5). С. 76–83.
9. Куб'як Н. Арт-терапія як засіб реабілітації дітей та підлітків, які постраждали від насильства. Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (ТНПУ) 29–30 квітня, 2014, Тернопіль : Стереоарт. С. 556–558.
10. Лящ О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2006. 20 с.
11. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Одеса, 2008. 19 с.
12. Моргай Л. А. Соціальна профілактика девіантної поведінки в молодіжному середовищі закладу вищої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. Вип. 1. С. 87–92.
13. Москальова Л., Єрьоміна Л. Формування готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з сім'єю: тренінг з використання арт-технік. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. Вип. 2 (7). С. 134–141.
14. Олійник І. В. Арт-терапія як одна з інноваційних психолого-педагогічних технологій у професійній діяльності соціальних працівників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 61. С. 208–213. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23790
15. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право,* 2018. № 2 (38). С. 90–96. URL: http://ela.kpi.ua/handle/123456789/27344
16. Подкоритова Л. О., Гоя О. В. Подолання агресивної поведінки підлітків засобами арт-терапії: емпіричне дослідження. *Теорія і практика сучасної психології* , 2019. № 6, т. 2. С. 105–111.
17. Полторак Л. Арт-терапевтична методика «Я в соціумі» в діяльності соціальних працівників: можливості та напрями використання. Соціальна робота: становлення, перспективи, розвиток: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 червня 2020 р.. Львів : ЛДУ БЖД. 2020, С. 184.
18. Сеник А. М. Психолого-педагогічний аспект застосування арт-терапії у роботі з підлітками. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 2020. № 69. С. 132–135.

19. Сергеєва К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Київський унів. ім. Бориса Грінченка. Київ, 2016. 368 с.
20. Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
21. Сорока О. Арт-терапевтична програма реабілітації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. *Науковий вісник МНУ імені А. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки. 2016. № 4 (55). С. 184–188.
22. Спіріна Т. П., Ситник М. М. Агресивна поведінка підлітків: причини й наслідки. Theoretical and applied aspects of sustainable development: Monograph. Publishing House of Katowice School of Technology. Katowice, 2020. С. 190–194.
23. Трофимчук В. В. Соціально-психологічні чинники агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 2 (18). С. 154–161.
24. Шевченко Ю. А. Арт-терапія як засіб впливу на особистість в кризових ситуаціях. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2015. Вип. 1. С. 14–16.

REFERENCES

1. Berezka, S. V. (2017). Prychyny ta vydy ahresyvnoi povedinky osobystosti. *Molodyi vchenyi. 9*. 85–89. [in Ukrainian].
2. Hrek, O. M., & Hrek, E. N. (2019). Art-terapiia yak zasib roboty z tryvozhnymy pidlitkamy z nepovnykh simei v umovakh rekreatsii. *Innovatsiini art-terapevtychni tekhnolohii: materialy I Vseukr. nauk. internet-konf.* Pereiaslav-Khmelnytskyi. 32–35. [in Ukrainian].
3. Hutsuliak, L. (2022). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity: teoretychnyi aspekt. *Vvichlyvist. Humanitas*, *1*, 22–28, doi: https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4 [in Ukrainian].
4. Dziuba, T. M. (2021). Psykholohichna korektsiia ahresyvnosti pidlitkiv zasobamy art-terapii. *International scientific and practical conference: Pedagogical and correctional pedagogy*. (May 28–29), Publishing House «Baltija Publishing». Wloclawek. [in Ukrainian].
5. Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery (2012) / za red. I. D. Zvierievoi. Kyiv, Simferopol : Universum. [in Ukrainian].
6. Zhuravel, T. V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti. *Sotsialna pedahohika : navch. posibnyk* / za zah. red. Bezpalko, O. V. Kyiv : Akademvydav. 85–101. [in Ukrainian].
7. Klymenko, Yu. (2019). Profesiia sotsialnoho pratsivnyka: tvorcha ta naukova skladovi. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*. *2*. 19–28. [in Ukrainian].
8. Kravchenko, O., & Molochenko, I. (2020). Mystetstvo zminiuie zhyttia: dosvid roboty mizhnarodnoho khudozhnoho sympoziumu-pleneru osib z invalidnistiu «Mystetstvo bez obmezhen». *Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2 (5).* 76–83. [in Ukrainian].
9. Kub'iak, N. (2014). Art-terapiia yak zasib reabilitatsii ditei ta pidlitkiv, yaki postrazhdaly vid nasylstva. *Dytynstvo bez nasyllia: suspilstvo, shkola i sim'ia na zakhysti prav ditei: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (TNPU)*. 29–30 kvitnia. Ternopil. 556–558. [in Ukrainian].
10. Liashch, O. P. (2006). Psykholohichna profilaktyka ahresyvnykh proiaviv v uchniv profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : *19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia».* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mazokha, I. S. (2008). Indyvidualno-psykholohichni osoblyvosti ahresyvnosti osobystosti : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk: *19.00.01 «Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii».* Odesa. [in Ukrainian].
12. Morhai, L. A. (2022). Sotsialna profilaktyka deviantnoi povedinky v molodizhnomu seredovyshchi zakladu vyshchoi osvity. *Vvichlyvist. Humanitas. 1*. 87–92. [in Ukrainian].

13. Moskalova, L., Yeromina L. (2021). Formuvannia hotovnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do roboty z sim'ieiu: treninh z vykorystannia art-tekhnik. *Vvichlyvist. Humanitas*. *2 (7).* 134–141. [in Ukrainian].
14. Oliinyk, I. V. (2018). Art-terapiia yak odna z innovatsiinykh psykholoho-pedahohichnykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti sotsialnykh pratsivnykiv. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5 : Pedahohichni nauky : realii ta perspektyvy. 61*. 208–213. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23790 [in Ukrainian].
15. Oros, O. B. (2018). Ahresyvna ta nasylnytska povedinka sered ditei pidlitkovoho viku. *VISNYK NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2 (38)*. 90–96. [in Ukrainian].
16. Podkorytova, L. O., & Hoia, O. V. (2019). Podolannia ahresyvnoi povedinky pidlitkiv zasobamy art-terapii: empirychne doslidzhennia. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii. 6 (2)*. 105–111. [in Ukrainian].
17. Poltorak, L. (2020). Art-terapevtychna metodyka «Ia v sotsiumi» v diialnosti sotsialnykh pratsivnykiv: mozhlyvosti ta napriamy vykorystannia. *Sotsialna robota: stanovlennia, perspektyvy, rozvytok: materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii,* 5–6 chervnia. Lviv : LDU BZhD. 184. [in Ukrainian].
18. Senyk, A. M. (2020). Psykholoho-pedahohichnyi aspekt zastosuvannia art-terapii u roboti z pidlitkamy. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, *69*, 132–135. [in Ukrainian].
19. Serheieva, K. V. (2016). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u tsentrakh sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii: *(dys. ... kand. ped. nauk).* Kyivskyi univ. im. Borysa Hrinchenka. Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].
20. Smaznova, I. S. (2019). Ahresiia i tolerantnist: filosofsko-pravovyi dyskurs : *monohrafiia*. Odesa : Feniks. [in Ukrainian].
21. Soroka, O. (2016). Art-terapevtychna prohrama reabilitatsii ditei, yaki opynylys u skladnykh zhyttievykh obstavynakh. *Naukovyi visnyk MNU imeni A. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. 4 (55).* 184–188. [in Ukrainian].
22. Spirina, T. P., & Sytnyk, M. M. (2020). Ahresyvna povedinka pidlitkiv: prychyny y naslidky. *Theoretical and applied aspects of sustainable development: Monograph.* Publishing House of Katowice School of Technology. (s. 190–194). Katowice. [In English].
23. Trofymchuk, V. V. (2020). Sotsialno-psykholohichni chynnyky ahresyvnosti pidlitkiv z adyktyvnoiu povedinkoiu. *Problemy suchasnoi psykholohii. 2 (18).* 154–163. [in Ukrainian].
24. Shevchenko Yu. A. (2015). Art-terapiia yak zasib vplyvu na osobystist v kryzovykh sytuatsiiakh. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykholohii*. *1*. 14–16. [in Ukrainian].

УДК 304-055.2
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267353

ЗҐВАЛТУВАННЯ ЯК ЗБРОЯ У ВІЙНІ

Швед Ольга, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0003-4251-3894
E-mail:o.shved@kubg.edu.ua

Мирошніченко Наталія, доцент кафедри соціальної освіти та соціальної роботи, соціально-правового, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
ORCID 0000-0001-5391-0866
E-mail: n.o.myroshnichenko@npu.edu.ua

Війна є надзвичайним, ганебним та кривавим явищем. Під час війн, які велись у різних країнах світу, люди стикались із сексуальним насильством із боку ворога. На жаль, ця ситуація зараз існує в Україні. Крім вогнепальної зброї, російське військо-агресори застосовує ще й такий вид зброї, як зґвалтування. Є кілька пояснень, чому сексуальне насильство є одним із видів зброї, і вони представлені в цій статті. Зґвалтування та насильство, скоєні загарбниками під час війни, часто мають на меті тероризувати населення, руйнувати сім'ї, принижувати так воїнів, чиї жінки та діти залишились удома, а також, як показала війна в Україні, знущатись навіть з літніх чоловіків та жінок, знищувати родини та громади. У деяких країнах були ідеї навіть зґвалтуваннями змінити етнічний склад наступного покоління. У статті є відповідь на те, чому важливо документувати факти знущань, ґвалтувань, і які механізми допомоги існують у світі для постраждалих. Вказано на важливість роботи спеціалістів, а саме соціальних працівників, психологів та юристів, для допомоги постраждалим.
Ключові слова: *сексуальне насильство, зґвалтування, постраждалі, репарація, війна, міжнародні документи, допомога постраждалим.*

RAPE AS A WEAPON OF WAR

Olha Shved, PhD in Sociology, Associate Professor, Social Pedagogy and Social Work Department of Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
ORCID 0000-0003-4251-3894
Email: o.shved@kubg.edu.ua

Nataliya Myroshnichenko, PhD in Sociology, Associate Professor, Social Pedagogy and Social Work Faculty of Political Science and Law National Pedagogical Dragomanov University
ORCID 0000-0001-5391-0866
E-mail: n.o.myroshnichenko@npu.edu.ua

War is an extraordinary, shameful and bloody phenomenon. During the wars that were fought in different countries of the world, people faced sexual violence from their enemy. Unfortunately, this situation currently exists in Ukraine.

During the war launched by Russia on February 24, 2022, civilians are killed by firearms, and thousands of public infrastructure facilities (schools, hospitals, kindergartens, social security services, shopping centers, churches, etc.), high-rise and private buildings are destroyed.

In addition to firearms, Russian troops-aggressor also use rape as weapon. There are several explanations why sexual violence is a weapon, and they are presented in this article. Rape and violence perpetrated by aggressors during war are often aimed at terrorizing the population, destroying families, humiliating soldiers whose women and children are left behind, and, as the war in Ukraine has shown, abuse and humiliate even elderly men and women, destroy families and communities. In some countries, there were even ideas that rape will change the ethnic composition of the next generation.

Crimes related to rape and other types of sexual violence are usually latent. Victims do not want to talk about it, do not want to testify for many reasons: re-traumatization, stigmatization, and publicity. But evidence of Russian war crimes in Ukraine is collected by the International Criminal Court in The Hague, so such crimes must be registered.

Victims must have a very strong motivation to testify. In some countries, it is already possible to receive compensation for causing damage. This is a tool that, on the one hand, can stimulate testimony, registration of a sexual crime, and on the other hand, to receive material compensation that will improve the standard of living. Social workers, together with other specialists, must advocate for the possibility of receiving reparations for victims in Ukraine.

The article contains an answer to why it is important to document the facts of violence and rape, and which mechanisms of assistance exist in the world for victims. The article highlights importance of the work of specialists, namely social workers, psychologists and lawyers, in providing assistance to victims.

This article focuses on the work of social workers in the situation of sexual violence during the war, and points out that, in addition to working on improving the provision of assistance to victims, social workers should learn the experience gained in the war situation in Ukraine and the experience of other countries.

***Keywords**: sexual violence, rape, victims, reparation, war, international documents, assistance to victims*

Постановка проблеми. Війна завжди жорстока та кривава. Ідея про те, що сучасна зброя може бути використана з точністю для ведення війни, у якій не вбивають мирних жителів, а знищують лише військові об’єкти, абсурдна. Під час війни, яку почала Росія 24 лютого 2022 року, гине мирне населення, агресор руйнує тисячі об’єктів громадської інфраструктури (школи, лікарні, дитячі садочки, служби соціального захисту, церкви тощо), висотні та приватні будинки. У війні Росії проти України одними із видів зброї є зґвалтування та інші види сексуального насильства. Зґвалтування – жорстокий спосіб ведення війни, жертви якого залишаються сам на сам зі своєю травмою.

Жертви сексуального насильства в Україні часто не готові подавати до правоохоронних органів заяву про злочин. За результатами офіційних джерел, станом на 1 серпня 2022 р. тільки 146 українців офіційно повідомили, що зазнали сексуального насильства з боку російських військових, які вдерлися в Україну. Це вершина айсберга. Коли зґвалтування чи інше сексуальне насильство відбувається під час війни, коли жінку ґвалтують на очах у її чоловіка, дітей, батьків – це ефективний та підготовлений інструмент війни, це ще одна зброя. Це зброя, тому що так військові знищують суспільні зв’язки, структуру суспільства,

родину. Зараз діє міжнародне гуманітарне право, за яким сексуальне насильство під час війни є воєнним злочином. Тому у випадках, коли країна використовує сексуальні злочини як інструмент війни, важливо, щоб покарання за це несли не лише ті, хто безпосередньо ґвалтує, а й ті, хто відправив цих людей чинити такі злочини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця тема не є досить досліджуваною, бо злочини, пов'язані зі зґвалтуванням та іншими видами сексуального насильства, є, як правило, латентними. Жертви не хочуть говорити про це, не хочуть свідчити з багатьох причин: повторна травматизація, стигматизація, розголос. Звичайно, найбільш відомим дослідником, який опрацьовував тему насильства під час війни, є Стені Мілграм [6]. Із сучасних дослідників, які працювали або працюють над цією проблемою, варто відзначити Томаса Елберта, почесного професора клінічної психології та нейропсихології в Університеті Констанца (Німеччина), який досліджує наслідки травматичного стресу та психологічний генез готовності до насильства та вбивства. Джудит Герман, із Гарварду, довела, що психологічна травма від насильства невід'ємна від її соціального та політичного контексту [1]. Спираючись на власне дослідження насильства над дітьми, а також велику кількість опрацьованої літератури про ветеранів бойових дій та жертв політичного терору, вона довела паралелі між приватними жахами, такими як насильство над дітьми, та громадськими жахами, такими як війна.

Темою зґвалтувань під час війни та роботою соціальних працівників з постраждалими займались науковці тих країн, які переживали жахіття війни. Так до таких науковців, які займались і темою соціальної роботи з постраждалими, варто віднести Darja Zaviršek (Дар'я Завіржек), Shulamit Ramon (Шуламіт Рамон), Korab Krasniqi (Кораб Краснічі) та Vjolla Krasniqi (Віолла Краснічі). В Україні під час війни над цим питанням на практичному та науковому рівні займається Галина Скіпальська – директорка Міжнародного благодійного фонду (МБФ) «Українська фундація громадського здоров'я» та її команда висококваліфікованих спеціалістів «SafeWomenHab».

Мета статті – довести, що сексуальне насильство є одним із методів війни Російської Федерації проти українців; висвітлити важливість ролі соціальних працівників у допомозі постраждалим, які перенесли зґвалтування або інші види сексуального насильства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Томас Елберт зауважив: «Я не зустрічав жодної військової кампанії, яких би найвищих моральних цінностей вона не переслідувала, де б не відбувалися звірства» [4]. У лабораторії та в конфліктних зонах Томас Елберт досліджує адаптацію та дезадаптацію розуму, мозку та тіла у відповідь на травму й розробляє специфічні терапевтичні методи лікування. Він проводив польові дослідження в зонах конфліктів: в Афганістані, Сомалі, Уганді – і стверджує, що «зґвалтування – це, так би мовити, право переможця». Багато експертів вважають зґвалтування – сексуалізованим насильством, а не формою сексу. Наприклад, організація із захисту прав та надання допомоги жінкам Medica Mondiale допомагає травмованим війною з

початку 1990-х років. Організацію заснувала гінеколог Моніка Хаузер після масових зґвалтувань під час війни в Боснії та Герцеговині. Хаузер стверджує, що існуюча ґендерна дискримінація посилюється під час війни. У війнах чоловіки найчастіше демонструють своє право власності на нібито слабку стать. Експерт наголошує, що зґвалтування – це символ приниження ворога, який не може захистити своїх жінок.

Яскравими прикладами злочинів під час війни в Україні є багато наведених у мас-медіа випадків, у скоєнні яких звинувачують російських солдат, зокрема і такі жахливі, як мати і дочка були зґвалтовані одночасно і змушені були спостерігати за насильством, яке чиниться над іншою; маленьку дитину ґвалтували на очах у батьків, а їх тримали. Томас Ельберт упевнений, що це є форма тортур. «Вороги катують найскладнішими способами, неймовірно жахливо те, що люди можуть придумати. Жодних обмежень немає», – нарікає вчений. За його словами, «для злочинців мучити інших приносить задоволення. Так вони можуть виплеснути свою ненависть, гнів і лють – на нещастя жертв» [4].

І це роблять люди, які мають сім'ї, дружин та дітей, які в нормальному житті, можливо, мають мирні професії та не є агресивними. Тут спрацьовує теорія «підкорення владі» американського дослідника Стенлі Мілграма, згідно з якою підкорення – це форма соціального впливу, яка передбачає виконання дії за наказом авторитетної особи. Мілграм у 1960-х хотів дослідити, чи були німці, які в мирному житті були нормальними людьми, підвладні авторитетам, оскільки це було поширеним поясненням нацистських убивств у Другій світовій війні [6]. Ця теорія підтвердилася, але теорія не навчила людей, і росіяни стали послідовниками фашистів.

Крім того, на рівень агресії та контролю над собою впливає культура країни, культура спільноти, громади, де знаходився чоловік, його виховання в сім'ї стосовно жінки та розуміння чоловічої честі. У війні, яку оголосила Росія, ми бачимо, що рівень агресії російських воїнів дуже високий, і фактично вони є не просто воїни, а терористи. За визначенням Державного Департаменту США, «тероризмом є умисне, політично вмотивоване насильство, здійснюване проти небойових цілей та об'єктів субнаціональними групами чи агентами, зазвичай спрямованими для впливу на аудиторію» [5]. Сексуальне насильство під час війни відрізняється тим, що ґвалтівник так показує свою владу не лише в сексуальному плані. Усе це відбувається під загрозою життю або позбавлення життя.

У сучасній війні ті групи, які ґвалтували в Бучі, Ірпені, Ворзелі, Херсоні та інших містах або селах України, можна назвати терористами, і вони заслуговують на спеціальне, жорстоке покарання.

Жінки на захоплених ворогом територіях є найбільш незахищеними від сексуальних злочинів. Під час війн жінки часто залишаються вдома, коли їх чоловіки йдуть воювати. Ворог може ґвалтувати або створювати такі умови, що жінки змушені віддаватись в обмін на продукти харчування, бо самій жінці та її дітям необхідно вижити. Для ворога це вже перемога: «Поки чоловік на полі бою, я використовую його жінку, нехай йому буде боляче!» Це теж інструмент, щоб хоча б морально знущатись над противником.

Експерти, які працювали з постраждалими, стверджують, коли жінка піддається сексуальному насильству в будь-якій формі, вона зазнає не тільки фізичної чи психологічної шкоди, ще й стигматизується. Обтяжені додатковою травмою приниження, сім'ї виганяють цих жінок з їхніх домівок. Коли жінок зневажають та виганяють з власного дому, хребет суспільства ламається. Чоловіки відмовляються одружуватися з жінками, які зазнали сексуального насильства. Одружені чоловіки не хочуть забирати цих жінок назад у своє життя, оскільки в їхніх очах вони є «товаром у вживанні». Це не лише побічні продукти сексуального насильства. Це заплановані та очікувані результати» [4]. Твердження про стигматизацію стосується більше тих країн, де цнота та недоторканість є частиною культури або релігії (наприклад, мусульманство), де, як показали дослідження, життя таких жінок було дійсно зруйноване. Навіть у ХХ сторіччі таке явище було в колишніх країнах Югославії, де було зґвалтовано десятки тисяч жінок. За даними Віолли Краснічі, доцента Приштінського університету з Косово, під час війни та конфліктів у колишній Югославії, які точились з 1991 по 2001 роки, в Боснії постраждало від зґвалтування приблизно від 20000 до 50000 жінок та дівчат, 20000 – в Косово, 2000 – в Хорватії. Вона відзначила, що жіночі тіла під час війни були «полем бою». Жінок та дівчат закривали в підвалах, кидали до в'язниць, тримали в спеціально створених таборах. Після закінчення війни багато з них страждало від стигматизації, їх не пускали жити в рідні сім'ї [8].

Згідно з феміністичними теоріями жінки в національному дискурсі грають різноманітні ролі, зокрема біологічну та соціальну; культурну; жінка також є символом та втіленням життя. Зґвалтування під час війни спрямоване на знищення багатьох соціальних ролей жінки.

Зґвалтування, скоєні під час війни, часто мають на меті тероризувати населення, руйнувати сім'ї, знищувати громади та навіть змінити етнічний склад наступного покоління. Іноді воно також використовується для навмисного інфікування ВІЛ жінок або для того, щоб жінки з цільової спільноти були нездатними народжувати дітей. У Руанді протягом трьох місяців геноциду в 1994 році було зґвалтовано від 100000 до 250000 жінок. За оцінками агентств ООН, понад 60000 жінок були зґвалтовані під час громадянської війни в Сьєрра-Леоне (1991 – 2002), понад 40000 – у Ліберії (1989 – 2003), до 60000 – у колишній Югославії (1992 –1995) і щонайменше 200000 у Демократичній Республіці Конго з 1998 року. Навіть після завершення конфлікту наслідки сексуального насильства зберігаються, включаючи небажану вагітність, інфекції, що передаються статевим шляхом і стигматизацію. Поширене сексуальне насильство саме собою може продовжуватися або навіть посилюватися після конфлікту як наслідок незахищеності та безкарності [2].

Під час та після війни в Конго (1998 – 2003) в лікарню до лікаря-гінеколога Деніса Муквеге Мукенгере звернулось більше 50 000 жінок, які постраждали від сексуального насильства. Цей лікар та його команда розробили особливу ефективну цілісну модель зцілення таких жінок. Спеціальна створена ним клініка та Фонд стали всесвітньо відомими, а сам лікар Деніс Муквеге став провідним

фахівцем у світі з лікування сексуального насильства під час війни та глобальним борцем проти використання зґвалтування як зброї у війні. За його заслуги він отримав Нобелівську премію миру [8].

Постраждалі від зґвалтування або іншого виду сексуального насильства мають кілька травм. Травма є відповіддю на травматичну подію, коли людина не може побороти небезпечну ситуацію чи втекти від неї. У книзі «I want to be heard (Я хочу бути почутою)» зауважено, що незважаючи на те, що не всі випадки, коли зґвалтовані жінки страждали після вчинення насильства на психічні проблеми або покінчили самогубством, звіти та робота безпосередньо з жертвами вказала на нищівний ефект цього явища. У Косово жінки боялись бути відкинутими та ізольованими своїми сім'ями й громадами. Через те вони не звертались за реабілітацією, до суду за справедливістю, за соціо-економічною реінтеграцією. Довгий час вони залишались сам на сам, були самотніми у своїх проблемах. Такі жінки страждали від посттравматичного стресового розладу, депресії і навіть прагнули самогубства, і це тільки частина довготривалого ефекту від сексуального насильства, спричиненого війною [9].

Зґвалтування під час війни вміщує в себе страх загрози життю і почуття жаху; втрату довіри; втрату сенсу життя; відчуття втрати власного тіла (відчуття того, що тіло мене зрадило) [10]. Щоб уберегти психіку, під час війни жертвам зґвалтувань рекомендують підсилювати відчуття відстороненості, начебто це відбувається не з тобою, але це рекомендації, які в житті не завжди спрацьовують.

Урядова уповноважена з питань ґендерної політики Катерина Левченко говорить: «Надання всебічної допомоги українським жінкам та чоловікам, дівчатам та хлопцям, постраждалим від сексуального насильства, вчиненого російськими окупантами, є сьогодні край необхідним для цих людей, для відновлення їхнього здоров'я, фізичного та психічного стану. Коли ми говоримо про всебічну допомогу, то йдеться про медичну (і домедичну), психологічну, правову, економічну та соціальну. Надання такої допомоги може здійснюватися різними організаціями і суб'єктами». К. Левченко рекомендує відеокурс «Алгоритм надання етапної допомоги особам, постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією рф проти України», який створено українськими спеціалістами.

Галина Скіпальська, яка очолює Міжнародний благодійний фонд «Українська фундація громадського здоров'я», до якого звертаються зґвалтовані жінки, розповіла, що про зґвалтування жінок стали дізнаватись не тільки від жінок, які звертаються за допомогою до соціальних центрів, у яких працюють спеціалісти її організації, у різних містах України, а й від дітей, які стали свідками цього насильства [3].

Свідки зґвалтування теж травмуються, а за словами Катерини Галянт, «людина, яка спостерігає за насильством, травмується сильніше, ніж той, кого ґвалтують. Травма свідка сильніша, ніж травма жертви, бо там не включаються захисні механізми. Людина просто відчуває неймовірне приниження та безсилля, бо нічого не може зробити в цій ситуації. З боку злочинців це демонстрація «я буду робити все, що захочу, а ти будеш на це дивитися». Ми знаємо, що неодноразово в

Україні свідками зґвалтування були родичі: чоловіки, батьки і діти. Вони тепер також потребують сильної роботи, а саме – психологічної реабілітації. Особливої уваги необхідно надати дітям – з ними мають працювати дитячі психологи [3].

Наслідки сексуального насильства не можна оцінити і зрозуміти. Зґвалтування є глибоко чутливою та інтимною проблемою, яка призводить до мовчання жінками та дівчатами, а також чоловіками, бо вони бояться, що інформація про це зруйнує їх життя, стигматизує всю сім'ю, і це мовчання не дає можливості пройти реабілітацію, відновитись. Насильники розраховують на мовчання, тому їх потім важко знайти та покарати. Але людям, особливо українським, важливо пояснювати, що вони не є жертвами, а є свідками військового злочину. Тут важлива роль соціальних працівників, які повинні супроводжувати тих, хто пережив сексуальну наругу, до медичних установ, до психолога, в юридичні служби, підтримувати їх у тому, що необхідно не тільки боротись за відновлення психологічного стану, але й зафіксувати злочин. Людина повинна мати доступ до справедливості, вірити, що ґвалтівника знайдуть та покарають. Їй необхідна психологічна, а можливо, і медична реабілітація, реінтеграція в нормальне життя та громаду. Це якраз і буде допомога соціального працівника. Також соціальні працівники можуть надавати емоційну підтримку і діяти відповідно до таких принципів: конфіденційність; активне слухання у випадку, коли постраждала особа хоче говорити, навіть якщо тема не стосується зґвалтування (до теми насильства вона може прийти не одразу, а починати говорити на віддалені теми); безумовна довіра до того, що людина пережила і про що розповідає; підтримка в тому, що будь-який біль та пережите горе є важливими; пояснення, що насильство повністю є виною ґвалтівника, а не постраждалої; пояснення, що постраждала особа є відповідальною за своє життя і за загоєння душевної рани. Соціальний працівник має розпитати про потреби постраждалої особи, бо, можливо, для виживання потрібна медична або матеріальна допомога, тимчасовий притулок, розмова з рідними перед тим, як постраждала особа вернеться до них.

Люди, які постраждали, повинні мати дуже сильну мотивацію для того, щоб свідчити. У деяких країнах уже є можливість отримати і репарацію за причинення шкоди. Це теж є інструментом, який, з одного боку, може стимулювати до свідчення, реєстрації сексуального злочину, а з другого – до отримання матеріальної компенсації, яка покращить рівень життя. Соціальні працівники спільно з іншими фахівцями повинні адвокатувати можливість отримання репарації постраждалим в Україні.

Сексуальні злочини під час війни повинні і в Україні визначатись як міжнародні злочини, щоб злочинців-росіян можна було знайти та покарати.

Визнання сексуального насильства під час конфлікту протягом століть мовчазно вважалося неминучим, це не вважали міжнародним злочином. У доповіді ООН 1998 року про сексуальне насильство та збройні конфлікти зазначається, що історично армії вважали зґвалтування ще однією законною здобиччю війни. Під час Другої світової війни всі сторони конфлікту були звинувачені в масових зґвалтуваннях, але жоден із двох судів, створених

країнами-переможницями-союзниками для переслідування підозрюваних у військових злочинах – у Токіо та Нюрнберзі, не визнав злочину сексуального насильства. Лише в 1992 році після представлення фактів масових зґвалтування жінок у колишній Югославії на це питання звернула увагу Рада Безпеки ООН. 18 грудня 1992 року Рада оголосила «масове, організоване та систематичне затримання та зґвалтування жінок, зокрема жінок-мусульманок, у Боснії та Герцеговині» міжнародним злочином, із яким необхідно боротися. Згодом до Статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ, 1993 р.) включили зґвалтування як злочин проти людства поряд з іншими злочинами, такими як катування та знищення, учинених під час збройного конфлікту та спрямованих проти цивільного населення.

У 1998 році МКТР став першим міжнародним судом, який найшов та визнав обвинуваченого винним у зґвалтуванні як злочині геноциду (використовуваному для здійснення геноциду): у рішенні проти колишнього мера Жана-Поля Акайесу (Руанда) було визнано, що зґвалтування та сексуальне насильство є актами геноциду, оскільки вони були скоєні з наміром знищити, повністю або частково, етнічну групу тутсі.

Римський статут Міжнародного кримінального суду, чинний з липня 2002 року, визнає зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусову стерилізацію або «будь-яку іншу форму сексуального насильства порівнянної тяжкості» злочином проти людства, якщо вони скоєні масово або систематично. Ордери на арешт, видані МКС, включають декілька звинувачень у зґвалтуванні як військовий злочин, так і злочин проти людства. Хоча зміна міжнародного та національного законодавства є важливим кроком до покарання та припинення сексуального насильства, вони не можуть бути успішними без фундаментальної зміни ставлення людей до сексуального насильства над жінками [2].

Усі докази російських військових злочинів в Україні збирає Міжнародний кримінальний суд у Гаазі. Відповідно до Римського статуту, на основі якого працює суд, до сексуального насильства під час війни відносять:

- зґвалтування;
- сексуальне рабство;
- примус займатись проституцією;
- примусову вагітність;
- примусову стерилізація;
- інші форми, такі як погрози насильством, пошкодження; статевих органів, тортури.

Яку інформацію про сексуальне насильство потрібно зафіксувати?

- Обставини злочину, місце, конкретну адресу або позначку на карті, дату і час.
- Інформацію про можливих свідків злочину та їх контактні дані.
- Детальну інформацію про злочинців: імена, посади чи звання, наявність зброї, їх транспортні засоби, фіксування розмов між собою та з керівництвом.
- Інформацію про подібні злочини у вашій місцевості.

- Завдану вам матеріальну, моральну та психологічну шкоду.

Особливо важливо в деталях зафіксувати найважливіші обставини насильства, адже міжнародне розслідування – це тривалий процес, і з часом подробиці злочину можна забути [3].

Здебільшого фахівці соціальної роботи, які працюють із жінками, виконують роботу, що передбачає вивчення ситуації, надання соціальних послуг, надання інформації та мотивування клієнтки до отримання подальшої допомоги, ведення випадку, консультування (психологічного, юридичного, інформаційного), супроводу в різні інстанції, влаштування до соціальної квартири або притулку. Фахівці із соціальної роботи також вдаються до екстреного (кризового) втручання; переспрямування до спеціалізованих закладів; представництва інтересів (сприяння в оформленні документів, працевлаштування тощо); соціального супроводу; профілактичних заходів; індивідуальних і групових робіт. Важливими складниками роботи з постраждалими жінками є соціальна корекція; соціальна терапія; арт-терапія; соціально-психологічна адаптація. Ці технології найбільший вплив мають на жінок, які страждали від фізичного та сексуального насильства.

Українські соціальні працівники ще не стикались з проблемою сексуального насильства та зґвалтування в такому масштабі, тому потребують спеціальної підготовки та навчання. Ми проаналізували досвід інших країн і визначили, що в різних державах допомогу щодо підвищення кваліфікації соціальних працівників у роботі з постраждалими від сексуального насильства надають різні агенції. У Сполучених Штатах Америки співробітники всіх центрів соціальної роботи зобов'язані підвищувати свою кваліфікацію, цей процес навчання жорстко контролюється. У Польщі соціальні працівники вимушені постійно вдосконалювати свої не тільки професійні, а й особистісні якості. Це потрібно для того, аби клієнт – людина, яка потребує допомоги, міг швидше відкритися й довіритися. В Україні з початком війни багато партнерських організацій почали допомагати в навчанні в цьому напрямку. Так активною є Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи, яка на прохання навчальних закладів соціальної роботи, соціальних служб, громадських організацій та Міністерства соціальної політики України проводить відповідні до запиту навчання, ділиться досвідом. Звертаються до різних інституцій та організацій і окремі громадяни – представники шкіл соціальної роботи і пропонують навчання за тими темами, у яких вони є спеціалістами.

Отже, соціальні працівники в ситуації сексуального насильства під час війни повинні:

1. Надавати психологічну підтримку, переконувати постраждалу, що її почуття й особисті думки важливі; допомагати підвищити самооцінку постраждалої від насильства; допомогти зрозуміти, що вона все робила правильно і її вини немає; підтримати жінку під час проходження юридичних процедур; допомогти зрозуміти, що жертва не відповідальна за насильство; заохотити вільно висловлюватися; переконати, що постраждалій допоможуть.

2. Інформувати суспільство про наслідки сексуального насильства; необхідність знань про особисті й громадянські права; міфи і стереотипи щодо сексуального насильства; важливість обізнаності в правових аспектах сексуального насильства; навчати оточення співчувати постраждалій особі, а не ізолювати її; надавати інформацію про способи отримання допомоги від установ, які допомагають жертвам насильства [5].

3. Мотивувати й надавати постраждалим доступ до різних форм допомоги шляхом показу реальних можливостей виходу із ситуацій, пов'язаних із насильством, мотивувати до фіксації випадків сексуального насильства.

4. Новий напрямок роботи – спільно з іншими спеціалістами та громадськими організаціями адвокатувати отримання репарації для постраждалих.

5. Розвивати здібності й навички соціальних працівників, корисні для боротьби з насильством, роботи з постраждалими, координації дій та методів при реабілітації постраждалих.

6. Крім того, робота соціальних працівників полягає в задоволенні соціальних і побутових потреб людей, які переживають кризу через насильство; наданні притулку й невідкладної допомоги постраждалим.

Технології соціальної роботи, які застосовують у роботі фахівці соціальної роботи із жінками, які постраждали від сексуального насильства, не є повноцінним інструментом. Спеціалісти соціальної роботи не вирішують повністю психологічних проблем, а тим паче юридичних і медичних проблем постраждалих, а більше працюють із соціальними. Змістовно-технологічне забезпечення соціальної роботи в соціальних і спеціалізованих службах не є повноцінним, тому важливим рушієм для забезпечення постраждалих допомогою є розширення технологій соціальної роботи, створення інновацій. З огляду на психологічне навантаження, соціальним працівникам також варто надавати допомогу, аби вони могли поділитися труднощами й отримати інструкції щодо подальших дій, проводити з ними супервізію, необхідно навчати їх знаннями, як боротись із новими викликами, спричиненими війною. Отже, окрім роботи над удосконаленням надання допомоги жертвам, соціальні працівники повинні переймати досвід, отриманий у ситуації війни в Україні, та досвід інших держав.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Статеві злочини під час війни – це пряма зброя проти громадянського населення, яку використовують за тактичним наказом лідерів країн. Найбільш вразливими до зґвалтувань є жінки, але, як показала війна, яку почала росія, в Україні жертвами є і діти обох статей та чоловіки. Постраждалі мають багато травм: медичних, психологічних, психічних і навіть схильні до самогубства.

Постраждалими, які потребують допомоги, є не тільки ті, хто став жертвою ґвалтування, але й ті, хто був свідком, бо вони отримали сильну психологічну травму, бо бачили, а не могли допомогти. Почуття вини травмує їх і теж призводить до депресії, психічних розладів.

Роль соціальних працівників у роботі з постраждалими та свідками сексуального насильства є дуже важливою і зводиться до такого: активне

вислуховування; безумовна довіра до того, що людина пережила і про що розповідає; підтримка в тому, що будь-який біль та пережите горе є важливим; визначення потреб постраждалої особи, а саме потреба в медичній допомозі (гінеколог, психіатр); допомога в отриманні, за необхідності, тимчасового притулку; скерування до психолога; матеріальна допомога за потреби; розмова з рідними, якщо потерпіла особа хоче цього; пояснення, що зґвалтування не є виною постраждалої особи, а є військовим злочином; допомога і супровід до юридичної установи, щоб зафіксувати злочин; пояснення, що постраждала особа є відповідальною за своє життя і за загоєння душевної рани і, можливо, планування майбутнього.

Роль соціальних працівників також полягає в зборі даних, фіксації злочинів сексуального характеру для історичної пам'яті, бо це допоможе не тільки подавати інформацію до міжнародних судів, а й працювати з майбутніми подібними випадками та з дітьми тих, хто постраждав у цій війні. Соціальні працівники також повинні адвокатувати за надання матеріальної компенсації постраждалим від сексуальних злочинів, а саме репарацію, як це вже спрацювало в кількох європейських країнах.

Надані факти та розповсюджена по всьому світу інформація повинні вплинути на рівень знущань, пов'язаних із сексуальним насильством під час війни росії в Україні, показати справжнє обличчя рашистів та їх лідерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джудіт Герман. Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства від знущання в сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева. 2015. 416 с.
2. Виступ Vjollca Krasniqi, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Prishtina, Kosovo, 27 квітня 2022, Зустріч Міжнародних шкіл соціальної роботи.
3. Семінар «Переселення, жінки, діти та насильство: як змінилась карта потреб та соціальна робота під час війни в Україні» для соціальних працівників, 13.05.2022 .
4. Чому солдати на війні ґвалтують і вбивають: психологи про злочини URL : https://ukraina.postimees.ee/7510462/chomu-soldati-na-viyni-gvaltuyut-i-vbivayut-psihologi-pro-zlochini (дата звернення: 09.06.2022).
5. Як діяти у разі сексуального насильства під час війни? Інструкція. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/25/247975 (дата звернення: 02.05.2022).
6. Milgram, Stanley. Behavioral Study of Obedience. Journal of Abnormal and Social Psychology.1963. № 67. 376 с.
7. Office of the Coordinator for Counterterrorism (2013, May). Country report on Terrorism 2012. Washington, DC: US Department of State. Code Title 22, Chapter 38, Section 2656.
8. Sexual Violence: a Tool of War – the United Nations URL:https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/assets/pdf/Backgrounder%20Sexual%20Violence%202014.pdf (дата звернення: 07.10.2018).
9. Doctor Denis Mukwege Foundation URL: https://www.mukwegefoundation.org/story/dr-denis-mukwege/(дата звернення: 19.09.2020).
10. I want to be heard: memory book with stories of women survivors of torture during the last in Kosovo? Project leaders Korab Krasiqi, Kushrim Koliqi. Prishtina. Integra, 2017. 30 p. ISBN- 987-9951-8941-2-8
11. Katarzyna Stanek. Praca socjalna z osobą lub rodziną z problemem przemocy. Warszawa : Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, 2014. 201 p.
12. Fran S. Danis (2003) Social Work Response to Domestic Violence: Encouraging News From a New Look. AFFILIA. Vol. 18. № 2. P. 177–191.

13. Why is sexual violence so common in war?
URL :https://www.peaceinsight.org/en/articles/why-is-sexual-violence-so-common-in-war/?location=&theme=women-peace-security (дата звернення: 20.08.2022).

REFERENCES

1. Judith Herman. Psychological trauma and the path to recovery. Consequences of violence from domestic abuse to political terror. Lviv: Stary Lev Publishing House. 2015. 416 p. [in English]
2. Speech by Vjollca Krasniqi, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Prishtina, Kosovo, April 27, 2022, Meeting of International Schools of Social Work. [in English]
3. Seminar "Relocation, women, children and violence: how the needs map and social work changed during the war in Ukraine" for social workers, 05/13/2022. [in English]
4. Why soldiers rape and kill in war: psychologists about crimes
URL: https://ukraina.postimees.ee/7510462/chomu-soldati-na-viyni-gvaltuyut-i-vbivayut-psihologi-pro-zlochini (access date: 06/09/2022). [in English]
5. How to act in case of sexual violence during war? Instruction.
URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/25/247975 (date of application: 05/02/2022). [in English]
6. Milgram, Stanley. Behavioral Study of Obedience. Journal of Abnormal and Social Psychology.1963. № 67. 376 c. [in English]
7. Office of the Coordinator for Counterterrorism (2013, May). Country report on Terrorism 2012. Washington, DC: US Department of State. Code Title 22, Chapter 38, Section 2656. [in English]
8. Sexual Violence: a Tool of War – the United Nations
URL:https://www.un.org/en/preventgnocide/rwanda/assets/pdf/Backgrounder%20Sexual%20Violence%202014.pdf (retrived : 07.10.2018). [in English]
9. Doctor Denis Mukwege Foundation URL: https://www.mukwegefoundation.org/story/dr-denis-mukwege/ (retrived: 19.09.2020). [in English]
10. I want to be heard: memory book with stories of women survivors of torture during the last in Kosovo? Project leaders Korab Krasiqi, Kushrim Koliqi. Prishtina. Integra, 2017. 30 p. ISBN- 987-9951-8941-2-8 [in English]
11. Katarzyna Stanek. Praca socjalna z osobą lub rodziną z problemem przemocy. Warszawa : Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, 2014. 201 p. [in Ukrainian]
12. Fran S. Danis (2003) Social Work Response to Domestic Violence: Encouraging News From a New Look. AFFILIA. Vol. 18. № 2. P. 177–191. [in English]
13. Why is sexual violence so common in war? URL :https://www.peaceinsight.org/en/articles/why-is-sexual-violence-so-common-in-war/?location=&theme=women-peace-security (retrived : 20.08.2022) [in English].

МОЛОДІЖНА РОБОТА. МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА

УДК 329.78:352]:36
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267354

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ РАД ТЕРИТОРАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

Клибанівська Тетяна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0002-0746-5869
E-mail: inka020571@gmail.com

Шульга Галина, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0003-3402-1494
E-mail: shulgag25@gmail.com

Коломієць Леся, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0002-1309-5761
Email: kolomiiets_lesia_77@ukr.net

У статті здійснено теоретичний аналіз діяльності молодіжних рад у територіальних громадах. Представлено визначення молодіжної ради, особливості їх створення та функціонування в умовах суспільних трансформацій в Україні. Проаналізовано сучасні літературні джерела з проблеми дослідження молодіжної ради у громаді. Визначено нормативно-правову базу, якою керуються громади при утворенні молодіжної ради. Розглянуто алгоритм формування молодіжної ради у громаді. Зазначено, що молодіжна рада створює дієву систему збору, обробки й реагування на запити та місцеві молодіжні ініціативи. Приведено приклад функціонування молодіжних рад у Вінницькій області.
Ключові слова: *молодіжна рада, молодіжна політика, молодь, громада, організація, молодіжна ініціатива.*

FEATURES OF YOUTH COUNCIL ACTIVITIES OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN UKRAINE

Klybanivska Tetiana, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Psychology and Social Work, Vinnytsia State Pedagogical University M. Kotsyubinsky
ORCID: 0000-0002-0746-5869
E-mail: inka020571@gmail.com

Shulga Galyna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Psychology and Social Work, Vinnytsia State Pedagogical University M. Kotsyubinsky
ORCID: 0000-0003-3402-1494
E-mail: shulgag25@gmail.com

Kolomiiets Lesia, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychology and Social Work, Vinnytsia State Pedagogical University M. Kotsyubinsky
ORCID: 0000-0002-1309-5761
Email: kolomiiets_lesia_77@ukr.net

The article provides a theoretical analysis of the activities of youth councils in territorial communities. Presented the definitions of the youth council, the peculiarities of their creation and functioning in the conditions of social transformations in Ukraine. It is clarified, that ensuring the coordination of youth work and active involvement of youth in the life of local communities is possible on condition of formation of youth infrastructure in territorial communities. Modern literary sources on the problem of research of the youth council in the community are analyzed. The regulatory and legal framework that governs communities when forming a youth council has been defined. It was found that the youth council should also shape youth policy in communities: create socio-economic, political, organizational, legal conditions and guarantees for the socialization of children and youth, as well as their integration into social processes in the interests of youth and youth participation. The algorithm of forming a youth council in the community is considered. It is noted that the youth council creates an effective system for collecting, processing and responding to requests and local youth initiatives. An example of the functioning of youth councils in Vinnytsia region is given. A number of regional social programs aimed at recognizing the subjectivity of young people, the need for their self-realization and development of their own potential in their country, improving the civic competences of young people and their participation in all spheres of public life have been studied. It was found that positive results can be achieved by systematic implementation of successive steps of organizing youth work at the community level.
***Keywords**: youth council, youth policy, youth, community, organization, youth initiative*

Постановка проблеми. Поглиблення децентралізації в Україні, створення територіальних громад сприяло підвищенню уваги до молодіжної політики на місцевому рівні, де активізувалася робота щодо розроблення програм, заходів, створення нових підрозділів у структурі органів місцевого самоврядування, молодіжних центрів на широкій галузевій базі, розвитку професійних компетентностей посадових осіб місцевого самоврядування та молодіжних працівників.

Завдяки існуючій нормативно-правовій базі, яка концентрує увагу та зусилля держави на вирішенні проблем молоді, та, з іншого боку, спонукає до активного долучення самої молоді створити необхідні умови для свого розвитку у територіальних громадах (ТГ), в Україні функціонують понад три сотні молодіжних рад і ця кількість постійно зростає. Важливо не лише забезпечити максимальне представництво різних груп молоді громади, а й створити реальні інструменти, аби голос молоді був почутий. Ряд аспектів створення та діяльності молодіжних рад у територіальних громадах сучасної України залишаються частково дослідженими.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній державно-управлінській науці над формуванням та розвитком державної молодіжної політики, її історичними етапами розвитку та формами працюють науковці: М. Головатий, І. Ільїнський, В. Лісовський, В. Луков, М. Перепелиця, В. Чупрунов, А. Шаронов. Особливу увагу привертають праці В. Головенька, Н. Колесніченко, М. Кербаль, В. Крикунової та інших.

Теоретичні засади місцевого самоврядування, зокрема його наукові, організаційні, філософські, світоглядні, правові, методологічні, кадрові та прикладні аспекти досліджуються у працях О. Безпалька, О. Батанова, Є. Бородіна, В. Борденюка, Г. Коваля, В. Кравченка, В. Поповича, М. Орлатого, Ю. Саєнка, Н. Шуста.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі особливостей діяльності молодіжних рад в умовах територіальної громади та їх розвитку у Вінницькій області.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення координації молодіжної роботи та активного залучення молоді до життя місцевих громад можливе за умови формування молодіжної інфраструктури у територіальних громадах, що передбачає підтримку та розвиток діючих і створення нових молодіжних центрів/молодіжних просторів (на рівні спроможних ТГ) та запровадження діяльності молодіжних працівників (на рівні сільських та селищних ТГ).

Важливим кроком, який підтвердить здатність громади ефективно реалізувати молодіжну політику, є створення молодіжної ради / молодіжного простору, який би забезпечив необхідні для молоді послуги та можливості її всебічного розвитку.

Молодіжна рада – це консультативно-дорадчий орган, незалежний у прийнятті рішень, який впливає на взаємодію молоді з органами місцевого самоврядування, підвищення розвитку молодіжного лідерства, залучення молоді до вирішення соціально-економічних питань, питань у сфері культури, спорту, освіти, попередження розповсюдження негативних явищ у молодіжному середовищі. Основною метою її діяльності є сприяння взаємодії виконавчих органів місцевого самоврядування та молоді територіальної громади, узгодженості їй у вирішенні питань, пов’язаних із життям молоді та її участю у всіх сферах життя суспільства [8].

Молодіжні ради утворюються задля врахування думки молоді у процесі розробки та прийняття рішень. Вони згуртовують небайдужих молодих людей, готових разом працювати над поліпшенням життя у територіальних громадах.

Без наявного молодіжного середовища у громаді стає досить проблематично здійснити будь-яку молодіжну ініціативу; досягти того рівня, коли у кожній громаді діє по декілька молодіжних організацій. За фактом, молодіжні ради є структурами, здатними вирішувати основне питання ініціативи молоді – ефективної взаємодії із місцевою владою, адже самі є частиною цієї влади. Якщо громада створила молодіжну раду, то імовірно, місцева влада готова до системної та прозорої молодіжної політики [3].

Завдання за декілька років створити молодіжну раду в кожній ТГ– цілком досяжне. Спільними зусиллями громадянського суспільства та органів влади всіх рівнів це цілком можливо здійснити. Тобто, включення молоді у життя громад – нескладне завдання, якщо його розуміти та прагнути здійснити.

Слід врахувати, що молодіжна рада ТГ повинна стати не лише місцем надання певних послуг, а також первинним осередком громадянської активності молоді цієї громади. Переглянутою Європейською хартією участі молоді у громадському житті на регіональному та місцевому рівнях звернено увагу на те, що для активізації участі молодих людей має бути створено й інші структури, яким повинна надаватися підтримка, – це молодіжні ради, парламенти, форуми тощо. «Вони можуть мати різні форми, залежно від потреб молодих людей і зацікавленості влади. Украй важливо, щоб ці структури були гнучкими та могли змінюватися залежно від потреб і уявлень залучених до їх діяльність молодих людей» [12].

Молодіжна рада також має формувати молодіжну політику, адже вона спрямована на формування політичних, соціально-економічних, організаційних, правових умов та гарантій для соціалізації дітей і молоді, а також їх інтеграції в суспільні процеси, здійснювані в інтересах молоді та за участю молоді.

Для того, щоб створити ці умови й гарантії, слід виконати певні дії:

1) розробити й затвердити нормативні документи (стратегії, програми, положення), бо в державі без них нічого не працює;

2) придумати і впровадити певні механізми й інструменти (як-от: молодіжні центри, конкурси молодіжних проєктів або шкільні партисипаторні бюджети);

3) створити нові організації, що будуть це впроваджувати (наприклад, Всеукраїнський молодіжний центр);

4) розробити партнерські програми з іншими «гравцями» (наприклад, спільні програми і дії з Нацполіцією чи Міністерством освіти і науки);

5) у співпраці з донорськими організаціями впровадити великі проєктні програми, що допоможуть досягти запланованого (наприклад, у співпраці з програмою «Активні громадяни» Британської Ради в Україні провести серію проєктів для навчання і розвитку молодіжних центрів).

Молодіжна рада у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, указами Президента України, постановами Верховної Ради України, актами Кабінету Міністрів України, наказами міністерств, актами обласної, міської держадміністрації (місцева держадміністрація), обласної ради та її посадових осіб, Переглянутою Європейською Хартією участі молоді у громадському житті на місцевому і регіональному рівнях, іншими нормативно-правовими актами у молодіжній сфері, а також положенням про молодіжну раду. Діяльність молодіжної ради ґрунтується на принципах верховенства права, законності, гласності, відкритості, відповідальності, інклюзивності [1].

18 грудня 2018 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 1198 «Про затвердження типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи» [7], якою затверджено:

Типове положення про молодіжний консультативно-дорадчий орган регіонального рівня [9];

Типове положення про молодіжний консультативно-дорадчий орган місцевого рівня [10].

12 березня 2021 року було видано Указ Президента України «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року» [11], у якому зазначено, що «дії та зусилля держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, підприємств, установ, організацій у справі підтримки становлення та розвитку молоді мають бути консолідовані для того, щоб дивитися на життя молоді цілісно з урахуванням її бачення світу».

У документі визначено, що реалізація Стратегії здійснюється у два етапи.

«На першому етапі (2021–2022 роки) передбачається:

- удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення реалізації державної молодіжної політики, яка відповідає сучасним світовим практикам та забезпечує впровадження ефективних механізмів та інструментів для роботи з молоддю;
- розроблення та затвердження державних цільових програм, інших програм, які спрямовані на вирішення питань молоді на всіх рівнях урядування.

На другому етапі (2022–2030 роки) передбачається:

- забезпечення ефективного виконання нормативно-правових актів, державних цільових програм, інших програм, спрямованих на вирішення питань молоді на всіх рівнях урядування;
- виконання міжнародних договорів у молодіжній сфері;
- проведення оцінки ефективності реалізації молодіжної політики;
- розроблення за результатами оцінки рекомендацій про становище молоді, їх обговорення і презентація за участю експертів та інших заінтересованих сторін;
- подальше удосконалення законодавства у сфері молодіжної політики» [11].

Стратегія передбачає на всіх етапах її реалізації спільну та скоординовану діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, установами та закладами, що працюють з молоддю, молодіжними центрами, фахівцями, що працюють із дітьми та молоддю, молодіжними працівниками, молодіжними консультативно-дорадчими органами, органами учнівського та студентського самоврядування, міжнародними організаціями, представниками роботодавців, бізнесу, а також за безпосередньою участю молоді [11].

22 травня 2021 року набрав чинності Закон України «Про основні засади молодіжної політики» [2]. Закон імплементує в українське законодавство більшість положень Європейської хартії про участь молоді в суспільному житті на місцевому та регіональному рівнях; визначає мету, завдання, основні засади, напрями та механізми реалізації молодіжної політики в Україні, гарантії участі молоді у процесах формування та реалізації молодіжної політики; встановлює вимоги щодо базового нормативно-правового забезпечення формування та

діяльності молодіжних рад, удосконалення їхньої діяльності; передбачає створення інших органів, які сприяють забезпеченню участі молоді у процесах прийняття рішень.

Цим же Законом передбачено створення Національної ради з питань молоді; визначено діяльність радників з питань молоді; удосконалено завдання молодіжних консультативно-дорадчих органів.

Такі законодавчі зміни необхідні Україні у плані розширення прав молоді, створення простору для ухвалення рішень. Переглянута Європейська Хартія участі молоді відображає систему спільного управління, що використовується в молодіжному секторі Ради Європи. Молоді люди спільно з представниками уряду засідають разом, щоб ухвалювати рішення, засновані на реальних проблемах та потребах молоді. Це має стати моделлю участі, яка повинна унаслідуватися та функціонувати у всіх місцевих і регіональних радах в Україні.

Також Міністерством молоді та спорту України було затверджено наказ від 11 листопада 2021 року № 4370 «Про затвердження Рекомендацій щодо засад діяльності радників з питань молоді» [4].

Наразі йде робота над внесенням змін до Типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи. Метою діалогу є визначення ключових маршрутів молодіжної політики у 2022 році та роль МКДО у них.

Завдяки існуючій на даний час нормативно-правовій базі щодо молодіжної політики, в Україні вже створено та функціонує понад 334 молодіжних ради і ця кількість постійно зростає. Також з метою адвокатування прав молоді працює Національна молодіжна рада України, Українська асоціація молодіжних рад та Національне українське молодіжне об'єднання.

Така політика Міністерства молоді та спорту спонукає молодь проявляти ініціативу, самостійно визначати власні цілі та цінності, брати участь і мати можливість визначати пріоритети та методи здійснення молодіжної політики: спроможність самореалізації, безпека, здоров'я молоді, екологічні та демографічні виклики, інтегрованість молодих людей в українське суспільство та світ.

Проте реалізація молодіжної участі у розбудові ТГ потребує певного розширення повноважень виконавчих органів ТГ, зокрема щодо посилення та координації міжвідомчої (між спеціалістами різних сфер державного управління – освіти, культури, соціальних служб тощо) та міжсекторальної (співпраця з недержавними секторами – ГО, бізнесом тощо) взаємодії. На практиці така взаємодія часто ускладнена різницею пріоритетів окремих відомств і секторів, ефективно узгодити яку можливо тільки за наявності в ТГ достатньої молодіжної інфраструктури, яка здатна підтримувати діючі та створювати й нові осередки молодіжної роботи разом із підготовленими молодіжними працівниками [6].

Станом на кінець 2021 р. практично у кожній області України в переважній більшості у сталому впровадженні або на етапах практичної апробації та експериментальної розробки перебували інноваційні форми молодіжної роботи, оцінювані експертами як такі, що доцільно розвивати й поширювати надалі. Це актуально за сучасних умов децентралізації, бо частина ТГ ще не мають власної досвіду реалізації молодіжної політики.

У регіонах України вже існує досвід роботи різних форм молодіжного представництва, зокрема, молодіжних рад, молодіжних колегій, координаційних рад з питань молодіжної політики, студентських ради, парламентів. Крім того, впроваджується ряд інноваційних механізмів молодіжної активності, як «бюджет участі». Це важливий демократичний механізм, що надає можливість кожному жителю брати участь у розподілі коштів місцевого бюджету шляхом створення проєктів для покращення міста та / або голосування за них [6].

Вінниччина має позитивний досвід вирішення актуальних проблем молоді. За результатами виконання Обласної цільової соціальної програми «Молодь Вінниччини» на 2016–2020 роки (зі змінами), затвердженої рішенням 4 сесії обласної Ради 7 скликання від 11 лютого 2016 року № 38 [5], впроваджено інструменти щодо участі молоді у процесах ухвалення рішень, розвитку молодіжної роботи в громадах, започатковано проекти для самореалізації та сталого розвитку молоді. Нині розвиваються молодіжні консультативно-дорадчі органи, створено комунальний заклад «Вінницький обласний молодіжний центр «Квадрат», проводяться навчання для розвитку компетентностей фахівців, що працюють з молоддю, у тому числі за програмою «Молодіжний працівник», здійснюється фінансова підтримка проєктів громадських організацій, розширюється міжнародне молодіжне співробітництво.

За підсумками 5 років Програма національно-патріотичного виховання була визнана однією з найкращих в Україні, в рамках якої спільно з громадськими організаціями було проведено 102 заходи різного спрямування.

За період дії Програми «Молодь Вінниччини» було проведено 276 заходів, спрямованих на впровадження системного та комплексного підходу до вирішення проблем молоді та активного включення молодих людей у процес формування та реалізації державної молодіжної політики на обласному рівні.

Одним із пріоритетів Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року визначено розвиток людського ресурсу. Основою для формування та накопичення такого ресурсу є молодь – найбільш активна, креативна та мобільна частина населення області, спроможна зробити розвиток області стабільним. Зауважимо, що кожний третій житель області – це молода людина віком від 14 до 35 років.

Як зауважено в документі, «Обласна цільова соціальна програма «Молодь Вінниччини» на 2021–2025 роки базується на визнанні суб'єктності молодих людей, необхідності їх самореалізації та розвитку власного потенціалу у своїй країні, підвищення громадянських компетентностей молоді та їх участі в усіх сферах суспільного життя.

Програма ґрунтується на аналізі стану і проблем розвитку молоді, результатах виконання попередніх програм, враховує завдання, визначені Концепцією Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки, положення переглянутої Європейської хартії про участь молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях» [5].

У травні 2021 року у м. Вінниці створено Молодіжний Конгрес Вінниччини – перший молодіжний консультативно-дорадчий орган при Голові обласної

державної адміністрації, що об'єднав представників та представниць 23-х молодіжних рад, 11 ініціативних груп для створення молодіжних рад в територіальних громадах Вінниччини та 8 громадських організацій.

Молодіжним Конгресом Вінниччини було створено 6 комісій з питань: розвитку якості освіти; розвитку підприємництва та працевлаштування; розвитку волонтерства та міжнародного співробітництва; розвитку культури і туризму; розвитку інфраструктури та інклюзивної політики; охорони довкілля та захисту навколишнього середовища. Затверджено 4 відділи: HR, PR, Партнерства та взаємодії, Адвокації.

Нині в Україні існує великий арсенал інноваційних форм роботи з молоддю, розроблених, апробованих на практиці та впроваджених на рівні областей, міст і районів, частково навіть окремих громад. Це стало можливим завдяки певною мірою розвинутій організаційній інфраструктурі державних підрозділів по роботі з молоддю у складі обласних, міських і районних органів влади та місцевого самоврядування, активності вітчизняних громадських організацій та волонтерів, грантовій підтримці закордонних донорів.

Більшість інструментів цього арсеналу, згідно з експертними оцінками, заслуговують на розвиток і поширення на всі адміністративно-територіальні одиниці країни, але подальший розвиток інновацій до належного рівня охоплення української молоді істотно гальмується ресурсними, насамперед фінансовими та матеріально-технічними обмеженнями. Тому посилення державної підтримки розвитку інноваційних форм роботи з молоддю залишається на сьогодні одним з найактуальніших питань реалізації молодіжної політики на місцях, і так триватиме доти, поки новостворені ТГ не сконцентрують достатньо власних ресурсів на цю роботу.

Позитивних результатів реально досягти шляхом системного впровадження послідовних кроків організації молодіжної роботи на рівні громади. Насправді, це нескладно зробити. Щоб ефективно реалізовувати молодіжну політику на місцях та налагодити надання якісних послуг, громаді потрібно активізувати роботу із активістами Молодіжної ради громади.

Це можна здійснити, наприклад, за допомогою таких практик: дослідження проблем та потреб молоді, громадські слухання, зустрічі, звітування для молоді, організація молодіжних днів у радах, неформальне спілкування та ін., що дозволяє почути молодь; проведення форумів, днів самоврядування, ярмарків можливостей, дня ТГ, програми волонтерства, навчання у дії – впровадження місцевих проектів, презентації успішних людей, що дозволять розвивати молодь; розвиток інфраструктури (спорт, молодіжні простори). Також можна залучати до участі у розвитку молодіжної спроможності українські та зарубіжні ресурси. Отже, механізми реалізації молодіжної політики слід розширювати, адже вони позитивно впливають на розвиток молодих людей, зокрема на їхню мотивацію. Ми впевнені, що кожна з громад, яка розпочне системно працювати з молоддю, створить свої креативні методи співпраці з нею. Й у відповідь отримає натхнення, енергію, і долученість молодих мешканців громади до позитивних перетворень.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, процес створення молодіжних рад у територіальних громадах у сучасному українському суспільстві набрав достатніх обертів та став позитивним незворотнім процесом у рамках децентралізації. Проте варто посилити участь молоді у обговоренні нормативно-правових засад реалізації реформи; навчати представників місцевої влади та молодіжних активістів існуючим формам самоорганізації та забезпечувати участь громадськості в ухваленні та реалізації рішень, налагодити громадський діалог, участь молоді у бюджетному процесі, моніторингу якості послуг, включати молодь у вирішення місцевих проблем; створювати місцеві осередки сприяння працевлаштуванню молоді на задовільні робочі місця, які формуватимуть у молодих працівників відчуття стабільності; підтримувати молодіжні ініціативи та сприяти професійній самореалізації й ефективному працевлаштуванню молоді через врахування її реальних потреб та наявних перспектив молодіжної зайнятості у ТГ; розвивати програми підтримки молоді, яка започатковує самостійну підприємницьку діяльність у сфері малого та середнього бізнесу та інше.

Перспектива наших подальших досліджень полягає у наукових розвідках щодо створення, ефективності функціонування молодіжних рад у сучасному українському суспільстві в умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (Законодавство України). URL: https://book-ye.com.ua/catalog/kodeksy-zakony/zakon-ukrayiny-pro-dobrovilne-ob-yednannya-terytorialnykh-hromad-zakonodavstvo-ukrayiny/?gclid=CjwKCAiA78aNBhAlEiwA7B76p-BzewZld_qdKZ8D5MudgkMJGjHyRvM7NbHJIp4kYQSxQMmT06tJVBoCdusQAvD_BwE (дата звернення: 19.05.2022).
2. Закон України «Про основні засади молодіжної політики». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text (дата звернення: 25.08.2022).
3. «Маю думку!» Проєкт створення дієвої моделі участі молоді на локальному рівні. URL: http://youthcouncil.com.ua/management (дата звернення: 14.04.2022).
4. Міністерство молоді та спорту України. Офіційний вебпортал. URL: https://mms.gov.ua/news/vidbuvsya-iv-nacionalnij-dialog-mizh-molodizhnimi-radami-vihid-na-novij-riven (дата звернення: 07.08.2022).
5. Обласна цільова соціальна програма «Молодь Вінниччини» на 2021–2025 роки. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/docs/addons/a946d03be6756f327df8b22e480add08.pdf (дата звернення: 21.08.2022).
6. Показники та форми оцінки молодіжної роботи на рівні громади: за ред. І.В.Пєшої. ДУ «Держ. Ін-т сімейної та молодіжної політики». Київ, 2018. 19 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 16.08.2022).
8. Сучасний європейський досвід формування та реалізації молодіжної політики: Навч. посіб. / С.І. Бородін, Ю.В. Борисова, Н.М. Літвінова, І.В. Хохрякова. Д.: Пороги, 2008. 116 с.
9. Типове положення про молодіжний консультативно-дорадчий орган місцевого рівня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#n135 (дата звернення: 08.06.2022).
10. Типове положення про молодіжний консультативно-дорадчий орган регіонального рівня. Постанова Кабінету Міністрів України

від 18 грудня 2018 р. № 1198 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2022).
11. Указ Президента України «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13 (дата звернення: 24.05.2022).
12. Управління стратегічним розвитком об'єднаних територіальних громад: інноваційні підходи та інструменти : монографія / За заг. та наук. ред. С.М. Серьогіна, Ю.П. Шарова. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2016. 276 с.
13. Формування та реалізація державної молодіжної політики в Україні в умовах децентралізації. Тернопіль: ТОВ «Терно граф», 2017. 100 с.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy «Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad» (Zakonodavstvo Ukrainy). URL: https://book-ye.com.ua/catalog/kodeksy-zakony/zakon-ukrayiny-pro-dobrovilne-ob-yednannya-terytorialnykh-hromad-zakonodavstvo-ukrayiny/?gclid=CjwKCAiA78aNBhAlEiwA7B76p-BzewZld_qdKZ8D5MudgkMJGjHyRvM7NbHJIp4kYQSxQMmT06tJVBoCdusQAvD_BwE [in Ukrainian]
2. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text [in Ukrainian]
3. «Maiu dumku!» Proiekt stvorennia diievoi modeli uchasti molodi na lokalnomu rivni. URL: http://youthcouncil.com.ua/management [in Ukrainian]
4. Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy. Ofitsiinyi vebportal. URL: https://mms.gov.ua/news/vidbuvsya-iv-nacionalnij-dialog-mizh-molodizhnimi-radami-vihid-na-novij-riven [in Ukrainian]
5. Oblasna tsilova sotsialna prohrama «Molod Vinnychchyny» na 2021 -2025 roky. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/docs/addons/a946d03be6756f327df8b22e480add08.pdf [in Ukrainian]
6. Pokaznyky ta formy otsinky molodizhnoi roboty na rivni hromady: za red. I.V.Pieshoi. DU «Derzh. In-t simeinoi ta molodizhnoi polityky». Kyiv, 2018. 19 s [in Ukrainian]
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia typovykh polozhen pro molodizhni konsultatyvno-doradchi orhany». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text [in Ukrainian]
8. Suchasnyi yevropeiskyi dosvid formuvannia ta realizatsii molodizhnoi polityky: Navch. posib. / S.I. Borodin, Yu.V. Borysova, N.M. Litvinova, I.V. Khokhriakova. D.: Porohy, 2008. 116 s. [in Ukrainian]
9. Typove polozhennia pro molodizhnyi konsultatyvno-doradchyi orhan mistsevoho rivnia. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#n135 [in Ukrainian]
10. Typove polozhennia pro molodizhnyi konsultatyvno-doradchyi orhan rehionalnoho rivnia. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 hrudnia 2018 r. № 1198. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text [in Ukrainian]
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Natsionalnu molodizhnu stratehiiu do 2030 roku». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13 [in Ukrainian]
12. Upravlinnia stratehichnym rozvytkom ob'iednanykh terytorialnykh hromad: innovatsiini pidkhody ta instrumenty : monohrafiia / Za zah. ta nauk. red. S.M. Serohina, Yu.P. Sharova. Dnipropetrovsk : DRIDU NADU, 2016. 276 s. [in Ukrainian]
13. Formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi molodizhnoi polityky v Ukraini v umovakh detsentralizatsii. Ternopil: TOV «Ternohraf», 2017. 100 s. [in Ukrainian]

УДК 378.018.8:378.22]:364.4
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267355

YOUTH WORK IN UKRAINE: HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Levchenko Nataliia, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID ID 0000-0002-5479-1907
E-mail: n.levchenkod@gmail.com

Koliada Nazarii, PhD student of the Department of Social Pedagogy and Social Work Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-1343-4866
E-mail: koliadanazariy@ukr.net

The article notes that modern youth is the subject of special attention of modern society. Formation and development of youth work has its beginning and perspective of modern practical experience through circles, camps, spaces, hubs, centers, etc. The purpose of the article is to analyze the formation and development of youth centers and spaces in order to build and implement a new effective model of youth work in Ukraine. The research used such methods as: analysis, comparison and generalization of scientific, historical and other sources on the investigated problem.
The article generalizes the age category of youth; the historical aspect of the development of the children's and youth movement is analyzed; the stages of development of the system of training teachers-organizers of the children's movement are defined; periods of formation and development of training of youth workers are singled out; the concepts of «youth», «youth work», «children's movement», «youth movement», «organizer of children's movement», «youth worker», «youth center» are generalized; the main tasks of youth work are highlighted; the activities of the youth center «START» of the Faculty of Social and Psychological Education of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University are covered, namely through the areas of activity: educational and scientific, leisure, informational and consulting, project, career guidance, mentoring (trainings, seminars, trainings on the creation of startup – projects, trainings for personal growth and development of leadership qualities; master classes). It was concluded that the formation of youth work is traced from a simple form to more modern, improved work with children and youth – in circles, clubs, camps, spaces, hubs, centers.
Keywords: *youth work, youth worker, youth, youth center, training of future social workers for youth work.*

МОЛОДІЖНА РОБОТА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Левченко Наталія, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID ID 0000-0002-5479-1907
E-mail: n.levchenkod@gmail.com

Коляда Назарій, аспірант кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0002-1343-4866
E-mail: koliadanazariy@ukr.net

У статті зауважено, що сучасна молодь є предметом особливої уваги сучасного суспільства. Становлення та розвиток молодіжної роботи має свій початок та перспективу сучасного практичного досвіду через гуртки, табори, простори, хаби, центри тощо. Мета статті – здійснити аналіз становлення та розвитку молодіжних центрів та просторів з метою побудови та реалізації нової ефективної моделі молодіжної роботи в Україні. У дослідженні використано такі методи, як: аналіз, порівняння та узагальнення наукових, історичних та інших джерел із досліджуваної проблеми.

У статті узагальнено вікову категорію молоді; проаналізовано історичний аспект розвитку дитячого та молодіжного руху; визначено етапи розвитку системи підготовки педагогів-організаторів дитячого руху; виокремлено періоди становлення та розвитку підготовки молодіжних працівників; узагальнено поняття «молодь», «молодіжна робота», «дитячий рух», «молодіжний рух», «організатор дитячого руху», «молодіжний працівник», «молодіжний центр»; виокремлено основних завдань молодіжної роботи; висвітлено діяльність молодіжного центру «START» факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, а саме через напрями діяльності: навчально-науковий, дозвіллєвий, інформаційно-консультаційний, проектний, профорієнтаційний, менторський (тренінги, семінари, тренінги зі створення Startup-проектів, тренінги особистісного зростання та розвитку лідерських якостей; майстер-класи). Зроблено висновок, становлення молодіжної роботи прослідковується від простої форми до більш сучасної, удосконаленої роботи з дітьми та молоддю – в гуртках, клубах, таборах, просторах, хабах, центрах.

Ключові слова: *молодіжна робота, молодіжний працівник, молодь, молодіжний центр, підготовка майбутніх соціальних працівників до молодіжної роботи.*

Introduction. Modern youth as a specific social group is the subject of special attention of modern society, because the change in the socioeconomic and political system of Ukraine has had an ambiguous impact on the consciousness and behavior of the young generation. Nowadays, democratic processes are observed in various spheres of life, the development of civil society is taking place, wide opportunities are provided for personal development, initiative and creativity.

The future of the state largely depends on the civic position of the young generation, therefore it increases the importance of managing the processes of national-patriotic formation of future social workers in the process of training and youth work in a higher education institution. Youth policy is at the stage of forming a well-built system

of state influence on the process of youth socialization, on the development and support of youth movements and initiatives in the field of science, culture and education, which, in turn, increases the importance of professional training of social workers to work with young people.

The purpose of the article is to analyze the formation and development of youth centers and spaces in order to build and implement a new effective model of youth work in Ukraine

Research methods. The research used such methods as: analysis, comparison and generalization of scientific, historical and other sources on the investigated problem.

Presentation of the main materials. The development of youth work in modern society is accompanied by political, social and educational factors that distinguish specific areas of such work. In general, youth work is aimed at the younger generation, namely teenagers, young people, if we take into account legislative acts, and in general for willing, active, creative people (children and adults).

According to the definition of the United Nations (UN), adolescents are persons aged 10 to 19 years, and youth are persons aged 15 to 24 years, which does not deprive the member states of the UN of the right to define these categories differently. Adolescents and young people are collectively referred to as «young people». This term can be applied to different age groups up to 34 years old. Survey of youth in compliance with the provisions of Ukrainian legislation, according to which youth are people aged from 14 to 34 [13].

In Ukraine, for the first time at the state level, the normative document Law of Ukraine «On the Basic Principles of Youth Policy» (2021) was adopted, which regulates youth work as an activity aimed at involving children and youth in social life, which is carried out by children and youth, together with children and youth or in the interests of children and young people through shared decision-making tools. The «Youth Work» chapter is singled out in the Law, which reveals the content and main tasks of youth work. It is focused on the needs of young people, aimed at the acquisition of necessary competences by young people, taking into account socio-economic conditions. Such work is organized on the principles of voluntary participation of young people, accessibility, orientation of young people on intellectual, physical, spiritual development and provision of well-being [12].

The concept of «youth work» is considered as work with a group of young people, management of a youth club, a youth center, establishing contacts with various groups of young people on the street, mentoring, etc. However, youth work is a partnership with young people [6].

According to N. Dzioba, L. Mukoseeva, N. Tilikina, and O. Shkarupa, youth work is «... a holistic social phenomenon that unites all subjects of social education and youth development (family, immediate environment, education institution, peers) with the resources of traditional education and organized activities of specialists working with youth» [7].

N. Ostanina noted that the development of club work falls on 1912–1914, during this time the activity of various children's associations was observed, despite the fact that they had different names, principles and organization of activities, they were club-type institutions. In 1917–1919, methodical work on the organization of club work with

children and youth intensified in Ukraine. In 1920–1931, 55 types of student youth clubs, which were distributed in all regions of Ukraine, were involved in the social education of students [11].

In 1971, in Ukraine, there was a tendency to create teenage clubs at the local public utility offices. In 2003, there were 1,656 such clubs, and in 2007 – 1,506. In 2017, there were 1,000 of them left, and about 100 clubs were created on the initiative of public organizations [5].

According to the Law, the main tasks of youth work include: development and satisfaction of various needs and interests of children and youth, promotion of their personal development and self-realization; formation of universal human, universal cultural and national values, educational and cognitive, civic, social, communicative, entrepreneurial and other competencies in children and youth; development of volunteerism, street cultures, informal youth associations, national and international exchange programs, youth tourism; implementation of professional orientation programs, popularization and approval of a healthy and safe lifestyle, health culture; organization of meaningful leisure time, cultural and emotional development of the personality; provision of partner training for children and youth living in the temporarily occupied territory of Ukraine and internally displaced persons; implementing an inclusive approach and ensuring equal access.

The youth movement is a complex social phenomenon and, at a minimum, consists of organized youth, which are legally registered in public associations, and informal self-organized youth initiative, «youth subculture», which complement each other [1]. Children's movement is a natural phenomenon. Evidence of this is his origin, character, goals and role in the child's life. The children's movement is a unique institution of socialization, a unique phenomenon of socio-civic education of the younger generation; a form of active expression of childhood, which informs adults about children's needs, problems, opportunities, peculiarities, reminds of oneself, protects one's rights. Children's social movement is a natural, independent, gradual entry of children into the world of adults thanks to various spheres of children's activities: educational, family, games [2].

Summarizing the concepts of «children's movement» and «youth movement», it can be noted that these two phenomena are similar, but differ in age category. However, we believe that they can be united by a common youth work.

The implementation of these two phenomena is not possible without the people who implement it – «organizer of the children's movement», «youth worker».

So, the organizer (teacher-organizer) of the children's movement is a teacher-educator, a professional in the field of children's movement, a participant and organizer of the life activities of the children's team. However, the analysis of modern practice revealed that there are problems of professional incompetence of adults (social pedagogues, organizers) in matters of interaction with children's associations; there are no personnel capable of supporting children's socially and personally significant initiative and activity [6].

The Law of Ukraine «On the Basic Principles of Youth Policy» (2021) defines the concept of «youth worker» as a person who carries out youth work, has undergone specialized training in accordance with the procedure determined by the central body of

executive power, which ensures the formation and implementation of youth policy, and received certificate of the established model. The purpose of youth workers' activities is also determined: implementation of youth policy, organization of youth work and creation of conditions for comprehensive self-realization of youth in various spheres of social life, disclosure of their potential, protection of interests and rights of youth [12].

Having analyzed scientific, informational, and archival sources, we summarized the results and identified the stages of training of organizers of the children's movement and training of youth workers.

Modern researchers (I. Rudenko and others) distinguish the following stages of the development of the system of training teachers-organizers of the children's movement: 10s–20s years of the 20th century (prerequisites for the creation of the system, the first experience of training volunteer scout troops); 20s – those years of the 20th century (development and introduction of forms of training for leaders of pioneering organizations); 30s–80s of the 20th century (positive traditions in the training of organizers of children's public associations in universities, colleges, specialized classes of comprehensive schools, on the basis of specially created extracurricular institutions (houses and palaces of pioneers, All-Union camps, etc.); The 90s of the 20th century – the beginning of the 21st century – the modern stage of the development of the theory and practice of the children's movement [6].

The training of youth workers can be divided into six stages:

- the first stage (1918–1944) – the emergence of socially oriented training of specialists to work with youth, when the active formation of communist ideology took place, communist education was developed, youth were involved in the party as the only officially authorized organization for it.
- the second stage (1945–1969) – creation of the foundations of professional training of personnel for work with youth, opening of the central Komsomol school, which carried out course retraining of Komsomol workers of the middle and higher ranks of the Komsomol.
- the third stage (1969–1991) – the development of an institute for professional training of personnel for work in youth (Komsomol and pioneer) organizations.
- the fourth stage (1991–2003) – formation and development of the system of professional training of specialists to work with youth within the framework of social work and social pedagogy.
- the fifth stage (2003–2010) – the formation of the specialty «Social work» in the direction of «Social welfare» and the creation of organizational and methodological conditions for the training of social workers in accordance with the level of the European educational system while preserving the structure of the domestic system of professional education «junior specialist – bachelor – specialist – master».
- the sixth stage (2011 – now) – the formation of the specialty «Social work» in the field of knowledge «Social work», which combined social pedagogy, social work and social welfare into one field. Creation of new modern educational-professional and educational-scientific programs for the training of social workers, social pedagogues in accordance with the problems of social work, methodological studies of social work as a science, innovative pedagogy and social innovation; innovative training of social workers for the social and pedagogical spheres is being formed, since the classifier of

professions presents the position of social pedagogue, and it has already been introduced in educational institutions [3].

In 2014, in order to spread and actualize youth work in Ukraine, the implementation of the «Youth Worker» program began with the support of the «UN Development Program of Ukraine» and in cooperation with the Ministry of Youth and Sports of Ukraine, the State Institute of Family and Youth Policy and the United Nations Children's Fund (UNICEF), which is based on the principles of non-formal education. The «Youth worker» program is part of the «Resuscitation package of youth policy reforms in Ukraine» and one of the priorities of the State target program «Youth of Ukraine 2016–2020», for the implementation of which funds are provided in the state and local budgets [10].

The implementation of the «Youth worker» program in Ukraine is a unique opportunity to raise the professional level of representatives of civil servants and public associations that work with young people, which will contribute to increasing the number of young people who participate in the formation of youth policy and strengthen the interaction of state and youth public institutions in the social formation of youth [10].

The main tasks of the «Youth Worker» program are to improve the theoretical knowledge and practical skills of youth leaders and specialists in the youth field, to form a database of youth specialists and best practices for the implementation of youth policy at the local and regional levels, to provide consultations on the formation of local youth policy, etc. [10].

The Law of Ukraine «On the Basic Principles of Youth Policy» (2021) defines that «youth work is an activity aimed at involving children and youth in social life, carried out by children and youth, together with children and youth or in the interests of children and youth with the help of joint decision-making tools»; «youth center – institution, enterprise, organization that carries out youth work»; «youth worker – a person who carries out youth work, has undergone specialized training in accordance with the procedure determined by the central body of executive power, which provides formation, implements youth policy, and received a certificate of the established model» [12].

The Youth Center is an institution for working with young people, which is the center of the organization of youth work in the region and one of the important partners in the everyday life of a young person.

In the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Model Regulation on the Youth Center» (2017) it is stated that «a youth center is an institution that is formed to solve the issues of social development of youth» [14].

«Principles of activity of youth centers: accessibility, safety and comfort of the club; activity initiative; voluntary participation; non-discrimination, tolerance and inclusiveness; staff competence; continuity of education and targeted leisure time; orientation to the needs of young people; the format and variety of services are determined by young people according to their needs and interests; involvement of youth in the implementation of social initiatives; sustainable development» [14].

In accordance with the Standard Regulation on the youth center, the main tasks of the center are highlighted: «affirmation of civic position, spirituality, morality, national-

patriotic consciousness and the formation of family, national and general human values in young people; popularization of standards of European youth policy and work with youth in Ukraine, educational philosophy and approaches in accordance with the recommendations of the Council of Europe and the European Union; creation of conditions for creative personality development, intellectual self-improvement and leadership qualities in young people; promotion of a healthy lifestyle for young people; promotion of youth employment and leisure time employment, youth entrepreneurship; ensuring the development of international youth cooperation and interregional interaction of youth in Ukraine, promoting volunteering and youth mobility» [14]. Such forms of work with youth are gaining popularity in Ukraine, such as: spaces, hubs, co-working spaces, tent camping. According to the law of Ukraine «On the Basic Principles of Youth Policy» this is «a premises, a building or its part, a plot of land used for the implementation of youth work» [12].

In the manual «Youth policy in united territorial communities» it is defined that space (hubs, co-working spaces) is a place in already existing institutions where young people can freely spend time and organize sensory activities [7]. Tent camping is a form of youth work, from sports and tourism to educational; rehabilitation and recreation of children and youth; sports educational and training meetings, etc. [7].

The youth center is an important component of the youth policy of Ukraine, which contributes to the social formation and development of young people. From the analysis of various sources, it was found that youth work, the activities of the youth center during 2017–2021 quickly became popular and continues to gain its positive experience.

In 2018, the Youth Center «START» was established at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. The main goal of the center's activity is comprehensive development and self-realization of youth in various spheres of social life, disclosure of their potential, protection of interests and rights; promotion of social formation and development, professional orientation and organization of meaningful leisure time, support of talented youth. The main tasks of the center are: creation of conditions for creative development of personality, intellectual self-improvement of young people; involving young people to participate in scientific, artistic, sports, informational and educational events; affirmation of patriotism, spirituality, morality and formation of universal human values among young people; promotion and formation of a healthy lifestyle; creation of a favorable environment for youth employment; interaction with youth and children's public organizations; ensuring the development of international youth cooperation.

The main activities of the Center are as follows:

- educational and scientific – development of self-government through non-formal education; conducting forums, scientific conferences, training seminars, congresses, business meetings, discussion clubs on various aspects of the development of the youth movement; training and retraining of youth workers by organizing lectures, trainings, master classes, development of youth entrepreneurship; implementation of the latest mechanisms of the Council of Europe's youth policy through international partnership, internships, cultural and educational exchanges;

- leisure – organization of cultural and mass events (concerts, performances, presentations, festivals, benefits, literary and song festivals, theater and concert

evenings, creative meetings, artistic reports, intellectual games competitions, performances, concerts, dance parties, sports and entertainment, wellness events, relaxation evenings, dance evenings, balls, discos, etc.); ensuring youth sports development; promoting the revival of spirituality, strengthening moral foundations, organizing meaningful leisure time for young people;

- informational and advisory – provision of legal, informational, methodical and advisory assistance to young people; promoting youth involvement in international youth scientific, artistic, sports, and informational events, forming a powerful youth media resource – an interactive press center with media co-working; active cooperation with public and volunteer organizations of the city and the development of the volunteer movement among young people;

- project – support of projects of student self-government bodies, youth entrepreneurial initiatives, provision of youth employment in free time; promoting the development of youth initiatives in the labor sphere, retraining and upgrading the skills of young people; active interaction between authorities and youth at the local level through involvement in the creation of program strategies, events and projects; organization and implementation of concepts, projects, programs of youth organizations aimed at solving youth problems;;

- career guidance – helping young people to determine their future profession: career guidance trainings, master classes, excursions to companies, getting to know representatives of various professions;

- mentoring – support of interesting youth projects, help with management, fundraising, budget creation, communication, finding volunteers, etc. [15].

As part of the work of the «Start» Youth Center of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, the following activities were held in accordance with the center's work plan: trainings, seminars, trainings on the creation of startup projects, trainings for personal growth and development of leadership qualities; master classes from successful youth leaders, youth forum «Civic education of youth: state and prospects of development», training "»Youth politics and youth work in Ukraine», School of ladies and gentlemen for young people, round table «Civic competence of youth», forum «Professional youth employment», professional and personal development program «Youth. Education. Politics», trainings for children and young parents, for internally displaced people, films, lectures, etc. [16].

Today, during the period of martial law, the main direction of the center is also volunteering, which is proven by the cooperation of the «START» Youth Center of the Faculty of Social and Psychological Education of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University and the NGO «Cherkasy Youth Council». It was the Youth Center that became the point of delivery of targeted humanitarian aid in the city of Uman from the Spivdiya Hub program.

Conclusions and prospects for further research. The analysis of various information sources confirmed the positive experience of creating and implementing the activities of youth clubs, youth centers, hubs, spaces, aimed at: raising the standard of living and encouraging young people to participate in decision-making at all levels; support of young entrepreneurs in their activities; exchange of experience and development of competences; unification of youth over common ideas, projects for their

implementation; increasing creativity, creativity through the popularization of non-formal education.

Youth work is work with young people aimed at: personal and professional development with the acquisition of relevant competencies; youth participation in public life (sport, leisure, youth employment, education and vocational training, housing policy and transport, mobility and exchange, access to culture, health care, sex life, fight against violence and crime, gender equality, sustainable development, anti-discrimination, access to rights and the law); youth involvement in planning and decision-making at the local, regional, and national levels [4].

The development of youth work is traced from a simple form to more modern, improved work with children and youth – in groups, clubs, camps, spaces, hubs, centers.

Further theoretical analysis is needed to analyze the formation and development of youth centers and spaces in order to build and implement a new effective model of youth work in Ukraine.

REFERENCES

1. Barabash V. Institutionalization of the youth movement of Ukraine. *Political Management* No. 3, 2004. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/barabash_instytualizatsia.pdf (in Ukrainian).
2. Kolyada N. M. Development of the children's movement in Ukraine (beginning of the 20th century – mid-30s of the 20th century): monograph. Uman: PP Zhovtyy, 2012. p. 407 (in Ukrainian).
3. Kolyada N., Levchenko N., Isachenko V. Training of specialists to work with youth: historical aspect. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social work»*. 2020, issue 2(47). pp. 61–66 (in Ukrainian).
4. Levchenko N. V. «Youth» and «youth work»: the meaning of concepts. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social work»*. 2021, issue 2(49). pp. 85–91 (in Ukrainian).
5. Levchenko N. V. Youth clubs: domestic and international experience. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects*. Issue 85. Kyiv: Helvetica Publishing House, 2022, pp. 105–109. URL : http://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/85/22.pdf (in Ukrainian).
6. Levchenko N. V. Training of the organizers of the children's movement in Ukraine (20-30s of the 20th century): monograph. Uman: Zhovtyy, 2016. 362 p. URL : https://dspace.udpu.edu.ua (in Ukrainian).
7. Youth policy in united territorial communities: a guide. Kyiv, 2018. 76 p. (in Ukrainian).
8. Youth work: questions and answers: a training and methodological guide for professionals who work with young people. Kyiv: DU «State Institute of Family and Youth Policy», 2020. p. 84 (in Ukrainian).
9. Youth centers: national practices of creating and organizing work / edited by I. V. Peshoi. Kyiv: State Institute of Family and Youth Policy, 2019. p. 54 (in Ukrainian).
10. Educational program «Youth worker». URL : https://youth-worker.org.ua/about/ (in Ukrainian).
11. Ostanina N. S. Problems of organization of club work with student youth in pedagogical theory and practice (1917 – 1931): author. dissertation to get of science stupa Ph.D. pedagogue of science Kyiv, 2004. URL : evolution.allbest.ru/pedagogics/00301626_0.html (in Ukrainian).
12. On the main principles of youth policy: Law of Ukraine 27.04.2021 № 1414-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text (in Ukrainian).
13. The situation of youth in Ukraine: an analytical report compiled by the UN Working Group on Youth Affairs. Kyiv, 2019. 80 p. URL : https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-06/THE%20STATE%20OF%20YOUTH%20IN%20UKRAINE%202019%20%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf (in Ukrainian).

14. Model provision on the youth center: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 20, 2017. № 1014. URL : https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/infrastruktura/molodizhni-centri (in Ukrainian).
15. Regulations on the «START» Youth Center of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. 2018. p. 6 (in Ukrainian).
16. Kolyada N., Levchenko N. Development of youth work in the conditions of a higher educational institution (from the experience of the «Start» youth center of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University). *Social work and social education*. Issue 2, 2019. pp. 88 – 96 (in Ukrainian).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш В. Інституалізація молодіжного руху України. Політичний менеджмент №3, 2004. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/barabash_instytualizatsia.pdf
2. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія. Умань : ПП Жовтий, 2012. 407 с.
3. Коляда Н., Левченко Н., Ісаченко В. Підготовка фахівців до роботи з молоддю: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2020, випуск 2(47). С. 61–66
4. Левченко Н. В. «Молодь» та «молодіжна робота»: смислове наповнення понять. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2021, випуск 2(49). С. 85–91
5. Левченко Н. В. Молодіжні клуби: вітчизняний та міжнародний досвід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 85. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022 С. 105–109. URL : http://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/85/22.pdf
6. Левченко Н. В. Підготовка організаторів дитячого руху в Україні (20–30-ті роки ХХ століття) : монографія. Умань : ФОП Жовтий, 2016. 362 с. URL : https://dspace.udpu.edu.ua
7. Молодіжна політика в об'єднаних територіальних громадах: посібник. Київ, 2018. 76 с.
8. Молодіжна робота: запитання та відповіді: навчально-методичний посібник для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2020. 84 с.
9. Молодіжні центри: національні практики створення та організації роботи / за ред. І. В. Пєшої. Київ : ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2019. 54 с.
10. Навчальна програма «Молодіжний працівник». URL: https://youth-worker.org.ua/about/
11. Останіна Н. С. Проблеми організації клубної роботи з учнівською молоддю в педагогічній теорії й практиці (1917 – 1931 рр.): автор. дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. пед наук. Київ, 2004. URL : evolution.allbest.ru/pedagogics/00301626_0.html
12. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 р. № 1414-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text
13. Становище молоді в Україні: аналітичний звіт, складений робочою групою ООН у справах молоді. Київ, 2019. 80 с. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/fi les/2020-06/THE%20STATE%20OF%20YOUTH%20IN%20UKRAINE%20 2019%20%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf
14. Типове положення про молодіжний центр: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1014. URL : https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/infrastruktura/molodizhni-centri
15. Положення про Молодіжний центр «START» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2018. 6 с.
16. Коляда Н., Левченко Н. Розвиток молодіжної роботи в умовах вищого закладу освіти (з досвіду діяльності молодіжного центру «Start» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини). *Соціальна робота та соціальна освіта*. Випуск 2, 2019. С. 88–96

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ

УДК 378.018.8:364.4-051]:364-781:316.472.4
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267356

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З РІЗНИМИ ГРУПАМИ КЛІЄНТІВ: З ДОСВІДУ РОБОТИ

Кочубей Тетяна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID: 0000-0002-9104-8442
E-mail: udpu_tania@ukr.net

У статті розглянуто актуальну для сьогодення проблему підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів, висвітлено зміст, форми і методи теоретичної та практичної підготовки. Обгрунтовано мету статті – висвітлення аналізу теоретичної і практичної підготовки майбутніх соціальних працівників, що полягає у формуванні системи знань з технологій соціальної роботи, у забезпеченні оволодіння здобувачами вищої освіти сукупністю спеціальних теоретичних знань, а також практичних навичок для подальшої роботи майбутніх соціальних працівників. Вказано на позитивні практики у підготовці майбутніх фахівців до роботи із різними групами клієнтів. Виявлено, що особливо гостро проблема підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів актуальна в реаліях сьогодення, адже відчувається нагальна потреба у фахівцях соціальної сфери в умовах війни. Закцентовано на тому, що спектр працевлаштування майбутніх соціальних працівників досить обширний – від потреб у волонтерській діяльності до роботи з різною категорією клієнтів (вимушеними переселенцями, військовослужбовцями, самотніми, людьми похилого віку, особами без визначеного місця проживання, жінками, нарко- і алкозалежними тощо).

Підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів розглянуто з врахуванням проблем сьогодення, окреслено структуру курсу «Соціальна робота з різними групами клієнтів», його завдання, проблему формування загальних і фахових компетентностей, програмних результатів навчання (уміння використовувати методи соціальної діагностики у процесі оцінювання проблем, потреб, специфічних особливостей та ресурсів клієнтів; встановлювати та підтримувати взаємини з клієнтами на підгрунті взаємної довіри та відповідно до етичних принципів і стандартів соціальної роботи, надавати психологічну підтримку й наснажувати клієнтів), а також методичне забезпечення.

Ключові слова: *підготовки майбутніх соціальних працівників, зміст підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів, форми і методи підготовки, компетентності, програмні результати навчання, соціальна робота з різними групами клієнтів.*

TRAINING OF FUTURE SOCIAL WORKERS TO WORK WITH DIFFERENT GROUPS OF CLIENTS: FROM WORK EXPERIENCE

Kochubey Tetiana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0002-9104-8442
E-mail: udpu_tania@ukr.net

The article examines the currently relevant problem of future social workers' training to work with various groups of clients. It highlights the content, forms and methods of theoretical and practical training. The purpose of the article has been substantiated - to highlight the analysis of theoretical and practical training of future social workers, which consists of the shaping of deep knowledge of social work technologies, in ensuring that students of higher education acquire a set of special theoretical knowledge, as well as practical skills for the further work of future social workers. Positive practices in future specialists' training to work with different groups of clients have been indicated. It was revealed that the problem of preparing future social workers to work with different groups of clients is particularly acute in today's realities because there is an urgent need for specialists in the social sphere in war conditions. It has been emphasized that the spectrum of future social workers' employment is quite extensive - from the need for volunteer activities to working with different categories of clients (forced migrants, military personnel, singles, elderly people, persons without a fixed place of residence, women, drug and alcohol addicts, etc.)

The preparation of future social workers to work with different groups of clients has been considered taking into account the problems of today, the structure of the course "Social work with different groups of clients", its purpose, tasks, the problem of general and professional competences shaping), program learning outcomes (the ability to use methods of social diagnostics) are outlined in the process of assessing problems, needs, specific characteristics and resources of clients; establish and maintain relationships with clients on the basis of mutual trust and in accordance with ethical principles and standards of social work, provide them with psychological support and engaging clients), as well as methodological support.

Keywords: *future social workers' training, content of prepairing of future social workers to work with different groups of clients, forms and methods of training, competencies, program results of training, social work with different groups of clients.*

Постановка проблеми. Реалії сьогодення засвідчують актуальність проблеми підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів. Особливо гостро відчувається потреба у фахівцях соціальної сфери в умовах війни, адже досить обширним є спектр їхнього працевлаштування – від потреб у волонтерській діяльності до роботи з різною категорією клієнтів (вимушеними переселенцями, самотніми, особами похилого віку, військовослужбовцями та їхніми сім'ями тощо). Піднята проблема вказує на важливість як теоретичних так і практичних завдань підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів.

Аналіз наукових джерел та практичної підготовки майбутніх соціальних працівників засвідчує актуальність піднятої проблеми, особливо в умовах сьогодення і вказує на її практичну значущість. Ми суголосні з думкою Е.Р. Ларіної та О.М Василенко про те, що підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи з різними категоріями клієнтів слід розглядати, як «інтегративну здатність особистості до такого виду роботи на основі сформованості професійних компетенцій, особистісно-професійних якостей та професійно-необхідних цінностей і спрямованості на профорієнтаційну діяльність» [6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури засвідчує, що проблеми соціальної роботи з різними групами клієнтів торкалися Василенко О.М, Ларіна Е.Р. (підготовка майбутніх соціальних працівників до профорієнтаційної роботи у центрах зайнятості) [6], Григоренко І.О., Савельєва Н.М. (соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах) [1], Семигіна Т.В., Гусак Н.Є., Трухан С.О. (стратегії і виклики соціальної

роботи із внутрішньо переміщеними особами) [8], Кочубей Т.Д. (підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з особами, які звільняються з місць позбавлення волі, підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи в закладах пенітенціарної системи, особливості соціально-педагогічної роботи з обдарованою особистістю тощо) [2; 3; 4; 5; 9], Коляда Н.М., Левченко Н.В. (технології соціальної роботи), Семигіна Т.В., Трухан С.О. (проблеми внутрішньо переміщених осіб (міжнародний та вітчизняний досвід роботи) [8] та ін. Однак, поза межами дослідження залишилася проблема підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів.

Багаторічний досвід роботи засвідчує, що у результаті вивчення навчальної дисципліни «Соціальна робота з різними групами клієнтів» здобувачі вищої освіти оволодівають визначеннями основних категорій клієнтів соціальної роботи, формами і методами соціальної роботи з різними групами клієнтів та за місцем їхнього проживання, знаннями нормативно-правових актів з соціальної роботи тощо.

Метою статті є висвітлення змісту, форм і методів теоретичної і практичної підготовки майбутніх соціальних працівників, що полягає у формуванні системи знань з технологій соціальної роботи за місцем проживання в Україні, у забезпеченні оволодіння студентами сукупністю спеціальних теоретичних знань, а також практичних навичок для подальшої роботи майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі фахової підготовки майбутніх соціальних працівників в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за освітньо-професійними програмами Соціальна робота (молодший бакалавр), Соціальна робота (Соціально-психологічне консультування) (бакалавр), Соціальна робота (магістр) спеціальності 231 Соціальна робота навчальними планами факультету соціальної та психологічної освіти передбачено вивчення освітнього компоненту «Соціальна робота з різними групами клієнтів» загальним обсягом 120 годин (4 кредити) з розподілом годин на аудиторну, самостійну та індивідуальну роботу.

Зазначений курс опановується здобувачами вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» як базовий освітній компонент з метою формування у них, як теоретичних знань так і практичних навичок, необхідних їм у подальшій професійній діяльності.

Досвід роботи засвідчує, що опанування курсу «Соціальна робота з різними групами клієнтів» дає можливість здобувачам вищої освіти:

– вивчити систему чинного законодавства, що стосується принципів роботи з різною категорією клієнтів;

– визначати особливості соціальної роботи з різною категорією клієнтів;

– вивчати та аналізувати умови життєдіяльності різних груп клієнтів;

– засвоїти методи і технології соціальної роботи з різними групами клієнтів;

– бути наполегливими щодо поставлених завдань та взятих зобов'язань;

– оволодіти здатністю діяти соціально відповідально та свідомо;

– оволодіти здатність до адаптації та дії в новій ситуації.

Метою курсу, відповідно до освітньо-професійної програми «Соціальна робота (Соціально-психологічне консультування)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 231 Соціальна робота галузі знань 23 Соціальна робота, є формування у здобувачів вищої освіти загальних і фахових компетентностей, програмних результатів навчання, оволодіння ними сукупністю спеціальних теоретичних знань, а також практичних навичок для подальшої їхньої діяльності [7].

У результаті вивчення освітнього компоненту «Соціальна робота з різними групами клієнтів» здобувачі вищої освіти оволодівають: уміннями визначати основні категорії клієнтів соціальної роботи, формами і методами соціальної роботи з різними групами клієнтів, уміннями використовувати нормативно-правові документи з соціальної роботи, тощо; вміють підбирати форми, методи і технології соціальної роботи з різними категоріями клієнтів, застосовувати отримані знання до конкретних життєвих ситуацій; орієнтуватися у напрямках соціальної роботи з різними категоріями клієнтів; оволодівають програмними результатами навчання, такими як уміння використовувати методи соціальної діагностики у процесі оцінювання проблем, потреб, специфічних особливостей та ресурсів клієнтів; самостійно визначати ті обставини, у з'ясуванні яких потрібна соціальна допомога, встановлювати і підтримувати взаємини з клієнтами на підґрунті взаємної довіри та відповідно до етичних принципів і стандартів соціальної роботи, надавати їм психологічну підтримку й наснажувати клієнтів.

Аналіз курсу засвідчує, що змістове наповнення освітнього компонента «Соціальна робота з різними групами клієнтів» включає три модулі (Організація роботи з клієнтами, що визначаються за законами про соціальні гарантії та соціальне обслуговування, Організація соціальної роботи з «групами ризику», Організація соціальної роботи з клієнтами, які потребують екстреної соціальної допомоги) і передбачає вивчення таких тем як: Основи соціальної роботи з спеціальними групами клієнтів, Соціальна робота з військовослужбовцями, їх сім'ями та переселенцями, Принципи організації та зміст соціальної роботи з особами з інвалідністю, Система соціальної допомоги людям похилого віку та самотнім, Соціальна робота з особами, які мають алкогольні та наркотичні проблеми, Організація роботи з особами без визначеного місця проживання, Соціальний захист інтересів жінок, які зазнали насилля в сім'ї, Організація роботи з людьми суїцидальної поведінки, Організація соціального супроводу особам, які повернулися з місць позбавлення волі, Соціальна робота з обдарованою особистістю.

До методичного забезпечення освітнього компоненту «Соціальна робота з різними групами клієнтів» відносимо курс лекцій, практичні заняття, набір соціальних ситуацій для обговорення та їх розв'язання, інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни (ІКНМЗД), законодавчо-нормативні документи (вітчизняні та міжнародні), ілюстративний матеріал.

Лекційний курс представлено трьома змістовими модуля, які передбачають вивчення десяти тем, зокрема таких як:

Змістовий модуль 1. «Організація роботи з клієнтами, що визначаються за законами про соціальні гарантії та соціальне обслуговування» передбачає вивчення чотирьох тем:

Тема 1. «Основи соціальної роботи з спеціальними групами клієнтів» уможливлює здобувачам вищої освіти опанувати наступні питання: поняття про спеціальні групи клієнтів (знання і навички необхідні соціальному працівнику), алкологізм і наркоманія та їх вплив на здовор'я людини, соціальна робота з клієнтами із залежністю від психоактивних речовин, соціальна робота з людьми, які живуть з ВІЛ-інфекцією та СНІДОМ, соціальна робота з ув'язненими, соціальна діагностика вивчення соціальних коренів правопорушень.

При вивченні теми 2 «Соціальна робота з військовослужбовцями та їх сім'ями» розглядаються такі питання як програма по наданню соціально-психологічної допомоги військовослужбовцям та учасникам бойових дій, організація соціальної роботи з військовозобов'язаною молоддю, етапи соціальної роботи з військовозобов'язаною молоддю, профілактика суїцидальних проявів, соціальна робота з вимушеними переселенцями, принципи організації та зміст соціальної роботи з особами з інвалідністю, система соціальної допомоги людям похилого віку та самотнім.

До змістового модуля 2. «Організація соціальної роботи з «групами ризику»» входять дві теми (Теми 5 і Тема 6).

На вивчення Теми 5. «Соціальна робота з особами, які мають алкогольні та наркотичні проблеми» відведено чотири години і передбачено розгляд таких питань як соціальні, біопсихологічні та юридичні аспекти хімічної залежності, методологія соціальної роботи з особами з наркотичною залежністю, принципи профілактики хімічної залежності, освітні профілактики наркотизму, характеристика національного та міжнародного законодавства, соціальна робота з особами з хімічною залежністю, соціальна робота з особами, які вживають алкоголь, соціальна робота з особами, які вживають наркотичні та психоактивні токсичні речовини.

Тема 6. «Організація роботи з особами без визначеного місця проживання» формує уявлення про категорію громадян, які належать до осіб без визначеного місця проживання, причини виникнення бездомності, алкоголізм як посилюючий чинник, соціальний портрет осіб без визначеного місця проживання, діяльність та оцінку можливостей громадських організацій, які працюють з особами без визначеного місця проживання, сучасні наукові погляди на певні проблеми осіб без визначеного місця проживання як соціальне явище.

До змістового модуля 3. «Організація соціальної роботи з клієнтами, які потребують екстреної соціальної допомоги» віднесено чотири теми:

Тема 7. «Соціальний захист інтересів жінок, які зазнали насилля в сім'ї» передбачає вивчення таких питань як: жінки як особлива категорія клієнтів у соціальні роботі, соціальне становище жінок в Україні (проблеми жіночої праці, жінка і політика, охорона здоров'я, народжуваність, материнство, проблеми насильства над жінками), етапи насилля, теорії подолання наслідків насилля та профілактика насилля, основні проблеми насильства, державна політика щодо

покращення становища жінок в Україні.

Тема 8. «Організація роботи з людьми суїцидальної поведінки» дає уявлення здобувачам вищої освіти про загальне поняття суїциду, ознаки і характеристика суїцидальної поведінки, причини, мотиви суїцидальних явищ, концепції самогубства, соціальну профілактику суїцидальної поведінки, соціально-психологічний портрет осіб, які схильні до суїцидальної поведінки.

При вивченні Теми 9. «Організація соціального супроводу особам, які повернулися з місць позбавлення волі» здобувачі вищої освіти засвоюють знання про фактори, що впливають на злочинну поведінку людини, поняття злочинності та її види, соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, сучасну політику щодо соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, законодавче та нормативно-правове забезпечення соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, визначення цільової групи та мети надання соціальних послуг, організації, що надають соціальні послуги особам, звільненим із місць позбавлення волі, організацію роботи центру соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі.

При розгляді Теми 10. «Соціальна робота з обдарованою особистістю» студенти вивчають: стратегічні державні документи, що регламентують роботу з обдарованими дітьми, сутність понять «обдарованість», «обдаровані діти», структурні компоненти моделі «Обдарованість», проблему виявлення обдарованих дітей, категорії та сфери обдарованості учнів, характерні особливості обдарованих дітей, систему пошуку обдарованих дітей та дидактичні принципи, систему роботи з виявлення обдарованих дітей, методи дослідження інтелекту та креативності, особливості роботи з обдарованими дітьми, форми і методи роботи з обдарованими дітьми, поради педагогічному працівнику, особливості педагогічної підтримки обдарованої студентської молоді, форми і методи роботи з обдарованими студентами.

Практична підготовка майбутніх соціальних працівників передбачає від 20 до 34 годин практичних занять залежно від освітнього рівня і включає опрацювання таких питань як: специфіка військової служби, основні проблеми військовослужбовців та їхніх сімей, основні напрями, методи і форми роботи з різними категоріями військовослужбовців, організація соціальної роботи (з допризовної молоддю, призовниками, з військовослужбовцями, родинами військовослужбовців, учасниками бойових дій, переселенцями), типи сімей із дітьми, що мають особливі потреби, впровадження технологій соціальної роботи в сім'ї із дітьми з особливими потребами, методичні основи соціальної роботи з сім'ями, які виховують дітей з інвалідністю, системний підхід у застосуванні інноваційних форм та методів соціальної роботи з сім’ями, організаційно-методичні засади роботи груп взаємопідтримки батьків, міжнародний досвід досягнення ефективності соціальної роботи з такими сім’ями, суспільна небезпечність алкоголізації населення, динаміка її розповсюдження, причини та умови, що сприяють вживанню алкоголю, мотиви вживання алкоголю, стадії профілактичного процесу, зарубіжний досвід попередження алкоголізації, шляхи

вдосконалення соціальної роботи в цьому напрямку, чинники розвитку політики щодо підтримки бездомних людей в Україні, створення системи допомоги та підтримки бездомних людей, основні принципи організації догляду за бездомними людьми, досвід зарубіжних країн щодо організації інтегрованого догляду за людьми, які не мають визначеного місця проживання, медичні, психологічні та соціальні аспекти проблеми наркотизації населення, правова основа боротьби з наркотиками, особливості традиційних засобів профілактики наркоманії, попередження вживання наркотиків серед молоді, соціальна робота з особами з наркотичною залежністю, стратегічні державні документи, що регламентують роботу з обдарованими дітьми, сутність понять «обдарованість», «обдаровані діти», структурні компоненти моделі «Обдарованість», виявлення обдарованих дітей, категорії та сфери обдарованості учнів, характерні особливості обдарованих дітей, систему пошуку обдарованих дітей та дидактичні принципи, систему роботи з виявлення обдарованих дітей, методи дослідження інтелекту та креативності, особливості роботи з обдарованими дітьми, форми і методи роботи з обдарованими дітьми, поради педагогічному працівнику, особливості педагогічної підтримки обдарованої студентської молоді, форми і методи роботи з обдарованими студентами, соціальний супровід звільнених з місць позбавлених волі, вчаться визначати мету і зміст соціальної роботи з особами, що повернулися з місць позбавлення волі, особливості профілактичної роботи зі звільненими з місць позбавлення волі, роль соціальних служб у ресоціалізації, характер діяльності соціального працівника щодо колишніх засуджених у відкритому середовищі, форми і методи соціальної роботи з колишніми засудженими, індивідуальна робота з клієнтом, особливості психологічної і правової консультацій, особливості психолого-педагогічної допомоги у відновленні втрачених зв'язків з сім'єю, працевлаштуванні, особливості психологічної підтримки соціальної роботи колишніх засуджених.

Серед ефективних методів, які використовуються під час проведення практичних занять слід виділити методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: *за джерелом інформації* – словесні (лекція (традиційна, проблемна, лекція – прес-конференція), пояснення, розповідь, бесіда; наочні (спостереження, ілюстрація, демонстрація); практичні вправи; за логікою передачі і сприймання навчальної інформації (індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні); за ступенем самостійності мислення (репродуктивні, пошукові, дослідницькі); за ступенем керування навчальною діяльністю (під керівництвом викладача; самостійна робота студентів: робота з книгою, виконання індивідуальних навчальних проектів); *методи стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності* – навчальні дискусії (групове обговорення), створення ситуації пізнавальної новизни, створення ситуації зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо).

До методів контролю відносимо індивідуальне та фронтальне опитування, співбесіду, модульне та підсумкове тестування, іспит, письмові роботи (звіт, есе тощо), оцінку результатів виконання завдань для самостійної роботи, індивідуальні навчально-дослідні завдання (підготовка реферату, розробка

індивідуальних навчальних проєктів, їх презентація у групі, обговорення результатів роботи, розробка відеопрезентацій), самостійну оцінку здобувачами вищої освіти результатів власної роботи та роботи інших студентів.

Важливого значення у підготовці майбутніх соціальних працівників має організація самостійної роботи студентів, яка здійснюється за такими видами роботи: підготовка до лекційних та практичних занять, підготовка до проміжного контролю, виконання індивідуальних завдань.

Зміст самостійної роботи для студентів денної та заочної форм навчання включає: вивчення питань тем за вказівками викладача, систематичне опрацювання лекційного матеріалу за запропонованою базовою та допоміжною літературою з питань курсу, систематична підготовка до практичних занять відповідно до планів їх проведення (переліку питань), самостійна підготовка до модульного контролю та екзамену.

Під час підготовки за темами (питаннями) курсу, що віднесені для самостійного опрацювання, студентам слід звернути особливу увагу на засвоєння зазначених ключових понять та термінів.

У процесі вивчення курсу з метою поточного контролю самостійної роботи здобувачів вищої освіти та якості засвоєння ними матеріалу використовується: опитування студентів під час практичних занять, перевірка робочих конспектів; залучення студентів до дискусії з теми практичного заняття з наступною оцінкою ініціативи та здатності до аналізу дискусійних питань; проведення поточних контрольних робіт, тестувань та модульний контроль тощо.

Самостійна робота студентів заочної форми навчання передбачає самостійне вивчення окремих питань тем за методичними вказівками викладача. Здобувачі вищої освіти опрацьовують необхідний обсяг навчальної літератури та нормативно-правові акти. У ході засвоєння курсу, під час підготовки до екзамену, студентам рекомендується звертатися до першоджерел (міжнародних нормативно-правових актів, Конституції України, законів, наказів, інструкцій міністерств та інших нормативно-правових документів).

По завершенню вивчення курсу здобувачам вищої освіти пропонується підготувати навчальний проект (індивідуальне навчально-дослідне завдання) з такої тематики: соціально-педагогічна робота з обдарованими дітьми, технології соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з обмеженими функціональними можливостями, технології соціальної терапії засобами образотворчого мистецтва, ігрові технології в реалізації завдань соціальної терапії, технології профілактики адиктивної поведінки в роботі зі студентською молоддю, технології соціально-педагогічної профілактики сімейного насильства, технології профілактики наркозалежної поведінки молоді, технології реабілітації нарко- та алкозалежних в умовах реабілітаційних центрів, соціально-педагогічна реабілітація безпритульних в закладах тимчасового перебування, технології організації діяльності волонтерських колективів різних напрямів діяльності, специфіка роботи закладів соціального спрямування з жертвами сімейного насильства, специфіка соціально-педагогічної роботи з молодими

військовослужбовцями та членами їхніх сімей, особливості використання технологій реабілітації, корекції та терапії в роботі з людьми похилого віку.

Варто зазначити, що тему індивідуального навчально-дослідного завдання здобувач вищої освіти може обрати самостійно.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. У процесі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з різними групами клієнтів здобувачі вищої освіти оволодівають теоретичними знання та набувають таких практичних навиків як: уміння аналізувати основні нормативно-законодавчі акти, що стосуються соціальної роботи з різними групами клієнтів, вміють відрізняти форми й методи здійснення соціальної роботи з різними категоріями клієнтів, застосовувати отримані знання до конкретних життєвих ситуацій, вміють орієнтуватися у напрямках соціальної роботи з різними категоріями клієнтів, розвивають почуття самостійності, відповідальності, творчого мислення, удосконалюють на практичних заняттях уміння і навички соціальної роботи з різними групами клієнтів, вчаться використовувати різні форми і методи соціальної роботи з клієнтами, які потребують допомоги.

Знання та навички отримані в процесі вивчення курсу «Соціальна робота з різними групами клієнтів», здобуті компетентності та програмні результати навчання мають високу практичну цінність у їхній майбутній професійній діяльності.

Подальшого вивчення потребує проблема технологізації підготовки майбутніх соціальних працівників у процесі фахової підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Григоренко І. О., Савельєва Н. М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах: навч. посіб. [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»]. Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.
2. Кочубей Т. Д. Особливості соціально-педагогічної роботи з обдарованою особистістю. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* : науковий журнал. Педагогічні науки / [гол. ред.. П. Ю. Саух, відп. ред.. Н. А. Сейко]. Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2017. Вип. 2 (88). С. 171-175.
3. Кочубей Т. Д. Підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з особами, які звільняються з місць позбавлення волі / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, ф-т соц. та псих. освіти, каф. соц. педагогіки та соц.роботи. Умань : ВПЦ «Візаві», 2020. 215 с.
4. Кочубей Т. Д. Програмно-методичне забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи із засудженими: *матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми вищої професійної освіти»*, 22 березня 2019 р., Київ, НАУ. URL: http:/kpppo.nau.edu.ua/confer.php
5. Кочубей Т. Д., Ковальчук Ю. В. Сутність технології соціальної опіки і піклування у Словаччині. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 22 квітня 2021 р.) / [ред. кол. : Коляда Н.М. та ін.]. Умань : Візаві, 2021. С. 39–43
6. Ларіна Е. Р., Василенко О. М. Підготовка майбутніх соціальних працівників до профорієнтаційної роботи у центрах зайнятості URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4712/1/Ларіна%20Е.%20Р.%2С%20Василенко%20О.%20М.%20Підготовка%20майбутніх%20соціальних%20працівників.pdf

7. Освітня програма (освітньо-професійна програма) Соціальна робота (Соціально-психологічне консультування) першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 231 Соціальна робота галузі знань 23 Соціальна робота. Освітня кваліфікація: Бакалавр з соціальної роботи. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Соціальна-робота-Соціально-психологічне-консультування.pdf
8. Семигіна Т.В., Гусак Н.Є., Трухан С.О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*. 2015. № 2. С. 65-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2015_2_8
9. Соціальна робота з різними групами клієнтів : навчальний посібник / [Уклад. Т.Д. Кочубей]. Умань, 2022. 278 с.
10. Технології соціальної роботи : навч. посібник / Уклад. Н. М. Коляда, Н. В. Левченко. Умань : Візаві, 2018. 338 с.

REFERENCES

1. Hryhorenko I. O., Savelieva N. M. Sotsialna robota z vnutrishno peremishchenymy osobamy v suchasnykh umovakh: navch. posib. [dlia stud. i mahistr. spets-tei «Sots. robota» i «Sots. pedahohika»]. Poltava : PNPU, 2017. 100 s. [in Ukrainian]
2. Kochubei T. D. Osoblyvosti sotsialno-pedahohichnoi roboty z obdarovanoiu osobystistiu. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka : naukovyi zhurnal. Pedahohichni nauky / [hol. red.. P. Yu. Saukh, vidp. red.. N. A. Seiko]. Zhytomyr : Vyd-vo Yevenok O. O., 2017. Vyp. 2 (88). S. 171-175. [in Ukrainian]
3. Kochubei T. D. Pidhotovka maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do roboty z osobamy, yaki zvilniaiutsia z mists pozbavlennia voli / MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny, f-t sots. ta psykh. osvity, kaf. sots. pedahohiky ta sots.roboty. Uman : VPTs «Vizavi», 2020. 215 s. [in Ukrainian]
4. Kochubei T. D. Prohramno-metodychne zabezpechennia pidhotovky maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do roboty iz zasudzhenymy: materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy vyshchoi profesiinoi osvity», 22 bereznia 2019 r., Kyiv, NAU. URL: http:/kpppo.nau.edu.ua/confer.php [in Ukrainian]
5. Kochubei T. D., Kovalchuk Yu. V. Sutnist tekhnolohii sotsialnoi opiky i pikluvannia u Slovachchyni. Aktualni problemy pidhotovky fakhivtsiv sotsialnoi sfery : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Uman, 22 kvitnia 2021 r.) / [red. kol. : Koliada N.M. ta in.]. Uman : Vizavi, 2021. S. 39-43 [in Ukrainian]
6. Larina E. R., Vasylenko O. M. Pidhotovka maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do proforiientatsiinoi roboty u tsentrakh zainiatosti URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4712/1/Larina%20E.%20R.%2C%20Vasylenko%20O.%20M.%20Pidhotovka%20maibutnikh%20sotsialnykh%20pratsivnykiv.pdf [in Ukrainian]
7. Osvitnia prohrama (osvitno-profesiina prohrama) Sotsialna robota (Sotsialno-psykholohichne konsultuvannia) pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 231 Sotsialna robota haluzi znan 23 Sotsialna robota. Osvitnia kvalifikatsiia: Bakalavr z sotsialnoi roboty. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Sotsialna-robota-Sotsialno-psykholohichne-konsultuvannia.pdf [in Ukrainian]
8. Semyhina T.V., Husak N.Ie., Trukhan S.O. Sotsialna pidtrymka vnutrishno peremishchenykh osib. Ukrainskyi sotsium. 2015. № 2. S. 65–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2015_2_8 [in Ukrainian]
9. Sotsialna robota z riznymy hrupamy kliientiv : navchalnyi posibnyk / [Uklad. T.D. Kochubei]. Uman, 2022. 278 s. [in Ukrainian]
10. Tekhnolohii sotsialnoi roboty : navch. posibnyk / Uklad. N. M. Koliada, N. V. Levchenko. Uman : Vizavi, 2018. 338 s.[in Ukrainian]

УДК 174:005.336.2]:[373.5.011.3-051:81'243]
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267363

ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО УЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Павелків Катерина, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов, Рівненський державний гуманітарний університет, Україна
ORCID ID 0000-0002-9112-2542
E-mail: pavelkiv.k@gmail.com

У статті представлено теоретичні підходи до розгляду етичної компетентності сучасного учителя іноземної мови у його професійно-педагогічній діяльності. Розкрито сутність понять «компетентність», «професійно-педагогічна компетентність», охарактеризовано зміст поняття «етична компетентність». Етичну компетентність сучасного вчителя іноземної мови визначено як інтегративну якість особистості, що включає комплекс її морально-етичних цінностей та особистісних характеристик, що зумовлюють вибір моделей поведінки вчителя у різних ситуаціях його професійно-педагогічної діяльності. Встановлено, що етична компетентність як базова складова професійно-педагогічної компетентності вчителя іноземної мови віддзеркалює його духовність і моральність, внутрішню культуру, здатність діяти відповідно до норм педагогічної етики та ухвалювати адекватні моральні рішення.

Визначено складові, які включає модель етичної компетентності вчителя іноземної мови, а саме: етичні знання, комунікативні уміння, психологічну позицію та морально-психологічні якості. У статті зазначено, що процес формування етичної компетентності вчителя іноземної мови проходить кілька етапів і є синергетичним результатом трьох важливих складових освітнього процесу: соціокультурної, предметної і професійно суб'єктивної.

Формування етично компетентного вчителя – це соціально значуща проблема, від розв'язання якої залежать успіх гуманізації системи освіти, підвищення загальної культури у суспільстві та перспективи розвитку сучасної людини. Етичний розвиток учителя є неперервним процесом особистісно-професійного зростання, що передбачає підвищення його рівня моральної свідомості, здійснення професійної рефлексії та формування системи ставлень до суб'єктів освітнього процесу відповідно до норм і правил педагогічної етики. Встановлено, що несформована етична компетенція призводить до етико-педагогічних помилок у педагогічній діяльності і, відповідно, негативно впливає на освітній процес в цілому.

Ключові слова: *професійно-педагогічна компетентність, вчитель іноземної мови, етична компетентність сучасного вчителя іноземної мови, професійно-педагогічна діяльність, підготовка майбутніх фахівців.*

ETHICAL COMPETENCE IN PROFESSIONAL PEDAGOGICAL ACTIVITY OF MODERN FOREIGN LANGUAGE TEACHER: THEORETICAL ASPECT

Pavelkiv Kateryna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Foreign Languages, Rivne State University of the Humanities, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9112-2542
E-mail: pavelkiv.k@gmail.com

The article presents theoretical approaches to the consideration of the ethical competence of a modern foreign language teacher in his/her professional pedagogical activity. The essence of the concepts "competence", "professional-pedagogical competence" is revealed, the content of the concept "ethical competence" is characterized. Ethical competence of modern foreign language teacher is defined as an integrative quality of a person, that includes a complex of his/her moral and ethical values and personal characteristics determining the choice of models of teacher's behavior in various situations of his/her professional pedagogical activity. It has been established that ethical competence as a basic component of professional pedagogical competence of foreign language teacher reflects his/her spirituality and morality, internal culture, the ability to act in accordance with the norms of pedagogical ethics and to take adequate moral decisions.

The components included in the model of ethical competence of foreign language teacher are defined, namely: ethical knowledge, communicative skills, psychological position, moral and psychological qualities. The article states that the process of ethical competence formation of foreign language teacher goes through several stages and is a synergistic result of three important components of the educational process: socio-cultural, subject and professionally subjective.

The formation of ethically competent teacher is a socially significant problem. The success of education system humanization, the improvement of general culture in society, and the prospects for the development of modern human depend on the solution of the problem mentioned above. Ethical development of a teacher is a continuous process of personal and professional growth, which involves raising of moral awareness level, carrying out professional reflection and formation of the system of attitudes towards the subjects of educational process in accordance with the norms and rules of pedagogical ethics. It was defined that unformed ethical competence leads to ethical and pedagogical errors in pedagogical activity and, accordingly, negatively affects educational process as a whole.

Keywords: *professional pedagogical competence, foreign language teacher, ethical competence of modern foreign language teacher, professional pedagogical activity, training of future specialists.*

Постановка проблеми. Відповідно до положень Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Закону України «Про вищу освіту» забезпечення високої якості професійної підготовки вчителя, рівня його загальної і професійно-педагогічної культури, формування ключових компетенцій, спрямованості на професійний саморозвиток та самоосвіту впродовж життя є базовими вимогами до професійної підготовки сучасного фахівця. Орієнтація на європейські стандарти в системі освіти передбачає зміну вимог до ефективної та якісної професійно-педагогічної діяльності вчителя: від виконання суто освітньо-інформативної функції до реалізації культурологічної, етичної, соціально-психологічної, розвивально-дослідницької задля забезпечення учнів не лише предметними знанням, але й формування у них здібностей вирішувати найважливіші практичні завдання та сприяння морально-етичному розвитку особистості учня в цілому. В Концепції Нової української школи наголошено на тому, що «кожна дитина неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями. Місія нової української школи – допомогти розкрити та розвинути здібності, таланти і можливості кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками. В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учитель має бути другом, а родина – залучена до побудови освітньої траєкторії дитини» [4]. Комфорт освітнього середовища та результативність освітнього процесу як для учнів, їх батьків, так і самих вчителів значною мірою залежить від рівня сформованості етичної компетентності педагога, оскільки

зазначена компетентність є визначальним показником професійної готовності фахівця до викликів роботи у школі. Етична компетентність вчителя репрезентує головні регуляції його дій, що закріплюються у звичках, традиціях, принципах життя і професійній діяльності, психічних станах, діях, вчинках і якостях педагога, забезпечує вибір ним свідомої етичної поведінки згідно професійно-педагогічних норм [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем підготовки фахівців у закладах вищої педагогічної освіти в контексті різних аспектів формування особистості педагога та його компетентностей присвячено праці багатьох науковців (О. Дубасенюк, Л. Калініна, Н. Кузьміна, І. Самойлюкевич, В. Семиченко, Г. Троцко, Н. Хміль, та ін.). Особливості формування етичної компетентності вчителя висвітлено у наукових доробках К. Журби, К. Павелків, Г. Рисаченко, Н. Султанової, Л. Хоружої та ін., у яких формування етичної культури вчителів розглядається як необхідна умова сучасного виховання, а етична компетентність учителя – як основа реалізації гуманістичної парадигми освіти.

Метою статті є узагальнення теоретичних підходів до розгляду етичної компетентності сучасного вчителя іноземної мови у його професійно-педагогічній діяльності та розкриття провідних етичних характеристик педагога, що визначають організаційно-методичні засади та зміст підготовки майбутніх фахівців в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням вищої педагогічної освіти є підготовка компетентних і висококваліфікованих фахівців, тобто формування таких суб'єктів педагогічної діяльності, які здатні втілювати теоретичні знання на практиці, креативно та професійно розв'язувати різні педагогічні задачі, свідомо та критично ставитися до педагогічної діяльності, відповідати за її результати. У загальному розумінні педагогічна діяльність постає як виховний і освітній вплив учителя на учня або учнів, спрямований на особистісний розвиток, що, водночас, виступає основою саморозвитку і самовдосконалення (М. Єрмоленко, В. Мижериков, А. Хуторської та ін.) [5].

Професійна діяльність вчителя пов'язана з морально-естетичною, громадянсько-правовою оцінкою подій та дій, постановкою завдань, прийняттям нестандартних рішень, вибором стратегій освіти. У цьому контексті варто зауважити, що поряд із загальнопедагогічною підготовкою майбутніх фахівців у закладах вищої педагогічної освіти важливе значення займає культурологічна підготовка, оскільки в умовах розширення свободи і творчого потенціалу вчителя у педагогічної діяльності, широкого використання інноваційних підходів саме культурологічні знання виступають як їх ціннісно-орієнтовна основа. У доробках науковців (В. Гриньова, І. Ісаєв, Н. Крилова, Є. Шиянов, Я. Черньонков та ін.) процес формування професійно-педагогічної культури розглядається з позицій цілісного професійного становлення особистості вчителя, формування сукупності фізичних, інтелектуальних, моральних якостей, професійних знань і вмінь, необхідних для здійснення успішної освітньої роботи, що визначають професійно-педагогічну культуру вчителя [5].

Однією з провідних освітніх тенденцій підготовки фахівців у закладах вищої педагогічної освіти виступає реалізація компетентністної парадигми, яка передбачає постійний професійний розвиток вчителя у форматі неперервної освіти впродовж життя, забезпечує зв'язок вищої освіти й виробництва. Актуальність компетентнісного підходу пов'язана із закономірностями розвитку системи освіти. Оскільки суспільство сьогодні перебуває в умовах постійних змін, об'єктивною потребою сучасної школи є активізація розвитку професійної компетентності педагога як умови досягнення нового рівня якості освіти.

Компетентнісний підхід, згідно О. Лебедєва, постає як сукупність загальних принципів визначення цілей освіти, відбору її змісту, організації освітнього процесу та оцінки освітніх результатів. Як зазначалося у наших попередніх наукових розвідках [5], сучасна актуалізація компетентністної парадигми освіти пов'язана передусім з визнанням її потужності як чинника формування успішної особистості (Л. Львов); спроможністю подолання та відходу від абстрактності в освіті та розв'язання професійно-практичних і життєвих задач для кожної людини (Л. Василенко); виявом результативності навчально-пізнавальної діяльності особистості (Н. Бібік), з реалізацією «людиноцентрованості» неперервної професійної підготовки (І. Бех, Н. Шестак) і т. ін. Своєю чергою, О. Семеног вказує на те, що професійна підготовка майбутнього вчителя-словесника в умовах педагогічного університету відповідатиме сучасному рівню тоді, коли зміст, форми і методи соціально-гуманітарної, лінгвістичної, літературознавчої, українознавчої, методичної та психолого-педагогічної підготовки будуть зорієнтовані на формування високодуховної культуромовної особистості педагога і його професійної компетенції.

Для глибшого розуміння сутності феномена «етична компетентність», вважаємо необхідним зупинитися на тлумаченні таких дефініцій, як «компетентність» та «професійно-педагогічна компетентність».

Щодо трактування поняття «компетентності», визначення її структури, варто зауважити, що в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях відсутній однозначний підхід (І. Бех, А. Дубасенюк, І. Зімняя, В. Семиченко, І. Підласий, М. Холодна та ін.). У загальному вигляді «компетентність» визначають як сукупність знань, умінь і навичок та особистісних якостей, що дають змогу фахівцю кваліфіковано здійснювати діяльність або виконувати певні завдання і функції, спрямовані на досягнення професійних стандартів. У Законі України «Про вищу освіту» термін «компетентність» визначено як динамічну комбінацію знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу освітню діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти [3].

Щодо поняття «професійна педагогічна компетентність», відзначимо, що в науковий обіг воно було уведено Н. Кузьміною як розуміння системи знань і вмінь педагога, що виявляються при розв'язанні професійно-педагогічних задач, а також як здатність вчителя перетворювати свій фах у засіб формування особистості тих,

хто навчається, з урахуванням педагогічних норм, за яких здійснюється освітній процес [5].

Професійно-педагогічну компетентність науковці визначають як:

- інтегральну особистісно-професійну характеристику педагога, що має наступні системні складові: мотивація; педагогічні здібності, характер та його риси, психологічні стани і процеси; інтегральні характеристики особистості (педагогічна самосвідомість, індивідуальний стиль, креативність) (А. Маркова);

- сукупність теоретичної і практичної готовності до професійної діяльності (В. Сластьонін);

- особливий тип організації знань, що забезпечує можливість прийняття ефективних рішень у певній предметній діяльності (М. Холодна);

- здатність фахівця успішно вирішувати завдання, що відносяться до його компетентності (Д. Савєльєв).

Таким чином, професійно компетентним є фахівець, «здатний практично діяти, застосовувати індивідуальні техніки та досвід успішних дій в процесі професійної діяльності» (Н. Султанова) [8].

Зважаючи на викладене вище, компетентність визначаємо як інтегративну особистісну якість, яка включає комплекс знань, вмінь та навичок особистості в тій чи іншій галузі, що дає їй змогу самореалізуватися в різних видах діяльності, а також успішно співпрацювати з іншими представниками суспільства. Професійно-педагогічну компетентність, у свою чергу, розуміємо як сукупність професійних характеристик та якостей особистості вчителя, здобутих в процесі педагогічної підготовки та узагальнення педагогічного досвіду, які забезпечують ефективну організацію освітнього процесу.

Високий рівень професійно-педагогічної компетентності вчителя іноземної мови передбачає формування відповідного рівня її етичної складової. Етична компетентність як базова складова професійності вчителя віддзеркалює його духовність і моральність, внутрішню культуру, здатність діяти відповідно до норм педагогічної етики та ухвалювати адекватні моральні рішення. Саме це дає змогу педагогу визначити ставлення до своїх професійних обов'язків і, передусім, до людей, з якими він контактує в процесі діяльності. Як зауважує Л. Л. Хоружа, етична компетентність майбутнього вчителя є інваріантною характеристикою його професійної компетентності, зумовленою ідеєю суцільного знання, в якій відображено зв'язок духовних традицій в умовах сучасних суспільних перетворень. Вихідною категорією для розуміння етичної компетентності поряд з професійною вчена вважає педагогічну етику як основу професійної поведінки вчителя і вказівник у кожній унікальній ситуації діяльності. До етичної компетентності Л. Л. Хоружна відносить такі здатності вчителя:

– усвідомлення гуманістичних цінностей, інваріантного характеру норм, принципів педагогічної етики;

– розуміння морального змісту педагогічної професії; необхідності розвитку культурних потреб та інтересів;

– здійснення етичної рефлексії власних вчинків,

– виявлення сутності моральних колізій у різних педагогічних ситуаціях, прогнозування результатів своїх дій;

– вміння розв'язувати конфлікти, розуміти почуття і потреби вихованців;

– реалізація у професійній поведінці стратегії і тактики етично адекватного спілкування з різними учасниками навчально-виховного процесу [11].

Натомість, Н. В. Султанова визначає поняття «етичної компетентності» як «спеціальну здібність особистості, яка має природні задатки у формі певних соціально-психологічних властивостей і набуває подальшого розвитку внаслідок набуття людиною життєвого досвіду та в процесі міжособистісної взаємодії», «інтегральну характеристику особистості, що одночасно поєднує мобілізацію знань, умінь, поведінкових відносин», «вид компетентності, який включає сукупність комунікативних, перцептивних, інтерактивних знань і вмінь» [8].

Етична компетентність за специфікою реалізації належить до так званих надпредметних компетентностей. Вони мають інтегрований характер та поєднують у собі певний комплекс знань, умінь та ставлень, які набуваються майбутніми учителями впродовж засвоєння усього змісту педагогічної освіти. Сучасні дослідники пов'язують етичну компетентність учителя з його знаннями в сфері етики, сукупністю морально-етичних якостей особистості, готовністю діяти етично у професійних ситуаціях. Етична компетентність учителя репрезентує головні регуляції його дій, що закріплюються у звичках, традиціях, принципах життя і стверджувати, професійній діяльності, психічних станах, діях, вчинках і якостях педагога, забезпечує вибір ним свідомої етичної поведінки відповідно до професійно-педагогічних норм. Етична культура вчителя виявляється також у принципах його професійної поведінки у ставленні до вихованців, учнівського колективу, батьків, колег, самого себе, керівництва школи, суспільства в цілому.

Отже, етичну компетентність сучасного вчителя розуміємо як інтегративну якість особистості, що включає комплекс її морально-етичних цінностей та особистісних характеристик, що зумовлюють вибір моделей поведінки вчителя у різних ситуаціях його професійно-педагогічної діяльності.

Щодо моделі етичної компетентності вчителя іноземної мови, то вона включає наступні складові: етичні знання (знання природи, специфіки і функцій етики, її основних категорій, принципів і норм, професійної етики вчителя і правил етикету), комунікативні уміння (уміння педагогічного спілкування), психологічну позицію (з погляду сформованої моделі етичної компетентності педагог повинен займати позитивно-активну, творчо-інноваційну і стабільно-відкриту позиції; бути толерантним; володіти способами вирішення конфліктних ситуацій) та морально-психологічні якості (особистісна спрямованість, емоційна гнучкість, доброзичливість тощо; етичні цінності; прагнення педагога будувати спілкування на гуманній, демократичній основі, керуватися принципами, нормами і правилами професійної етики та етикету, стверджувати особистісну гідність кожного учня, організовувати творчу співпрацю з класом і з кожним учнем зокрема, ініціювати сприятливий клімат спілкування).

Процес формування етичної компетентності вчителя іноземної мови проходить декілька етапів і є синергетичним результатом трьох важливих

складових освітнього процесу: соціокультурної, предметної і професійно суб'єктивної. Сучасний учитель має володіти поряд зі знаннями й уміннями з педагогіки, психології, методики викладання предмету, сучасних технологій, також навичками культури спілкування, міжособистісної взаємодії; дотримуватися норм і правил етикету, працювати в умовах професійного стресу і конфліктних ситуацій, володіти низкою професійно важливих особистісних якостей (відповідальність, ввічливість, стресостійкість, позитивне мислення тощо); що визначає рівень професійної та особистої культури педагога.

Дотримання педагогами професійних етичних норм та правил – необхідна і фундаментальна засада повноцінного функціонування системи освіти та головна умова реалізації ним важливої соціально-культурної і духовної ролі в сучасному суспільстві. Головна мета педагога – навчити учня мислити, відчувати та любити [1].

Варто зауважити, що оскільки етична компетентність визначає вибір вчителем тих чи інших форм і методів навчання, постановку мети та завдань освітньої діяльності, правильну поведінкову лінію в кожній ситуації професійної діяльності, недосконаліть сформованості зазначеної компетентності вчителя породжують етико-педагогічні помилки. Вони призводять до того, що вчитель не може правильно обрати тактику своєї поведінки. Етичні труднощі виражаються в недостатній тактовності, толерантності, необ'єктивності, поспішності, неадекватній оцінці якостей співрозмовника тощо. До найпоширеніших помилок в професійній діяльності педагога в контексті педагогічної етики відносять: загравання з дітьми, щоб увійти з ними в довірливі стосунки; визначення «улюблених» учнів у класі; уживання грубих порівнянь; деспотичні вказівки; ігнорування індивідуальних потреб та можливостей дитини; нехтування цінностями дитячого світу тощо.

Несприятливими чинниками, що гальмують формування етичної культури педагога, можуть виступати брак знань та педагогічного досвіду, низький рівень життя, егоїзм, варіативність сфери етичних взаємин вчителів, розбіжності у декларованих цінностях та цінностях життя, переважання особистісного над професійним, порушення етичних норм та ін.

Зважаючи на зазначені вище професійні виклики та етичні труднощі, які можуть виникнути на шляху сучасного вчителя, зауважимо, що несформована етична компетенція як один із складових компонентів професійно-педагогічної компетентності призводить до етико-педагогічних помилок у педагогічній діяльності і відповідно негативно впливає на освітній процес в цілому.

Тому проблема формування етичної компетентності майбутніх вчителів займає важливе місце у процесі професійної підготовки у ЗВО і є невід'ємним компонентом безперервного навчання впродовж життя. До важливих формувальних елементів етичної компетентності вчителя іноземної мови відносимо розвиток позитивного ставлення до власної особистості й до інших людей через рефлексію і самоаналіз, подолання педагогічних стереотипів у суспільній свідомості та постійне прагнення до розширення знань не лише з предмету та методики його викладання, але й з етики, педагогіки, психології та розвиток вмінь їх практично застосовувати.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. У зв'язку із суспільним та освітнім розвитком в останні десятиліття відбувається розширення сфери діяльності педагогів, зокрема долучення до культурно-просвітницької, корекційно-розвивальної, екологічної, управлінської роботи. Поряд з традиційними педагогічними функціями актуалізуються такі професійні функції педагога, як-от: прогнозування, проєктування та організація змістової і процесуальної сторін освіти та освітнього середовища. Все це ставить нові вимоги до особистості та професійної компетентності сучасного вчителя, зокрема: розвиток потреби і здатності до активної і різнобічної освітньої діяльності та високого рівня сформованості педагогічної культури та майстерності, розуміння своєрідності розвитку зростаючої особистості, володіння прийомами розв'язування педагогічних задач, дотримуючись норм педагогічної етики.

Етична компетентність учителя іноземної мови розглядається як складова його професійної компетентності, яка набуває актуальності в умовах гуманізації освітнього простору. З одного боку, етична компетентність включає етичні знання та комунікативні уміння, морально-психологічні якості вчителя, що становлять його етичну особистісну сутність. З іншого – передбачає готовність педагога до здійснення етичного розвитку і виховання учнів.

Формування етично компетентного вчителя – це соціально значуща проблема, від розв'язання якої залежать успіх гуманізації системи освіти, підвищення загальної культури у суспільстві та перспективи розвитку сучасної людини. Етичний розвиток учителя є неперервним процесом особистісно-професійного зростання, що передбачає підвищення рівня його моральної свідомості, здійснення професійної рефлексії та формування системи ставлень до суб'єктів освітнього процесу відповідно до норм і правил педагогічної етики.

Перспективи подальших розвідок. Запропонована нами розвідка не відображає усього комплексу проблем щодо дослідження етичної компетентності сучасного вчителя іноземної мови у його професійно-педагогічній діяльності. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні психологічної природи етичної компетентності майбутніх учителів, вивченні зв'язків етичної компетентності вчителя іноземної мови з іншими складовими його професійно-педагогічної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гулей К. В. Про етичну компетентність сучасного вчителя. URL: http://oblosvita.com/navigaciya/skrynka/etyka/5933-pro-etichnu-kompetentnist-suchasnogo-vchitelya.html.
2. Журба К. Формування етичної культури вчителів як необхідна умова сучасного виховання. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_ shkolu/22/visnuk_3.pdf.
3. Закон України «Про вищу освіту». Затверджений Верховною Радою України 1 липня 2014 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556- 18.
4. Концепція Нової української школи. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf
5. Павелків К. М. Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів: дис. канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2011. 205 с.
6. Професійна компетентність учителя Нової української школи: формування, розвиток та удосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. / за ред. В.М.Чайки. Тернопіль: ТНПУ, 2020. 165 с.

7. Ткаченко С. В. Формування етичної компетентності майбутніх учителів суспільно-гуманітарних дисциплін у процесі навчання : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 Одеса, 2018. 24 с.
8. Султанова Н. В. Педагогічні аспекти формування етичної компетентності майбутнього педагога. *Педагогічний альманах*. 2010. Вип. 6. С.155-159.
9. Формування загальнокультурної компетенції майбутніх фахівців: збірник наукових праць / за ред. О.С. Березюк, О.М. Власенко. Житомир: Вид–во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 122 с.
10. Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика : монографія. Київ: Преса України, 2003. 319 с.
11. Хоружа Л. Етична компетентність сучасного вчителя. URL: http://ru.osvita.ua/school/theory/1915/.
12. Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2012. 208 с.
13. Ghiatau R. M. Ethical Competence for Teachers: A Possible Model. URL:https://www.researchgate.net/publication/282421482_Ethical_Competence_for_Teachers_A_Possible_Model
14. Cohen J. Social, emotional, ethical, and academic education: Creating a climate for learning, participation in democracy, and well-being. *Harvard educational Review.* 2006. 76(2). P. 201-237.

REFERENCES

1. Hulei, K. V. Pro etychnu kompetentnist suchasnogo vchytelia. URL: http://oblosvita.com/navigaciya/skrynka/etyka/5933-pro-etichnu-kompetentnist-suchasnogo-vchitelya.html [in Ukrainian].
2. Zhurba, K. Formuvannia etychnoi kultury vchyteliv yak neobkhidna umova suchasnogo vykhovannia. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/22/visnuk_3.pdf [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu". Zatverdzhenii Verkhonnoiu Radoiu Ukrainy 1 lypnya 2014. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15Ukrainy 56- 18 [in Ukrainian].
4. Koncepciia Novoi ukrainskoi shkoly. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf [in Ukrainian].
5. Pavelkiv, K. M. (2011) Formuvannia refleksyvnoi kultury u procesi profesiino-pedahohichnoi pidhotovky maibutnikh vchyteliv-filolohiv. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
6. Profesiina kompetentnist uchytelia Novoi ukrainskoi shkoly: formuvannia, rozvytok ta udoskonalennia. V.M. Chaika (Ed.). (2020): *Mizhnar. nauk.-prakt. Inernet-konf. – International Scientific and Practical Internet Conference.* Ternopil [in Ukrainian].
7. Tkachenko, S. V. (2018). Formuvannia etychnoi kompetentnosti maibutnikh vchyteliv suspilno-humanitarnykh dyscyplin u procesi navchannia. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
8. Sultanova, N. V. (2010). Pedahohichni aspekty formuvannia etychnoi kompetentnosti maibutnioho pedahoha. *Pedahohichnyi almanakh. – Pedagogical almanac, issue* 6, 155-159 [in Ukrainian].
9. Formuvannia zahalnokulturnoi kompetencii maibutnikh fakhivciv: zbirnyk naukovykh prac. O. S. Beteziuk, O. M. Vlasenko (Ed.) (2013). Zhytomyr .
10. Khoruzha, L. L. (2003). Etychna kompetentnist maibutnioho vchytelia pochatkovykh klasiv. Kyiv: Presa Ukrainy [in Ukrainian].
11. Khoruzha, L. L. Etychna kompetentnist suchasnoho vchytelia. URL: http://ru.osvita.ua/school/theory/1915/ [in Ukrainian].
12. Khoruzha, L. L. (2012). Etychnyi rozvytok pedahoha. Kyiv: Akademvydav.
13. Ghiatau, R. M. Ethical Competence for Teachers: A Possible Model. URL:https://www.researchgate.net/publication/282421482_Ethical_Competence_for_Teachers_A_Possible_Model [in English].
14. Cohen, J. (2006). Social, emotional, ethical, and academic education: Creating a climate for learning, participation in democracy, and well-being. *Harvard educational Review*, 76(2), 201-237 [in English].

УДК 316.6
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267364

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Поліщук Віра Аркадіївна, доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності**,** Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4119-4329
E-mail: polvira1951@gmail.com

У статті розкрито потенційні можливості системного підходу до формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки за освітньою програмою 231 «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти та охарактеризовано практичну площину реалізації цього завдання через активізацію вмотивованості студентів та вдосконалення змістово-технологічного забезпечення досліджуваного процесу. Методи дослідження: систематизація теоретичних положень для наукового обґрунтування теоретичних і практичних аспектів формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи у процесі їх професійної підготовки.
Ключові слова: *фахівець соціальної роботи, соціальна відповідальність, професійна підготовка, системний підхід, освітньо-професійна програма, заклад вищої освіти.*

FORMATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN FUTURE SOCIAL WORK SPECIALISTS: A SYSTEMATIC APPROACH

Polishchuk Vira Arkadiivna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social Work and Management of Socio-Cultural Activities, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4119-4329
E-mail: polvira1951@gmail.com

The article reveals the growing role of professionally determined personal qualities of social work specialists in solving complex tasks of social policy and social work practice in modern Ukrainian realities at the macro-, meso- and micro-levels with different categories of the population; the potential possibilities of a systemic approach to the interpretation of the essence of social responsibility and the analysis of the leading methods and technologies of its formation among future social work specialists in the process of their professional training at a higher education institution are revealed.

The purpose of the article is to analyze the possibilities of a systematic approach to the formation of social responsibility of future social work specialists in the process of their professional training under the educational program "Social Work" of the specialty 231 "Social Work" of the first (bachelor's) level of higher education and to reveal the practical level of implementation of this task through the lectures of the department of social work and management of socio-cultural activities of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University.

In the practical context, the pedagogical conditions that determine the success of the formation of social responsibility among future social workers in higher education institutions are substantiated: awareness of the motivational attitude of future social workers towards the

formation of social responsibility; improvement of content and technological support of the educational process; provision of active self-development and self-improvement of future specialists through the use and integration of innovative pedagogical technologies in the educational process of higher education.

Research methods are as follows: systematization of theoretical provisions for the scientific substantiation of theoretical and practical aspects of the formation of social responsibility of future social specialists.

Keywords: *social work specialist, social responsibility, professional training, systematic approach, educational and professional program, higher education institution*.

Постановка проблеми. Професійна діяльність соціальних працівників в умовах війни набуває особливої соціальної значущості, що вимагає від них підвищеного рівня професійної компетентності і сформованості відповідних професійно зумовлених особистісних якостей, в тому числі і соціальної відповідальності.

Аналіз наявної соціальної ситуації в Україні свідчить, що соціальні працівники змушені щоденно вирішувати низку соціальних проблем, для успішного вирішення яких вони мають не тільки володіти професійними компетенціями, але й низкою професійно зумовлених особистісних якостей. в тому числі соціальною відповідальністю. У цьому контексті значний науковий і практичний інтерес становить ідея використання системного підходу до осмислення і реалізації процесу формування професійно зумовлених особистісних якостей майбутніх фахівців соціальної роботи, в тому числі і соціальної відповідальності.

Власне, реалізації системного бачення способів/технологій формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної роботи у процесі їх професійної підготовки (на прикладі реалізації освітньо-професійної програми «Соціальна робота» спеціальності 231 Соціальна робота) і присвячена дана наукова розвідка.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для нашого дослідження важливе значення мають напрацювання дослідників, які розкривають провідні вимоги до особистості соціального працівника (Семигіна, Т. (2018) [12], (Слозанська Г. (2018) [13]) , а також праці дослідників, які вивчають суть і види соціальної соціальності (О. Амоша (2011) [1]; М. Вієвська (2015) [2]; В. Грищук (2012) [3]); моніторинг стану та оцінюванню рівнів соціальної відповідальності (О. Новікова) (2013) [8] та ін. Проте, питання системного підходу до формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи у процесі професійної підготовки у ЗВО потребують подальшого вивчення.

Мета статті полягає в аналізі системного підходу до формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи у процесі їх професійної підготовки за освітньою програмою 231 «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти та розкритті практичної площини реалізації цього завдання у Тернопільському національному педагогічному університету імені Володимира Гнатюка.

Виклад основного матеріалу. Аналіз міжнародних документів, праць вітчизняних та зарубіжних дослідників свідчить про існування різних підходів як до розкриття суті соціальної відповідальності, її видів, так і щодо розуміння технології її формування.

У найбільш узагальненому контексті провідні аспекти соціальної відповідальності відображено у Міжнародному HR-стандарті SA 80001997 «Соціальна відповідальність», в якому зазначено, що соціальна відповідальність є відповідальністю організації (особи) за вплив своїх рішень і дій на суспільство та довкілля через прозору та етичну поведінку, що: сприяє стійкому розвитку, здоров'ю та добробуту суспільства, враховує очікування заінтересованих сторін, відповідає існуючому законодавству та узгоджується з міжнародними нормами поведінки, зі стратегією розвитку організації, інтегрована в діяльність всієї організації, реалізується на практиці взаємовідносин організації [7].

Найбільшого поширення набули трактування дослідників, що соціальну відповідальність фахівців соціальної сфери доцільно розуміти як інтегровану якість, що концентрує усвідомлений особистістю суспільно значущий обов'язок, повинність у здійсненні професійної діяльності і вчинків (Звєрєва І (2012) [4, с. 19]); як здатність суб'єкта (людини, групи людей чи організації) адекватно відповідати за те, що йому (їй) доручено або за те, що він (вона) вирішив зробити самостійно (Pihovskyi, M. (2018) [10].

Ми визначаємо соціальну відповідальність як інтегроване новоутворення у структурі особистості фахівця, що характеризує його соціально-професійну й особистісну сутність і проявляється у спроможності робити усвідомлений і обґрунтований вибір професійних дій, вчинків і здатності й готовності нести відповідальність за їх результативність.

Програмна рада освітньо-професійної програми 231 «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, до складу якої входять зовнішні і внутрішні стейкхолдери, члени групи забезпечення переконані, що формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної роботи доцільно розглядати в контексті системного підходу до реалізації досліджуваного процесу, який передбачає активізацію позитивної вмотивованості до професійної діяльності і формування означеної якості та вдосконалення змістово-технологічного забезпечення реалізації досліджуваного процесу.

Умотивованості майбутніх фахівців до професійної діяльності і формування соціальної відповідальності сприяє осмислення ними соціальної роботи як важливого механізму реалізації соціальної політики щодо вирішення численних соціальних проблем, які мають місце в Україні та створення оптимально сприятливих умов життєдіяльності, життєвої реалізації і життєвого забезпечення кожного громадянина, а також розуміння суті, ролі соціальної відповідальності, її впливу на результативність професійної діяльності та осмисленість способів її формування в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Вагомими теоретичним підґрунтям формування усвідомленого соціально відповідального ставлення майбутніх соціальних працівників до виконання ними професійних функцій і завдань закономірно слугує осмислене розуміння і знання

ними провідних теорій, концепцій, інноваційних моделей, форм, методів і практик сучасної соціальної роботи на мако-, мезо- і мікро- рівнях з різними категоріями клієнтів.

Змістово-технологічне забезпечення передбачає реалізацію процесу формування соціальної відповідальності у майбутніх соціальних працівників у процесі їх теоретичної і практичної підготовки, науково-дослідної, різноманітної поза аудиторної та неформальної освіти.

У процесі дослідження на основі здійсненого контент-аналізу змісту навчальних програм предметів циклів гуманітарної та соціально-економічної, математичної та природничо-наукової, професійної та практичної підготовки бакалаврів спеціальності «Соціальна робота» удосконалено змістову й процесуальну складові формування у них соціальної відповідальності. З цією метою робочі програми нормативних дисциплін «Вступ до спеціальності» та «Загальна педагогіка» доповнено змістовими модулями: «Професійний портрет сучасного соціального працівника», «Особистісне зростання соціального працівника», «Чинники формування соціальної відповідальності» та інші. У рамках навчальних дисциплін «Соціальна педагогіка» та «Соціальна психологія» розроблено теми «Соціальна відповідальність як цілісний феномен соціального та професійного становлення особистості соціального працівника» та «Соціальна відповідальність як інтегративна характеристика особистості фахівця». Під час вивчення нормативної дисципліни «Етика професійної діяльності» розроблено й упроваджено змістовий модуль «Формування професійно зумовлених особистісних якостей майбутніх соціальних працівників»; студентам IV курсу запропоновано вивчення змістового модуля «Технології формування соціальної відповідальності» в межах нормативної дисципліни «Теорія і практика соціальної роботи». Для більш ефективного формування соціальної відповідальності у майбутніх соціальних працівників розроблено й упроваджено навчальну дисципліну «Тренінг актуалізації соціальної відповідальності» і вибірковий курс «Соціально-професійна зрілість особистості соціального працівника».

Технологічному забезпеченню формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних працівників сприяє упровадження в процес професійної підготовки як відповідних *форм* (діалогові лекції, інтегровані семінари, тренінги, прес-конференції, відео-конференції, онлайн та офлайн зустрічі з фахівцями) так і *методів* роботи. Особливо це стосується використання методів ситуативного морального вибору, аналізу ситуації, рольових та імітаційних ігор, роботи в команді, кейс-методу, ведення рефлексивних щоденників-звітів тощо. В сучасних умовах в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців звичним стало використання ресурсів мережі Інтернет, e-mail, ресурсних центрів, електронних бібліотеки, електронних версій курсів з використанням платформи Moodle, мультимедійних технологій, відео-чатів та ін.

Формуванню соціальної відповідальності майбутніх соціальних працівників сприяє система неперервної практичної підготовки завдяки розробці та виконання відповідних завдань. Власне тому програми окремих видів практик доповнені такими завданнями: ознайомлювальної (схарактеризувати роль

особистості соціального працівника у вирішення стратегічних завдань соціальної роботи в Україні; схарактеризувати роль особистості соціального працівника у вирішення завдань соціальної роботи конкретної соціальної установи/соціальної служби чи територіальної громади); волонтерської (схарактеризувати роль соціальних працівників в активізації волонтерського руху в Україні); навчальної: (розробити пам'ятку формування соціальної відповідальності для студентів першого курсу); виробничої (розробити тренінг формування соціальної відповідальності); професійно-орієнтованої (здійснити діагностику стану соціальної відповідальності студентів першого-другого курсів; допомогти розробити студентам молодших курсів програму особистісного зростання).

Формуванню соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи сприяє залучення їх до проведення різноманітних видів науково-дослідних робіт: до роботи в наукових студентських гуртках, об'єднаннях, студіях і лабораторіях, до організації й проведення науково-практичних конференцій; семінарів, тренінгів, розробки соціальних проєктів, програм, пов'язаних з моніторингом різноманітних аспектів соціальної роботи в регіоні та осмисленням ролі і місця соціального працівника у попередженні виникнення соціальних проблем і виборі оптимальних способів їх вирішення.

До орієнтовної тематики курсових і бакалаврських робіт внесено перелік тем, пов'язаних з проблемою формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних працівників, а саме: «Професійний розвиток особистості соціального працівника», «Формування професійного іміджу соціального працівника. «Профілактика професійного вигорання соціального працівника», «Моделі соціальної роботи в умовах воєнного часу», «Загальнолюдські цінності як детермінанта професійної діяльності соціального працівника», «Соціальна відповідальність як інтегративна характеристика особистості майбутнього соціального працівника», «Загальнолюдські ціннісні орієнтації особистості як передумова формування соціальної відповідальності» та інші.

Студенти активно залучаються до організації і проведення різноманітної позааудиторної роботи, спрямованої на формування у них соціальної відповідальності: тематичних тижнів конкурсів, конференцій, дискусій, соціальних проектів («Повір у себе», «Зроби світ кращим», «Життєвий успіх»); акцій («Будуй своє майбутнє сьогодні», «Повір у перемогу», «Подай руку допомоги», «Мій вклад у перемогу Збройних сил України», «Зупинимо війну разом», «Волонтерство на благо перемоги», «Волонтерство у нашому житті», «Даруймо тепло доброти»), флешмобів («Кожен відповідальний за долю своєї країни», «Майбутнє нашої країни залежить від наших дій сьогодні») та ін.

Формуваннню соціальної відповідальності студентів – майбутніх соціальних працівників сприяє їх залучення до роботи волонтерами у територіальних громадах та різноманітних соціальних установах і закладах, пов'язаних з наданням соціальних послуг людям з функціональними обмеженнями, особливими потребами, вимушено переміщеними особами та іншим.

Спираючись на аналіз проведеної роботи, нами визначено педагогічні

умови, що сприяють формуванню соціальної відповідальності майбутніх соціальних працівників: усвідомлене мотиваційне ставлення майбутніх соціальних працівників до формування соціальної відповідальності; удосконалення змістово-технологічного забезпечення навчально-виховного процесу; забезпечення активного саморозвитку і самовдосконалення майбутніх фахівців через використання та інтеграцію інноваційних педагогічних технологій в освітньому процесі ЗВО.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В умовах загострення соціальних проблем, що викликані реаліями сьогодення, поряд з питаннями формування високопрофесійних фахівців соціальної роботи особливої ваги набуває проблема формування у них соціальної відповідальності за результати і ефективність професійних дій і вчинків.

У статті розкрито досвід формування соціальної відповідальності у здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійної програми спеціальності 231 «Соціальна робота» .

З'ясовано, що з метою успішного вирішення проблеми формування соціальної відповідальності, професійну підготовку майбутніх соціальних працівників доцільно розглядати як складний інтегративний процес, що базується на формуванні у них умотивованості до формування в себе соціальної відповідальності; системних знаннях теорії і практики соціальної роботи; уміннях і навичках, що лежать в основі ефективного виконання професійних функції і завдань.

У процесі реалізації технології формування соціальної відповідальності розроблено і впроваджено змістово-технологічне забезпечення реалізації досліджуваного процесу, яке передбачає комплексне поєднання теоретичної, практичної, позааудиторної і самостійної роботи з використанням різноманітних форм і методів роботи.

Обгрунтовано педагогічні умови, що визначають успішність технологічного забезпечення формування соціальної відповідальності у майбутніх соціальних працівників у вищих закладах освіти (усвідомлене мотиваційне ставлення майбутніх соціальних працівників до формування соціальної відповідальності; удосконалення змістово-технологічного забезпечення навчально-виховного процесу; забезпечення активного саморозвитку і самовдосконалення майбутніх фахівців через використання та інтеграцію інноваційних педагогічних технологій в освітньому процесі ЗВО.

Проблема формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи не вичерпується результатами проведеного дослідження. подальшої розробки в окресленій науковій площині потребують: вивчення зарубіжного досвіду формування соціальної відповідальності майбутніх фахівців соціальної роботи; розробка інноваційних технологій формування соціальної відповідальності фахівців соціальної сфери у системі неперервної професійної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амоша О. Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу. *Держава і суспільство.* С. 122–27. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/ pubupr/2011-1/doc/3/01.pdf.
2. Вієвська М. Г. Соціальна відповідальність сучасного фахівця як підґрунтя його продуктивної професійної діяльності. *Наука і освіта*. 2015. № 9. С. 19–24.
3. Грищук В. К. Соціальна відповідальність : навчальний посібник. Львів: Львівський університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
4. Звєрєва І. Д. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / [Алєксєєнко Т. Ф. та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Ін-т проблем виховання НАПН України [та ін.]. Київ; Сімферополь: Універсум, 2012. 535 с.
5. Колот А. М. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін. за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. К.: КНЕУ, 2012. 501 с.
6. Кузьмін О. Є. Соціальна відповідальність : навч. посібн. / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2016. 326 с.
7. Міжнародний HR-стандарт SA 80001997 «Соціальна відповідальність» / HR-Portal / Співтовариство HR-менеджерів URL: http://www.hrportal.ru/article/mezhdunarodnyi-hr-standart-sa-80001997 sotsialnaya-otvetstvennost%C2%BB.
8. Новікова О. Ф. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки) : монографія / О. Ф. Новікова, М. Є. Дейч, О. В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2013. – 296 с.
9. Охріменко О. О. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. / О. О. Охріменко, Т. В. Іванова. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.
10. Pihovskyi, M. (2018). Social responsibility of a specialist in the social sphere as a significant factor in the effectiveness of his professional activity, Social Work and Education, Vol. 5, No. 4., pp. 56-65. DOI:10.25128/2520-6230.18.4.5 (in Ukrainian)
11. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. Х.: Вид–во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. № 2(24): У 2 ч. Ч. 1. С. 55–63.
12. Семигіна, Т. В. (2018). Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції. Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 90–194.
13. Слозанська Г. І. Соціальна робота в територіальній громаді: теорії, моделі та методи: могнографія / Слозанська; за наук. ред. В. А. Поліщук. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. 382 с.
14. Шинкарук В. І. Відповідальність / В. І. Шинкарук, Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук, І. О. Покаржевська // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

REFERENCES

1. Amosha O. Derzhava i suspilstvo. Sotsialna vidpovidalnist v konteksti rozvytku liudskoho potentsialu (pp. 122–127). Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/ pubupr/2011- 1/doc/3/01.pdf. [in Ukrainian]
2. Hryshchuk V. K. (2012). Sotsialna vidpovidalnist. Navchalnyi posibnyk. Lviv, Ukraine: Lviv State University of Internal Affairs, 152. [in Ukrainian]
3. Kolot A. M. (2012). Sotsialna vidpovidalnist: teoriia i praktyka rozvytku : monohrafiia. K.: KNEU, 501. [in Ukrainian]
4. Kuzmin O. Ye. (2016). Sotsialna vidpovidalnist : navch. posibn. Lviv, Ukraine: Lviv Polytechnic National University, 326. [in Ukrainian]
5. Mezhdunarodnyy HR-standart SA 80001997 «Sotsialnaya otvetstvennost», HR-Portal, Soobshchestvo HR-menedzherov [International HR-standard SA 80001997 «Social Responsibility» /

HR-Portal / Community of HR-managers]. Retrieved from: http://www.hrportal.ru/article/mezhdunarodnyi-hr-standart-sa-80001997 sotsialnaya-otvetstvennost%C2%BB. [in Russia]

6. Novikova O. F. (2013). Diahnostyka stanu ta perspektyv rozvytku sotsialnoi vidpovidalnosti v Ukraini (ekspertni otsinky) : monohrafiia. National Academy of Sciences of Ukraine, Donetsk, Ukraine, 296. [in Ukrainian]
7. Okhrimenko O. O. (2015). Sotsialna vidpovidalnist. Navchalnyi posibnyk. National Technical University of Ukraine, 180. [in Ukrainian]
8. Pihovskyi, M. (2018). Соціальна відповідальність фахівця соціальної сфери як вагомий чинник результативності його професійної діяльності, *Social Work and Education*, Vol. 5, No. 4., pp. 56-65. DOI:10.25128/2520-6230.18.4.5 [in Ukrainian]
9. Savchenko I. H. (2005). Sotsialna vidpovidalnist v konteksti rozbudovy sotsialnoi derzhavy v Ukraini. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia: Zb. nauk. pr. «Mahistr», 2(24), 55-63. [in Ukrainian]
10. Semyhina, T.V. (2018). Rozvytok vlasnykh teorii sotsialnoi roboty: hlobalni tendentsii. Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
11. Shynkaruk V. I. (2002). Vidpovidalnist, Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. Kyiv, Ukraine, «Abrys», 742. [in Ukrainian]
12. Slozanska, H. I. (2018). Sotsialna robota v terytorialnii hromadi: teorii, modeli ta metody: mohnohrafiia, 382. [in Ukrainian].
13. Viievska M. H. (2015). Sotsialna vidpovidalnist suchasnoho fakhivtsia yak pidgruntia yoho produktyvnoi profesiinoi diialnosti. Nauka i osvita, 9, 19-24. [in Ukrainian]
14. Zvierieva I. D. (2012). Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery. Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [and others]. Kyiv; Simferopol, Ukraine: Universum, 535. [in Ukrainian]

УДК 364.04:005.9:[378.147]:37.013.42
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267367

ІННОВАЦІЇ ЯК ЧИННИК ЯКІСНИХ ЗМІН У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ТА СОЦІАЛЬНІЙ ОСВІТІ

Савельчук Ірина, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальних технологій, Національний авіаційний університет
ORCID 0000-0001-6813-4548
E-mail: iraut@ukr.net

Котикова Олена, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних технологій, Національний авіаційний університет
ORCID 0000-0003-1420-1500
E-mail: elenakotikova@ukr.net

У статті охарактеризовано різні аспекти проблеми підвищення якості надання соціальних послуг та результативності здійснення підготовки соціальних працівників в закладах вищої освіти. З'ясовано сутність інновацій як чинника якісних змін в освітній та соціальній сферах.
Схарактеризовано особливості впровадження інновацій соціальної роботи відповідно до виокремлених перспективних напрямів (ініціатива отримувачів послуг, конкуренція в сфері надання соціальних послуг, підтримка держави або територіальної громади, наявність ресурсів).
Обґрунтовано взаємопов'язаність інновацій соціальної роботи з освітніми інноваціями та іншими традиційними методами й формами аудиторної й позааудиторної навчальної та соціально-виховної діяльності. Доведено доцільність поєднання інноваційних й традиційних методів й форм організації освітнього процесу підготовки соціальних працівників в закладах вищої освіти. Зважаючи на загальну логіку організації підготовки майбутніх соціальних працівників акцентуємо увагу на виділенні суб'єктів (колективне залучення, групове залучення, індивідуальне залучення) та функцій забезпечення якості здійснення освітнього процесу (нормативно-методичне забезпечення, науково-дослідницьке забезпечення, практично-діяльнісне забезпечення). Конкретизовано основні методи та форми організації аудиторної та позааудиторної навчальної та соціально-виховної діяльності студентів, які впливають на результативність й оптимальність застосування задля підвищення якості освіти в галузі соціальної роботи.
Ключові слова: *інновації, інновації соціальної роботи, освітні інновації, соціальна робота, соціальна освіта, підготовка соціальних працівників.*

INNOVATION AS A FACTOR OF QUALITATIVE CHANGES IN SOCIAL WORK AND SOCIAL EDUCATION

Savelchuk Iryna, Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Education, Professor, Professor Department of Social Technologies, National Aviation University
ORCID 0000-0001-6813-4548
E-mail: iraut@ukr.net

Kotykova Olena, Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Education, Professor, Head of the Department of Social Technologies, National Aviation University
ORCID 0000-0003-1420-1500
E-mail: elenakotikova@ukr.net

The article describes various aspects of the problem of improving the quality of social services and the effectiveness of the training of social workers in institutions of higher education. The essence of innovation as a factor of qualitative changes in the educational and social spheres has been clarified. The peculiarities of the implementation of social work innovations are characterized in accordance with the identified promising areas (initiative of service recipients, competition in the field of social service provision, support of the state or territorial community, availability of resources). The interrelationship of social work innovations with educational innovations and other traditional methods and forms of classroom and extracurricular educational and social-educational activities is substantiated. The expediency of combining innovative and traditional methods and forms of organization of the educational process of training social workers in institutions of higher education has been proven. Taking into account the general logic of the organization of the training of future social workers, attention is focused on selected subjects (collective involvement, group involvement, individual involvement) and the function of ensuring the quality of the educational process (normative-methodical support, scientific-research support, practical-practical support). The main methods and forms of organizing classroom and extracurricular educational and social-educational activities of students, which affect the effectiveness and optimality of application to improve the quality of education in the field of social work, are specified.
***Keywords**: innovations, innovations of social work, educational innovations, social work, social education, training of social workers.*

Постановка проблеми. Сучасні виклики, що постали перед системою надання соціальних послуг спричинили переорієнтацію пріоритетів вітчизняної соціальної роботи. Значною мірою змінюється відношення фахівців соціальної сфери до інноваційної діяльності, оскільки інноваційний характер практичної соціальної роботи потребує адекватної розробки та впровадження нових елементів змісту, методів та форм надання соціальних послуг соціально незахищеним категоріям населення в Україні. Проте, інноваційна спрямованість соціальної роботи має подвійний характер. Це пов'язано з тим, що зміни у сфері надання соціальних послуг населенню, суттєво впливають на особливості здійснення підготовки майбутніх фахівців до інноваційної діяльності в галузі соціальної роботи.

Потреба покращення добробуту всього населення, й особливо соціально незахищених категорій, спричиняє перехід на інноваційні технології надання соціальних послуг, що у свою чергу, орієнтує професійну підготовку соціальних працівників на посилення варіативності щодо застосування інноваційних методів, форм та засобів навчання. Необхідність застосування інновацій задля підвищення якості надання соціальних послуг, вимагатиме від майбутніх фахівців соціальної сфери чіткого усвідомлення можливостей розвитку під час навчання свого інноваційного потенціалу для максимального його прояву та самореалізації у професійній діяльності.

Зрозуміло, що в післявоєнний період успішність відновлення України певної мірою залежить від розробки, впровадження та подальшого застосування

інновацій, які стають чинником якісних змін в соціальній роботі. Саме тому, актуальною проблемою стає пошук інноваційних методів та методик здійснення підготовки фахівців з соціальної роботи як висококваліфікованого управлінського персоналу, здатного забезпечити конкурентоспроможність соціальних закладів й установ державного та недержавного підпорядкування, організацій й підприємств усіх галузей виробництва, зокрема й стратегічно важливої авіаційної галузі України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Трансдисциплінарний погляд на спільні зусилля науковців та практиків щодо створення нових концептуальних, теоретичних, методологічних інновацій, які виходять за межі традиційних підходів вирішення складних соціально-технологічних проблем, дозволяє розглядати інновації як «інтеграцію наукових досліджень, професійної практики та навчання» [12, с.65]. Соціальні інновації, які виступають «як процес реалізації заходів, спрямованих на зміну взаємовідносин у різних соціальних групах, системах, покращення умов праці, зміна економічних, екологічних, культурних і політичних аспектів» [10, с.108], забезпечують перехід певної системи з одного стану в інший або цілеспрямовану зміну стану самого об'єкту.

Перспективи переосмислення динамічної природи інновацій тільки загострюють потребу оновлюючих змін, особливо освіти у галузі соціальної роботи, тим самим спричиняють удосконалення підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

Переосмислення сутності інновацій, їх впливу на процеси, що відбуваються в суспільстві, у зв'язку з необхідністю підвищення якості життєдіяльності соціально незахищених верст населення, роблять надзвичайно актуальною проблему розробки й впровадження інновацій в практику соціальної роботи та здійснення підготовки фахівців до інноваційної діяльності.

Мета статті полягає у теоретичному дослідженні впливу інновацій на підвищення якості надання соціальних послуг соціально незахищеним категоріям населення шляхом розширення організаційно-змістовних можливостей підготовки соціальних працівників до інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний характер можливостей суспільства й суб'єктів щодо цілеспрямованого засвоєння й впровадження інновацій виокремлює орієнтації на інноваційну діяльність, так як забезпечується інноваційний розвиток у різних сферах життєдіяльності суспільства й самореалізації суб'єктів. Діяльність фахівця соціальної сфери спрямована на виконання певних соціальних та професійних функції, що спричиняє очікування певних дій, застосування сукупності знань, прояву компетенцій та компетентностей [5, с. 66].

Стосовно організації нововведень у практичній соціальній роботі, то відповідно до потреб суспільства та певних груп клієнтів, спираючись на методологічний потенціал теорії інновацій надається можливість забезпечити якісне здійснення інноваційної діяльності. Проте, впровадження інновацій соціальної роботи засвідчує їх складний характер у різних аспектах [7]:

- методологічному, відображається наявність та взаємозв'язок наукових підходів щодо дослідження інноваційної проблематики;
- теоретичному, визначається система дефініцій задля розуміння сутності та структурних характеристик інновацій соціальної роботи;
- практичному, передбачається перевірка умов реалізації інновацій соціальної роботи для підвищення якості надання соціальних послуг населенню [7].

Необхідність такого удосконалення соціальної роботи та системи надання соціальних послуг різним категоріям населення спричиняє посилення інноваційної спрямованості підготовки соціальних працівників в умовах вітчизняних закладів вищої освіти. У зв'язку з цим виокремлюється змістовна сутність інновацій, що впливає на підвищення якості надання соціальних послуг населенню, оскільки розгляд феномену інновацій у галузі соціальної роботи, у широкому смислі можливо представити як цілеспрямованого конструювання «нового» та оновлення попереднього досвіду надання послуг населенню задля впровадження значущих змін до практичної соціальної роботи, тоді як у вузькому смислі інновації соціальної роботи – це конкретні технологічні оновлення практичних моделей соціальної роботи, які спрямовані на зміни у діяльності закладів соціальної сфери [8, с.183].

Якщо інноваційна діяльність соціальної сфери спрямована на вирішення соціальних проблем сучасного суспільства, то розробка та впровадження інноваційних моделей соціальної роботи, перш за все, мають забезпечити не тільки підвищення якості надання соціальних послуг шляхом об'єднання ресурсних можливостей та їх розширення, але й сприяти інноваційному розвитку соціальної роботи [13]. Проте, впровадження інноваційних моделей соціальної роботи не може здійснюватися простим поєднанням «традицій та інновацій» для оновлення системи надання соціальних послуг населенню.

Зрозуміло, що інновації в галузі соціальної роботи мають проявлятися в інтенсивному оновленні соціальних послуг (у вигляді нестандартних методів і форм) різним категоріям соціально незахищеного населення. Тому, вважається, що фахівці соціальної сфери мають сприяти розробці та впровадженню інновацій соціальної роботи, а саме :

- інновацій соціальної роботи, що ініційовані клієнтами;
- інновацій соціальної роботи, що зумовлені конкуренцією в сфері надання соціальних послуг;
- інновацій соціальної роботи, що стимулюються державою або підтримуються громадою;
- інновацій соціальної роботи, що здійснюються за наявністю ресурсів [9, с.30].

Отже, інновації в галузі соціальної роботи – це нововведення, які спрямовані на оптимізацію діяльності соціальних працівників щодо підвищення якості надання соціальних послуг населенню. Як об'єктивне явище, що актуалізується в сучасних соціально-економічних умовах, інновації соціальної роботи можуть

опосередковано впливати на змістовність підготовки соціальних працівників та надавати якісно нову характеристику її оновлення.

Щодо підготовки соціальних працівників на засадах соціальних та культурних ціннісних орієнтирів інноваційного розвитку через сукупність поєднання традицій та інновацій має забезпечувати багатоаспектний характер оновлення (динамічний, інноваційний, суб'єктний), який і призводить структуру підготовки у відповідність до її інноваційної середовищної характеристики.

Такий вплив освітніх інновацій, пояснюється можливістю цілеспрямованого й практикоорієнтованого нововведення на макрорівні, що призводить до зміни освітньої парадигми, на мезорівні – зміни відбувають в освітньому середовищі конкретних закладів вищої освіти, тоді як на мікрорівні освітні інновації спрямовують створення нового змісту навчальних дисциплін, окремого курсу, нових способів структурування освітнього процесу, розробку нових технологій, методів та форм навчання та виховання студентської молоді [2, с.12-13]. Це доводить інноваційну спроможність конкретних закладів вищої освіти, які на засадах нормативно-правового забезпечення якості освітнього процесу здійснюють модернізацію освітнього середовища підготовки фахівців соціальної сфери шляхом розробки та впровадження оновлюючих змістовних та організаційно-технологічних змін до освітнього процесу [3; 4].

Абсолютно правомірним стає пошук механізмів підвищення якості підготовки соціальних працівників до інноваційної діяльності шляхом збагачення інноваційної проблематики щодо вирішення актуальної потреби розвитку освіти в галузі соціальної роботи. Для пояснення інноваційної проблематики в контексті підготовки соціальних працівників важливим для нас є збалансованість реалізації оновлення змісту, методів, засобів й форм аудиторної та позааудиторної навчальної й соціально-виховної діяльності студентів. Одним із найвагоміших чинників розширення можливостей соціальної освіти розглядається технологічність організаційних форм, методів й засобів щодо особливостей їх застосування в умовах змішаного навчання студентів та в практиці дистанційної соціальної роботи з різними категоріями клієнтів [6]. Саме інноваційні технології, методи та методики навчання соціальних працівників наддають змогу університетам займати та утримувати не тільки лідерські позиції з підготовки фахівців до соціальної роботи, а й сформувати соціальну компетентність у студентської молоді [14] та забезпечити прояв соціального лідерства у майбутніх професійній діяльності [11]. Інакше кажучи, саме результативні освітні технології визначаються як інноваційні технології (проблемного навчання, колективної розумової діяльності, формування критичного мислення, проектного навчання, інтерактивного навчання, ігрового навчання тощо) [1, с.133-135].

Тому, доцільно акцентувати увагу на створенні умов для технологічного вдосконалення освітнього процесу підготовки соціальних працівників до майбутньої професійної діяльності через можливість досягнення відповідних характерних переваг поєднання традиційних та інноваційних форм та методів навчання, викладання та підвищення професійної майстерності (табл. 1).

Таблиця 1

Технологічне вдосконалення освітнього процесу підготовки соціальних працівників до майбутньої професійної діяльності

Суб'єкти **Функції**	**Колективне залучення**	**Групове залучення**	**Індивідуальне залучення**
Нормативно-методичне забезпечення	Навчально-методичні посібники	Школа молодого викладача	Відкриті лекції
	Методичні рекомендації	Школа інноваційного досвіду	Наукові стажировки
	Практикуми	Семінари-практикуми	Підвищення кваліфікації
Науково-дослідницьке забезпечення	Робота над спільною науковою проблемою	Проблемні групи	Самостійна робота над наукової проблемою
	Науково-практичні конференції	Розподіл функціональних обов'язків	Делегування повноважень
Практично-діяльнісне забезпечення	Круглі столи та форуми	Проектно-ініціативні групи викладачів	Творчі майстерні
	Арт-фестивалі	Кейс-майстерні «живих» історій	Студії за певним напрямом
	День відкритих дверей	Місячник профорієнтаційної роботи	Тиждень соціальної роботи;
			Тиждень інноваційного навчання

Дедалі важливішим для підготовки соціальних працівників стає потреба застосування таких технологій, які будуть базуватися на засадах поєднання традиційного навчання з методами, засобами й формами інноваційного навчання. У такому випадку, технологічність має безпосереднє відношення до створення інноваційного освітнього середовища підготовки соціальних працівників. Безперечним, на нашу думку, стає технологічний характер посилення значення освітніх технологій, особливо таких, що визначаються як інноваційні для підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

Впровадження сучасних методик, інноваційних технологій навчання та контролю знань вважаються основними завданнями, що стоять перед

викладачами вищих навчальних закладів. Водночас, слід зауважити, що успішність впровадження інтерактивних методів навчання цілком залежить від їх варіативного поєднання з інноваційними педагогічними технологіями співробітництва.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, технологічне вдосконалення підготовки соціальних працівників до майбутньої інноваційної діяльності має передбачати інноваційний характер надання соціальних послуг різним категоріям населення в Україні. Таким чином, перевагою поєднання традиційних та інноваційних методів, форм та засобів аудиторної та позааудиторної навчальної та соціально-виховної діяльності студентів є їх результативність й оптимальність застосування задля підвищення якості освіти в галузі соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюшина М. В. Інноваційна діяльність у професійно- технічній освіті: поняття, підходи, технології. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наук. праць*. Київ–Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. 37, 133-137.
2. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць*. В: О. А. Дубасенюк (ред.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С.12-28.
3. Коляда Н. М., Кравченко О. О. Нормативні та прикладні аспекти забезпечення якості підготовки соціальних працівників. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 2017. №3, С. 68–78.
4. Коляда Н. М., Кравченко О. О. Підходи до модернізації освітнього середовища у контексті професійної підготовки соціальних педагогів. *Вісник Польсько-української науково-дослідної лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського*. В.: І. І. Осадченко (ред.). Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. С. 21–25.
5. Котикова О. М. Репертуар професійних ролей соціального працівника. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія.* К. : НАУ, 2014. Вип. 5 (1). С. 65-70.
6. Прожога І.В. Досвід застосування дистанційної психодрами в соціальній роботі при проживанні кризи пандемії. *Соціальна робота та соціальна освіта.* Умань. 2022. №1(8). С. 145-151. https://doi.org/10.31499/2618-0715.1%20(8).2022.262689
7. Савельчук І. Б. Підготовка соціальних працівників за сучасних умов: інноваційні тенденції. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Педагогічні науки, 2016. №1(83),* С. 117-122.
8. Савельчук І. Б. Науково-методологічні підходи до впровадження інновацій в практику соціальної роботи. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика,* 2012. №2, С.180-186.
9. Савельчук І.Б. *Підготовка соціальних працівників в інноваційному освітньому середовищі університету*: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019.
10. Шуст Н. Б. Соціальні інновації в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій в Україні*. Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Філософія*. 2015. №2. С.107–110.
11. Bybyk D. Organisational and pedagogical conditions of future social workers' professional training for social leadership. *Intellectual Archive.* Toronto: Shiny Word.Corp. (Canada), 2020. 9 (April/June), 2, 56-65. DOI:10.32370/IA_2020_06_8
12. Jonathan Appel, Dohee Kim-Appel. Towards a Transdisciplinary View: Innovations in Higher Educat. *International Journal of Teaching and Education,* 2018. Vol. VI(2). P. 61-74. DOI: 10.20472/TE.2018.6.2.004

13. Kravchenko, O., Koliada, N., & Levchenko, N. (2020, July). Youth Workers and Innovative Development of Social Work. *Advances in Intelligent Systems and Computing.* №1209. pp. 421-430.
14. Savelchuk, I., Bybyk, D., Hrebenova, V., Horban, Y., Koshelieva, O. Social competence of student youth: the experience of training in the educational environment of the university under the conditions of the pandemic. *Laplage Em Revista,* 2021. №7 (Extra-A), p.481-490. https://doi.org/10.24115/S2446-622020217Extra-A849p.481-490

REFERENCES

1. Artiushyna M. V. (2014). Innovatsiina diialnist u profesiino- tekhnichnii osviti: poniattia, pidkhody, tekhnolohii. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy: zbirnyk nauk. prats*. Kyiv–Vinnytsia: TOV firma «Planer», 37, 133-137. [in Ukrainian].
2. Dubaseniuk O. A. (2014). Innovatsii v suchasnii osviti. *Innovatsii v osviti: intehratsiia nauky i praktyky: zbirnyk naukovo-metodychnykh prats.* V: O. A. Dubaseniuk (red.). Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 12-28. [in Ukrainian].
3. Koliada N. M., Kravchenko O. O. (2017a). Normatyvni ta prykladni aspekty zabezpechennia yakosti pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 3, 68–78. [in Ukrainian].
4. Koliada N. M., Kravchenko O. O. (2017b). Pidkhody do modernizatsii osvitnoho seredovyshcha u konteksti profesiinoi pidhotovky sotsialnykh pedahohiv. *Visnyk Polsko-ukrainskoi naukovo-doslidnoi laboratorii psykhodydaktyky imeni Ya. A. Komenskoho.* V.: I. I. Osadchenko (red.). Uman : VPTs «Vizavi», 21–25. [in Ukrainian].
5. Kotykova O. M. (2014). Repertuar profesiinykh rolei sotsialnoho pratsivnyka. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia : Pedahohika. Psykholohiia.* K. : NAU, 5 (1). 65-70. [in Ukrainian].
6. Prozhoha I.V. (2022).Dosvid zastosuvannia dystantsiinoi psykhodramy v sotsialnii roboti pry prozhyvanni kryzy pandemii. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita.* Uman. 1(8). 145-151. https://doi.org/10.31499/2618-0715.1%20(8).2022.262689 [in Ukrainian].
7. Savelchuk, I. B. (2016). Pidhotovka sotsialnykh pratsivnykiv za suchasnykh umov: innovatsiini tendentsii. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, 1(83), 117–122. [in Ukrainian].
8. Savelchuk I. B. (2012). Naukovo-metodolohichni pidkhody do vprovadzhennia innovatsii v praktyku sotsialnoi roboty. *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka,* 2, 180–186. [in Ukrainian].
9. Savelchuk I.B. (2019). *Pidhotovka sotsialnykh pratsivnykiv v innovatsiinomu osvitnomu seredovyshchi universytetu*.: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. [in Ukrainian].
10. Shust, N. B. (2015). Sotsialni innovatsii v umovakh suchasnykh suspilno-politychnykh transformatsii v Ukraini. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Zbirnyk nauk. prats. Filosofiia*, 107–110. [in Ukrainian].
11. Bybyk D. (2020). Organisational and pedagogical conditions of future social workers' professional training for social leadership. *Intellectual Archive.* Toronto: Shiny Word.Corp. (Canada), 9 (April/June), 2, 56-65. DOI:10.32370/IA_2020_06_8 [in English]
12. Jonathan Appel, Dohee Kim-Appel. (2018). Towards a Transdisciplinary View: Innovations in Higher Educat. *International Journal of Teaching and Education,* VI(2). 61-74. DOI: 10.20472/TE.2018.6.2.004 [in English]
13. Kravchenko, O., Koliada, N., & Levchenko, N. (2020). Youth Workers and Innovative Development of Social Work. *Advances in Intelligent Systems and Computing.* 1209. 421-430. [in Ukrainian].
14. Savelchuk, I., Bybyk, D., Hrebenova, V., Horban, Y., & Koshelieva, O. (2021). Social competence of student youth: the experience of training in the educational environment of the university under the conditions of the pandemic. *Laplage Em Revista,* 7 (Extra-A), 481-490. https://doi.org/10.24115/S2446-622020217Extra-A849p.481-490 [in Ukrainian].

УДК 378.147:37.013.42-051
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267373

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Талаш Інна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, Криворізький державний педагогічний університет
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1208-4729
E-mail: inna1talash@gmail.com

У статті здійснено спробу дослідження та систематизації етапів соціально-педагогічної роботи з клієнтом, особливостей підготовки здобувачів вищої освіти до їх реалізації на засадах синергетичного підходу. Запропоновано виокремити 8 основних етапів, зміст і технологічні характеристики яких докладно описані. Узагальнено форми й методи, психологічні засади розвитку в здобувачів вищої освіти необхідних професійних компетентностей.

Ключові слова: *технологічна діяльність, алгоритм соціально-педагогічної роботи, синергетичний підхід, соціальне середовище, професійна діяльність, здобувачі вищої освіти, інтеграція, полімодальність.*

PREPARATION OF FUTURE SOCIAL TEACHERS FOR TECHNOLOGICAL ACTIVITY: SYNERGISTIC APPROACH

Talash Inna, Ph.D. in Philology, Assistant Professor of Social Pedagogy and Social Work, Kryviy Rih State Pedagogical University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1208-4729
E-mail: inna1talash@gmail.com

The realities of modern society require a polymodal approach to the training of specialists in the social sphere, with emphasis on the formation and development of technological competence in them. At the same time, to prevent eclecticism in the training of higher education students can, if you implement professional training on the basis of a synergistic approach, which integrates a competent, personal-oriented, interdisciplinary and active approach. Thus, there is a problem of development of innovative technologies of social and pedagogical activity, which would meet the demands of modern society and social order of the state. The article attempts to study and systematize the stages of social and pedagogical work with the client, peculiarities of training of the higher education applicants for their realization on the basis of a synergistic approach. On the basis of analysis of algorithms of social and pedagogical work, presented in scientific literature, it is proposed to separate 8 main stages: Stage of establishing contact with the client; the stage of diagnostics; convention-motivational stage; planning stage; forecasting stage; stage of plan implementation; stage of completion of cooperation with the client; stage of professional reflexia. The contents of each stage are presented and the technological peculiarities of their implementation are described. The role of integrative approach in professional training of higher education graduates, formation of their ability to combine theory and practice, building interpersonal interaction with the client as a subject of social and pedagogical work is emphasized. The forms and methods, psychological foundations of development in the applicants of higher education of the necessary professional competence are summarized.

Keywords: *Technological activity, algorithm of social-pedagogical work, synergistic approach, social environment, professional activity, higher education, integration, polysmodalnost.*

Постановка проблеми. Особливість професійної діяльності соціального педагога обумовлена тим, що відбувається винятково в соціокультурному контексті та детермінована низкою факторів (передовсім соціальних, економічних, політичних, культурних), які визначають особливості певного історичного етапу розвитку суспільства. Специфічними рисами соціальної сфери постіндустріального суспільства стали еклектичність, плюралізм, хаотичність, індетермінованість. Відповідно, зміст підготовки фахівця соціальної сфери повинен бути орієнтований на розвиток креативних здібностей особистості, уміння швидко орієнтуватися в непередбачуваних ситуаціях і приймати нешаблонні рішення, налагоджувати партнерську взаємодію з іншими фахівцями та з клієнтом, інтегрувати власний досвід і вміти допомогти в цьому клієнту, а самому процесу навчання мають бути притаманні полімодальність і мультиваріантивність. Реалізація зазначених завдань повною мірою можлива при формуванні у майбутніх соціальних педагогів здатності до технологічної діяльності, формування в них технологічної культури.

Технологічна культура фахівця соціальної сфери полягає передовсім у розвитку нелінійного мислення та вмінні генерувати альтернативні рішення, ураховувати можливі ризики при плануванні власної діяльності та змін у житті клієнта, аналізувати багатомірне соціальне середовище та інтегрувати його різнорівневі складові, з високою мірою вірогідності прогнозувати розвиток об’єктів соціальної сфери та цілеспрямовано моделювати зміни їх соціального середовища. Як слушно зауважує Г. Майборода: «Технологічна підготовка майбутніх соціальних педагогів має будуватися на інтеграції напрямів теоретико-методологічного обґрунтування системи освіти, модернізації професійної підготовки соціальних педагогів у вищому навчальному закладі» [2, с. 76]. Це завдання ускладнюється глобальними кризовими явищами, що спостерігаються в сучасному суспільстві, і які впливають не лише на зміст і характер підготовки майбутніх фахівців, а й, на думку науковців, визначають розвиток цивілізації. Зокрема Є. Ходаківський зауважує, що результат подолання цих глобальних кризових явищ вплине на подальший розвиток цивілізації – її трансформацію чи розпад. На думку вченого, основними чинниками глобальної кризи людства є деінтелектуалізація суспільства та масова некомпетентність, які виявляються на всіх рівнях функціонування соціуму й обумовлені проблемами самоорганізації людської спільноти [3, с. 458]. У професійній діяльності соціального педагога це виявляється передовсім у недоліках технологічної підготовки, а саме: «відсутності необхідного світогляду щодо технологічної діяльності, потреб у самоосвіті, самовихованні, уміння планувати, моделювати, проектувати, організовувати свою роботу та роботу групи і колективу» [2, с. 76], що, в свою чергу, обумовлює прийняття неефективних рішень при організації допомоги клієнту, використання суб’єкт-об’єктного підходу при побудові міжособистісної взаємодії з ним, поширенню ознак синдрому професійного та емоційного вигорання серед фахівців соціальної сфери не залежно від стажу роботи. Подолання означених

кризових явищ вимагає перегляду не лише змісту, а й підходів у підготовці майбутніх соціальних педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуку стратегій удосконалення підготовки фахівця соціальної сфери присвячено дослідження таких науковців, як: А. Архипова, О. Безпалько, Н. Заверико, І. Звєрєва, А. Капська, Л. Люта, Г. Майборода, Н. Максимова, В. Шахрай, Ю. Швалб та ін. Науковці відзначають, що зміни в підготовці фахівців соціальної сфери повинні стосуватися не лише змісту освіти (перегляд й удосконалення структурно-логічної схеми навчальних планів й освітніх програм), а й структури (визначення циклів підготовки фахівців, рівнів освіти). Крім того, вимагають трансформації й науково-методологічні засади змісту освіти, адже наразі відбувається зміна освітньої парадигми з традиційної на постмодерністську. Перераховані фактори обумовлюють необхідність не лише формувати в майбутніх фахівців низку специфічних компетентностей, як-от: здатність до самопізнання, здатність навчатися протягом життя, здатність до життєтворчості, здатність творчо вирішувати задачі професійної діяльності, здатність працювати в команді, здатність організовувати міжособистісну взаємодію з клієнтом як із суб'єктом соціально-педагогічної діяльності тощо, – а й змінити науково-методологічні засади змісту професійної освіти, а саме: реалізувати професійну підготовку фахівців на засадах синергетичного підходу, який інтегрує компетентнісний, особистісно-орієнтований, міждисциплінарний і діяльнісний. Таким чином професійна підготовка фахівців соціальної сфери набуває полімодального характеру з акцентом на формування й розвиток технологічної компетентності в здобувачів вищої освіти. Як слушно зауважує Г. Майборода: «Технологізація соціальних і освітніх процесів є відображенням об'єктивних вимог, зумовлених науково-технічним прогресом, характеризується інноваційністю, творчістю, постійним пошуком досконалих, ефективних шляхів діяльності» [2, с. 77].

Мета статті – дослідження та систематизація етапів соціально-педагогічної роботи з клієнтом, особливостей підготовки здобувачів вищої освіти до їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Опанування технологічною культурою дає можливість фахівцю цілеспрямовано й ефективно провадити соціально-педагогічну роботу, структуруючи її на окремі етапи, операції, координуючи взаємодію елементів цього процесу, та досягати бажаного результату за умови ощадливого використання ресурсів. Г. Майборода зауважує, що соціально-педагогічну діяльність всю технологізувати не можливо, оскільки «її окремі складові потребують високої технологічної компетентності (влаштування дітей, які залишилися без опіки батьків, реабілітація дітей з обмеженими фізичними можливостями…тощо)» [2, с. 79]. Однак, на нашу думку, якщо підготовку фахівців соціальної сфери до технологічної діяльності здійснювати на основі принципів синергетичного підходу, то можна опанувати здатністю будувати гнучкі алгоритми надання допомоги клієнтам соціально-педагогічної діяльності.

Слід зазначити, що структура алгоритму соціально-педагогічної діяльності в науковій літературі висвітлена досить ґрунтовно. Дослідники в цілому

одностайно виокремлюють такі основні етапи: 1) діагностично-прогностичний; 2) вибір (розробка) оптимальної технології; 3) безпосередня підготовка до реалізації обраної технології; 4) реалізаційний; 5) експертно-оцінний. На нашу думку, така структура алгоритму не відображає важливого аспекту технології соціально-педагогічної діяльності – кооперації фахівця соціальної сфери та клієнта. Разом зі тим, сучасні дослідники наголошують на необхідності реалізації соціально-педагогічної діяльності саме на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Саме тому ми вважаємо за необхідне додати до алгоритму соціально-педагогічної діяльності такі ключові етапи, як: встановлення контакту з клієнтом; конвенціонально-мотиваційний етап; етап професійної рефлексії. Таким чином алгоритм соціально-педагогічної діяльності можна представити як послідовну реалізацію таких етапів:

1) етап встановлення контакту з клієнтом;
2) етап діагностики;
3) конвенційно-мотиваційний етап;
4) етап планування;
5) етап прогнозування;
6) етап реалізації плану;
7) етап завершення співпраці з клієнтом;
8) етап професійної рефлексії.

Крім того, потребує перегляду зміст кожного з етапів соціально-педагогічної роботи, що зумовлює особливості підготовки майбутніх соціальних педагогів до технологічної діяльності.

Етап встановлення контакту з клієнтом є ключовим при організації соціально-педагогічної діяльності, адже якість встановленого контакту впливатиме на характер і результати всіх інших складових алгоритму. Так, повнота й об'єктивність інформації про клієнта, яку соціальний педагог збирає, узагальнює та систематизує на етапі діагностики, залежить не лише від компетентності фахівця, від валідності та надійності дібраного діагностичного інструментарію й точності інтерпретацій, а й від особистості самого клієнта. Якщо контакт з клієнтом було встановлено якісний, то в процесі взаємодії з фахівцем він почувається захищеним, що обумовлює бажання надавати якнайбільш повну і достовірну інформацію про себе та про свою життєву ситуацію. Клієнт усвідомлює, що його щирість і здатність до саморозкриття є ключовими для подальшої успішної співпраці з фахівцем, для ефективного вирішення його складної життєвої ситуації.

Встановлення довірливих стосунків з клієнтом є первинним, але не єдиним завданням цього етапу. Соціальний педагог, ретельно аналізуючи інформацію, яку клієнт надає про себе, з'ясовуючи його ставлення до актуальної життєвої ситуації, виявляючи способи, що використовував він для вирішення своїх проблем, виокремлює проблемне поле клієнта. При цьому важливо з'ясувати, чи звертався до когось по допомогу клієнт, чи намагався сам впоратися із ситуацією і який досвід при цьому отримав. Фахівець соціальної сфери повинен зосередитися на фіксації фактів, їх узагальненні та систематизації, спонукати клієнта до

саморозкриття та до оцінки свого досвіду. На цьому етапі соціальному педагогу важливо сприймати клієнта та його ситуацію такими, якими вони є, надавати йому безумовну емоційну підтримку й утриматися від будь-яких власних оцінних суджень. По-перше, оцінки фахівця підвищують рівень тривожності клієнта, що може спровокувати або відчуження й замкненість, або відверту конфронтацію його з фахівцем. У результаті клієнт може дійти висновку про виняткову унікальність своєї життєвої ситуації або про недостатню обізнаність чи брак життєвого досвіду фахівця та відмовитися від подальшої співпраці чи обмежитися лише формальним спілкуванням зі спеціалістом. По-друге, на цьому етапі фахівець одержує інформацію про клієнта від нього самого, тож усі судження мають високий ступінь суб'єктивності й можуть не підтвердитися в результаті подальшої діагностики. Відповідно, намагання якось оцінити інформацію, яку надає про себе клієнт, можуть обумовити формування в соціального педагога певних суб'єктивних установок, що в подальшому будуть заважати об'єктивно аналізувати й оцінювати інформацію, одержану про клієнта з інших джерел. На етапі встановлення контакту з клієнтом для фахівця соціальної сфери важливо не скласти певне враження про нього, оцінити його особистість чи життєву ситуацію, а досягти ситуації рапорту з клієнтом і визначити його проблемне поле. Цей етап завершується попереднім формулюванням запиту клієнта та гіпотез про причини, через які виникли складні життєві обставини. Зауважимо, що саме припущення про утруднення клієнта є основою для визначення його проблемного поля та напрямків діагностики на наступному етапі соціально-педагогічної роботи.

Для майбутніх соціальних педагогів найбільш складним виявляється опанування навички безоцінного сприйняття клієнта. Передумовою для її опанування є усвідомлення розмаїття й унікальності життєвого досвіду як такого, полімодальності сприйняття життєвих ситуацій (навіть тих, що, на перший погляд, видаються однозначними, очевидними й несуперечливими). Для цього на заняттях студентам можна пропонувати такі види робіт: психотехніки, вправи на реконструкцію, аналіз ситуацій. Психотехніки – це пантомімічні вправи, що, з одного боку, розвивають перцептивні навички майбутніх фахівців, а з іншого боку, демонструють те, як по-різному можна інтерпретувати одну й ту саму ситуацію міжособистісної взаємодії. Вправи на реконструкцію – це завдання на відтворення фрагменту малюнка чи ідентифікація того, що зображено на негативі фотографії. Зазвичай студенти утруднюються з інтерпретацією зображення на негативі, а результати реконструкції у всіх виходять різні. Виконання цих вправ наочно демонструє, як мозок заповнює лакуни інформації, використовуючи доступний для нього досвід, і те, наскільки ці реконструкції та інтерпретації є неточними. Відтак, це орієнтує майбутніх фахівців будувати діалог з клієнтом, уточнюючи його точку зору на описані події та ситуації. Також для формування навички безоцінного сприйняття клієнта доречним є аналіз конфліктних ситуацій, що є наслідком хибних інтерпретацій і непорозумінь у міжособистісній взаємодії, коли кожна зі сторін сприймає актуальну ситуацію з іншої (відмінної від свого візаві) точки зору.

На етапі діагностики фахівець соціальної сфери повинен уміти дібрати комплекс діагностичного інструментарію для уточнення й збору інформації про проблемне поле клієнта і його особистість. При підготовці майбутніх соціальних педагогів до реалізації цього технологічного етапу необхідно акцентувати увагу на таких аспектах: 1) виокремлення складових проблемного поля клієнта (це визначить напрямки діагностики); 2) добір комплексу діагностичних методик і процедур за принципом мінімаксу (мінімальна кількість діагностичних методик і процедур, необхідних для збору максимально об'єктивної та повної інформації про елементи проблемного поля клієнта); 3) виявлення ресурсу клієнта, необхідного для вирішення його проблеми.

Розвиток уміння виокремлювати складові проблемного поля клієнта обумовлений здатністю майбутнього фахівця аналізувати особливості особистості в контексті її соціального середовища, ґрунтуючись на глибоких знаннях про закономірності функціонування соціальних систем, соціалізації особистості та її розвитку в онтогенезі. Особливу уваги при цьому слід приділяти особливостям контактування особистості з її соціальним оточенням, дослідженню того, чим ці особливості обумовлені (якостями особистості, особливостями її характеру чи життєвого досвіду, впливом референтних осіб, її соціальним статусом і ставленням до нього тощо). В. Будз, досліджуючи закономірності самоорганізації соціальних мереж, слушно зауважує, що «…сутність соціальних мереж ґрунтується на зобов'язаннях та повноваженнях, а їх регулювання відбувається на основі соціальних ролей. Проте соціальну роль, яку виконує людина, не слід вважати чимось об'єктивним і не залежним від самої людини, оскільки така роль отримується людиною, виходячи із її власних антропологічних можливостей, із особливостей її характеру, здатності творчого мислення та моральних принципів, яких вона дотримується» [1, с. 64-65]. Відтак, дослідження рольової структури особистості на різних рівнях (соціальному, міжособистісному, психологічному) дозволяє цілісно проаналізувати фактори, що визначають специфіку її контактування із соціальним середовищем, причини її утруднень, виявити ресурси особистості та зони напруження (конфлікту, зокрема, і внутрішньо особистісного). Для цього можна використати низку методик на визначення соціометричного статусу особистості (наприклад, соціометрія, побудова соціального атому особистості (автор – А. Шутценбергер), побудова екокарти особистості тощо), а також на виявлення рольових очікувань, рівня домагань і задоволеності своїм соціальним статусом. До того ж важливо з'ясувати, які саме повноваження та зобов'язання регулюють стосунки в межах тієї соціальної системи, до якої залучений клієнт, оскільки без цього іноді не можливо поставити точний і достовірний «соціальний діагноз».

Крім того, важливо визначити установки клієнта та ієрархію його ціннісних орієнтацій, адже це стане основою для визначення плану подальшої соціально-педагогічної роботи з покращення життєвої ситуації та мотивації клієнта до реалізації цього плану.

Зауважимо, що діагностичний інструментарій досить ґрунтовно розроблений в межах психологічної та соціально-педагогічної діагностик. Для

одержання об'єктивної інформації за допомогою діагностичних процедур повинна бути розвинена не лише діагностична компетентність майбутнього фахівця соціальної сфери, а й сформована здатність цілісно бачити особистість у її соціальному контексті, а саме: виявляти, які чинники соціального середовища впливали на формування певних якостей і характеристик особистості клієнта, його поведінкових патернів й установок, а також те, як визначені особливості детермінують структуру його соціального середовища, визначають специфіку його міжособистісної взаємодії, обумовлюють вибір певних стратегій вирішення складних життєвих ситуацій.

Діагностична компетентність майбутніх фахівців соціальної сфери повинна формуватися поступово як при вивченні низки теоретичних дисциплін, зокрема «Соціалізація особистості», «Основи соціально-педагогічних досліджень», «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Основи психодіагностики, соціальної профілактики і психокорекції» тощо, – так і під час проходження різних видів навчальної та виробничої практик.

Метою конвенційно-мотиваційного етапу є узгодження з клієнтом бачення його життєвої ситуації, виокремлення актуальної проблеми та формулювання запиту. При цьому соціальний педагог повинен уміти мотивувати клієнта до того, аби він взяв на себе відповідальність за зміни у власному житті, прийняв зобов'язання стосовно процесу планування та реалізації складеного плану. Для повноцінної реалізації завдань цього етапу фахівцю необхідно прийняти ієрархію цінностей клієнта, поважати його право самостійно визначати ступінь і міру змін у своєму житті. Таким чином, завдання фахівця соціальної сфери полягає не в тому, щоб запропонувати план змін життя клієнта, а спонукати його до виявлення ініціативи у формуванні позитивного образу свого майбутнього життя. Саме ця ініціатива клієнта повинна стати основою для реалізації завдань наступного етапу соціально-педагогічної роботи – етапу планування. Як правило, через різноманітні причини (інфантильність, негативний життєвий досвід, переживання життєвої кризи, розчарування, виснаження, низька самооцінка тощо) клієнт не може намалювати позитивний образ свого майбутнього життя, тому фахівець повинен стимулювати його до цього. Слід зазначити, що цей процес може бути доволі складним і тривалим, за необхідності включати заходи з психокорекції, однак ігнорування або недооцінювання важливості цього етапу, бажання його пришвидшити, часткова його реалізація нівелюють результати всієї подальшої роботи з клієнтом. Якщо людина чітко не бачить ні свого майбутнього, ні себе в цьому майбутньому, то, очевидно, найкращий план, складений фахівцем для клієнта, так і залишиться нереалізованим.

У процесі малювання позитивного образу майбутнього можна виокремити три етапи. На першому етапі варто запропонувати клієнту просто пофантазувати і створити образ бажаного для нього майбутнього, при цьому абсолютно не враховувати актуальної життєвої ситуації, уявити себе всемогутнім чарівником, який може змінювати що завгодно в своєму житті на власний розсуд. Ключовими на цьому етапі є такі питання, на які має дати відповідь клієнт: яким я бачу своє бажане майбутнє? Яким буду я, коли настане це майбутнє? Що змінитися в мені?

Як я буду себе почувати? Яким буде моє оточення? Що змінитися в моєму оточенні?

На наступному етапі фахівець має уважно аналізувати відповіді клієнта на предмет наявності ригідних установок, визначення локусу контролю. Необхідно виявити та скорегувати неекологічні уявлення клієнта про себе та своє оточення. Він повинен усвідомити, що може контролювати в своєму житті (свою поведінку, своє ставлення до подій, свій час тощо), а що не піддається контролю (думки й поведінка інших людей, соціально-економічні процеси, які відбуваються в країні тощо), на що / кого він може впливати, а що / хто впливає на нього. Усвідомлення клієнтом своїх особливостей контактування з оточуючим середовищем може мати терапевтичний вплив на його особистість.

На третьому етапі відбувається аналіз і пошук ресурсів, необхідних для втілення в життя позитивного образу майбутнього. Фахівець соціальної сфери допомагає клієнту проаналізувати, які ресурси необхідно мати, щоб втілити задумане в життя, які ресурси вже наявні, яких бракує і як їх можна накопичити. При цьому соціальний педагог повинен здійснювати моніторинг ресурсів різного рівня: знання та навички клієнта; сформованість емоційно-вольової сфери; наявність вільного часу; матеріальне становище; наявність в оточенні людей-однодумців, які можуть підтримати прагнення клієнта до змін тощо.

Для успішної реалізації завдань конвенційно-мотиваційного етапу здобувачі вищої освіти повинні ґрунтовно опанувати теоретичними засадами та практичними навичками психології міжособистісної взаємодії. Найбільш ефективними методами для цього є тематичні тренінги (особистісного зростання, комунікативних навичок тощо, які можна рекомендувати майбутнім фахівцям в межах неформальної освіти), а також рольові та ділові ігри, організовані на аудиторних заняттях.

Завданням фахівця на етапі планування не просто допомогти клієнту визначити алгоритм реалізації сформованої на попередньому етапі моделі, а також строки для здійснення кожного етапу алгоритму, а й розробити альтернативні варіанти досягнення поставленої мети з урахуванням можливих ризиків. Необхідно послідовно разом із клієнтом проаналізувати можливі ризики, а саме: зовнішні (соціальні, економічні, політичні), внутрішні (наявність рис характеру, звичок, особливості емоційно-вольової сфери тощо, які можуть заважати запланованим змінам) та людські чинники. На цьому етапі клієнту варто усвідомити, що люди, яких він визначив як свій ресурс, підтримку, мають особисте життя і можуть бути не готовими надати допомогу саме тоді, коли до них звертається клієнт. Саме тому клієнт повинен бути готовий до такого розвитку подій і мати альтернативний варіант одержання підтримки (наприклад, звернутися до фахівців), у тому числі й самопідтримки. Таким чином, зважуючи можливі ризики, фахівець разом із клієнтом визначає способи їх нейтралізації, спільно розробляють альтернативні варіанти реалізації моделі бажаного майбутнього. Крім того, соціальний педагог, ураховуючи межі своєї компетентності, повинен визначити інших фахівців, яких необхідно буде залучити в процесі реалізації спланованої роботи. Він роз'яснює клієнту роль кожного

залученого фахівця, визначає, на якому етапі реалізації плану до них необхідно звернутися по допомогу.

Етап планування завершується визначенням фахівцем строків і заходів проміжного моніторингу. Очевидно, що визначення динаміки змін буде свідчити про ефективність розробленої програми, дозволить за необхідності своєчасно здійснити її корекцію. Визначення періоду проведення проміжного моніторингу, як правило, не викликає утруднень, адже строки їх здійснення обґрунтовані в науковій літературі (не частіше, ніж раз на місяць, і не рідше, ніж раз на три місяці). Складнощі виникають при визначенні критеріїв оцінки результатів моніторингу. Для того, аби критерії давали можливість об'єктивної й точної оцінки результатів моніторингу, вони повинні відповідати низці вимог, а саме: 1) критерій повинен бути науково обґрунтований; коректно й однозначно сформульований; 2) вимірюваний (описувати показник, який можна виміряти за допомогою діагностичних процедур); 3) критерії повинні не суперечити одне одному; 4) критерії повинні мати спільне наукове підґрунтя; 5) критерії мають бути сталими (не змінюватися протягом реалізації плану); 6) охоплювати всі значимі для реалізації плану аспекти життєдіяльності особистості. Фахівець має самостійно сформулювати критерії оцінювання, ґрунтуючись на використаному діагностичному інструментарії, на визначених у науковій і нормативній літературі показниках розвитку та життєдіяльності особистості. Крім того, необхідно провести процедуру формалізації критеріїв оцінювання, тобто кожному критерію присвоїти певний показник (бал), що буде об'єктивно відображати ступінь їх вияву. Числові показники вияву критеріїв оцінювання більш наочно демонструють наявність чи відсутність динаміки змін, її позитивний чи негативний розвиток.

Здатністю визначати критерії оцінювання реалізації плану соціально-педагогічної роботи з клієнтом фахівці повинні опанувати ще під час навчання в закладі вищої освіти. Цьому буде сприяти інтеграція теоретичних знань, одержаних під час вивчення вікової та соціальної психології, і навиків практичної професійної діяльності. Так, на практичних заняттях, під час навчальних і виробничих практик важливо домагатися не лише того, щоб здобувач освіти вмів дібрати й обґрунтувати вибір технологічного інструментарію (профілактики, корекції, реабілітації тощо), а й сформулював критерії оцінки проведеної з клієнтом роботи.

Етап прогнозування є доволі складним, але необхідним для наскрізного аналізу складеної програми, оскільки дозволяє системно проаналізувати її мету, завдання, алгоритм їх реалізації, особливості особистості клієнта та кінцевий результат. Науковий прогноз ґрунтується на закономірностях розвитку соціальних систем й онтогенетичного розвитку особистості, з урахуванням індивідуальних особливостей клієнта та специфіки його соціальних контактів. Разом із тим, необхідно брати до уваги й те, що особистість здатна діяти альтернативно під впливом чинників, які не можливо було виявити та врахувати на попередніх етапах роботи з клієнтом, отже, об'єктивний прогнозу повинен містити опис не лише статистично вірогідних результатів взаємодії з клієнтом, а й

їх крайніх виявів. Результати прогнозування обговорюються з клієнтом і за необхідності уточнюються На основі прогнозу обирається найбільш оптимальний із альтернативних варіантів плану для його подальшої реалізації.

Для опанування процедурою прогнозування здобувачі вищої освіти повинні передовсім уміти встановлювати причино-наслідкові зв'язки між чинниками життєдіяльності особистості та закономірностями її онтогенетичного розвитку. Разом із тим, майбутні фахівці повинні усвідомлювати, що немає суворої детермінаційної закономірності, неможливо передбачити причино-наслідкові зв'язки в розвитку людської антропології. Наприклад, діти, які виховуються в родинах адиктів, мають різні життєві шляхи: не всі наслідують залежних батьків, – але який шлях обере дитина, спрогнозувати складно. Саме в урахуванні діалектичної єдності типового й унікального й полягає складність прогнозування.

На етапі реалізації плану, крім заходів, спрямованих на його здійснення та проміжного моніторингу, фахівець має хоча б один раз звернутися до супервізії. Найбільш часто необхідність супервізії з'являється тоді, коли виникає раптове (непередбачене на попередніх етапах) утруднення в реалізації плану, яке клієнт навіть за допомогою фахівця подолати не може. Якщо своєчасно не надати ефективну допомогу, клієнт потрапить у ситуацію фрустрації і здобуті в процесі реалізації плану позитивні результати будуть нівельовані. Іншими словами, розроблена програма виявиться неефективною, а може, навіть погіршити стан клієнта, оскільки він зайвий раз впевниться в тому, що його проблему здолати просто неможливо. Супервізія – консультація з більш досвідченим колегою – дасть можливість побачити альтернативні варіанти розвитку ситуації, які не були враховані раніше, своєчасно внести необхідні корективи в план соціально-педагогічної роботи з клієнтом чи в стиль взаємодії з ним. Супервізія корисна й тоді, коли проміжний моніторинг дав результати нижчі від очікуваних, хоча в цілому динаміку можна оцінювати як позитивну. У даному випадку супервізія буде спрямована на виявлення можливих утруднень, які в підсумку можуть значно знизити ефективність програми.

Метою етапу завершення співпраці з клієнтом є не лише визначення ефективності реалізованої програми, а й проєктування подальшого самостійного життя клієнта. Для визначення ефективності реалізованої програми доцільно використовувати не тільки ті ж діагностичні процедури, що й на етапі діагностики, а й запропонувати клієнту дати суб'єктивну оцінку проведеної роботи за визначеними критеріями. При цьому можна використати різні методи опитування: анкетування, інтерв'ю, бесіду. Суб'єктивна думка клієнта про результати його співпраці з фахівцем надзвичайно важлива, адже вона детермінує подальше проєктування самостійного життя та реалізацію цього проєкту. Якщо суб'єктивна оцінка результатів програми нижча, від об'єктивних даних, одержаних за допомогою проведеної повторної діагностики, то це, як правило, свідчить про занижену самооцінку клієнта. Відтак, при проєктуванні необхідно звернути на це увагу клієнта та запропонувати заходи щодо корекції самооцінки, а також визначити в найближчому оточенні особу, яка здатна підтримувати та надихати клієнта. Якщо суб'єктивна оцінка ефективності програми вища, від

даних об'єктивної діагностики, то це може свідчити або про завищену самооцінку клієнта, або про стан ейфорії від того, що одержані результати перевищили очікування, або про полезалежність клієнта й бажання виправдати очікування референтної особи (якою в даному випадку є фахівець). Якщо виявлені розбіжності між суб'єктивною оцінкою та даними об'єктивних діагностичних процедур, фахівець повинен перевірити свої припущення, провівши необхідну додаткову діагностику. Слід пам'ятати: навіть найбільш очевидні висновки фахівця – це лише гіпотеза, яку необхідно підтвердити об'єктивними даними. Ця кропітка робота має бути проведена, інакше фахівець може зробити помилкові висновки про результати проведеної роботи, а головне – ці хибні висновки стануть основою для проєктування подальшого самостійного життя клієнта. Очевидно, що невдовзі позитивні досягнення, які здобув клієнт протягом реалізації програми, будуть поступово втрачені (частково або повністю). При проєктуванні подальшого самостійного життя клієнта варто усвідомлювати, що позивні зміни в житті та особистості клієнта, що були досягнуті в процесі реалізації програми, є ще нестійкими й потребують подальших зусиль з боку клієнта, але вже без підтримки з боку фахівця. Крім того, клієнту необхідно дати чіткі діагностичні критерії, які будуть свідчити про необхідність звернутися знову по допомогу до фахівця, щоб не допустити регрес досягнутих навичок і змін.

На етапі професійної рефлексії фахівець аналізує власну діяльність у процесі реалізації програми, визначає сильні та слабкі сторони, причини утруднень при взаємодії з клієнтом, чинники, що змусили вносити корективи та використовувати альтернативні варіанти плану роботи з клієнтом, а також виявляє причини незапланованих позитивних змін в особистості та житті клієнта. Результати аналізу узагальнюються у висновках і рекомендаціях щодо подальшої професійної діяльності фахівця. Для більш глибокого аналізу власної професійної діяльності фахівець на цьому етапі знову може звернутися до супервізора, який висловить власну оцінку та рекомендації про шляхи вдосконалення та кар'єрного росту. Результатом етапу професійної рефлексії є побудова фахівцем траєкторії свого подальшого професійного зростання, шляхів і напрямів підвищення кваліфікації. Важливо також фахівцю розвивати здатність до наукового узагальнення результатів своєї професійної діяльності, що дасть можливість поділитися своїм досвідом з більш широкою аудиторією, знайти однодумців, цілеспрямовано й послідовно розвивати власний стиль професійної діяльності. Професійний досвід може бути узагальнений у різних жанрах наукового стилю: звіт, наукова стаття, тези, виступ на конференції, посібник тощо. Крім того, можна ділитися своїм досвідом на майстер-класах і вебінарах.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, підготовка майбутнього фахівця до технологічної діяльності відбувається комплексно й послідовно протягом всього періоду навчання в закладі вищої освіти шляхом інтеграції здобутих знань у досвід практичної діяльності в межах аудиторних практичних занять, різних видів практик, неформальної освіти. Крім того, необхідне глибоке осмислення технології процесу взаємодії з клієнтом, побудова чіткого алгоритму його реалізації. У фокусі соціально-педагогічної

діяльності повинна бути особистість клієнта, а взаємодія з ним має відбуватися винятково на паритетних засадах. На всіх етапах технологічної діяльності клієнт має залишатися суб'єктом міжособистісної взаємодії. Разом із тим, фахівець повинен приймати зважені рішення, що ґрунтуються на наукових засадах, і скеровувати клієнта на конструктивні зміни. Перспективою подальших досліджень є розробка алгоритму реалізації прогностичного етапу соціально-педагогічної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Будз В. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: у 5 т. Т.1: Пролегомени до самоорганізації суспільного життя. Концептуальні та методологічні основи дослідження: монографія. Івано-Франківськ: Прикрпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 522 с.
2. Майборода Г. Технологічний підхід у професійній підготовці соціальних педагогів: теоретичний аспект. URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/periodic/pedos3t/tom3/09_majboroda.pdf (дата звернення: 21.06.2022)
3. Ходаківський Є.І., Богоявленська Ю.В., Грабар Т.П. Психологія управління: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 664 с.

REFERENCES

1. Budz, V. (2017) Samoorhanizatsiia suspilnoi diisnosti v konteksti yii antropolohichnykh zasad ta aksiolohichnykh chynnykiv: u 5 t. T.1: Prolehomeny do samoorhanizatsii suspilnoho zhyttia. Kontseptualni ta metodolohichni osnovy doslidzhennia: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Prykrpat. nats. un-t im. V. Stefanyka, 522 [in Ukrainian].
2. Maiboroda, H. Tekhnolohichnyi pidkhid u profesiinii pidhotovtsi sotsialnykh pedahohiv: teoretychnyi aspekt. URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/periodic/pedos3t/tom3/09_majboroda.pdf [in Ukrainian].
3. Khodakivskyi, Ye.I., Bohoiavlenska, Yu.V., Hrabar, T.P. (2011). Psykholohiia upravlinnia: pidruchnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 664 [in Ukrainian].

ПІДГОТОВКА ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ

УДК 378.245:364.4(100)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267376

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Коляда Наталія, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Коляда Тетяна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID 0000-0002-9202-1196
E-mail: tetianakoliada@ukr.net

У статті здійснено аналіз міжнародного досвіду підготовки докторів філософії з соціальної роботи.
Автором проаналізовано моделі підготовки та атестації наукових кадрів у різних країнах світу та схарактеризовано діяльність міжнародних структур, фахових спільнот з популяризації науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти. Також здійснено аналіз стану використання досвіду іноземних програм у підготовці докторів філософії з соціальної роботи в Україні.
Ключові слова: *доктор філософії, підготовка та атестація науково-педагогічних кадрів, міжнародна соціальна робота, міжнародні фахові спільноти, підготовка докторів філософії з соціальної роботи, освітньо-наукова програма.*

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF TRAINING DOCTORS OF PHILOSOPHY IN SOCIAL WORK

Koliada Natalia, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

Koliada Tetiana, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9202-1196
E-mail: tetianakoliada@ukr.net

The article analyzes the international experience of training doctors of philosophy in social work. The author analyzed the models of training and certification of scientific personnel in different countries of the world (Great Britain, Germany, France, Italy, Poland).
The activity of international structures, professional communities on the popularization of scientific and methodical experience, theory and practice of doctoral education is characterized (European University Association, Council for Doctoral Education, Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work, The International Association Of Schools Of Social Work, Realising the potential of researchers). Among the tasks of the activities of the above and other international structures, institutionalized global professional communities (associations, organizations, programs, etc.) is the coordination of activities related to the development of social work education: development of standards to improve the quality of education; organizing and holding forums for exchange of research; popularization of scientific and methodological experience, theory and practice of doctoral education in social work.
An analysis of the state of using the experience of foreign programs in the training of doctors of philosophy in social work in Ukraine was carried out. In order to generalize the level of use of foreign experience in the training of doctors of philosophy in Ukraine, the state of taking into account the experience of foreign programs during the formulation of goals and program results of training in domestic educational and scientific programs in social work was analyzed. The main source is information on the self-assessment of the ONP from the specialty 231 Social work, formed by higher education institutions, by scientific institutions during the accreditation of educational and scientific programs by the National Agency for Quality Assurance of Higher Education.
Keywords: *doctor of philosophy, training and certification of scientific and pedagogical personnel, international social work, international professional communities, training of doctors of philosophy in social work, educational and scientific program.*

Постановка проблеми. Одне із нагальних завдань сучасного етапу розвитку української науки, вищої освіти, підготовки висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів – інтеграція до світового освітньо-наукового простору.

У процесі формування спільного науково-дослідницького середовища набуває актуальності вивчення сучасних потреб освіти і науки з урахуванням реалій та можливостей розвитку української та світової практики.

Підготовка докторів філософії як науково-педагогічних кадрів спрямована на формування цілей та програмних результатів навчання, що відповідають пріоритетним напрямам розвитку освіти і науки, які задекларовані в законах України «Про освіту» (2017, зі змінами) [7], «Про вищу освіту» (2014, зі змінами) [5], «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015, зі змінами) [6]; «Цілях сталого розвитку України до 2030 р.» (2019) [1]; «Зальцбурзьких принципах» – «Висновки та рекомендації Болонського семінару "Докторські програми для європейського суспільства знань"» (Salzburg I. Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on «Doctoral Programmes for the European Knowledge Society», 2005) [43], «"Ініціативні рекомендації" Ради з докторської освіти Європейської асоціації університетів» (Salzburg II. Initiative Recommendations» of the European University Association, EUA Council for Doctoral Education, 2010) [44];

«Принципах інноваційної докторської підготовки» (Principles for Innovative Doctoral Training, Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe, 2011) [41]; та ін.

Ці та інші нормативно-рекомендаційні документи зорієнтовують підготовку доктора філософії (так звану «докторську освіту») на врахування предметної області конкретної спеціальності, яка передбачає набуття не вузьких компетентностей, а розв'язання комплексних проблем у наукові галузі, її методології, формування наукового світогляду, філософсько-культурного кругозору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На етапі реформування системи підготовки науково-педагогічних кадрів активізувалися дослідження українських науковців щодо концептуальних теоретико-методичних засад підготовки докторів філософії, теорії і практики розвитку третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (М. Винницький, В. Меняйло, Ж. Таланова та ін. [2; 14; 31]).

Окрему групу становлять наукові розвідки, присвячені світовим та європейським тенденціям розвитку вищої освіти (О. Заболотна, С. Калашнікова, В. Луговий, В. Моренець та ін. [3; 23]).

В умовах академізації соціальної роботи актуалізуються дослідження щодо концептуальних засад підготовки докторів філософії з соціальної роботи (О. Карагодіна, О. Кравченко, В. Лютий, О. Пожидаєва,Т. Семигіна та ін. [9; 11; 12; 13]), зокрема, з питань міжнародної практики соціальної роботи та зарубіжного досвіду підготовки докторів філософії в цій галузі (Т. Семигіна, Н. Кабаченко, О. Бойко та ін.) [1; 22; 24–27; 45].

Вагомий дослідницький інтерес становлять матеріали наукових заходів (круглих столів, конференцій, семінарів), присвячених проблемам академічної підготовки наукових, науково-педагогічних кадрів у галузі соціальної роботи, що проходили у Запорізькому національному університеті [18], Академії праці, соціальних відносин і туризму (м. Київ), Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [10] та ін.

Окрему дослідницьку групу джерел становлять інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства освіти і науки України (зокрема, «Інформаційно-аналітичний звіт МОН України про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (2021) [8]), Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти [28], українських та зарубіжних закладів вищої освіти [17], міжнародних організацій з соціальної роботи та соціальної освіти [32].

Мета статті – схарактеризувати діяльність міжнародних структур, фахових спільнот з популяризації науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти та здійснити аналіз стану використання досвіду іноземних програм у підготовці докторів філософії з соціальної роботи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Досягнення мети дослідження здійснювалося за трьома складовими (завданнями):

1) аналіз моделей підготовки та атестації наукових кадрів у різних країнах світу;

2) характеристика діяльності міжнародних структур, фахових спільнот з популяризації науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти з соціальної роботи;

3) аналіз освітньо-наукових програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи на предмет використання досвіду іноземних програм.

На виконання *першого завдання* з'ясовано, що сьогодні у різних країнах світу апробовано різні *моделі підготовки докторів філософії та атестації наукових кадрів*, зокрема:

– Великобританія – за результатами виконаних дослідницьких проєктів присуджують ступінь доктора філософії (Doctor Philosophy – Ph.D) без зазначення галузі, в якій проводилися дослідження і захищалася дисертація;

– Німеччина – ступінь доктора наук (Doctor, Ph.D) присуджують після успішного захисту дисертації лише в університетах. За результатами підготовки габілітації видається державний диплом доктора наук (Doctor-Halibitation);

– Франція – присудження доктора третього циклу (doctoral de troisieme cycle) належить до компетенції університетів, а також акредитованих дослідних центрів. Підготовка доктора галузі наук (diplome d'etudes approfondies) здійснюється під час навчання за програмами третього циклу – у докторантурах. Усі питання, пов'язані з підготовкою наукових кадрів регулюються централізовано державою в особі Міністерства вищої освіти і досліджень;

– Італія – атестація наукових кадрів повністю зорієнтована на обслуговування університетів, а загалом – лише державного сектору зайнятості;

– Польща – наукові ступені (доктор, доктор ґабілітований – з певної галузі та з мистецтва) присуджуються наукові ступені в «інституціях», які отримують на те дозвіл Центральної Комісії відповідно до кадрового наукового забезпечення [8, с. 5].

Як засвідчив аналіз зарубіжної практики підготовки науковців, моделі атестації науково-педагогічних кадрів різних держав, попри свої розбіжності мають багато спільного, а саме:

– прилюдний захист особою спеціально підготовленої наукової праці – дисертації;

– наявність наукового доробку та новизна наукових результатів; знання та вміння особи, яка претендує на здобуття наукового ступеня; провідна роль наукового осередку;

– виконання експертних дій у різних формах; у тій чи іншій мірі державне регулювання;

– особа, яка пройшла докторат, своїми дослідженнями і конкретними проєктами має засвідчити свій високий професіоналізм («Інформаційно-аналітичний звіт Міністерства освіти і науки України про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», 2021) [8, с. 6].

В Україні ступінь доктора філософії запроваджено Законом України «Про вищу освіту» (від 1 липня 2014 р., зі змінами). Так, відповідно до ч. І ст. 5 Закону «третій (освітньо-науковий) рівень віднесено до рівнів вищої освіти і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного

наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення» [5].

Відповідно до ч. 6 ст. 5 Закону доктор філософії – це «освітній і водночас науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра» [5].

З-поміж новацій, законодавчо упроваджених у 2014 р.:

− ступінь доктора філософії присуджується разовою спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти або наукової установи за результатами успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у разовій спеціалізованій вченій раді;

− компетентнісний підхід до здобуття ступеня доктора філософії – крім підготовки та захисту дисертації, особа має здобути теоретичні знання, уміння, навички та відповідні компетентності [8, с. 9].

Сьогодні в Україні нормативне підґрунтя системи підготовки докторів філософії охоплює такі документи:

− Закони України «Про освіту» (2017, зі змінами) [7], «Про вищу освіту» (2014, зі змінами) [8], «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015, зі змінами) [6];

− Національна рамка кваліфікацій (постанова КМУ № 1341 від 23.11.2011 у редакції від 25.06.2020 № 519) [16];

− Державні стандарти (за наявності) [29];

− Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), Постанова КМУ № 261 від 23.03.2016 р. (зі змінами, Постанова КМУ № 283 від 03.04.2019 р.) [19];

− Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії (Постанова від 12 січня 2022 р. № 44, зі змінами, Постанова КМ № 341 від 21.03.2022) [20];

− інші нормативно-правові документи [30].

Одним із актуальних завдань вищої освіти в цілому та підготовки висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів є інтеграція до світового освітньо-наукового простору. Зокрема, шляхом розвитку *міжнародних структур, фахових спільнот з популяризації науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти*, а також долучення до їхньої діяльності українських науковців, закладів вищої освіти, науково-дослідних установ.

Міжнародний контекст підготовки докторів філософії з соціальної роботи забезпечується дотриманням основних аспектів нормативно-рекомендаційних документів, що визначають:

– *нормативну базу міжнародної соціальної роботи:* «Глобальні пріоритети соціальної роботи та соціального розвитку на 2020-2030 рр.» (Global Agenda For Social Work And Social Development 2020-2030) [33], «Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій» (Global Agenda for Social Work and Social Development: a path toward sustainable social work, 2012) [47; 24], «Глобальні стандарти освіти та підготовки фахівців із соціальної роботи» (Global Standards for the Education and Training of Social Work Professionals, 2004 р.) [36],

«Глобальні стандарти освіти та підготовки в галузі соціальної роботи» (Global Standards for Social Work Education And Training, 2020 р.) [35; 26]; та ін. [27];

– нормативну базу міжнародних принципів досліджень, підготовки докторів філософії (зокрема, з соціальної роботи): «Зальцбурзьких принципів» (Salzburg I, 2005, Salzburg II 2010) [43; 44], «Принципів інноваційної докторської підготовки» (Principles for Innovative Doctoral Training, Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe, 2011) [41], «Рекомендацій щодо забезпечення якості програм підготовки докторів філософії із соціальної роботи» (Quality guidelines for phd programs in social work, 2013 р.) [49; 22]; Документ щодо досліджень у соціальній роботі (The IASSW Statement on Social Work Research, 2014 р.) [46];

– інших міжнародних документів щодо визначення соціальної роботи, етичних стандартів соціальної роботи тощо [27].

Міжнародна соціальна робота (дії професії «соціальна робота» на міжнародному рівні), зумовлена глобалізацією, процесом швидкого поширення людей та капіталів, взаємопроникнення ідей, «живиться» двома ключовими ідеями:

1) транснаціональності (визнання можливості перенесення знань і практик розв'язання соціальних проблем крізь і понад кордони національних держав);

2) стандартизації (врахування глобальної тенденції визначення фіксованого набору мінімальних вимог, які повинні сприяти піднесенню якості та ефективності певної діяльності; орієнтація на ідеї випереджальної стандартизації, яка визначає рекомендовані вимоги на майбутнє, те, чого повинні прагнути соціальні працівники та викладачі соціальної роботи) (Т. Семигіна) [26, с. 75–76].

Міжнародна соціальна робота «підтримується та просувається інституціоналізованими глобальними фаховими спільнотами» [26, с. 75]. Своєрідними координуючими центрами з популяризації науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти з соціальної роботи є міжнародні структури, з-поміж яких: Рада з докторської освіти Європейської асоціації університетів (European University Association, Council for Doctoral Education, EUA-CDE, https://eua-cde.org/), Комітет з удосконалення докторської освіти з соціальної роботи (Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work, GADE, http://www.gadesocialwork.org/), Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (The International Association Of Schools Of Social Work, IASSW, https://bit.ly/2ZYWK0N), Програма розвитку дослідників VITAE (Realising the potential of researchers), Велика Британія, https://www.vitae.ac.uk/) та ін.

Створення активного дослідницького середовища і забезпечення розвитку загальних навичок науковця в структурованому навчанні – ініціатива *Ради з докторської освіти Європейської асоціації університетів* (European University Association, Council for Doctoral Education, EUA-CDE, https://eua-cde.org/), створеної у 2008 році у відповідь на зростаючий інтерес до докторської освіти та наукової підготовки в Європі. Європейська університетська асоціація – це найбільша європейська мережа в цій галузі, що охоплює понад 260 університетів та установ, що забезпечують докторську освіту та підготовку дослідників у 36 країнах світу [32].

З моменту свого створення EUA-CDE очолює трансформацію та зміцнення докторської освіти в Європі. Спираючись на результати роботи європейських

університетів щодо докторських програм та дослідницької кар'єри, EUA-CDE став рушійною силою імплементації Зальцбурзьких принципів і рекомендацій, а також популяризації докторської освіти в єдності європейської вищої освіти та наукових досліджень.

Членами EUA-CDE ради було підготовлено та імплементовано рамкові документи з урахування вимог Європейського простору вищої освіти і Болонського процесу щодо організації підготовки докторів філософії:

– «Зальцбурзькі принципи» – «Висновки та рекомендації Болонського семінару "Докторські програми для європейського суспільства знань"» (Salzburg I. Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on «Doctoral Programmes for the European Knowledge Society», 2005) [43], «"Ініціативні рекомендації" Ради з докторської освіти Європейської асоціації університетів» (Salzburg II. Initiative Recommendations» of the European University Association, EUA Council for Doctoral Education, 2010) [44];

– «Принципи інноваційної докторської підготовки» (Principles for Innovative Doctoral Training, Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe, 2011) [41].

Розроблення та апробація організаційних принципів підготовки докторів філософії з соціальної роботи – одна з актуальних ініціатив *Комітету з удосконалення докторської освіти з соціальної роботи* (Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work, GADE, http://www.gadesocialwork.org/). GADE – це організація, заснована в 1977 році, до складу якої сьогодні входять понад 90 університетів та докторських програм з соціальної роботи різних країн світу. Основна мета GADE – сприяння інноваціям докторської освіти в галузі соціальної роботи шляхом комунікації, обміну інформацією та пропаганди кращого досвіду у викладанні, освіті та покращенні якості докторських досліджень [37].

У 2013 році GADE було запропоновано документ «Рекомендації щодо забезпечення якості програм підготовки докторів філософії із соціальної роботи» (Quality guidelines for phd programs in social work, 2013 р., США). Група розробників рекомендацій, призначених головою GADE Кіа Дж. Бентлі: Донна Харрінгтон (співголова, Мерілендський університет) Кріс Петр (співголова, Університет Канзасу) Беверлі Блек (Техаський університет в Арлінгтоні) [22, с. 99].

В Україні переклад «Рекомендацій…» вперше було опубліковано Т. Семигіною у науковому виданні «Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму» (2019, № 3): «Метою цього документа є надання рекомендацій щодо розробки, оцінювання та вдосконалення програм підготовки докторів філософії із соціальної роботи. Конкретні вимоги та структура програм підготовки докторів філософії значною мірою залежатимуть від політики щодо отримання ступеня доктора філософії та процедур коледжу або університету, а також обраного спрямування програми. Таким чином, можна очікувати певної варіативності програм та їхньої несхожості у різних освітніх закладах. Цей документ не має на меті висування певних вимог, натомість він визначає дороговкази, на які можуть орієнтуватись програми. Цей документ затверджено членами GADE на щорічному засіданні у квітні 2013 року» [22, с. 99].

В «Рекомендаціях…» які, «мають бути динамічним документом, який слід регулярно оновлювати, щоб відображати останні знання про якісну докторську

освіту», а також «мають на меті надихати, вони покликані допомогти закладам розробити та вдосконалити докторські програми з соціальної роботи» акцентується на важливості різних аспектів програми підготовки докторів філософії з соціальної роботи: мета навчання докторів філософії із соціальної роботи; рекомендації щодо якості (знання про соціальну роботу як професію та дисципліну; дослідження; викладання; ресурси, адміністрування, структури; рекомендовані результати студентів) та ін. [22, с. 104].

Вагоме місце в інституційній інфраструктурі теорії, практики і досліджень в галузі соціальної роботи належить *Міжнародній асоціації шкіл соціальної роботи* (The International Association Of Schools Of Social Work, IASSW, https://bit.ly/2ZYWK0N) – всесвітній організації шкіл соціальної роботи та педагогів, яка представляє інтереси освіти з соціальної роботи та цінності цієї професії упродовж майже 90 років. IASSW була започаткована на першій Міжнародній конференції соціальної роботи, що відбулася в Парижі в 1928 році [48].

IASSW – це всесвітня асоціація шкіл соціальної роботи, інших освітніх програм соціальної роботи та викладачів соціальної роботи, з-поміж завдань якої: сприяння розвитку освіти з соціальної роботи в усьому світі; розроблення стандартів для підвищення якості освіти з соціальної роботи; заохочення міжнародного обміну; організація та проведення форумів для обміну дослідженнями з соціальної роботи; сприяння правам людини та соціальному розвитку через політику та пропагандистську діяльність [48].

Сьогодні асоційованими членами цієї організації є 408 закладів (станом на 29 червня 2022 р.), зокрема, 4 з України – Києво-Могилянська академія, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Український католицький університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (https://www.iassw-aiets.org/our-members/#1580474856533-43de923d-7ab9) [48].

Сприяння розвитку освіти з соціальної роботи забезпечується, зокрема, шляхом організації та проведення форумів, конференцій, семінарів. З-поміж інших – Генеральна Асамблея Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи (The International Association Of Schools Of Social Work), що відбулася 13 липня 2022 р. [38].

Формулювання та реалізацію стратегії щодо глобальних міжнародних пріоритетів соціальної роботи, дослідження умов, які сприяють досягненню позитивних результатів у галузі соціальної роботи та соціального розвитку Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи здійснює у співпраці з Міжнародною федерацією соціальних працівників (International Federation Of Social Workers, IFSW, 1928 р.) [40] та Міжнародною радою з питань соціального добробуту (International Council on Social Welfare, ICSW, 1928 р.) [39], які «впродовж десятиліть мають офіційний консультативний статус у Раді з економічних і соціальних питань Організації Об'єднаних Націй та в інших структурах ООН і відповідних організаціях» [24, с. 58].

Міжнародними фаховими спільнотами свого часу було розроблено такі документи:

– «Глобальні стандарти освіти та підготовки фахівців із соціальної роботи» (Global Standards for the Education and Training of Social Work Professionals, 2004 р.) [36];

– «Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій» (Global Agenda for Social Work and Social Development: a path toward sustainable social work, 2012) [47];

– «Глобальне визначення соціальної роботи» (Global definition of social work, 2014 р.) [34];

– «Глобальні стандарти освіти та підготовки в галузі соціальної роботи» (Global Standards for Social Work Education And Training, 2020 р.) [35; 26];

– та ін.

У світовій практиці заслуговує на увагу досвід підготовки докторів філософії у Великій Британії. Зокрема, щодо врахування принципу орієнтації на ринок праці, що передбачений *Програмою розвитку дослідників «Realising the potential of researchers»* («Реалізація потенціалу дослідників»), VITAE, Велика Британія, https://www.vitae.ac.uk/) [42].

VITAE – світовий лідер з більш ніж 50-річним досвідом роботи з підтримки професійного розвитку, підвищення кваліфікації дослідників, які прагнуть до досконалості, інновацій та впливу. Основне кредо організаторів VITAE: «Ми посилюємо інституційне забезпечення наших членів для професійного розвитку дослідників через дослідження та інновації, навчання та ресурси, заходи, консультації та членство» [42].

Вивчення організаційних засад, принципів діяльності та розвитку міжнародної професійної платформи соціальної роботи «потребує переосмислення розуміння самої соціальної роботи, її етичних норм та стандартів підготовки соціальних працівників, що має сприяти піднесенню професіоналізму та самооцінки практиків і викладачів соціальної роботи» [24, с. 60].

З-поміж завдань діяльності названих вище та інших міжнародних структур, інституціоналізованих глобальних фахових спільнот (асоціацій, організацій, програм тощо) є координація діяльності щодо розвитку освіти з соціальної роботи: розроблення стандартів для підвищення якості освіти; організація та проведення форумів для обміну дослідженнями; популяризація науково-методичного досвіду, теорії і практики докторської освіти з соціальної роботи.

Наступна складова нашого дослідження – *аналіз освітньо-наукових програм з підготовки докторів філософії з соціальної роботи на предмет використання досвіду іноземних програм*.

З метою узагальнення рівня використання зарубіжного досвіду підготовки докторів філософії в Україні було проаналізовано стан врахування досвіду іноземних програм під час формулювання цілей та програмних результатів навчання у вітчизняних освітньо-наукових програмах (ОНП) з соціальної роботи. Основне джерело – відомості про самооцінювання ОНП зі спеціальності 231 Соціальна робота, що формувалися ЗВО, науковими установами під час проходження акредитації освітньо-наукових програм Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти.

Таблиця1

Врахування досвіду іноземних програм під час формулювання цілей та програмних результатів навчання в українських освітньо-наукових програмах з соціальної роботи (за матеріалами відомостей про самооцінювання освітньо-наукових програм)

№ з/п	ЗВО/наукова установа Назва ОНП	Яким чином під час формулювання цілей та програмних результатів навчання ОНП враховано досвід іноземних програм
1.	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Соціальна робота http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/accreditation/231/37145-social-work.pdf	Докторську програму було створено у 2011 році завдяки співпраці європейських університетів: Великобританія, Грузія, Словенія, Литва та ін. Після ознайомлення були додані результати навчання: знати принципи фінансування науково-дослідної роботи та структуру кошторисів на її виконання, знати потреби ринку. Робочою групою були вивчені аналогічні програми Докторської підготовки в США, Канаді та Великобританії (The University of Southern California School of Social Work, UniversityofPortsmouth, RoyalRoadsUniversity), що дозволило значно поглибити розуміння цілей та програмних результатів навчання в частині забезпечення інтелектуального лідерства. Програмні результати було доповнено положенням про ініціювання інноваційних комплексних проектів, лідерство та повна автономність під час їх реалізації. Окрім того, Гарант програми ОНП Соціальна робота Чуйко О.В. у 2016 році брала участь у International Staff Week on Virtual Education and Project-Based Learning за програмою Erasmus+ на базі університету Новіа (Фінляндія, м. Вааса), де відбувалось ознайомлення із програмою підготовки соціальних працівників. Прогресивні ідеї освітньої технології (зокрема проектний підхід) був імплементований в розробку ОНП.
2.	Київський університет імені Бориса Грінченка	При розробці ОНП було враховано досвід аналогічних програм у соціальній сфері, які реалізовуються в іноземних університетах (Програми підготовки Докторів філософії з соціальної роботи Inter University Doctoral Degree Program in Social Work

	Соціальна робота https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/nmc.kmn/accred/2020/3-onr/231_Sotsialna_robota.pdf	Португальського католицького університету й Університету Коімбри, The PhD Program in Social Welfare Школи соціальної роботи Вашингтонського університету). При формулюванні цілей та ПРН було також враховано документ «Глобальні стандарти підготовки соціальних працівників» (https://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/), ухвалений у 2004 році Міжнародною федерацією соціальних працівників і Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи, а також сучасне Глобальне визначення соціальної роботи (https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-socialwork/), ухвалене в 2014 році цими ж міжнародними фаховими організаціями.
3.	Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України Соціальна робота з дітьми та молоддю https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Prohr.-samoots.-231-Sotsialna-robota.pdf	З Опольським Університетом (Польща, договір про співпрацю Інституту проблем виховання НАПН України 2017-2021 рр.)), Жешівським Університетом (Республіка Польща, кафедра соціальної і ресоціалізаційної педагогіки). При формулюванні цілей та ПРН було враховано документ «Глобальні стандарти підготовки соціальних працівників», ухвалений у 2004 році Міжнародною федерацією соціальних працівників і Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи, а також сучасне Глобальне визначення соціальної роботи, ухвалене в 2014 році цими ж міжнародними фаховими організаціями, «Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій». Зазначений досвід використано у програмах «Методологія та організація педагогічних досліджень у сфері соціальної роботи», «Сучасні підходи і концепції у соціальній роботі», «Інновації у соціальній роботі», «Нормативно-правова база досліджень у соціальній роботі з дітьми та молоддю».
4.	Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Соціальна робота	При створенні ОНП особливу увагу було приділено подібним програмам. Закордонний досвід було використано при формулюванні програмних результатів ОНП: використані розроблені Глобальні стандарти підготовки соціальних працівників (https://cutt.ly/obTfo95/); враховані пропозиції щодо проходження програм міжнародної співпраці для здобувачів освітньо-наукового рівня доктор філософії (https://cutt.ly/SbTfs7x) у напрямі посилення мовної компетентності

	http://www.hgpa.kharkov.com/wp-content/uploads/2019/opp/samoocinka/phd_soc.pdf	здобувачів освіти і опанування освітніх компонентів іноземною мовою (https://cutt.ly/CbTffSW).
5.	Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка Соціальна робота http://tnpu.edu.ua/about/public_inform/akreditatsiia%20ta%20litsenzuvannia/2021/vidomosti_231.pdf	Під час формулювання цілей та визначення програмних результатів ОП враховано досвід аналогічних ОП. Програмна група проаналізувала досвід Університету гуманітарних і природничих наук ім. Яна Длугоша (Польща) та КуявськоПоморської вищої школи (Польща). На основі аналізу зазначених ОП зреалізовано ідею викладання педагогічної антропології, спрямованої на антропологізоване моделювання програми самостійного експериментального дослідження, а також дисципліни, які посилюють практичну спрямованість підготовки фахівців («Супервізія в соціальній роботі», «Моніторинг та оцінка соціальних програм і проектів», «Тайм-менеджмент в соціальній роботі»).
6.	Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» Соціальна робота http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/publinfo_samo_onp_231_soc_work_doc_filos.pdf	У рамках міжнародної наукової мобільності вивчався досвід підготовки докторів філософії у Кембриджському університеті (д.п.н.,проф. С.В.Савченко, д.п.н.,проф. О.Л.Караман), Жешувському університеті (д.п.н.,проф.О.Л.Караман), заснований на формуванні у здобувачів компетентностей для життя у XXI столітті. Також було враховано Глобальні стандарти освіти та підготовки в галузі соціальної роботи (2020 р.), які містять рекомендації щодо визначення місії, компетентностей, очікуваних результатів ОП, ОК, обсягу практики, співпраці між різними школами соціальної роботи, інтеграції освіти, практики та досліджень з соціальної роботи.
7.	Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини Соціальна робота	Під час формулювання цілей та програмних результатів ОНП враховано іноземний досвід щодо: – підготовки докторів філософії з соціальної роботи (Комітет з удосконалення докторської освіти з соціальної роботи, GADE, http://www.gadesocialwork.org/,https://cutt.ly/mE2X4fP; Міжнародна асоціація шкіл

	https://cutt.ly/cLz6bKb	соціальної роботи IASSW, https://bit.ly/2ZYWK0N; Рада з докторської освіти EUA-CDE, https://eua-cde.org/); – підготовки докторів філософії до викладацької діяльності (Рекомендації щодо забезпечення програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи, 2013, США, https://cutt.ly/mE2X4fP); – орієнтації підготовки докторів філософії з соціальної роботи на ринок праці, діяльність Ради роботодавців (VITAE, Великобританія, https://www.vitae.ac.uk/); – організаційно-методичного супроводу підготовки докторів філософії (Університет імені Адама Міцкевича, Польща («Doctoral School of Social Sciences», https://bit.ly/3rKXbrj); – постійного оновлення ВК (Пряшівський університет, Словацька Республіка («Sociálna práca», https://bit.ly/3GOMEyT).
8.	Національний університет «Львівська політехніка» Соціальна робота https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/program/12450/vso231phd.pdf	Побудова ОНП відповідає підходам до викладання, напрацьованим у співпраці з європейськими партнерськими університетами в рамках проекту Erasmus+ «DocHub»: Докторська школа Університету Люмьеєр2 (Франція), Університету Тампере (Фінляндія). Враховано північноамериканський досвід, зокрема, Манітобського університету, факультету соціальної роботи.

Заслуговує на увагу використання українськими ЗВО зарубіжного досвіду в контексті удосконалення внутрішньої політики і процедур забезпечення академічної доброчесності. Так, за результатами реалізації Міжнародного проєкту «Академічна доброчесність як складова якості освітнього процесу» у межах програми Британської ради «Student Action: Програма розвитку лідерських компетенцій студентів» (https://cutt.ly/xE9xu0G), що реалізувався командою факультету соціальної та психологічної освіти, в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини впроваджено низку аудиторних, позааудиторних форм роботи. Зокрема, з метою дотримання принципу академічно доброчесного освітньо-наукового середовища, формування академічної культури в учасників освітнього процесу, підвищення його якості до змісту ОНП «Соціальна робота» (2021) введено освітню компоненту «Наукове дослідження та академічна доброчесність» [15].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. У результаті проведеного аналізу з'ясовано, що під час формулювання цілей та програмних результатів розробниками освітньо-наукових програм враховано міжнародний досвід щодо підготовки докторів філософії з соціальної роботи, що популяризується Комітетом з удосконалення докторської освіти з соціальної роботи (Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work, GADE), Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи (The International Association Of Schools Of Social Work, IASSW), Радою з докторської освіти Європейської асоціації університетів (European University Association, Council for Doctoral Education, EUA-CDE) та іншими міжнародними фаховими спільнотами. Зокрема, у змісті підготовки докторів філософії частково імплементовано «Рекомендації щодо забезпечення програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи» (Quality guidelines for phd programs in social work, 2013).

З-поміж основних організаційних принципів використання досвіду іноземних програм під час формулювання цілей та програмних результатів навчання в українських освітньо-наукових програмах з соціальної роботи виокремлюємо такі:

− співпраця із зарубіжними закладами освіти, науковими установами, громадськими структурами;

− участь у науково-практичних, методичних заходах, програмах міжнародної академічної мобільності з метою ознайомлення з іноземними програмами;

− проєктна діяльність спільно із зарубіжними партнерами;

− імплементація кращого зарубіжного досвіду в українській практиці підготовки докторів філософії (посилення мовної компетентності здобувачів освіти і опанування освітніх компонентів іноземною мовою; практична зорієнтованість підготовки доктора філософії як науковця та викладача; орієнтація підготовки доктора філософії з соціальної роботи на ринок праці; постійне оновлення вибіркових компонент підготовки; удосконалення внутрішньої політики і процедур забезпечення академічної доброчесності).

З метою розвитку системи підготовки докторів філософії у контексті інтеграції до світового освітнього та дослідницького простору з-поміж подальших перспектив вбачаємо вивчення та імплементацію в українській практиці зарубіжного досвіду з популяризації науково-методичних засад, теорії і практики

докторської освіти, реалізацію стратегії щодо глобальних міжнародних пріоритетів соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О. Докторська підготовка із соціальної роботи у Великій Британії: орієнтація на ринок праці. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 1. С. 60–69.
2. Винницький М. Впровадження третього циклу вищої освіти – ключ до успіху Болонського процесу. *Вища школа*. 2008. № 12. С. 20–27.
3. Докторські програми в Україні: досвід НаУКМА / За ред. В. П. Моренця. К. : Універ. вид-во «Пульсари», 2010. 160 с.
4. Заболотна О., Шудло С. Трансформаційний потенціал емпіричних досліджень для вищої освіти: міф чи реальність? *Вища освіта України*. 2017. № 3. С. 50–56.
5. Закон України «Про вищу освіту» (2014, зі змінами). URL: https://bit.ly/3DUNQj2 (дата звернення: 02.02.2022).
6. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015, зі змінами). URL: https://bit.ly/3yrwTeM (дата звернення: 02.02.2022).
7. Закон України «Про освіту» (2017, зі змінами). URL: https://bit.ly/3DWWugL (дата звернення: 02.02.2022).
8. Інформаційно-аналітичний звіт Міністерства освіти і науки України про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії. Київ. 2021. 20 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/informaczijno-analitychnyj-zvit-mon-ukrayiny-pro-provedennya-eksperymentu-z-prysudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi/ (дата звернення: 10.01.2022).
9. Карагодіна О., Пожидаєва О. Запровадження програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи: аналіз поточної ситуації. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 1. С. 85–91.
10. Карагодіна О., Семигіна Т. Розвивальний потенціал досліджень у соціальній роботі. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 березня 2020 року, Київ) / за ред. Ю. М. Швалба. К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 49–52.
11. Карагодіна, О., Семигіна, Т. (2022). Перші дисертаційні дослідження із соціальної роботи в Україні: критична оцінка. Social Work and Education. 2022. Vol. 9, No. 1. pp. 44–55.
12. Кравченко О., Коляда Н., Підготовка PHD здобувачів до управління науковими проєктами: з досвіду реалізації ОНП «Соціальна робота». *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 2 (7). С. 306–314.
13. Лютий В. П. Паспорт спеціальності 231 «Соціальна робота» : Матеріали круглого столу «Запровадження програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи» (Київ, АПСВТ, 25 жовтня 2017 р.). URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Lutyi_RT2.pdf (дата звернення: 01.02.2022).
14. Меняйло В. І. Підготовка майбутніх докторів філософії до дослідницько-інноваційної діяльності: теоретико-методичні аспекти : монографія. Херсон : Гельветика, 2020. 580 с.
15. Наукове дослідження та академічна доброчесність. Робоча програма навчальної дисципліни. URL: https://cutt.ly/lLkNYGt (дата звернення: 02.06.2022).
16. Національна рамка кваліфікацій (постанова КМУ № 1341 від 23.11.2011 у редакції від 25.06.2020 № 519). URL: https://bit.ly/3oUbCaq (дата звернення: 02.02.2022).
17. Освітньо-наукова програма «Соціальна робота» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2022 р.). URL: https://cutt.ly/7JSVlIf (дата звернення: 03.05.2022).
18. Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 5–6 жовтня 2017 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. 216 с.
19. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого Постановою КМУ № 261 від

23.03.2016 р. (зі змінами, Постанова КМ № 283 від 03.04.2019 р.). URL: https://bit.ly/3oV9mQk (дата звернення: 02.02.2022).
20. Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії (Постанова від 12 січня 2022 р. № 44, зі змінами, Постанова КМ № 341 від 21.03.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.04.2022).
21. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України. 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 02.05.2022).
22. Рекомендації щодо забезпечення якості програм підготовки докторів філософії із соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 3. С. 99–103.
23. Розвиток системи забезпечення якості вищої освіти в Україні: інформаційно-аналітичний огляд / За заг. ред. С. Калашнікової та В. Лугового. Київ: Пріоритети, 2015. 84 с.
24. Семигіна Т. В. Глобальні пріоритети соціального розвитку: імперативи для політики і практики. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Т. 149. С. 57–62.
25. Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи. *Наукові записки НаУКМА*. 2001. Т.19 (спеціальний випуск). С. 324–325.
26. Семигіна Т.В. Глобальні стандарти підготовки соціальних працівників як ідеалістичне бачення розвитку освіти із соціальної роботи. *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук*: колективна монографія (1-е вид.). / під ред. Каплак В.Г. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 75–84.
27. Семигіна Тетяна. Міжнародна соціальна робота: пріоритети та стандарти. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 175 с.
28. Сервіс акредитації освітніх програм закладів вищої освіти. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: https://office.naqa.gov.ua (дата звернення: 02.06.2022).
29. Стандарт вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня, ступінь доктор філософії, галузь знань 23 Соціальна робота, спеціальність 231 Соціальна робота (наказ Міністерства освіти і науки України від 30.12.2021 р. № 1495). URL: https://bit.ly/3nemUoW (дата звернення: 03.05.2022).
30. Ступінь PHd. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: https://naqa.gov.ua/%d1%81%d1%82%d1%83%d0%bf%d1%96%d0%bd%d1%8c-phd/# (дата звернення: 02.06.2022).
31. Таланова Ж. В. Докторська підготовка у світі та Україні. Київ: Міленіум, 2010. 475 с.
32. EUA Council for Doctoral Education. URL: https://eua-cde.org/ (дата звернення: 12.07.2022).
33. Global Agenda For Social Work And Social Development 2020-2030. The International Association Of Schools Of Social Work. URL: https://www.iasswaiets.org/global-agenda/ (дата звернення: 10.07.2022).
34. Global definition of social work. International Federation Of Social Workers. URL: https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/ (дата звернення: 12.07.2022).
35. Global Standards for Social Work Education And Training. IASSW, IFSW (2020). URL: https://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/ (дата звернення: 12.07.2022).
36. Global Standards for the Education and Training of Social Work Professionals. IFSW (2004). URL: http://www.socialserviceworkforce.org/resources/global-standards-education-and-training-social-work-professionals (дата звернення: 10.07.2022).
37. Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work. URL: http://www.gadesocialwork.org/ (дата звернення: 12.07.2022).
38. IASSW General Assembly 2022. URL: https://www.iassw-aiets.org/featured/10099-iassw-online-general-assembly-2022-2/ (дата звернення: 12.07.2022).
39. International Council on Social Welfare, ICSW. URL: https://www.icsw.org/ (дата звернення: 15.07.2022).

40. International Federation Of Social Workers, IFSW. URL: https://www.ifsw.org/social-work-action/ (дата звернення: 15.07.2022).
41. Principles for Innovative Doctoral Training, Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe, 2011. URL: https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/policy library/principles for innovative doctoral training.pdf (дата звернення: 11.07.2022).
42. Realising the potential of researchers VITAE. URL: https://www.vitae.ac.uk/ (дата звернення: 12.07.2022).
43. Salzburg I «Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society"», Salzburg, 3-5 February 2005. URL: https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf (дата звернення: 12.05.2022).
44. Salzburg II «Initiative Recommendations» of the European University Association (EUA Council for Doctoral Education), 2010. URL: https://www.eua.eu/downloads/publications/salzburg%20ii%20recommendations%202010.pdf (дата звернення: 12.05.2022).
45. Semigina T., Kabachenko N., Boyko O. Piloting a social work doctoral programme: Ukraine's vignette. *European Social Work Journal*. 2017. Vol. 20(2). P. 265–276. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13691457.2016.1202203 (дата звернення: 12.04.2022).
46. The IASSW Statement on Social Work Research. URL: https://www.iassw-aiets.org/the-iassw-statement-on-social-work-research-july-2014
47. Global Agenda for Social Work and Social Development: a path toward sustainable social work. International Federation of Social Workers (2012). URL: www.globalsocialagenda.org. (дата звернення: 16.07.2022).
48. The International Association Of Schools Of Social Work. URL: https://bit.ly/2ZYWK0N (дата звернення: 12.06.2022).
49. Quality guidelines for Phd programs in social work. URL: http://www.gadephd.org/Portals/0/docs/GADE%20quality%20guidelines%20approved%204%2006%202013%20(2).pdf?ver=2013-06-27-221225-117 (дата звернення: 12.05.2022).

REFERENCES

1. Boiko O. Doktorska pidhotovka iz sotsialnoi roboty u Velykii Brytanii: oriientatsiia na rynok pratsi. Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu. 2019. № 1. S. 60–69. [in Ukrainian]
2. Vynnytskyi M. Vprovadzhennia tretoho tsyklu vyshchoi osvity – kliuch do uspikhu Bolonskoho protsesu. Vyshcha shkola. 2008. № 12. S. 20–27. [in Ukrainian]
3. Doktorski prohramy v Ukraini: dosvid NaUKMA / Za red. V. P. Morentsia. K. : Univer. vyd-vo «Pulsary», 2010. 160 s. [in Ukrainian]
4. Zabolotna O., Shudlo S. Transformatsiinyi potentsial empirychnykh doslidzhen dlia vyshchoi osvity: mif chy realnist? Vyshcha osvita Ukrainy. 2017. № 3. S. 50–56. [in Ukrainian]
5. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» (2014, zi zminamy). URL: https://bit.ly/3DUNQj2 [in Ukrainian]
6. Zakon Ukrainy «Pro naukovu i naukovo-tekhnichnu diialnist» (2015, zi zminamy). URL: https://bit.ly/3yrwTeM [in Ukrainian]
7. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» (2017, zi zminamy). URL: https://bit.ly/3DWWugL [in Ukrainian]
8. Informatsiino-analitychnyi zvit Ministerstva osvity i nauky Ukrainy pro provedennia eksperymentu z prysudzhennia stupenia doktora filosofii. Kyiv. 2021. 20 s. URL: https://nrat.ukrintei.ua/informaczijno-analitychnyj-zvit-mon-ukrayiny-pro-provedennya-eksperymentu-z-prysudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi/ [in Ukrainian]
9. Karahodina O., Pozhydaieva O. Zaprovadzhennia prohram pidhotovky doktoriv filosofii z sotsialnoi roboty: analiz potochnoi sytuatsii. Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu. 2017. № 1. S. 85–91. [in Ukrainian]

10. Karahodina O., Semyhina T. Rozvyvalnyi potentsial doslidzhen u sotsialnii roboti. Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii : materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (13–14 bereznia 2020 roku, Kyiv) / za red. Yu. M. Shvalba. K. : KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2020. S. 49–52. [in Ukrainian]
11. Karahodina, O., Semyhina, T. (2022). Pershi dysertatsiini doslidzhennia iz sotsialnoi roboty v Ukraini: krytychna otsinka. Social Work and Education. 2022. Vol. 9, No. 1. pp. 44–55. [in Ukrainian]
12. Kravchenko O., Koliada N., Pidhotovka PHD zdobuvachiv do upravlinnia naukovymy proiektamy: z dosvidu realizatsii ONP «Sotsialna robota». Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2021. № 2 (7). S. 306–314. [in Ukrainian]
13. Liutyi V. P. Pasport spetsialnosti 231 «Sotsialna robota» : Materialy kruhloho stolu «Zaprovadzhennia prohram pidhotovky doktoriv filosofii z sotsialnoi roboty» (Kyiv, APSVT, 25 zhovtnia 2017 r.). URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Lutyi_RT2.pdf [in Ukrainian]
14. Meniailo V. I. Pidhotovka maibutnikh doktoriv filosofii do doslidnytsko-innovatsiinoi diialnosti: teoretyko-metodychni aspekty : monohrafiia. Kherson : Helvetyka, 2020. 580 s. [in Ukrainian]
15. Naukove doslidzhennia ta akademichna dobrochesnist. Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny. URL: https://cutt.ly/lLkNYGt [in Ukrainian]
16. Natsionalna ramka kvalifikatsii (postanova KMU № 1341 vid 23.11.2011 u redaktsii vid 25.06.2020 № 519). URL: https://bit.ly/3oUbCaq [in Ukrainian]
17. Osvitno-naukova prohrama «Sotsialna robota» Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny (2022 r.). URL: https://cutt.ly/7JSVlIf [in Ukrainian]
18. Pidhotovka doktoriv filosofii (PhD) v umovakh reformuvannia vyshchoi osvity : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Zaporizhzhia, 5–6 zhovtnia 2017 r.). Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet, 2017. 216 s. [in Ukrainian]
19. Poriadok pidhotovky zdobuvachiv vyshchoi osvity stupenia doktora filosofii ta doktora nauk u zakladakh vyshchoi osvity (naukovykh ustanovakh), zatverdzhenoho Postanovoiu KMU № 261 vid 23.03.2016 r. (zi zminamy, Postanova KM № 283 vid 03.04.2019 r.). URL: https://bit.ly/3oV9mQk [in Ukrainian]
20. Poriadok prysudzhennia stupenia doktora filosofii ta skasuvannia rishennia razovoi spetsializovanoi vchenoi rady zakladu vyshchoi osvity, naukovoi ustanovy pro prysudzhennia stupenia doktora filosofii (Postanova vid 12 sichnia 2022 r. № 44, zi zminamy, Postanova KM № 341 vid 21.03.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian]
21. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku. Ukaz Prezydenta Ukrainy. 30 veresnia 2019 roku № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text [in Ukrainian]
22. Rekomendatsii shchodo zabezpechennia yakosti prohram pidhotovky doktoriv filosofii iz sotsialnoi roboty. Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu. 2019. № 3. S. 99–103. [in Ukrainian]
23. Rozvytok systemy zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity v Ukraini: informatsiino-analitychnyi ohliad / Za zah. red. S. Kalashnikovoi ta V. Luhovoho. Kyiv: Priorytety, 2015. 84 s. [in Ukrainian]
24. Semyhina T. V. Hlobalni priorytety sotsialnoho rozvytku: imperatyvy dlia polityky i praktyky. Naukovi zapysky NaUKMA. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. 2013. T. 149. S. 57–62. [in Ukrainian]
25. Semyhina T. V. Vykorystannia dyskurs-analizu v doslidzhenniakh iz sotsialnoi roboty. Naukovi zapysky NaUKMA. 2001. T.19 (spetsialnyi vypusk). S. 324–325. [in Ukrainian]
26. Semyhina T.V. Hlobalni standarty pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv yak idealistychne bachennia rozvytku osvity iz sotsialnoi roboty. Reprezentatsiia osvitnikh dosiahnen, mas-media ta rol filolohii u suchasnii systemi nauk: kolektyvna monohrafiia (1-e vyd.). / pid red. Kaplak V.H. Vinnytsia: Yevropeiska naukova platforma, 2021. S. 75–84. [in Ukrainian]
27. Semyhina Tetiana. Mizhnarodna sotsialna robota: priorytety ta standarty. Kyiv: Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu, 2021. 175 s. [in Ukrainian]
28. Servis akredytatsii osvitnikh prohram zakladiv vyshchoi osvity. Natsionalne ahentstvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity. URL: https://office.naqa.gov.ua [in Ukrainian]
29. Standart vyshchoi osvity tretoho (osvitno-naukovoho) rivnia, stupin doktor filosofii, haluz znan 23 Sotsialna robota, spetsialnist 231 Sotsialna robota (nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 30.12.2021 r. № 1495). URL: https://bit.ly/3nemUoW [in Ukrainian]

30. Stupin PHd. Natsionalne ahentstvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity. URL: https://naqa.gov.ua/%d1%81%d1%82%d1%83%d0%bf%d1%96%d0%bd%d1%8c-phd/# [in Ukrainian]
31. Talanova Zh. V. Doktorska pidhotovka u sviti ta Ukraini. Kyiv: Milenium, 2010. 475 s. [in Ukrainian]
32. EUA Council for Doctoral Education. URL: https://eua-cde.org/ [in English]
33. Global Agenda For Social Work And Social Development 2020-2030. The International Association Of Schools Of Social Work. URL: https://www.iasswaiets.org/global-agenda/ [in English]
34. Global definition of social work. International Federation Of Social Workers. URL: https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/ [in English]
35. Global Standards for Social Work Education And Training. IASSW, IFSW (2020). URL: https://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/ [in English]
36. Global Standards for the Education and Training of Social Work Professionals. IFSW (2004). URL: http://www.socialserviceworkforce.org/resources/global-standards-education-and-training-social-work-professionals [in English]
37. Group for the Advancement of Doctoral Education in Social Work. URL: http://www.gadesocialwork.org/ [in English]
38. IASSW General Assembly 2022. URL: https://www.iassw-aiets.org/featured/10099-iassw-online-general-assembly-2022-2/ [in English]
39. International Council on Social Welfare, ICSW. URL: https://www.icsw.org/ [in English]
40. International Federation Of Social Workers, IFSW. URL: https://www.ifsw.org/social-work-action/ [in English]
41. Principles for Innovative Doctoral Training, Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe, 2011. URL: https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/policy_library/principles_for_innovative_doctoral_training.pdf [in English]
42. Realising the potential of researchers VITAE. URL: https://www.vitae.ac.uk/ [in English]
43. Salzburg I «Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society"», Salzburg, 3-5 February 2005. URL: https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf [in English]
44. Salzburg II «Initiative Recommendations» of the European University Association (EUA Council for Doctoral Education), 2010. URL: https://www.eua.eu/downloads/publications/salzburg%20ii%20recommendations%202010.pdf [in English]
45. Semigina T., Kabachenko N., Boyko O. Piloting a social work doctoral programme: Ukraine's vignette. *European Social Work Journal*. 2017. Vol. 20(2). P. 265–276. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13691457.2016.1202203 [in English]
46. The IASSW Statement on Social Work Research. URL: https://www.iassw-aiets.org/the-iassw-statement-on-social-work-research-july-2014 [in English]
47. Global Agenda for Social Work and Social Development: a path toward sustainable social work. International Federation of Social Workers (2012). URL: www.globalsocialagenda.org. [in English]
48. The International Association Of Schools Of Social Work. URL: https://bit.ly/2ZYWK0N [in English]
49. Quality guidelines for Phd programs in social work. URL: http://www.gadephd.org/Portals/0/docs/GADE%20quality%20guidelines%20approved%204%2006%202013%20(2).pdf?ver=2013-06-27-221225-117 [in English]

УДК 378:005.963.1]:001.895-028.77
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267381

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ З МЕНЕДЖМЕНТУ ДО ДОСЛІДНИЦЬКО-ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Чирва Ганна Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та соціально-поведінкових наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3791-6111
E-mail: ch56@i.ua

У статті охарактеризовано теоретико-методичні засади підготовки докторів філософії з менеджменту до дослідницько-інноваційної діяльності.
Автором проаналізовано українські та зарубіжні (міжнародні) документи, які підтверджують важливість дослідницько-інноваційної підготовки науково-педагогічних кадрів, докторів філософії. Здійснено аналіз Стандарту вищої освіти (третій (освітньо-науковий) рівень, галузь знань 07 Управління і адміністрування, спеціальність 073 Менеджмент) та освітньо-наукової програми «Менеджмент», яка з 2016 року реалізується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.
Встановлено, що система підготовки докторів філософії до дослідницько-інноваційної діяльності потребує постійного удосконалення теоретико-методичних засад у контексті загальнодержавної стандартизації означеного процесу зі збереженням автономного права закладів вищої освіти, наукових установ на унікальність освітньо-наукових програм.
Ключові слова: *доктор філософії, підготовка докторів філософії з менеджменту, дослідницько-інноваційна діяльність, Стандарт вищої освіти, освітньо-наукова програма «Менеджмент».*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TRAINING OF SCIENTIFIC AND TEACHING STAFF IN MANAGEMENT FOR RESEARCH AND INNOVATION ACTIVITIES

Chyrva Hanna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of economics and social-behavioral sciences, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3791-6111
E-mail: ch56@i.ua

The article describes the theoretical and methodological principles of training PhDs in management for research and innovation activities.
Doctor of philosophy is an educational and at the same time the first scientific degree, which is obtained at the third (educational and scientific) level of higher education; corresponds to the eighth qualification level of the National Framework of Qualifications, focused on the person's acquisition of integral, general and professional competencies.
The author analyzed Ukrainian and foreign (international) documents that confirm the importance of research and innovation training of scientific and pedagogical personnel, doctors of philosophy:
– Salzburg principles (Salzburg I, 2005, Salzburg II 2010): the goal of doctoral education is to cultivate a research mindset, cultivate flexibility of thought, creativity and intellectual autonomy with the help of an original, specific research project;

− National qualifications framework: correspondence of the third (educational and scientific) and scientific levels of higher education to the 8th level, which provides for mastery of conceptual and methodological knowledge in the field, formation of skills in conducting thorough scientific research with due academic integrity, striving for continuous self-development and self-improvement;

− The procedure for the training of higher education applicants for the degree of Doctor of Philosophy and Doctor of Science in higher education institutions (scientific institutions) (2016, with changes): the need for the formation of such research competencies as oral and written presentation of the results of one's own scientific research, management of scientific projects and / or making proposals for financing scientific research, registration of intellectual property rights.

An analysis of the Higher Education Standard (third (educational and scientific) level, field of knowledge 07 Management and Administration, specialty 073 Management) and the educational and scientific program «Management», which has been implemented at Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna since 2016, was analyzed.

It has been established that the system of training doctors of philosophy for research and innovation activity requires constant improvement of theoretical and methodological principles in the context of national standardization of the specified process while preserving the autonomous right of higher education institutions and scientific institutions to the uniqueness of educational and scientific programs.

Prospects for further research in this direction consist in a combination of theoretical, quantitative and qualitative analysis of the dynamics of the development of the components of the system of training doctors of philosophy in general and research and innovation activities in particular.

Keywords: *doctor of philosophy, training of doctors of philosophy in management, research and innovation activity, Standard of higher education, educational and scientific program «Management».*

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес, зумовлений докорінними змінами у економіці, політиці, екології та суспільному житті України, спричинив подальше зростання значущості підготовки наукових кадрів – молодих, перспективних для суспільства, наукової сфери.

Наукова діяльність у закладах вищої освіти є невід'ємною складовою освітнього процесу й здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної та виробничої діяльності у системі вищої освіти. Закон України «Про вищу освіту» (2014 р., зі змінами) визначає головні завдання наукової діяльності у закладах вищої освіти, до яких належать:

− органічна єдність змісту освіти й програм наукової діяльності;

− створення стандартів вищої освіти, підручників і навчально-методичних посібників з урахуванням досягнень науки й техніки;

− упровадження результатів наукових досліджень у практику; безпосередня участь суб'єктів навчально-виховного процесу в науково-дослідних роботах, що проводяться у закладах вищої освіти;

− організація наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів науково-дослідних, курсових, дипломних та інших робіт учасників навчально-виховного процесу [7].

Науково-дослідна діяльність у закладах вищої освіти України здійснюється на основі діючих Законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», статутів університетів та інших закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про значний інтерес наукової спільноти до різних питань підготовки науково-педагогічних кадрів, теоретико-методичних засад підготовки докторів філософії, а саме:

− теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх докторів філософії до дослідницько-інноваційної діяльності (В. І. Меняйло та ін.) [10];

− змістові засади імплементації дослідницької компоненти в підготовці докторів філософії; узагальнення практичного досвіду ЗВО України щодо створення організаційних та технологічних умов для формування дослідницьких компетентностей у PhD-здобувачів (О. І. Безлюдний, О. О. Кравченко, О. Д. Сафін, Н.М. Коляда) [1, с. 233];

− розвиток третього рівня вищої освіти, світові та європейські тенденції, документальна база Європейського простору вищої освіти (М. Винницький, В. Моренець, Ж. Таланова та ін. [4]);

− *формування філософсько-методологічної культури майбутніх докторів філософії; ф*рмування творчої компетентності майбутніх докторів філософії як передумови їхньої інноваційної діяльності (А. Л. Бержанір) [2; 3];

− *та ін.*

Сучасні науковці визначають дослідницьку діяльність як «пізнавальну творчу діяльність, що розгортається за структурою наукового дослідження і спрямована на відтворення наявної та отримання нової інформації, а під дослідницько-інноваційною діяльністю докторів філософії розуміє комплексну діяльність, спрямовану на створення, освоєння та поширення нових знань з метою вирішення природничих і суспільних проблем, результатом якої залежно від рівня обробки нових знань є науково-інформаційний (публікації, звіти, дисертації), науково-інноваційний (технології, моделі, проєкти) або інноваційний (товари та послуги) продукти» (В. Меняйло) [10].

За результатами досліджень автори виокремлюють шляхи удосконалення теорії і практики підготовки докторів філософії в Україні, з-поміж яких: стандартизація процесу підготовки докторів філософії (насамперед, у межах наукових галузей) зі збереженням автономного права ЗВО, наукової установи на унікальність освітньо-наукової програми; затвердження паспортів наукових спеціальностей; урахування позитивного зарубіжного досвіду зі збереженням кращих вітчизняних практик тощо [9, с. 303].

Ці та інші питання є предметом актуальних досліджень проблеми підготовки докторів філософії з метою пошуку перспективних напрямів розвитку науки, зокрема, наукової спеціальності 073 Менеджмент.

Мета статті – охарактеризувати теоретико-методичні засади підготовки докторів філософії з менеджменту до дослідницько-інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» з 2014 р. в Україні розпочався новий етап у підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів: «Із прийняттям Постанови КМУ щодо затвердження «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)» (2016) у кожному закладі вищої освіти (ЗВО) та науковій установі вже накопичено значний досвід реалізації освітньо-наукових програм за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти» [1, с. 233].

Про важливість дослідницько-інноваційної підготовки науково-педагогічних кадрів свідчить низка українських та зарубіжних (міжнародних) документів, а саме:

− Зальцбурзькі принципи (Salzburg I, 2005, Salzburg II 2010): мета докторської освіти – «культивувати дослідницький настрій, виховувати гнучкість думки, творчість та інтелектуальну автономію за допомогою оригінального, конкретного дослідницького проєкту» [16];

− Національна рамка кваліфікацій: відповідність третього (освітньо-наукового) та наукового рівнів вищої освіти 8 рівню, що передбачає «оволодіння концептуальними та методологічними знаннями в галузі, формування вмінь ведення ґрунтовного наукового дослідження з дотриманням належної академічної доброчесності, прагнення до постійного саморозвитку та самовдосконалення» [12];

− Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах) (2016, зі змінами): унормована необхідність формування таких дослідницьких компетентностей, як «усне та письмове представлення результатів власного наукового дослідження, управління науковими проєктами та / або укладання пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрація прав інтелектуальної власності» [14].

Основними завданнями дослідницької діяльності докторів філософії є «розробка й реалізація дослідницьких проєктів; участь у грантових програмах і конкурсах наукових проєктів вітчизняного і міжнародного рівнів; подання заявок на отримання свідоцтв авторського права; публікація результатів наукових досліджень у наукових фахових виданнях України або зарубіжних країн, зокрема тих, що входять до міжнародних наукометричних баз даних Scopus або Web of Science; участь у міжнародних і вітчизняних наукових конференціях; участь у програмах із міжнародної [10].

Загалом доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, який здобувають на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти; відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій, орієнтований на здобуття особою інтегральної, загальних і фахових компетентностей, а саме здатності «продукувати нові ідеї, розв’язувати комплексні проблеми у галузі управління та адміністрування, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики, 9 застосовувати новітні методології наукової та педагогічної діяльності, здійснювати власні наукові дослідження, результати яких мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення» (Стандарт вищої освіти: третій (освітньо-науковий) рівень, галузь знань 07 Управління і адміністрування, спеціальність 073 Менеджмент. Стандарт затверджено та введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 24.12.2021 р. № 1436) [15].

Відповідно до Стандарту об’єкт вивчення – «управління організаціями та їх підрозділами; цілі навчання – підготовка фахівців, здатних продукувати нові ідеї, розв’язувати комплексні проблеми у галузі управління та адміністрування, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики, застосовувати новітні методології наукової та педагогічної діяльності, здійснювати власні наукові дослідження, результати яких мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення» [15].

Теоретичний зміст предметної області охоплює:

− парадигми, закони, закономірності, принципи, історичні передумови розвитку менеджменту;

– концепції системного, ситуаційного, адаптивного, антисипативного, антикризового, інноваційного, проектного менеджменту тощо;

– функції, методи, технології та управлінські рішення у менеджменті [15].

В Україні підготовку докторів філософії за спеціальністю 073 Менеджмент третього (освітньо-наукового) рівня здійснюють ціла низка закладів вищої освіти та наукових установ. Відповідно до змісту освітньо-наукових програм та навчальних планів підготовка докторів філософії включає теоретичне навчання, практичну підготовку, проведення власного наукового дослідження, а також передбачає залучення аспірантів до дослідницької діяльності в ЗВО та створення сприятливих умов для її реалізації [1, с. 249].

З-поміж інших – освітньо-наукова програма «Менеджмент», яка з 2016 року реалізується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (Інститут економіки та бізнес-освіти). Галузь знань: 07 Управління та адміністрування. Спеціальність: 073 Менеджмент. Освітній ступінь: доктор філософії. Кваліфікація: доктор філософії зі спеціальності «Менеджмент» [13].

Мета освітньо-наукової програми – формування системи професійних компетентностей управління бізнесом підприємства та практичних навичок щодо організаційно-управлінської. аналітичної, консультативної, проектної та науково-дослідницької роботи. Зокрема, загальною метою програми передбачено «розвинути в аспірантів дослідницькі навики в предметній області високого рівня за рахунок їх глибокого розуміння більш загальних дискусій на тему економічного розвитку та ролі управління національним господарством» [13].

Реалізація такої мети забезпечується комплексом інтегральної, загальних та спеціальних компетентностей, з-поміж яких – формування дослідницьких компетентностей у докторів філософії:

– інтегральна компетентність – здатність розв’язувати комплексні проблеми у сфері менеджменту та дослідницько-інноваційної діяльності, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики;

– ЗК1. Оволодіння загальнонауковими компетентностями, спрямованими на формування системного наукового світогляду;

– ЗК2. Здатність до критичного мислення генерування нових складних ідей, аналізу та синтезу цілісних знань;

– ЗК3. Здатність до організації та проведення оригінальних наукових досліджень;

– ЗК4. Здатність спілкуватись з науковою спільнотою з метою презентації результатів наукових досліджень та їх оприлюднення державною, англійською та/або іншою іноземною мовою;

– ЗК5. Здатність до науково-педагогічної діяльності у галузі управління та адміністрування; ЗК6. Здатність діяти на основі етичних міркувань та академічної доброчесності;

– СК1. Здатність до пошуку, обробки та аналізу та узагальнення інформації для проведення самостійних наукових досліджень у сфері менеджменту;

– СК2. Здатність обґрунтовано обирати та використовувати методи та інструменти наукових досліджень у сфері менеджменту;

– СК3. Здобуття глибинних знань з менеджменту, зокрема розуміння теоретичних і практичних проблем, історії розвитку та сучасного стану наукових знань, критичного аналізу основних концепцій, оволодіння науковою термінологією;

– СК4. Набуття універсальних навичок дослідника у сфері менеджменту, зокрема застосування сучасних інформаційних технологій у науковій діяльності, управління науковими проектами та/або складення пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрації прав інтелектуальної власності;

– СК5. Здобуття мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення результатів своєї наукової роботи іноземною мовою (англійською або іншою відповідно до специфіки спеціальності) в усній та письмовій формі, а також для повного розуміння іншомовних наукових текстів з менеджменту;

– СК6. Здатність до впровадження результатів власних досліджень у сфері менеджменту [13].

Зміст освітньо-наукової програми забезпечує повноцінну підготовку здобувачів вищої освіти до дослідницької діяльності за спеціальністю 073 Менеджмент. Готовність здобувачів ступеня доктора філософії до дослідницької діяльності забезпечується змістом освітніх компонентів «Методологія та методика науково-педагогічних досліджень», «Стратегічний менеджмент», «Стратегічне планування економічного розвитку» та інших обов'язкових і вибіркових дисциплін. Насамперед, шляхом формування відповідних компетентностей щодо залучення до проведення дослідження, що відповідає п. 27 Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах) (2016, зі змінами) [14].

Університет організаційно та матеріально забезпечує в межах освітньо-наукової програми «Менеджмент» можливості для проведення і апробації результатів наукових досліджень аспірантів, зокрема шляхом: участі в організації наукових заходів; участь у роботі наукових товариств, Ради молодих науковців; публікації матеріалів досліджень у фаховому періодичному журналі «Економічні горизонти» [6]; участі у роботі дослідницьких структур Інституту економіки та бізнес-освіти (науково-дослідної лабораторії маркетингу та управління бізнесом, Науково-дослідної лабораторії проблем соціально-економічного розвитку України, науково-дослідної лабораторії управління фінансами, науково-дослідної лабораторії розвитку інноваційного підприємництва та ін.) [8].

Важлива складова підготовки здобувачів вищої освіти, зокрема докторів філософії – навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. Зокрема, відповідно до навчальної програми освітньої компоненти «Методологія та методика науково-педагогічних досліджень» укладено навчально-методичний посібник «Методологія та організація наукових досліджень» (2021). У виданні висвітлено теоретичні засади науково-дослідної діяльності та запропоновано методичні рекомендації щодо виконання конкретних видів наукових, навчально-дослідних, дисертаційних та інших робіт [11].

На думку науковців, теоретиків і практиків дослідницька діяльність є «вагомою складовою підготовки майбутнього дослідника і задовольняє здобувачів формами роботи, відповідним навчально-методичним супроводом та консультативною допомогою» [1, с. 252]. При цьому дослідницька діяльність здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти є різноаспектною, «передбачає проведення власного оригінального наукового дослідження та включає

різні види активностей дослідницького характеру в умовах закладу вищої освіти із наявною системою заходів та відповідним науковим середовищем. Визначальними у цьому є інтереси і наміри здобувачів, можливості для формування їхньої індивідуальної освітньої траєкторії, рівень самостійності та доступності ресурсів закладу вищої освіти. Саме дослідницька спрямованість насичує зміст усіх навчальних дисциплін та виробничих практик» [1, с. 253].

Висновки дослідження і перспктиви подальших розвідок. Отже, сьогодні система підготовки докторів філософії до дослідницько-інноваційної діяльності потребує постійного удосконалення теоретико-методичних засад у контексті загальнодержавної стандартизації означеного процесу зі збереженням автономного права закладів вищої освіти, наукових установ на унікальність освітньо-наукових програм.

Перспективи подальших досліджень в цьому напрямі полягають у поєднанні теоретичного, кількісного та якісного аналізу динаміки розвитку складових системи підготовки докторів філософії загалом та до дослідницько-інноваційної діяльності зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безлюдний О. І., Кравченко О. О., Сафін О. Д., Коляда Н.М. Дослідницька складова у підготовці Phd здобувачів. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 1 (8). С. 232–245.
2. Бержанір Анатолій**.** Формування творчої компетентності майбутніх докторів філософії як передумови їхньої інноваційної діяльності. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 1 (8). С. 215–222.
3. *Бержанір Анатолій. Формування філософсько-методологічної культури майбутніх докторів філософії. Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 2 (7). С. 294–302.
4. Винницький М. Впровадження третього циклу вищої освіти – ключ до успіху Болонського процесу. *Вища школа*. 2008. № 12. С. 20–27.
5. Докторські програми в Україні: досвід НаУКМА / За ред. В. П. Моренця. Київ : Універ. вид-во «Пульсари», 2010. 160 с.
6. Економічні горизонти. URL: http://eh.udpu.edu.ua/ (дата запиту: 08.09.2022).
7. Закон України «Про освіту» (2017, зі змінами). URL: https://bit.ly/3DWWugL (дата запиту: 02.09.2022).
8. Інститут економіки та бізнес-освіти. Наукова діяльність. URL: https://econom.udpu.edu.ua/pro-fakultet/nauka (дата запиту: 08.09.2022).
9. Коляда Н., Левченко Н., Заболотна О. Підготовка докторів філософії із соціальної роботи в Україні: перший досвід та перспективи розвитку. *Соціальна робота та соціальна освіт*а. 2021. № 2 (7). С. 291–305.
10. Меняйло В. І. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх докторів філософії до дослідницько-інноваційної діяльності : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020. 43 с.
11. Методологія та організація наукових досліджень : навч.-метод. посіб. для студ. економ. спец. закл. вищ. освіти / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Г. М. Чирва. Умань, 2021. 200 с.
12. Національна рамка кваліфікацій (постанова КМУ № 1341 від 23.11.2011 у редакції від 25.06.2020 № 519). URL: https://bit.ly/3oUbCaq (дата запиту: 02.09.2022).
13. Освітньо-наукова програма «Менеджмент». Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. URL: https://udpu.edu.ua/navchannia/osvitni-prohramy/48209 (дата запиту: 08.09.2022).
14. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого Постановою КМУ № 261 від 23.03.2016 р. (зі змінами, Постанова КМ № 283 від 03.04.2019 р.). URL: https://bit.ly/3oV9mQk (дата запиту: 02.09.2022).

15. Стандарт вищої освіти: третій (освітньо-науковий) рівень, галузь знань 07 Управління і адміністрування, спеціальність 073 Менеджмент. Стандарт затверджено та введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 24.12.2021 р. № 1436. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/24/073-Menedzhment.Dok.filos.02.06.2022.pdf (дата запиту: 08.09.2022).
16. Salzburg I «Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society"», Salzburg, 3-5 February 2005. URL: https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf (дата запиту: 02.09.2022).

REFERENCES

1. Bezliudnyi O. I., Kravchenko O. O., Safin O. D., Koliada N.M. Doslidnytska skladova u pidhotovtsi Phd zdobuvachiv. Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2022. Vyp. 1 (8). S. 232–245. [in Ukrainian]
2. Berzhanir Anatolii. Formuvannia tvorchoi kompetentnosti maibutnikh doktoriv filosofii yak peredumovy yikhnoi innovatsiinoi diialnosti. Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2022. Vyp. 1 (8). S. 215–222. [in Ukrainian]
3. Berzhanir Anatolii. Formuvannia filosofsko-metodolohichnoi kultury maibutnikh doktoriv filosofii. Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2022. Vyp. 2 (7). S. 294–302. [in Ukrainian]
4. Vynnytskyi M. Vprovadzhennia tretoho tsyklu vyshchoi osvity – kliuch do uspikhu Bolonskoho protsesu. Vyshcha shkola. 2008. № 12. S. 20–27. [in Ukrainian]
5. Doktorski prohramy v Ukraini: dosvid NaUKMA / Za red. V. P. Morentsia. Kyiv : Univer. vyd-vo «Pulsary», 2010. 160 s. [in Ukrainian]
6. Ekonomichni horyzonty. URL: http://eh.udpu.edu.ua/ (data zapytu: 08.09.2022). [in Ukrainian]
7. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» (2017, zi zminamy). URL: https://bit.ly/3DWWugL (data zapytu: 02.09.2022). [in Ukrainian]
8. Instytut ekonomiky ta biznes-osvity. Naukova diialnist. URL: https://econom.udpu.edu.ua/pro-fakultet/nauka (data zapytu: 08.09.2022).
9.Koliada N., Levchenko N., Zabolotna O. Pidhotovka doktoriv filosofii iz sotsialnoi roboty v Ukraini: pershyi dosvid ta perspektyvy rozvytku. Sotsialna robota ta sotsialna osvita. 2021. № 2 (7). S. 291–305. [in Ukrainian]
10. Meniailo V. I. Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnikh doktoriv filosofii do doslidnytsko-innovatsiinoi diialnosti : avtoref. dys. … d-ra ped. nauk : 13.00.04 / Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia, 2020. 43 s. [in Ukrainian]
11. Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen : navch.-metod. posib. dlia stud. ekonom. spets. zakl. vyshch. osvity / MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny ; uklad. H. M. Chyrva. Uman, 2021. 200 s. [in Ukrainian]
12. Natsionalna ramka kvalifikatsii (postanova KMU № 1341 vid 23.11.2011 u redaktsii vid 25.06.2020 № 519). URL: https://bit.ly/3oUbCaq (data zapytu: 02.09.2022). [in Ukrainian]
13. Osvitno-naukova prohrama «Menedzhment». Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Pavla Tychyny. URL: https://udpu.edu.ua/navchannia/osvitni-prohramy/48209 (data zapytu: 08.09.2022). [in Ukrainian]
14. Poriadok pidhotovky zdobuvachiv vyshchoi osvity stupenia doktora filosofii ta doktora nauk u zakladakh vyshchoi osvity (naukovykh ustanovakh), zatverdzhenoho Postanovoiu KMU № 261 vid 23.03.2016 r. (zi zminamy, Postanova KM № 283 vid 03.04.2019 r.). URL: https://bit.ly/3oV9mQk (data zapytu: 02.09.2022). [in Ukrainian]
15. Standart vyshchoi osvity: tretii (osvitno-naukovyi) riven, haluz znan 07 Upravlinnia i administruvannia, spetsialnist 073 Menedzhment. Standart zatverdzheno ta vvedeno v diiu nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 24.12.2021 r. № 1436. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/24/073-Menedzhment.Dok.filos.02.06.2022.pdf (data zapytu: 08.09.2022). [in Ukrainian]
16. Salzburg I «Conclusions and Recommendations from the Bologna Seminar on "Doctoral Programmes for the European Knowledge Society"», Salzburg, 3-5 February 2005. URL: https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf (data zapytu: 02.09.2022). [in Ukrainian]

КРАЩІ ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 364-786-053.5-053.6-056.26:338.48-2-056.26
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267384

ДАЙДЖЕСТ ПОДІЙ І ЗАХОДІВ У МЕЖАХ РОЗРОБКИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ТЕМИ «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ»

Укладачі: Кравченко Оксана, Молоченко Інна, Чупіна Катерина, Міщенко Марина, Резніченко Ірина, Левченко Наталія, Скочко Максим, Песоцька Юлія, Поліщук Олена, Салата Назар, Коляда Назарій, Бояр Вікторія

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

В огляді висвітлено дайджест подій і заходів, що відбулися на базі Уманського державного педагогічного університету у межах розробки науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» за участі науково-педагогічних працівників, аспірантів, магістрів та студентів протягом 2022 року.

Над розробкою цієї тематики працюють члени Центру соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Мета діяльності Центру – консолідація зусиль відповідних структурних підрозділів університету, залучених органів виконавчої влади та громадських організацій, що спрямовані на соціально-педагогічну та психологічну підтримку осіб з особливими освітніми потребами в їхній адаптації до студентського та педагогічного колективу, інтеграції в освітнє та соціальне середовище.

Ключові слова: *соціально-психологічна реабілітація, діти і молодь з особливими освітніми потребами, інклюзивний туризм, науково-дослідна робота.*

DIGEST OF EVENTS AND ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT FIELD OF THE SCIENTIFIC RESEARCH TOPIC «SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF CHILDREN AND YOUTH WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS BY MEANS OF INCLUSIVE TOURISM»

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

The review highlights a digest of events and activities that took place on the basis of the Uman State Pedagogical University within the framework of the development of the research topic «Social and psychological rehabilitation of children and youth with special educational needs by means of inclusive tourism» with the participation of scientific and pedagogical workers, graduate students, masters and students during 2022.

Members of the Center for Social and Educational Integration and Inclusive Rehabilitation and Social Tourism «Without Barriers» of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University are working on the development of this topic. The purpose of the Center is to consolidate the efforts of relevant departments of the university, executive bodies and NGOs aimed at socio-pedagogical and psychological support of people with special educational needs in their adaptation to the student and teaching staff, integration into the educational and social environment.

Keywords: *social and psychological rehabilitation, children and youth with special educational needs, inclusive tourism, research work.*

Постановка проблеми. За останнє десятиріччя Україна зазнала ряд суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь: революція Гідності (2013–2014 рр.); гібридна війна на Сході України (2014 – 2022 рр.); поширення коронавірусної інфекції COVID-19 та долання її наслідків. Ці події спровокували збільшення кількості населення вразливих категорій, як і самих категорій (учасники АТО/ООС, вимушені переселенці, родини загиблих тощо), потребу в соціальному захисті та соціальному забезпеченні, пошуку і розширенні форм і методів соціально-психологічної реабілітації.

Новим викликом стало вторгнення РФ на територію нашої країни – війна, що за декілька днів знищила житлові масиви в містах, зруйнувала лікарні, пологові будинки; люди з окупованих міст масово евакуювалися, багато мирних жителів загинуло, зокрема молодь і діти.

Водночас в умовах російсько-української війни порушуються основні права і свободи людини, визначені Конвенцією ООН: право на життя; право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода вираження поглядів тощо; а також основні права, визначені Конвенцією про права дитини: право на життя, право вільно висловлювати свої думки; права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла; право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я; право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини тощо.

Склалася складна соціальна реальність: фактично в умовах війни всі громадяни перебувають у складних життєвих обставинах і потребують допомоги та захисту, а також відновних практик від наслідків війни.

У 2020 році в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини на факультеті соціальної та психологічної освіти розпочалася розробка науково-дослідної теми для молодих вчених «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму». Державний реєстраційний номер: 0119U103978.

Так склалося, що у 2021 році дослідження трансформувалися на вирішення наукової проблеми реабілітації внаслідок поширення коронавірусної інфекції COVID-19. За результатами проведених досліджень підготовлено науково-методичний

довідник «Соціальна інклюзія дистанційного освітнього процесу» з рекомендаціями щодо психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання.

У 2022 р – війна!

Співробітники держбюджетної теми розпочали дослідження, спрямовані на розробку рекомендацій щодо соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді внаслідок війни.

Мета огляду – висвітлення дайджесту подій і заходів, що відбулися на базі Уманського державного педагогічного університету у межах розробки науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» за участі науково-педагогічних працівників, аспірантів, магістрів та студентів протягом 2022 року.

Участь у тренінгу «Допомога дітям та молоді з особливими потребами у надзвичайних ситуаціях»

Викладачі та аспіранти факультету взяли участь у тренінгу «Допомога дітям та молоді з особливими потребами у надзвичайних ситуаціях».

Спікери є ізраїльські фахівці в цій галузі, які мають великий досвід роботи в надзвичайних ситуаціях.

На тренінгу було розглянуто такі теми:

– Інструменти та принципи надання освітньої та терапевтичної підтримки учням з особливими потребами та їхнім родинам у надзвичайних ситуаціях

– Можливі заходи та алгоритми з надання допомоги

– Різні особливості роботи відповідно до типу специфічних потреб дитини

Дану навчальну програму для українських психологів та психотерапевтів реалізовано за допомоги освітнього центру МЕТС Mashav, Відділу Спеціальної Освіти Міністерства Освіти Ізраїлю.

Тренінг проводиться в рамках проекту «Оборона дітей України», який реалізує Науковий Ліцей ім. Чурюмова спільно з ВГО «Поруч».

Партнери: Міністерство освіти і науки України та Інститут соціальної та політичної психології НАПН.

Давайте разом обороняти наших дітей і все буде Україна!

Посилання на захід: http://surl.li/bsfhu

Викладачі та здобувачі вищої освіти долучилися до роботи з внутрішньо переміщеними особами

28 березня 2022 року відбулася робоча зустріч за темою «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з числа внутрішньо переміщених осіб» у межах розробки плану заходів для організації заходів для дітей, які зі своїми сім'ями переїхали до міста Умань з «гарячих» точок України.

Внутрішньо-переміщених сімей гостинно прийняв Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

У межах проходження практики здобувачі вищої освіти факультету соціальної та психологічної освіти (від «молодших бакалаврів» до «докторів філософії») долучатимуться до роботи із сім'ями з дітьми, які проживають у гуртожитку університету.

Під час зустрічі за участі декана факультету – Оксани Кравченко, заступника декана з організації практичної підготовки – Світлани Роєнко, координатора Клініки, дружньої для молоді – Влади Швець, голови студентської ради – Тетяни Тарасюк, окреслено загальні засади соціально-психологічної підтримки вразливих категорій громадян, визначено практичний інструментарій роботи з дітьми та молоддю, які є свідками воєнних дій.

Здобувачі факультету щоденно зустрічатимуться із новими друзями з 11.00 до 12.00 год. з понеділка до п'ятниці у гуртожитку № 2.

Такий новий вид студентської волонтерської активності сприятиме посиленню професійної підготовки майбутніх соціальних працівників та психологів.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxrs; http://surl.li/bsfil

Всеукраїнський соціальний проєкт «Все буде Україна»

У квітні 2022 р. кафедрою соціальної педагогіки та соціальної роботи започаткований Всеукраїнський соціальний проєкт «Все буде Україна», який відбувається онлайн у мережі Фейсбук на офіційній сторінці факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, на офіційних сторінках навчальних та навчально-виховних закладів та партнерів. Соціальний проєкт складатється із мікропроєктів, керівниками (відповідальними особами) якого виступають: педагоги-організатори, соціальні педагоги усіх навчальних та навчально-виховних закладів України різних рівнів. Це фото безпосередньо із виконаних дітьми робіт: (малюнків; орегамі, ляльки-мотанки тощо). Будь-яка ваша ідея буде прийнята до розгляду і опублікована згідно правил проєкту.

Для участі необхідно:

- надіслати на електронну пошту t.v.koljada@udpu.edu.ua листа з підписаними ФОТО робіт дітей (молоді) краще із змонтованими відеороликами з позначкою «Все буде Україна»:
- назву мікропроєкту
- назву закладу
- місто
- ПІП відповідальної особи та номер телефону.

Проєкт відповідає актуальним проблемам в українському суспільстві та триватиме до нашої ПЕРЕМОГИ. Після ПЕРЕМОГИ усіх відповідальних осіб та дітей буде відзначено почесними грамотами! Авторів кращих робіт буде відзначено на VII Національній премії «Діти-гордість України 2022»

Посилання на захід: http://surl.li/bygci

Студентський конкурс «Психологія в моєму житті: психологічна допомога особистості у воєнний час»

Організатор та координатор Конкурсу: кафедра психології факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета Конкурсу: сприяти використанню арт-терапевтичних засобів, розвивати психологічну спостережливість, творчий підхід до вирішення конкретних психологічних ситуацій в умовах воєнного часу засобами фото-візуалізації.

Учасниками Конкурсу є здобувачі вищої освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, факультету соціальної та психологічної освіти.

Завдання Конкурсу:

– здатність впроваджувати техніки самовідновлення внаслідок кризових подій через мистецтво;

– розвиток навичок візуалізації поняття «психологія»;

– формування навичок самопрезентації з використанням тематичного фотомистецтва;

– активізувати особистісний та творчий потенціал майбутнього фахівця психолога, готового надавати допомогу людині у кризових моментах.

Конкурс проводився за допомогою платформи соціальних медіа Instagram та/або Facebook. Імена переможців Конкурсу оголошені на цих платформах, однак Instagram і Facebook не є партнерами або спонсорами Конкурсу. Вимогою щодо участі у Конкурсі є зобов'язання учасників щодо дотримання політики доброчесності та політики і правил розміщення контенту в Instagram та/або Facebook або будь-якої іншої угоди із зазначеними соціальними мережами.

Посилання на захід: http://surl.li/bsfhz

Підготовка і видання колективної монографії «Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни»

У межах науково-дослідної теми для молодих вчених «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (державний реєстраційний номер: 0119U103978), що фінансується Міністерством освіти і науки України (термін реалізації: 2020-2022 рр.), на факультеті соціальної та психологічної освіти ініційований дослідницький проєкт за темою «Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни». У цьому відношенні актуальними є напрацювання, починаючи з 2014 року, з вирішення проблеми психологічної реабілітації учасників АТО/ООС та їхніх сімей. Наразі розробляються наступні напрями: теоретичні та практичні засади соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді, в тому числі з ООП, внаслідок війни; психологічна та медико-соціальна реабілітація учасників бойових дій; зміст роботи та рекомендації сім'ям, в яких виховуються діти з інвалідністю; адаптація для переміщених дітей та їхніх сімей до освітнього середовища; цифрові ресурси для організації соціально-психологічної реабілітації; міжсекторальна співпраця у

здійсненні реабілітаційних заходів в громаді; розробка авторських методик, програм, тренінгів у роботі з дітьми та молоддю.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxtw

Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта

Факультет соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини реалізував проєкт «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта». Таку можливість заклад одержав за результатами конкурсного відбору Українського культурного фонду, який і фінансував проєкт. Розроблений у межах науково-дослідної теми «Система соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з особливими потребами засобами інклюзивного туризму», він спрямований на залучення молоді та людей з інвалідністю до пізнання об'єктів історико-культурної спадщини регіону.

Командою проєкту розроблено 4 маршрути, які включають 37 історико-культурно-туристичні об'єкта: Тур 1. м. Умань, Тур 2. Монастирище – Жашків – Звенигородка – Тальне, Тур 3. Корсунь-Шевченківський – Канів, Тур 4. Чигирин.

Інклюзивно-соціальна 3D-карта з вміщеними чотирьма туристичними маршрутами та наявним контентом не мають аналогів як щодо можливостей онлайн подорожей регіоном, так й інклюзивним підходом до створення безбар'єрного доступу до історико-культурної спадщини Центральної України.

Пишаємося Україною!

Запрошуємо до перегляду!

Посилання на захід: http://surl.li/bhkrv

Всеукраїнський фестиваль інноваційної психології з міжнародною участю

З 26 квітня по 28 квітня 2022 року в онлайн режимі відбувався Всеукраїнський фестиваль інноваційної психології з міжнародною участю, організований кафедрою психології разом із партнерами із Національного університету біоресурсів і природокористування України, Громадської організації «АНТРОПОС – Україна – для дітей цього світу дітям», Громадської організації «Тренінговий центр соціально-психологічної реабілітації «Гармонія».

26 квітня 2022 року з вітальним словом до учасників фестивалю звернулася декан факультету соціальної та психологічної освіти, доктор педагогічних наук, професор Кравченко Оксана Олексіївна, в якому підкреслила важливість підготовки майбутніх психологів до роботи з клієнтами, які пережили травмуючий досвід війни. Також, з привітанням до учасників фестивалю звернувся доктор економічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та розвитку Національного університету біоресурсів і природокористування України Кваша Сергій Миколайович.

27 квітня на базі кафедри психології, лабораторії вдосконалення майстерності майбутнього психолога ім. Кагальняк А. І. факультету соціальної та психологічної

освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини відбувся другий робочий день Всеукраїнського фестивалю інноваційної психології.

Свої майстер-класи та виступи представили Перепада Ольга – кандидат психологічних наук, медичний психолог, голова громадської організації «Тренінговий центр соціально-психологічної реабілітації «Гармонія», яка поділилася своїм досвідом роботи з постраждалими, продемонструвала вправи для зняття тривожності та відновлення своєї ресурсності, дала практичні рекомендації надання першої психологічної допомоги щоб знизити рівень тривоги та паніки.

Другий спікер Ханс-Вольфф Граф, педагог, психолог із 48-річним досвідом роботи, засновник школи ІТП (м.Мюнхен, Німеччина), асистент Анастасія Сидоренко (студент-медик Мюнхенського університету) поділився своїми поглядами на проблему «Підготовка психологів до роботи з жертвами війни», дав відповіді на запитання учасників фестивалю щодо надання психологічної допомоги постраждалим та переміщеним особам.

28 квітня 2022 квітня у режимі онлайн в рамках Фестивалю інноваційної психології з міжнародною участю відбувся майстер-клас Ольги Плетки – кандидата психологічних наук, старшого наукового співробітника Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, членкині Ради Правління НС "НПА", членкині Ради ГО "УСТА", голові відокремленого підрозділу ВГО "Арт-терапевтична асоціація", практичного психолога, арт-терапевта, на тему: «Соціально-психологічний алгоритм проживання травмувальних подій: ефективна допомога постраждалим в умовах тривалого стресу». Під час майстер-класу учасники фестивалю мали змогу ознайомитися з алгоритмом надання психологічної допомоги людям, які пережили травмівну подію, та відчувають довготривалий стрес. Учасники виконали психологічні вправи, дізналися про фізіологічний механізм їх дії.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxug; http://surl.li/cfxul; http://surl.li/cfxuo

Виховний захід на тему «Соціально-психологічна робота на звільнених територіях»

У межах практики аспіранткою І року навчання Сарнацькою Аліною було проведено виховний захід для здобувачів факультету на тему «Соціально-психологічна робота на звільнених територіях». Аліна з власного досвіду розповіла особливості роботи з людьми, які пережили окупацію, зокрема правила поводження на звільнених територіях, найпоширеніші питання та відповіді від населення. Наприкінці зустрічі Аліна надала вичерпні відповіді на питання.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxut

Науковий семінар «Львівський національний університет імені Івана Франка – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини: актуальні питання міжінституційної співпраці»

4 травня 2022 року відбувся науковий семінар «Львівський національний університет імені Івана Франка – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини: актуальні питання міжінституційної співпраці» з нагоди підписання угоди про співпрацю між Львівським національним університетом імені

Івана Франка та Уманським державним педагогічним університетом імені Павла Тичини.

З вітальним словом виступили доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти О.О. Кравченко та кандидат педагогічних наук, доцент, заступник декана факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка Любов Нос. Оксана Кравченко та Любов Нос привітали колег та представили заклади. Було підкреслено, що угода сприятиме продовженню плідної співпраці.

Також під час семінару виступили:

Ольга Біляковська, доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ЛНУ імені І. Франка з доповіддю на тему: «Якісні виміри сучасної університетської освіти».

Юлія Заячук, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ЛНУ імені І. Франка з доповіддю на тему: «Міжнародна діяльність Львівського університету: інституційні стратегії».

Наталія Коляда, доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи УДПУ імені Павла Тичини з доповіддю на тему: «Досвід діяльності Центру педагогічного краєзнавства УДПУ ім. П.Тичини».

Олексій Караманов, доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ЛНУ імені І. Франка з доповіддю на тему: «Музейна педагогіка в системі сучасної освітньої парадигми та поширенні наукових знань».

Ольга Ферт, доктор педагогічних наук, професор кафедри спеціальної освіти ЛНУ імені І. Франка з доповіддю на тему: «Особливості сучасної підготовки педагогічних працівників до роботи в інклюзивному освітньому середовищі».

Оксана Кравченко, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти УДПУ імені П. Тичини з доповіддю на тему: «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму».

Юлія Песоцька, аспірантка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи УДПУ імені П. Тичини з доповіддю на тему: «Культурно-рекреаційна: педагогічні аспекти».

Модераторами наукового семінару були док.пед.н., проф. О.В.Караманов та канд.пед.н., доц. І.В.Албул.

Сподіваємося на плідну співпрацю, що сприятиме розквіту української науки на теренах нашої Батьківщини та за її межами.

Все буде Україна!

Посилання на захід: http://surl.li/byqrj

Марафон онлайн-зустрічей під гаслом «Світ у підтримку освіти і науки України»

У зв'язку з інтернаціоналізацією вищої освіти процес входження України в освітній простір світу відбувається активніше. У цьому відношенні важливо враховувати виклики і визначати перспективи, які поставатимуть перед

здобувачами вищої освіти усіх рівнів. З цією метою актуалізується необхідність ширшого залучення студентів, магістрів та аспірантів до заходів з міжнародною участю.

На факультеті соціальної та психологічної освіти стартував марафон онлайн-зустрічей для здобувачів вищої освіти з лекторами європейських країн під гаслом «Світ у підтримку освіти і науки України».

Марафон онлайн-зустрічей присвячений ознайомленню та обговоренню досвіду роботи з переселенцями в інших країнах та можливостей для підтримки студентської молоді та науковців України країнами ЄС.

13.05.2022 р. Гостьова лекція докторанткою соціально-психологічного напрямку Ягеллонського університету з фундації «Добро воля» (Республіка Польща) – Аліною Добошевською за темою «Підтримка та допомога Польщі українцям»

Посилання на новину: http://surl.li/cesnz

20.05.2022 р. відбулася Гостьова лекція з professor Appalachian State University, North Carolina, USA Beverly Moser на тему: «Supporting the Ukrainian people as a step towards a peaceful future» та члена американської волонтерської організації Volunteers For Ukraine, Італійської Волонтерської організації «Листівки», кандидатом психологічних наук Світлани Могилястої на тему: «Psychological readiness of students to volunteer as a factor of self-realization».

Посилання на новину: http://surl.li/cesqe

25.05.2022 р. відбулася Гостьова лекція Іглесіаса Ештефана, представника Поліції Іспанії, відділу роботи з українцями, перекладача на тему: «Про особливості легального статусу українців в Іспанії».

Посилання на новину: http://surl.li/cesvf

27.05.2022 р. відбулася Гостьова лекція Рябініної Марини Анатоліївни, спеціаліста по навчанню в м. Варшава (Польща), «Товариство з обмеженою відповідальністю «OFWCA.PL» на тему: «Можливості для підтримки українських студентів в Європі»

Посилання на новину: http://surl.li/cesvm

02.06.2022 р. відбулася Гостьова лекція з Іриною Куценко, соціальним працівником організації CEAR в Більбао, Іспанія на тему: «соціальна робота з біженцями в Іспанії».

Посилання на новину: http://surl.li/cesvo

Виховний захід «Чорнобиль-наш довічний біль»

26 квітня Науковим товариством студентів та аспірантів було підготовлено та проведено виховний захід «Чорнобиль-наш довічний біль» до Дня вшанування пам’яті жертв та ліквідаторів безпрецедентної за масштабами та наслідками техногенної катастрофи ХХ століття – аварії на Чорнобильській АЕС.

Вступне слово виголосила Кравченко Оксана Олексіївна декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

У заході приймала участь почесна гостя в.о. директора Черкаського обласного центру медико-соціальної експертизи ЧОР Масенко Наталія Володимирівна.

Слово також було надано аспірантці факультету соціальної та психологічної освіти Юлії Юріївні Песоцькій, вона перезентувала матеріал про Музей Чорнобилю.

В цей нелегкий час дуже важливо вшанувати пам'ять тих, хто приборкуючи ядерну стихію, пожертвував собою заради порятунку мільйонів людей, захистив життя майбутніх поколінь.

Посилання на новину: http://surl.li/cfxvt

Всеукраїнська студентська науково-практична онлайн-конференція «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни»

Науковим товариством студентів та аспірантів факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини ініційовано проведення Всеукраїнської студентської науково-практичної онлайн-конференції «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни».

Зі вступним словом виступили:

Кравченко Оксана Олексіївна – організаторка конференції, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Коляденко Світлана Миколаївна – співорганізаторка конференції, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальних технологій Житомирського державного університету імені Івана Франка

Караманов Олексій Владиславович – співорганізатор конференції доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, викладач ВСП «Педагогічний фаховий коледж» Львівського національного університету імені Івана Франка.

З доповіддю на тему «Важливість постанови питання проблем та перспектив соціальної роботи та психології в умовах війни» виступила Лисенко Анна – студентка ІІ курсу факультету соціальної та психологічної освіти, голова наукового товариства студентів та аспірантів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

З темою доповіді «Сучасні виклики соціальної роботи: студентський погляд» виступила Хмуровська Тетяна – студентка ІІ курс спеціальності Соціальна робота Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Мацюк Діана – студентка І курсу ВСП « Педагогічний фаховий коледж Львівського національного університету імені Івана Франка» доповіла на тему «Інклюзивні аспекти соціальної роботи у просторі музею».

З темою доповіді «Соціальна реабілітація засобами музейної педагогіки як перспективний напрям соціальної роботи в умовах війни» виступила Песоцька Юлія – аспірантка факультету соціальної та психологічної освіти, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Тарасюк Тетяна – студентка ІІІ курсу факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини доповіла на тему «Важливість волонтерської роботи в умовах війни».

Москалик Микола – студент ІІІ курсу ВСП «Педагогічний фаховий коледж Львівського національного університету імені Івана Франка» виступив з темою «Впровадження сучасних технологій у діяльність музею соціальний аспект».

Сподівання, що Всеукраїнська студентська науково-практична онлайн-конференція стала внеском у розкритті та поглибленні питання проблем та перспектив соціальної роботи та психології в умовах війни і була корисним заходом для здобувачів вищої освіти.

Посилання на новину: http://surl.li/cfxwc

Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінг»

24 травня 2022 року була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінг»

Мета конференції – залучення спеціалістів у сфері практичної психології до обговорення актуальних проблем формування особистості засобами еко-тренінгу.

Під час конференції були проведені майстер-класи:

«Щасти тобі! Або як впоратися з тривогою,коли коханий на війні», «СТАРИЙ І ДИТИНА» (Le Vieillard et l'enfant, Габріель Руа, переклад з французької С. Лукомська, 2021» – спікер Лукомська Світлана Олексіївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, онкопсихолог, волонтер.

«Коли в сімї військовий: техніки відновлення довіри та зниження рівня катастрофізації» – спікер Швець Владислава Володимирівна, доктор філософії (психологічних наук), психолог Комунального некомерційного підприємства «Уманська міська центральна лікарня» Уманської міської ради; тренер, експерт-психолог всеукраїнських національних прєктів із надання психологічної підтримки «Розкажи мені», «Мені здається», «Захищені», «Поруч».

«Самодопомога при панічних атаках» – спікер Перепада Ольга Михайлівна, кандидат психологічних наук, медичний психолог, голова громадської організації Тренінговий центр соціально психологічної реабілітації Гармонія.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxxc

V Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти»

31 травня на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини відбулася V Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти». Співорганізаторами конференції є Інститут проблем виховання НАПН України, Національна рада жінок України, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Рівненський державний гуманітарний університет, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Наукова проблематика конференції:

1. Гендерна освіта як соціальна, психологічна та педагогічна проблема.
2. Інноваційні форми роботи освітян і фахівців соціально-психологічної сфери в умовах воєнного часу.
3. Інклюзивне навчання юнаків і юнок в умовах цифрового освітнього простору.
4. Просоціальна особистість в умовах євроінтеграційного поступу України.
5. Волонтерський рух: історія, сьогодення, перспективи розвитку.
6. Ініціативність жіночих організацій світу в реаліях XXI століття: пошуки, перспективи

Із вітальним словом виступив Миколайко Володимир Валерійович, кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з міжнародних зв'язків та стратегічного розвитку Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Модераторами заходу були: Кравченко Оксана Олексіївна, докторка педагогічних наук, професорка, декан факультету соціальної та психологічної освіти УДПУ імені Павла Тичини та Тарасова Тетяна Вікторівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України.

Із доповідями виступили:

Тетяна Семигіна, докторка політичних наук, професорка, членкиня Національного агентства кваліфікацій

Тема: ІНТЕГРАЦІЯ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ПІДГОТОВЦІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Ольга Рассказова, докторка педагогічних наук, професорка кафедри соціальної роботи КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Тема: СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗДОРОВ'ЯРУЙНІВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІВЧАТ І ХЛОПЦІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Людмила Порохняк-Гановська, докторка медичних наук, професорка, Голова Національної Ради Жінок України

Тема: УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В 36-й АСАМБЛЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ ЖІНОК

Галина Кучер, кандидатка педагогічних наук, начальниця Управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради

Тема: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН НА РІВНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

Оксана Ташкінова, кандидатка соціологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету

Тема: ДІЯЛЬНІСТЬ ТРЕНІНГОВОГО ЦЕНТРУ «ART OF TEACHING LAB» ПРИАЗОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (м. Маріуполь) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: ВИКЛИКИ ТА НОВІ НАПРЯМИ РОБОТИ

Андрій Каркач, начальник Управління соціального захисту населення Подільської районної ради у м. Полтаві

Тема: ЦИФРОВІЗАЦІЯ: МІЖПОКОЛІННИЙ ТА ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТИ

Нікітіна Наталія Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мов і методики їх викладання Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Тема: СУЧАСНІ МЕТОДИ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ МОЛОДІ

Загалом у роботі конференції взяли участь понад 100 учасників, з них студентів – 22.

Під час конференції обговорювалися питання з проблематики гендеру в контексті соціалізації особистості; соціально-психологічної підтримки жінок в умовах війни, яка зумовлює найвищу форму насилля над людством; інтеграції феміністичної перспективи у підготовку майбутніх фахівців; ролі громадських організацій щодо захисту прав і свобод українських жінок; соціальної роботи з вразливими категоріями громадян на рівні громади в умовах війни (гендерний підхід); міжпоколінних та гендерних аспектів процесів цифровізації усіх сфер суспільного життя тощо.

Після завершення конференції учасники продовжили свою роботу в СТРІМІ до Дня захисту дітей.

Посилання на новину: http://surl.li/cfxwl

Онлайн-стрім «Діти. Мир. Безпека»

У межах V Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» Національною радою жінок України, Інститутом проблем виховання НАПН України та Гендерним центром Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з нагоди Дня захисту дітей відбувся онлайн-стрім «Діти. Мир. Безпека» з обговорення найгостріших і найболючіших ситуацій злочинної війни, щодо підтримки знищених закладів освіти в ОТГ Велика Димерка на Київщині.

Захід підтримала міжнародна спільнота, зокрема:

Стефанія Кулаєва, Правозахисниця. АДЦ «Меморіал» – Брюссель. Авторка доповіді «Рома України: голоса з пекла війни. Дискримінація, епідемія, війна». ПРОБЛЕМА ОТРИМАННЯ ОСВІТИ РОМСЬКИМИ ДІВЧАТАМИ. ОСОБЛИВІ РИЗИКИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ І ВІЙНИ

Віна Лакхумалані (Індія), захисниця прав дітей і Індії. ПРАВА ДІТЕЙ НА ЗАХИСТ ВІД БУДЬ-ЯКИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА ТА ЗЛОВЖИВАНЬ, ОСОБЛИВО ПІД ЧАС ЛЮДСЬКИХ ТА ПРИРОДНИХ КАТАКЛІЗМІВ

Луценко Євгенія, кандидатка історичних наук, Директорка ГО «Центру соціальних і гендерних досліджень «Нове життя», членкиня Міжнародної правозахвсної організації Анти-дискримінаційний центр «Меморіал» (Брюссель), членкиня НРЖУ, Громадських рад при МФО «Рівні можливості» Верховної ради України та МЗС України ВОЛОНТЕРСТВО УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ (НА ПРИКЛАДІ БЕЛЬГІЇ).

Також на Стрімі виступила перший заступник голови Національної ради жінок України – Марія Петрова, яка розповіла, що Всеукраїнська Ліга Українських жінок

систематично опікується дітьми, наголосили про потребу у підвищеній увазі до дітей соціальних категорій, які постраждали від військової агресії (в тому числі дітей внутрішньо переміщених осіб, дітей воїнів ЗСУ та добровольчих батальйонів, дітей, чиї батьки пропали безвісти, або чиї сім'ї потрапили в складні життєві обставини.

Зворушливими були виступи представників ОТГ Велика Димерка, а особливо вихованців зруйнованої школи.

Онлайн-стрім можна переглянути за посиланням:
https://www.youtube.com/watch?v=M7ZNGqNvPzM

День захисту дітей

1 червня, студенти факультету соціальної та психологічної освіти долучилися до активностей, які відбувались в місті з нагоди міжнародного Дня захисту дітей. Здобувачі були волонтерами на святі, в Центрі комплексної реабілітації для дітей «Пролісок» на святі були присутні маленькі дітки з міста Умань та вихованці закладу «Пролісок».

Головним гостем свята була Уманський міський голова Ірина Плетньова, привітала усіх від щирого серця та вручила подарунки діткам.

Під час свята працювали розважальні зони, де діти мали змогу малювати та бути розмальованими, гратися та стрибати на батутах, грати у рухливі ігри, показати свої таланти у співах, відвідати живий куточок та виготовлення різних виробів.

Окрім того до Дня захисту дітей у Центрі розвитку дитини «Перший клас» у межах проєкту «Спільно. Точки зустрічі» за підтримки UNICEF відбувся захід. До святкування доєдналися студентка 1 курсу Карина Галушко та аспірантка 1 року навчання Юлія Песоцька. Під час заходу здобувачки провели час з дітками, під час чого наносили діткам аквагрим.

Захід приніс чимало позитивних емоцій та вражень як для дітей, так і для усіх інших учасників. Сьогодні як ніколи розуміємо, що діти – це теперішнє нашої держави. І робимо все можливе, щоб їхнє дитинство було світлим та щасливим навіть у воєнний час.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxxv

Програма підвищення кваліфікації за темою «Техніки відновлення довіри та зниження рівня катастрофізації в період війни»

ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» разом з Міністерством освіти і науки України, Українським інститутом когнітивно-поведінкової терапії, Асоціацією когнітивно-поведінкової терапії та за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) реалізує проєкт «Надання психосоціальної допомоги уразливим дітям, сім'ям та спеціалістам – «ПОРУЧ». В межах даного проекту на базі факультету соціальної та психологічної освіти було організовано та проведено для здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних кадрів програму підвищення кваліфікації за темою «Техніки відновлення довіри та зниження рівня катастрофізації в період війни» з 01.02.2022 р. по 08.06.2022 р. Тренером даної програми була Владислава Швець – психолог КНП «Уманська міська лікарня», відділення «Клініка, дружня до молоді», тренер проєкту «Поруч».

Посилання на захід: http://surl.li/cfxyh

Участь у проекті на тему «Соціально-психологічна допомога сім'ям з дітьми в умовах війни»

Співробітник держбюджетної теми Наталія Левченко з 7 по 10 червня 2022 року взяла участь у проєкті, що організований Координатором проєктів ОБСЄ в Україні спільно з Міністерством соціальної політики, на тему «Соціально-психологічна допомога сім'ям з дітьми в умовах війни». Проєкт включав у себе серію вебінарів для фахівців соціальної сфери, представників урядових та неурядових організацій, які працюють з людьми, та волонтерів.

Під час роботи було розкрито питання організаційно-правових засад соціально-психологічної допомоги сім'ям з дітьми в умовах війни, здійснення експрес оцінки потреб сім'ї та дітей, надання першої психологічної допомоги, а також техніки стабілізації психологічних станів людей та дітей, що зазнали сильного стресу, та профілактики емоційного вигорання спеціалістів.

Такі вебінари допоможуть працівникам соціальної сфери не лише посилити свої професійні знання щодо соціально-психологічної роботи з сім'ями з дітьми, зрозуміти особливості роботи у період воєнного стану, але й знайти мотивацію та підтримку колег у подальшій професійній діяльності.

Посилання на захід: http://surl.li/cfybp

Ресурсний центр для внутрішньо переміщених осіб

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини розпочав роботу ***Ресурсний центр для внутрішньо переміщених осіб***, мета діяльності якого надання освітньо-просвітницьких послуг, здійснення соціальної підтримки та психологічного супроводу, створення умов для комплексної реабілітації за видами (психологічна, соціальна, професійно-трудова, спортивна, медична) та інтеграції до життя Уманської територіальної громади.

Завданнями Ресурсного центру виступають:

- налагодження зв'язків між різними ініціативами та організаціями, що надають підтримку вимушеним переселенцям – для кращої координації зусиль та досягнення більшого спільного ефекту;
- розробка і впровадження довгострокових стратегій допомоги вимушеним переселенцям та їх інтеграції;
- волонтерська діяльність науково-педагогічних працівників та здобувачів університету;
- допомога у вирішенні гуманітарних та соціально-правових проблем вимушених переселенців;
- проведення досліджень з питань соціально-правового захисту та питань комплексної реабілітації вимушеним переселенцям та їх адаптації у приймаючих громадах.

Напрями роботи Ресурсного центру:

- надання психологічної допомоги;
- проведення групової соціальної роботи з ВПО;
- проведення груп взаємопідтримки для ВПО;

- навчання фахівців для роботи з ВПО, зокрема соціальних працівників та психологів;
- організація та проведення тренінгових занять для ВПО;
- залучення волонтерів з числа студентської молоді для роботи з ВПО;
- проведення соціальних акцій тощо.

Заходи у межах діяльності Ресурсного центру для внутрішньої переміщених осіб

Дата і час	Назва заходу	
13 червня о 15:00	**Тренінг для жінок «Психологічний бронежилет»**	**Екскурсія для дітей:** - «Таємниці будинку Файнштейна»; - історія книгодрукування; - участь у майстер-класі з виготовлення поліграфічного виробу; - виставка унікальних мініатюрних книг та стародруків.
15 червня о 15:00	**Мовний квест** (для дітей віком від 10 до 13 років).	**Мовна вікторина** (для дітей віком від 13 до 16 років)
16 червня о 15:00	**Тренінг для дорослих «Відновлення ресурсу в кризових ситуаціях»**	**Екскурсія для дітей** з рефлексією до художнього музею м. Умані «Відкрий себе місту»
17 червня о 15:00	**Світ для дітей** (про поезію для дітей Л. Бойчук, Ю. Гончар, С. Кримовської та прозові твори О. Лущевської, С. Кочубей)	
20 червня о 15:00	**Соціально-виховний захід «Мій Всесвіт – моя Україна»** (спільно діти (6-12 років) та їхні батьки).	
21 червня о 15:00	**Кінолекторій «Чорний козак» –** українська історична фентезі-стрічка	
22 червня о 15:00	**Моє відкриття Польщі** (майстер-клас з вивчення польської мови)	
22 червня о 15:30	Літературне вітальня **«День як день»**	
23 червня о 15:00	**Тренінг для батьків «Стабілізація психологічного стану дитини під час війни»**	**Екскурсія для дітей:** садиба-музей «Ляльківа хата», **с. Полянецьке**
Психологічне індивідуальне консультування		

Посилання на захід: http://surl.li/dcvzm

Участь у проєкті «Серце Флейти б'ється в унісон з Україною» («Flute's Heartbeat in tune with Ukraine»)

У період з 23 травня по 28 травня 2022 року відбувся проєкт «Серце Флейти б'ється в унісон з Україною» («Flute's Heartbeat in tune with Ukraine»), який відбувався у офлайн та онлайн форматах. Організаторами заходу стали представники Українського шекспірівського центру ЗНУ (ZNU, Zaporizhzhia National University) під керівництвом професорки кафедри німецької філології, перекладу та світової літератури Наталії Торкут. Співорганізатоорами проєкту стали співробітники Софійського університету Святого Климента Охридського та Ситуаційного центру «Відчинені двері для України» (Софія, Болгарія). До онлайн-зустрічей доєдналася аспірантка І року навчання спеціальності 231 Соціальна робота Юлія Песоцька.

Проєкт ініційований видатною британською актрисою Келлі Хантер, художнім керівником лондонського театру Флейта, яка розробила і успішно апробувала унікальну театрально-терапевтичну методику «Hunter Heartbeat Method». Заходи відбулися у межах «Днів Шекспіра в Україні 2022».

У онлайн форматі відбулися три зустрічі:

23.05.22 відбулася вступна лекція, під час якої д-р Дар'я Лазаренко (СУ «Св. Климент Охридський») познайомила учасників з методикою «Hunter Heartbeat Method», основними терапевтичними іграми, розробленими Келлі Хантер, та особливостями їх використання театром Флейта.

25.05.22 відбулася онлайн-зустріч з Келлі Хантер, під час якої учасники поспілкувалися з акторами театру Флейта.

28.05.22 відбулася заключна зустріч, під час якої учасники отримали можливість обговорити особливості роботи Келлі Хантер з українськими дітьми та молоддю під час її візиту до Софії у травні 2022 року, а також її рекомендації батькам, терапевтам та педагогам.

Також у цей період у Софії (Болгарія) відбувалися офлайн-зустрічі з дітками та батьками, які були змушені залишити Україну через війну. Варто зазначити, що учасники трупи вивчали українську мову (репліки тексту і необхідні слова), аби було зручніше спілкуватися з дітками та їх батьками. Під час останньої онлайн-зустрічі Келлі поділилася результатами, презентувавши відео.

Авторська методика викладена в книзі «Shakespeare's Heartbeat: Drama games for children with autism» (2014). Ефективність методики підтверджена як у Великій Британії, так і за її межами. Її вивчили й апробували в Університеті штату Огайо (США) в рамках дослідницького проєкту. Він довів: застосування методики покращує соціальну взаємодію, розуміння прагматики мови та навички розпізнавання емоцій у людей з особливостями аутистичного спектру.

Сподіваємося, що цей метод стане корисним у роботі з ВПО та біженцями і сприятиме їхньому психоемоційному благополуччю. Дякуємо за безцінний досвід, яким поділилася команда Flute Theatre з українськими фахівцями з арт-терапії, психології, соціальної роботи та молодими вченими!

Посилання на захід: http://surl.li/cfybu

Проєкт «Коло турботи»

Благодійний проєкт «КОЛО ТУРБОТИ» створений ГО «Центр Соціального Лідерства» на чолі з Лисовською О. за підтримки Дитячого фонду ООН в Україні (UNICEF), під патронатом НДСЛ «ОХМАТДИТ» МОЗ України.

Мета проєкту

У співпраці з медичними закладами, соцпрацівниками, психологами та волонтерськими організаціями надавати кваліфіковану безоплатну допомогу сім'ям, дітям віком від 0 до 6 років, що отримали гостру травму у результаті дії різноманітних обставин у ході війнив Україні.

Основні напрямки діяльності

1. Надання гуманітарної допомоги медичним закладам для дітей віком від 0 до 6 років та вагітним жінкам.
2. Опитування та систематизація даних що до кількості дітей, які знаходяться у стані гострого стресу.
3. Робота мобільних бригад психологів з навичками роботи з дітьми та які мають досвід роботи з гострою травмою.
4. Створення центрів психологічної допомоги у чотирьох містах: Київ, Львів, Умань, Дніпро.
5. Кваліфікована психологічна допомога дітям від 0–6 років та їхнім батькам, які пережили психотравмуючі події під час війни методами психологічних консультацій онлайн та під час прийомів у медичних закладах.
6. Розповсюдження інформаційних матеріалів що до порядку надання психологічної допомоги серед фахівців, що спілкуються з дітьми та сім'ями: педагоги, вихователі, волонтери у центрах прихистку, лікарі, соцпрацівники.
7. Навчання психологів методам роботи з гострою травмою у дітей (онлайн тренінги).

Актуальність проєкту

Чимало людей сьогодні переживають постійну тривогу, гнітючий страх за власне життя, тотальне спустошення та хронічну втому. Тому психологічний стан та психічне здоров'я є вкрай важливим. Особливо це стосується маленьких діток, які знаходилися під обстрілами, були змушені переховуватися в підвалах чи бомбосховищах або покинути свій дім та переїхати у безпечніші зони.

Пережитий досвід матиме непоправний вплив на майбутнє дитини, який проявлятиметься у вигляді фізичного та/або психічного захворювання, проблемах у спілкуванні з оточуючими, невпевненості у власних силах, депресивних станах та навіть схильності до самогубства.

Тому важливо діяти негайно. Виявляти ознаки такої травми та надавати професійну психологічну поміч.

Роль університету та факультету

- Залучення психологів до роботи проєкту
- Кваліфікована допомога науково-педагогічних працівників під час підготовки психологів проєкту
- Волонтерська допомога під час роботи з ВПО

Проєкт «Спільно. Точки зустрічі»

В місті Умань розпочав роботу проєкт «Спільно. Точки зустрічі», який реалізовується спільно з ГО «Фонд «Професійний розвиток Харкова» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та у співпраці з Міністерством молоді і спорту України.

Проєкт «Спільно. Точки зустрічі», спрямований на підтримку дітей, підлітків та їхніх родин, які через війну були змушені залишити свої домівки.

Проєкт діє на трьох локаціях:

- Центр розвитку дитини «Перший клас» (вул. Виговського, 35)
- Центр комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю «Пролісок» (вул. Костельна, 12)
- Служба первинного соціально-психологічного консультування (вул. Комарова, 13А).

Здобувачі вищої освіти факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини долучаються до реалізації проекту.

Проєкт «Спільно. Точки зустрічі»

UNICEF Ukraine

Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія»

Впродовж ІІ семестру навчального 2021–2022 року діяла XV зміна Національно-патріотичного табору для студентської молоді «Дія», яка мала назву «Україна переможе!»

В межах діяльності цієї зміни, були проведені такі заходи:

Акція «Карта благочинності», де студентам було запропоновано розказати та показати про свою діяльність на благо нашої Держави. Учасники надсилали світлини та відео як вони допомагають готувати для ЗСУ, збирають гуманітарну допомогу, плетуть сітки і т.д.

Акція «Разом переможемо!». Студенти підготували ряд відеозвернень зі словами вдячноті, підтримки та побажань до Батьківщини, солдатів, волонтерів та народу, адже Україна має потребу в міцному тилу, єдності та підтримці.

У результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання в таборі «Дія» очікуються такі результати:

- забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, поваги до національних, історичних, культурних і духовних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови та державних символів України, турботи про спільне благо, природу, збереження та шанування національної пам'яті, формування активної громадянської позиції;
- зацікавленість молоді щодо служби у Збройних Силах України, готовність до захисту України та виконання конституційного і громадянського обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;
- формування компетенцій, необхідних для захисту України, служби в Збройних Силах України;

- збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

- створення ефективної системи національно-патріотичного виховання молоді.

У першому семестрі 2022-2023 н.р. стартувала Зміна національно патріотичного табору для студентської молоді «Дія»- «Сильні. Вільні. Незалежні!» яка приурочена до Дня незалежності нашої держави.

Посилання на захід: http://surl.li/cfxzb

Посилання на захід: http://surl.li/cxbnm

Захист соціальних проектів інклюзивного туризму «Подорожуємо без бар'єрів»

22 серпня 2022 року на факультеті соціальної та психологічної освіти відбувся конкурс захистів соціальних проектів інклюзивного туризму «Подорожуємо без бар'єрів».

Мета конкурсу – визначити важливість інклюзивного туризму як систему заходів спрямованих на відновлення та розвиток фізичного, соціального, духовного, творчого та інтелектуального рівня життєдіяльності особи з урахуванням фізичних та психічних можливостей для сприяння її інтеграції в суспільство.

Тому студенти факультету соціальної та психологічної освіти проявили активність, вміння та презентували цікаві проекти з розробленими туристично-інклюзивними маршрутами для осіб з обмеженими можливостями різних нозологій.

Посилання на захід: http://surl.li/cxbni

Участь у проєкті «Теоретико-методологічне використання терапевтичної методики Хібукі-терапія у роботі з дитячою травмою»

На базі факультету соціальної та психологічної освіти розпочала свою роботу Хібукі-терапія. Ізраїльсько-український проєкт направлений на допомогу дітям ВПО та особам, які мають симптоми ПТСР.

Проєкт розпочався у зв'язку з викликами війни та значної кількості дітей, які отримали психотравмуючий досвід. Народився метод Хібукі-терапії у 2006 році, як відповідь на виклики війни та значної частиною біженців під час Другої Ліванської війни. Діти пережили страх, вибухи ракет, втрату близьких, розставання з будинком, усе, з чим зіткнулися українські діти у ці дні війни. Серед різних методів саме робота через іграшку – собачку з сумними очима, яка може обійняти, виявилася тоді максимально ефективною. Згодом цей метод був успішно застосований у Японії та Сполучених штатах Америки.

У чому ефект терапії через плюшеву іграшку? Гра дитини є її мовою, а іграшка – словами!

Для терапії травм є кілька важливих моментів. Перше – це можливість безпечно говорити про свої переживання та страхи, і друге – перенести фокус із себе на іншого. І коли дитина отримує іграшкового собаку, який спеціально їхав до нього з далекого Ізраїлю, де дітки теж знають, що таке війна, він отримує друга, про якого може піклуватися і через якого може транслювати нам свій внутрішній світ.

Для того щоб іграшка справлялася з усіма цими завданнями, вона сконструйована особливим чином.

У неї сумні очі, в яких малюк бачить відображення та прийняття свого смутку – вони сумують разом, а разом завжди легше.

Має довгі лапки, спеціально, щоб обіймати. Саме тому нашого собаку звуть Хібукі, від ІВРИТСЬКОГО слова «обіймати». Неможливо переоцінити важливість обіймів для емоційного стану дитини. Хібука має довгі вуха, щоб уважно слухати дитину, не перебиваючи і не засуджуючи. Цими вушками можна втерти дитячі сльози.

Посилання на захід: http://surl.li/degpd

Курс реабілітаційної допомоги особам у кризових ситуаціях

Вторгнення рф в Україну створило безліч нових викликів для всіх українців. І ці нові виклики не тільки стають на шляху до повноцінного життя, а й створюють перешкоди для реалізації потреб, які ще зовсім нещодавно здавалися базовими. Війна забирає життя і здоров'я, змушує людей залишати свої домівки, розлучає близьких. Практично все населення України живе в постійному стресі, переживає тривогу за своє життя та життя своїх близьких, не відчуває себе у безпеці, що в цілому має негативний вплив на психічне здоров'я. Крім постійної загрози фізичних травм під час війни, багато українців переживають травми психологічні.

Поруч з тими жахливими наслідками війни, які є очевидними, є й ті, які проявляються та стають помітними не одразу. Але це не означає, що роботу з ними потрібно відкладати на потім. Війна з усіма її проявами – це надпотужний стрес, який може мати вплив на психіку людей і через кілька років після того, як бойові дії завершаться. Щоб потім не було занадто пізно, вже зараз потрібно турбуватися про психічне здоров'я населення.

У час війни та після її закінчення увага до психічного здоров'я громадян повинна бути на особливо високому рівні, оскільки саме рівень психологічного благополуччя буде впливати на загальний стан здоров'я, економічне відновлення та добробут країни.

Щоб українці, які постраждали внаслідок дій агресора, отримали повноцінний і ефективний доступ до психологічної допомоги, перша леді Олена Зеленська ініціювала створення «Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки». Це органічне продовження ініціативи «Без бар'єрів», адже спрямована також і на ліквідацію будь-яких бар'єрів, спричинених наслідками війни для психічного здоров'я українців.

Важливість об'єднання зусиль для подолання викликів, що постали через війну, у сфері психічного здоров'я українців є важливою умовою для досягнення мети проєкту, а саме — створення системи, яка готова реагувати на всі виклики та здатна надати допомогу всім, хто її потребує.

Враховуючи вищеозначене, на факультеті соціальної та психологічної освіти стартує ***Курс реабілітаційної допомоги особам у кризових ситуаціях***, у межах викладання якого буде приділено особливу увагу питанням соціальної, психологічної та особистісної стійкості учнівської та студентської молоді, викладачів.

Серед лекторів – науково-педагогічні працівники факультету соціальної та психологічної освіти, фахівці Управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради, практичні психологи, волонтери, громадські діячі.

Посилання на захід: http://surl.li/degrq

«ПОРУЧ» – спільний проект Міністерства освіти і науки України, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії та ГО «ВГЦ «Волонтер»

Ці групи – можливість обмінятися інформацією, дізнатися щось нове як про емоції дітей, які живуть у ситуації війни, так і про себе та свої емоції, отримати фахові поради, як підтримати себе та своїх учнів.

Зустрічі проходять онлайн у Zoom двічі на тиждень впродовж місяця. Кожна зустріч – 90 хвилин.

Участь у групах – безкоштовна. В кожній бере участь до десяти учасників та ведучий-психолог.

Тематика зустрічей:

Як стабілізувати себе та підтримати дітей

Які техніки дозволяють керувати емоціями у складні часи

Як планувати у часи невизначеності

Як створити своє коло підтримки та де знайти ресурси для цього тощо

Посилання на захід: http://surl.li/degsb

Впровадження програми соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців

Нині одним з найактуальніших питань в нашій державі є реабілітація військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. Їм доводиться постійно відчувати стани тривоги, настороженості, стресу, що негативно відбувається як на психічному, так і на фізичному здоров'ї. Важливо також враховувати, що учасники військових операцій зазнають складнощів як під час адаптації, власне, до зони бойових дій, що звісно є непростим та нетиповим процесом. Але й більшість з них зазнають дезадаптації й при поверненні додому, адже події, які їм доводиться пережити справляють (чинять) значний руйнівний вплив на особистість, її психо-емоційний стан, здатність мислити, функціонувати в звичайних для інших людей умовах.

Факультет соціальної та психологічної освіти активно працює в напрямі їх реабілітації. Для нас є це питання є провідним та охоплює кілька аспектів.

Зокрема, щодо наукової діяльності в даній тематиці, науково-педагогічними працівниками факультету планується видання методичних рекомендацій на тему: «Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців засобами каністерапії». Згадана наукова послуга буде здійснена в рамках співпраці з Центральним клубом собаківництва товариства сприяння обороні України. Крім того, аспірантами факультету обираються теми дисертацій, що напряму або певним чином стосуються питання психологічної реабілітації військовослужбовців.

Планується також практична діяльність з даної проблематики. Провідні співробітники факультету, психологи-практики в рамках співпраці з військовими госпіталями Уманського району здійснюватимуть групові та індивідуальні зустрічі психологічної підтримки з військовослужбовцями, що там знаходяться. До того ж, ми маємо на меті розробку серії тренінгів та програми соціально-психологічної реабілітації для них.

Посилання на захід: http://surl.li/degsj

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 316.6:364-786(02)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267388

РЕЦЕНЗІЯ НА КОЛЕКТИВНУ МОНОГРАФІЮ «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН ВІД НАСЛІДКІВ ВІЙНИ» (2022)

Колектив авторів: О. О. Кравченко, Н. М. Коляда, О. Д. Сафін, Г. М. Кучер, М. С. Міщенко, О. В. Караманов, О. Р. Поліщук, І. Г. Резніченко, Н. В. Левченко, Н. Л. Шеленкова, Ю. О. Тептюк, К. О. Чупіна, А. І. Войтовська, Н. М. Поліщук, Н. І. Коляда, С. А. Табаченко, Ю. Ю. Песоцька, С. Д. Бобриньова.

Безлюдний Олександр, доктор педагогічних наук, професор, ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
ORCID: 0000-0001-5191-4054
E-mail: bezludniy_oi@ukr.net

Складна суспільно-політична ситуація зумовлює доцільність обґрунтування системи соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді від наслідків війни. Відновні заходи, форми, методи і технології дозволяють підвищити рівень стресостійкості учасників освітнього процесу, збереження психічного здоров'я та соціального благополуччя.

Колективна монографія «Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни» (2022)[1] – результат роботи авторського колективу науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (державний реєстраційний номер: 0119U103978) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Видання орієнтоване на спеціалістів, які працюють у системі як загальної, так і спеціальної освіти, перш за усе психологів, соціальних працівників, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, для сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: *соціально-психологічна реабілітація, вразливі категорії населення, наслідки війни, особи з особливими освітніми потребами, психологічна та медико-соціальна реабілітація учасників бойових дій, реабілітаційні заходи у громаді, соціальна робота з дітьми та молоддю.*

REVIEW for a collective monograph «SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF VULNERABLE CATEGORIES OF CITIZENS FROM THE CONSEQUENCES OF WAR» (2022)

Bezliudniy Oleksandr, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Rector, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
ORCID: 0000-0001-5191-4054
E-mail: bezludniy_oi@ukr.net

[1] Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни : колективна монографія / [О. Д. Сафін, Н. М. Коляда та ін.] ; за заг. ред. О. О. Кравченко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини.- ФОП Ямчинський О.В., 2022. – 406 с.

The complex social and political situation determines the expediency of justifying the system of social and psychological rehabilitation of children and youth from the consequences of war. Restorative measures, forms, methods and technologies allow to increase the level of stress resistance of the participants of the educational process, preservation of mental health and social well-being.
The collective monograph «Social and psychological rehabilitation of vulnerable categories of citizens from the consequences of war» (2022) is the result of the work of the author's team of the research topic «Social and psychological rehabilitation of children and youth with special educational needs by means of inclusive tourism» (state registration number: 0119U103978) Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. The publication is aimed at specialists who work in the system of both general and special education, primarily psychologists, social workers, specialists of inclusive resource centers, for families raising children with special educational needs.
***Keywords**: socio-psychological rehabilitation, vulnerable population categories, consequences of war, persons with special educational needs, psychological and medical-social rehabilitation of combatants, rehabilitation measures in the community, social work with children and youth.*

Зростання в усьому світі стихійних лих, міжнаціональних та міжрегіональних конфліктів призводить до значного збільшення чисельності жертв цих подій та військових котрі потребують соціально-психологічної реадаптації до мирного життя. Будь-яка війна для суспільства несе багато наслідків: економічних, політичних, соціальних, психологічних тощо. При цьому найбільшого маштабу набувають відстроченні наслідки війни, які впливають не тільки на фізіологічне, духовне здоров'я, а й на соціальне та психологічне. Актуальним постає питання визначення шляхів, які допоможуть вразливим категорія громадян швидше реадаптуватися до життя після війни.

Новим викликом стало вторгнення росії на територію нашої країни – війна, що за декілька днів знищила житлові масиви в містах, зруйнувала лікарні, пологові будинки; люди з окупованих міст масово евакуювалися, багато мирних жителів загинуло, зокрема молодь і діти. Водночас в умовах російсько-української війни порушуються основні права і свободи людини, визначені Конвенцією ООН: право на життя; право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода вираження поглядів тощо; а також основні права, визначені Конвенцією про права дитини: право на життя, право вільно висловлювати свої думки; права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла; право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я; право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини тощо.

Склалася складна соціальна реальність: фактично в умовах війни всі громадяни перебувають у складних життєвих обставинах і потребують допомоги та захисту.

Складна суспільно-політична ситуація зумовлює доцільність обґрунтування системи соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді від наслідків війни. Відновні заходи, форми, методи і технології дозволяють підвищити рівень стресостійкості учасників освітнього процесу, збереження психічного здоров'я та соціального благополуччя.

В удосконаленні змісту і напрямів соціально-психологічної реабілітації учасників освітнього процесу в умовах війни окреслюються перспективні напрями:

робота у бомбосховищах, участь у забезпеченні проживанням евакуйованих осіб; надання психологічної та інформаційної допомоги внутрішньо переміщеним особам; проведення індивідуальних психологічних консультацій, в тому числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; надання психологічної допомоги волонтерам, психологам, усім верстам населення; розробка путівників для батьків, дітей, соціальних педагогів та соціальних працівників щодо зниження рівня тривожності в період бойових дій, як допомогти дитині адаптватися в умовах вимушеного тимчасового переселення, з медіації в умовах війни; підтримка учнів з особливими освітніми потребами та їхніх батьків у надзвичайних ситуаціях; психологічна допомога батькам дітей дошкільного віку; психологічна підтримка військовослужбовців; розробка рекомендації щодо самоаналізу власного психологічного стану в умовах військового стану в Україні та пам'ятку самодопомоги тощо.

У колективній монографії «Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни» (2022) висвітлено результати досліджень за напрямами: теоретичні та практичні засади соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді, в тому числі з ООП, від наслідків війни; психологічна та медико-соціальна реабілітація учасників бойових дій; зміст роботи та рекомендації сім'ям, в яких виховуються діти з інвалідністю; адаптація для переміщених дітей та їхніх сімей до освітнього середовища; цифрові ресурси для організації соціально-психологічної реабілітації; міжсекторальна співпраця у здійсненні реабілітаційних заходів в громаді; розробка авторських методик, програм, тренінгів у роботі з дітьми та молоддю.

На сьогоднішній день суспільно-політична ситуація ускладнена тим, що війна триває і важко передбачити час та спосіб її розв'язання. Це посилює тривожні настрої в суспільстві, страхи і вимагає впровадження програм та методик, які б базувалися на концептуальних засадах поєднання традиційних, інноваційних, альтернативних матеріалів, спрямованих на реалізацію розвивальних, виховних, навчальних цілей і єднання психологічної, медико-оздоровчої, педагогічної, правової та соціальної реабілітації дітей.

З метою забезпечення прав вразливих категорій дітей, зокрема тих, що постраждали від жорстокого поводження, у тому числі насильства, а також збройного конфлікту та воєнних дій, на отримання якісних соціальних послуг, психологічної допомоги та соціально-психологічної реабілітації.

У колективній монографії розглянуті теоретичні та практичні засади соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді, в тому числі з ООП, від наслідків війни.

Видання орієнтоване на спеціалістів, які працюють у системі як загальної, так і спеціальної освіти, перш за усе психологів, соціальних працівників, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, для сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Рецензована колективна монографія є результатом роботи авторського колективу науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (державний реєстраційний номер: 0119U103978) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (https://cutt.ly/fBRDzFm).

DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267389

РЕЦЕНЗІЯ НА ДОВІДНИК «ЕНЦИКЛОПЕДІЯ МОЛОДІЖНОЇ РОБОТИ» (2022)[2]

(укладачі: Н. Левченко, Н. Коляда, О. Балдинюк, О. Бойко, В. Ісаченко, Т. Коляда, І. Карпич, О. Матрос, Н. Коляда)

Петренко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID https://orcid.org/0000-0001-6906-3542
E-mail: oksana.petrenko@rshu.edu.ua

У сучасному суспільстві молодіжну роботу зазвичай розуміють як інструмент для особистісного розвитку, соціальної інтеграції та активного громадянства молодих людей. Молодіжна робота є «ключовим словом» для всіх видів діяльності соціального, культурного, освітнього або політичного характеру, що робиться разом з молоддю, для молоді та силами самої молоді. Вона належить до сфери освіти поза межами навчального закладу, найчастіше пов'язана з неформальною або інформальною освітою.
«Енциклопедія молодіжної роботи» – довідниково-аналітична праця, у якій висвітлено проблеми теорії, історії та практики молодіжної роботи, молодіжної політики. Підготовка видання здійснювалася відповідно до плану роботи Молодіжного центру «START» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, укладено науково-педагогічними працівниками та аспірантами кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
Ключові слова: *молодь, молодіжна політика, молодіжна робота, соціальна робота з молоддю, молодіжний працівник.*

REVIEW TO THE DIRECTORY «ENCYCLOPEDIA OF YOUTH WORK» (2022)

Petrenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Theory and Methodology of Education, Rivne State Humanitarian University
ORCID https://orcid.org/0000-0001-6906-3542
E-mail: oksana.petrenko@rshu.edu.ua

In modern society, youth work is usually understood as a tool for personal development, social integration and active citizenship of young people. Youth work is a «keyword» for all types of activities of a social, cultural, educational or political nature, which are done together with young people, for young people and by the forces of young people themselves. It belongs to the field of education outside the educational institution, most often associated with non-formal or informal education.
«Encyclopedia of youth work» is a reference and analytical work that highlights the problems of theory, history and practice of youth work, youth policy. The preparation of the publication was carried out in

[2] Енциклопедія молодіжної роботи / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: Левченко Н., Коляда Н., Балдинюк О., Бойко О., Ісаченко В., Коляда Т., Карпич І., Матрос О., Коляда Н. Київ. 2022. 129 с.

accordance with the work plan of the Youth Center «START» of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, concluded by scientific and pedagogical workers and graduate students of the Department of Social Pedagogy and Social Work of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
Keywords: *youth, youth policy, youth work, social work with youth, youth worker.*

Сучасна молодь як специфічна соціальна група є предметом особливої уваги сучасного суспільства, що підтверджено розвиток різних програм для їх розвитку як в Україні та і за її межами. Нині саме робота з молоддю, а зараз її називають – молодіжна робота є затребувана у нашому суспільстві, це також підтвереджено на дежавному рівні через програму підготовки молодіжних працівників, Державну цільову соціальну програму «Молодь України» та багато інших. На базі закладів вищої освіти прослідковуються елементи молодіжної роботи, які внесені у освітні програми різних спеціальностей, серед них найпоширинеші «Соціальна робота» та «Освітні, педагогічні науки».

Сучасність висуває ряд вимог щодо підвищення ефективності соціальної роботи з молоддю, серед яких – оновлення змісту підготовки, зосередження уваги на усвідомленні досвіду минулих років; врахування вікових особливостей та прав молодих людей, формування умінь вибору змісту роботи, планування. Тому на порядку денному – формування справжнього соціально компетентного організатора молодіжної роботи, розробка ефективних моделей та механізмів підготовки кадрів для означеної сфери соціальної роботи з урахуванням адекватних особливостям часу орієнтацій та інтересів молоді, а також соціально-політичної ситуації в країні і світі.

Сьогодні в Україні набирає популярності молодіжна робота – діяльність, спрямована на залучення дітей та молоді до суспільного життя, що здійснюється дітьми та молоддю, разом з дітьми та молоддю або в інтересах дітей та молоді за допомогою інструментів спільного прийняття рішень [4].

Молодіжна робота здійснюється через комплекс заходів молодіжної політики, що орієнтовані на молодь та проводяться разом із молоддю і для молоді засобами неформальної освіти у вільний для молоді час, спрямований на надання можливості молоді розвиватись самостійно; ці заходи також націлені на покращення умов особистого і соціального розвитку молодих осіб відповідно до їхніх потреб та можливостей, сприяють їхньому духовному та фізичному розвитку.

У сучасному суспільстві молодіжну роботу зазвичай розуміють як інструмент для особистісного розвитку, соціальної інтеграції та активного громадянства молодих людей. Молодіжна робота є «ключовим словом» для всіх видів діяльності соціального, культурного, освітнього або політичного характеру, що робиться разом з молоддю, для молоді та силами самої молоді. Вона належить до сфери освіти поза межами навчального закладу, найчастіше пов’язана з неформальною або інформальною освітою. Основна мета молодіжної роботи полягає у створенні для молодих людей можливостей самим формувати власне майбутнє. Діапазон тем, які охоплює молодіжна робота настільки ж різноманітний, як і типи людей та організацій, залучених до неї. Політична діяльність, вулична робота, спортивні заходи, соціальне підприємництво та проведення дозвілля можна називати молодіжною роботою.

У Національній молодіжній стратегії до 2030 року (2021) визначено

пріоритети, один із яких – залучення молоді до участі в суспільному житті, підвищення її самостійності, конкурентоспроможності, формування в молоді громадянських компетентностей [1].

Закон України «Про основні засади молодіжної політики» (2021) визначає, що «молодіжна робота – це діяльність, спрямована на залучення дітей та молоді до суспільного життя, що здійснюється дітьми та молоддю, разом з дітьми та молоддю або в інтересах дітей та молоді за допомогою інструментів спільного прийняття рішень»; «молодіжний центр – установа, підприємство, організація, що здійснює молодіжну роботу»; «молодіжний працівник – особа, яка здійснює молодіжну роботу, пройшла спеціалізовану підготовку в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування, реалізує молодіжну політику та отримала свідоцтво встановленого зразка» [4; 3].

Мережа молодіжних центрів в Україні збільшується, станом на 01.08.2022 р. на офіційному сайті Асоціації молодіжних центрів України зареєстровано більше 320 центрів різної форми власності та підпорядкування.

Отже, популяризація молодіжної роботи через молодіжні центри, простори, молодіжні ради сприяють особистісному та позитивному розвитку молоді в нашій країні.

У цьому зв’язку заслуговує на увагу довідник «Енциклопедія молодіжної роботи», який підготовлений у межах дисертаційного дослідження «Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх соціальних працівників до молодіжної роботи» докторантки кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Левченко Н. В., канд. пед. наук, доц., науковий консультант Коляда Н. М., д-р пед. наук, проф.).

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини з 2018 р. створено Молодіжний центр «START» на базі факультету соціальної та психологічної освіти (декан факультету Кравченко О. О., д-р пед. наук, проф.). Мета діяльності центру – створення умов для всебічного розвитку і самореалізації молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття її потенціалу, захист інтересів та прав; сприяння соціальному становленню й розвитку, професійній орієнтації та організації змістовного дозвілля, підтримці талановитої молоді. Учасниками Центру є викладачі та студенти університету, студентська та учнівська молодь регіону.

Основними завданнями центру є: створення умов для творчого розвитку особистості, інтелектуального самовдосконалення молоді; залучення молоді до участі в наукових, мистецьких, спортивних, інформаційно-просвітницьких заходах; утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей у молоді; пропаганда та формування здорового способу життя; створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді; взаємодія з молодіжними, дитячими громадськими організаціями; забезпечення розвитку міжнародного молодіжного співробітництва [2].

Основні напрями діяльності Центру такі:

– навчально-науковий – розвиток самоврядування через неформальну освіту; проведення форумів, наукових конференцій, семінарів-тренінгів, з’їздів, ділових зустрічей, дискусійних клубів щодо різних аспектів розвитку молодіжного руху;

підготовка та перепідготовка молодіжних працівників шляхом організації лекторіїв, тренінгів, майстер-класів, розвиток молодіжного підприємництва; упровадження новітніх механізмів молодіжної політики Ради Європи через міжнародне партнерство, стажування, культурно-освітні обміни;

– дозвіллєвий – організація та проведення культурно-масових заходів (концертів, спектаклів, презентацій, фестивалів, бенефісів, літературно-пісенних свят, театрально-концертних вечорів, творчих зустрічей, художніх звітів, змагань з інтелектуальних ігор, вистав, конкурсів, турнірів, спортивно-розважальних, оздоровчих заходів, вечорів відпочинку, танцювальних вечорів, балів, дискотек тощо); забезпечення спортивного розвитку молоді; сприяння відродженню духовності, зміцненню моральних засад, організації змістовного дозвілля молоді;

– інформаційно-консультаційний – надання правової, інформаційної, методичної та консультативної допомоги молоді; сприяння залученню молоді до участі у міжнародних молодіжних наукових, мистецьких, спортивних, інформаційнопросвітницьких заходах, формування потужного молодіжного медіа-ресурсу – інтерактивного прес-центру із медіаковоркінгом; активна співпраця з громадськими та волонтерськими організаціями міста та розвиток волонтерського руху серед молоді;

– проєктний – підтримка проектів органів студентського самоврядування, підприємницьких ініціатив молоді, забезпечення зайнятості молоді у вільний час; сприяння розвитку молодіжних ініціатив у трудовій сфері, перепідготовка та підвищення кваліфікації молоді; активна взаємодія між органами влади та молоддю на місцевому рівні шляхом залучення до створення стратегій програм, заходів та проектів; організація та проведення конкурсів, проектів, програм молодіжних організацій, спрямованих на розв'язання проблем молоді;

– профорієнтаційний – допомога молодим людям у визначенні з майбутнім фахом: профорієнтаційні тренінги, майстеркласи, екскурсії до компаній, знайомство з представниками різних професій;

– менторський – підтримка та супровід цікавих молодіжних проектів, допомога з менеджментом, фандрайзинг, створенням бюджету, комунікація, пошук волонтерів та в ін. [2].

Центр у межах своєї діяльності – навчально-наукового напряму працює над науковою проблемою молодіжної роботи, підготовки майбутніх соціальних працівників до молодіжної роботи. Тому, однією з колективних праць став довідник «Енциклопедія молодіжної роботи», укладачі якого здійснили аналіз різних інформаційних, наукових джерел та підготували видання для фахівців молодіжної роботи, спеціалістів, які працюють з дітьми та молоддю, педагогів, науковців – усіх, кого цікавлять питання молодіжної політики, молодіжної роботи. До довідника увійшло більше 100 понять з проблеми молодіжної політики, молодіжної роботи, молоді.

Довідник «Енциклопедія молодіжної роботи» дозволить доповнити праці з молодіжної політики, молодіжної роботи; допоможе у роботі фахівців з молодіжної роботи, молодіжним працівникам, молоді зрозуміти сучасні поняття. Довідник не

охоплює всіх понять даної проблематики, що є перспективним напрямом у формуванні другої частини такої енциклопедії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національна молодіжна стратегія до 2030 року : Указ Президента України від 12.03.2021 р. № 94/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13 (дата запиту: 23.08.2022)
2. Коляда Н., Левченко Н. Розвиток молодіжної роботи в умовах закладу вищої освіти (з досвіду діяльності молодіжного центру «START» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини). *Соціальна робота та соціальна освіта*. Випуск 2, 2019 С. 87–96. URL : http://srso.udpu.edu.ua/article/view/158475 (дата запиту: 03.09.2022)
3. Левченко Н. Менеджмент молодіжних центрів як ефективна форма реалізації молодіжної політики. *Адаптивне управління: теорія і практика*. Серія «Педагогіка». Випуск 12 (23), 2021. URL : https://amtp.org.ua/index.php/journal/article/download/432/375 (дата запиту: 02.09.2022)
4. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27.04.2021 р. № 1414-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text (дата запиту: 23.08.2022)

REFERENCES

1. Natsionalna molodizhna stratehiia do 2030 roku : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.03.2021 r. № 94/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13 (data zapytu: 23.08.2022) [in Ukrainian].
2. Koliada N., Levchenko N. Rozvytok molodizhnoi roboty v umovakh zakladu vyshchoi osvity (z dosvidu diialnosti molodizhnoho tsentru «START» Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny). Sotsialna robota ta sotsialna osvita. Vypusk 2, 2019 S. 87–96. URL : http://srso.udpu.edu.ua/article/view/158475 (data zapytu: 03.09.2022) [in Ukrainian].
3. Levchenko N. Menedzhment molodizhnykh tsentriv yak efektyvna forma realizatsii molodizhnoi polityky. Adaptyvne upravlinnia: teoriia i praktyka. Seriia «Pedahohika». Vypusk 12 (23), 2021. URL : https://amtp.org.ua/index.php/journal/article/download/432/375 (data zapytu: 02.09.2022) [in Ukrainian].
4. Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky : Zakon Ukrainy vid 27.04.2021 r. № 1414-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text (data zapytu: 23.08.2022) [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267392

РОЗВИТОК СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

(рецензія на монографію О. Столярик, Т. Семигіної
«Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом:
інтервенція з розвитку сильних сторін»[3])

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

«Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін» – наукова праця, у якій розкрито особливості та зміст наявних у вітчизняній та закордонній літературі стратегій соціальної роботи із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом. Дослідницька робота спрямовувалась на те, щоб піднести суб'єктивну якість життя сімей, які виховують дітей з аутизмом.
У монографії наводяться дані, які вказують на дієвість застосування авторками підходу, орієнтованого на сильні сторони, у експериментальній соціальній роботі із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом. Авторками шляхом дискусії здійснено обговорення отриманих результатів, сформульовано рекомендації, які розгорнуто розкривають специфіку застосування підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, у соціальній роботі із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом.
Ключові слова: *соціальна робота, сім'я, сімейна соціальна робота, діти з аутизмом, сильні сторони клієнтів.*

DEVELOPMENT OF FAMILY SOCIAL WORK

**(review of the monograph by O. Stoliaryk, T. Semigina
«Social work with families raising children with autism:
a strengths-based intervention»)**

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

[3] Столярик, О., Семигіна, Т. (2022). Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін [Монографія]. Таллінн: Teadmus, 188 с. URL: https://teadmus.org/main-publications/sm-23

«Social work with families raising children with autism: an intervention for the development of strengths» is a scientific work that reveals the features and content of social work strategies with families raising children with autism available in domestic and foreign literature. The research work was aimed at improving the subjective quality of life of families raising children with autism.

The monograph provides data that indicate the effectiveness of the authors' use of a strengths-based approach in experimental social work with families raising children with autism. Through discussion, the authors discussed the obtained results, formulated recommendations that elaborately reveal the specifics of using an approach focused on client strengths in social work with families raising children with autism.

Key words: social work, family, family social work, children with autism, customer strengths.

Соціальна робота в Україні розвивається. Свідченням цьому є й відкриття освітньо-наукових програм за спеціальністю 231 «Соціальна робота», і затвердження професійних стандартів для різних видів занять у соціальній роботі, і апробація інноваційних інтервенцій.

З-поміж численних наукових розробок 2022 року можна відзначити монографію О. Столярик, Т. Семигіної «Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін» [2].

У монографічній роботі розиваються *ідеї сімейної соціальної роботи* (англ. family social work), зосередженій на сім'ї як окремій соціальній групі, якій притаманні особливі, унікальні, соціальні відносини, як внутрішньо-сімейні, так і стосунки із зовнішнім середовищем [4].

Звісно, в Україні за останні роки побачило світ чимало наукових публікацій про роботу із сім'ями у складних життєвих обставинах. І все ж слід визнати, що сімейна соціальна робота в Україні перебуває лише на етапі становлення і фахівці потребують професійного розвитку для застосування дієвих методик роботи з сім'єю як соціальною групою та врахування екологічного, контекстуального тла, в якому функціонує родина [3].

Рецензована книжка вирізняється тим, що вона знайомить з конкретною інтервенцією, яка вже довела свою ефективність у роботі з сім'ями, які виховують дітей з порушеннями розвитку (впровадження інтервенції відбувалось у навчально-реабілітаційному центрі «Довіра» Львівської обласної ради). У виданні детально представлено зміст інтервенції, побудованої на тримісячній груповій роботі з дорослими членами сімей, описано техніки, які були застосовані на практиці.

Специфікою цієї інтервенції є те, що вона розроблена на основі *підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів* [1], який належить до *клієнтоцентрованих підходів, що визнають право клієнтів на участь та самовизначення, самостійний вибір у процесі втручання.*

У монографії розкрито особливості та зміст наявних у вітчизняній та закордонній літературі стратегій соціальної роботи із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом. Значна увага відводиться концептуальному обґрунтуванню особливостей та методологічних принципів використання підходу, орієнтованого на сильні сторони сім'ї як теорії та технології соціальної роботи. Авторки дотримуються ідеї К. Олівер про те, що практика на основі підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, включає підтримку самовизначення клієнтів, створення зв'язку із зовнішніми і внутрішніми ресурсами, забезпечення збалансованого розуміння [5].

Ще одна спрямованість наукової роботи – це *визначення якості життя сімей*. Авторки книжки розкривають наявні дослідницькі підходи до оцінки якості життя сімей і цілком слушно зупиняються на багатовимірній концепції Н. Зуни [6], що включає матеріальне, соціально-психологічне, фізичне благополуччя, міжособистісні стосунки всередині її структури, соціальну мобільність, самопочуття окремого члена та сім'ї загалом, права та можливості сім'ї, що імплементуються крізь лінзи впливу інвалідності одного з членів сім'ї на інших та на сім'ю в цілому, елементи якої розташовані на різних рівнях – індивідуальному, сімейному, системному.

Дослідницька робота спрямовувалась на те, щоб піднести суб'єктивну якість життя сімей, які виховують дітей з аутизмом. Наразі ця соціальна група, за твердженнями авторок, «невидима» в Україні, про що свідчить відсутність статистичної інформації щодо кількості осіб з аутизмом в державі. І можна погодитися з О. Столярик та Т. Семигіною, що за такої ситуації, батьки, що виховують дитину з аутизмом, залишаються поза увагою соціальної роботи або втручання несуть фрагментарний характер, який не враховує особливості сімей, як окремої соціальної групи.

У монографії наводяться дані, які вказують на дієвість застосування авторками підходу, орієнтованого на сильні сторони, у експериментальній соціальній роботі із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом. Авторками шляхом дискусії здійснено обговорення отриманих результатів, сформульовано рекомендації, які розгорнуто розкривають специфіку застосування підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, у соціальній роботі із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом.

У цілому поява цієї книжки яскраво доводить професійний і науковий розвиток сімейної соціальної роботи в Україні. На нашу думку, представлена авторками програма інтервенції відображає запит на розвивальні технології соціальної роботи, ця програма може бути впроваджена в практичну діяльність соціальних служб і профільних державних та громадських організацій. Також наукові та теоретичні матеріали монографії можна включати до програм підвищення кваліфікації фахівців соціальної роботи та до освітніх програм з спеціальності 231 «Соціальна робота».

Безумовною цінністю видання можна вважати те, що його розміщено у вільному доступі на сайті видавництва (https://teadmus.org/main-publications/sm-23) та у різних наукових мережах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Семигіна, Т. В. (2019). Розвиток у сучасній соціальній роботі підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів. *Paradigms of the Modern Educational Process: Opportunities and Challenges for Society* (1st ed.). Dallas: Primedia eLaunch LLS, 96–105.
2. Столярик, О., Семигіна, Т. (2022). Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін [Монографія]. Таллінн: Teadmus, 188 с. URL: https://teadmus.org/main-publications/sm-23
3. Столярик, О., Семигіна, Т. & Зубчик, О. (2020). Сімейна соціальна робота: реалії України. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського,4 (133)*. С. 38–46.
4. Kokorelias K. M., Gignac M. A., Naglie G., Camero J. I. Towards a universal model of family centered care: a scoping review. *BMC health services research*. 2019. Vol. 19(1). P. 564.
5. Oliver, C. (2014). *Making strengths-based practice work in child protection: frontline perspectives. Dissertation.* The University of British Columbia. http://hdl.handle.net/2429/46176
6. Zuna, N. I., Turnbull, A., & Summers, J. A. (2009). Family quality of life: Moving from measurement to application. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities, 6 (1)*, 25–31.

ДЛЯ АВТОРІВ

Шановні колеги!

Запрошуємо долучитись до колективу авторів наукового журналу

«СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА»

(сайт видання: http://srso.udpu.edu.ua)

Засновник: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
Зареєстровано Міністерством юстиції України (наказ від 04.04.2018 р. № 1026/5).
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ (Серія КВ №23260-13100Р).
Міжнародний стандартний номер періодичного друкованого видання
ISSN 2618-0715.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України **категорії Б** (наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (спеціальності: **231** – Соціальна робота, **011** – Освітні, педагогічні науки, **015** – Професійна освіта (за спеціалізаціями), **016** – Спеціальна освіта).

Журнал зареєстрований, реферується та індексується у наукометричних базах даних, пошукових системах та репозитаріях: Index Copernicus, Google Scholar, CrossRef, WorldCat, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Реферативна база даних «Українiка наукова», ISSN International Centre (м. Париж), Українська науково-освітня мережа УРАН, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

До журналу приймаються статті, у яких розглядаються актуальні питання теорії та практики соціальної роботи, педагогіки, професійної освіти, спеціальної освіти.

Періодичність видання: двічі на рік.

Порядок розміщення матеріалу:

УДК

Прізвище, ім'я автора (українською, англійською мовами)

Науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи автора (українською, англійською мовами); ORCID; e-mail

Назва статті (українською, англійською мовами)

Анотація повинна містити мету дослідження, застосовані методи, одержані результати. Подається двома мовами: українською (500–600 друкованих знаків з пробілами) та англійською (не менше 1800 друкованих знаків з пробілами включаючи ключові слова)

Ключові слова (8–10) українською та англійською мовами

Структура публікації:

Подані до друку матеріали мають відповідати тематиці збірника та сучасному стану науки.

Необхідним є дотримання вимог до структури наукових публікацій:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується авторська стаття.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих

наукових результатів.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Список використаних джерел оформляється за правилами згідно ДСТУ 8302:2015. References оформляється згідно міжнародного стилю APA.

Для транслітерації джерел пропонуємо скористатися сайтом http://www.slovnyk.ua/services/translit.php

При оформленні матеріалів просимо враховувати такі вимоги:

Матеріал статті (обсягом 12–25 сторінок) подається в редакцію у вигляді електронного файлу: формату А-4, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5, абзацний відступ 1,25 см, всі поля 2,5 см, редактор Word, тип файлу RTF.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки типу «…», дефіс (-), тире (–), апостроф (’).

Посилання на використані джерела оформляються у квадратних дужках, де через кому вказується номер джерела та сторінка цитування у даному виданні (зразок: [4, с. 56]).

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей несе відповідальність автор. Автори, які не мають наукового ступеня, додають до статті рецензію наукового керівника або іншого фахівця з науковим ступенем.

Усі статті, що надходять до редакції, проходять процедуру рецензування, яка спрямована на максимально об’єктивну оцінку змісту наукової статті та передбачає всебічний аналіз переваг та недоліків матеріалів статті.

Після остаточного аналізу статті, рецензент надає рекомендації автору (публікувати статтю без змін; внести незначні зміни; внести значні зміни; відхилити статтю), про що відповідальний секретар повідомляє автору електронною поштою.

У разі виявлення зауважень, стаття направляється автору на доопрацювання. Виправлений варіант повторно надається рецензенту для прийняття рішення й підготовки висновку про можливість публікації. Датою прийняття статті до друку вважається дата отримання редакцією позитивного висновку рецензента (або рішення редакційної колегії) щодо доцільності й можливості опублікування статті.

Незначні виправлення помилок стилістичного і пунктуаційного характеру вносяться до статті без узгодження з авторами. Суттєві виправлення узгоджуються з авторами. Редакційна колегія зберігає за собою право на редагування і скорочення статей.

У разі успішного рецензування статті та позитивної перевірки на академічну доброчесність необхідно надіслати відскановану електронну копію підтвердження сплати редакційного збору.

До статті (окремим файлом) додається **довідка про автора**, у якій зазначається: прізвище, ім’я та по батькові автора(ів), науковий ступінь, учене звання, посада та повна назва місця роботи, домашня адреса (обов’язково вказати область та індекс), контактні телефони, e-mail.

Матеріали просимо надсилати на електронну адресу:
srso@udpu.edu.ua

Детальну інформацію можна отримати за телефоном:
0672883407 (Коляда Наталія Миколаївна); 096-360-46-50 (Песоцька Юлія Юріївна).

Наукове видання

Соціальна робота та соціальна освіта

Випуск 2 (9)

Підписано до друку 26.10.2022